

NYELVTUDOMÁNYI
KÖZLEMÉNYEK

A
MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELVTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK MEGBÍZÁSÁBÓL

SZERKESZTI
LAKÓ GYÖRGY

BUDAPEST, 1963

NYELVTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEMIA
NYELVTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:
BEKE ÖDÖN, HAJDÚ PÉTER, JUHÁSZ JÓZSEF,
LAKÓ GYÖRGY, TAMÁS LAJOS

FELELŐS SZERKESZTŐ:
LAKÓ GYÖRGY

TECHNIKAI SZERKESZTŐ:
RÉDEI KÁROLY

A szerkesztőség címe:
A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete
Budapest V., Szalay utca 10—14. V. emelet

Előfizetés: a Posta Központi Hírlap Iroda Vállalatnál, Budapest V., József nádor tér 1.
Távbb.: 180—850. Előfizetési díj: 28.— Ft. Csekkszámamlaszám: 61.257.

Külföldön a „Kultúra” Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat bizományosai
veszik át az előfizetést.

A folyóirat egyes régi példányai korlátozott számban beszerezhetők az Akadémiai
Kiadó Terjesztési Osztályán (Budapest V., Alkotmány utca 21.).

Munkatársainkhoz!

Kérjük munkatársainkat, hogy a szerkesztőség és a nyomda munkájának meg-
könnyítése érdekében vegyék figyelembe a következőket:

1. A kéziratokat szabványos papírlap egyik oldalára gépeljék.
2. Egy lapra legfeljebb 30 sort, soronként legfeljebb 60 betűt írjanak.
3. A kézirat szövegében a következő jelzéseket használják: — (nyelvi adatok jelölésére), - - - ritkított (értelmi kiemelésre), — félkövér (alcímek betűtípusaként), kapitálchen (a szerzők nevének kiemelésére).
4. A kézirat géppel írott szövegében az utólagos javításokat, a fonetikai jeleket tintával írják.
5. A folyóiratok és sorozatok kötetszámát római számmal írják. A kötetszám és lapszám közé vesszőt tegyenek.

A vogul *m* elemű igenévképzők hang- és alaktana

1. A vogul igenevek mondattanának monografikus földolgozása során az *n* és az *m* elemű képzőkkel kapcsolatban olyan hang- és (vele összefüggő) alaktani kérdések is fölmerültek, melyek tisztázása előfeltétele volt annak, hogy a különböző alakú toldalékok, valamint a hozzájuk fűződő funkciók kölcsönös viszonya megállapítható legyen. A problémák elsősorban mondattani alapon jelentkeztek, megoldásuk tehát szerves része volt az egyes származékok funkcióit leíró szempontból rendszerező, és történeti szempontból értelmező munkának. Mivel azonban a vogul igenevek mondattanát földolgozó, önállóan megjelenendő tanulmányom terjedelmét erősen csökkenteni kellett, többek közt ezeket a lényegében hangtani természetű vizsgálódásokat is kiemeltem belőle. Az *n* elemű képzők hangalakját tárgyaló rész a NyK. LXIII. kötetében jelent meg (83–100 l.). Ezúttal az *m* elemű képzők bonyolult hangtani kérdéseire vonatkozó kutatásaimat szeretném bemutatni.

A földolgozott nyelvi anyag idő- és térbeli kereteire, valamint a vizsgálat módszerére nézve — egyazon dolgozat részleteiről lévén szó — ugyanaz érvényes, amit az *n* igenévkkel kapcsolatban mondtam (l. NyK. LXIII, 85 k., 89).¹ A bizonyításban és a következtetésben itt is lehetőleg a hangtan körében maradok; mondattani kérdéseket csak ott érintek röviden, ahol arra hangalak és funkció összefüggésének igazolásához szükség van.

2. Az *m* deverbális névszóképző minden uráli nyelvben megvan, és a magyar kivételével mindenütt eleven képző. A vele alkotott participium a

¹ A ritkábban használt rövidítések ott (83. j.) adott jegyzéke a következőkkel egészítendő ki:

Bevezetés	= BÁRCZI GÉZA, Bevezetés a nyelvtudományba Budapest, 1953.
CompGram.	= B. COLLINDER, Comparative Grammar of the Uralic Languages Stockholm—Uppsala, 1960.
FgrKons.	= W. STEINITZ, Geschichte des finnisch-ugrischen Konsonantismus — Separatum ex Actis Instituti Hungarici Universitatis Holmiensis Series B Linguistica: 1.
NyTörtFejt.	= MÉSZÖLY GEDEON, Nyelvtörténeti fejtegetések a Halotti Beszéd alapján Szeged, 1942.
ÓmSzöv.	= MÉSZÖLY GEDEON, Ómagyar szövegek nyelvtörténeti magyarázatokkal Budapest, 1956.
Szótövek	= BÁRCZI GÉZA, A szótövek (Magyar történeti szóalaktan I.) Budapest, 1958.
Wortbildungslehre	= GYÖRKE J., Die Wortbildungslehre des Uralischen (Primäre Bildungssuffixe) Tartu, 1935.

befejezett cselekvés igeneve, mely igenem szempontjából általában közömbös. Főnévi származékai többnyire *nomen acti*k és *actionis*ok.

A képzőt már BUDENZ kimutatta minden finnugor nyelvből (UA. 202 kk.); SZINNYEI a FgrSprw.-ban csak a finnugor megfelelőket sorolja föl (81), de a NyH⁷-ban már a szamojédra is utal (87 k.). Részletesebben idéz szamojéd adatokat GYÖRKE (Wortbildungslehre 45 k.) és természetesen LEHTISALO (AblSuff. 91 kk.); vö. még COLLINDER, CompGram. 266 kk.²

3. Ez az ősi *m* képző az északi vogul nyelvjárásokban a funkció szempontjából is határozottan elkülönülő háromféle toldalékban jelentkezik: *m*, *im* és *im* + magánhangzó. A tavdaiban, a származékoknak szintén világos funkcióbeli különbségével, *m* és *im* toldalékot találunk. Az *m* képző megfelelő alaki és mondattani differenciálódásnak azonban a nyugati nyelvjárásokban csak gyér nyomai vannak, a kondaiban pedig nyoma sincs. Mivel így a nyelvjárások vallomása nem egyértelmű, tüzetesen meg kell vizsgálnunk ez *m* elemű igenévképzők hangalakjának nyelvjáráson belüli és nyelvjárások közti viszonyát. A megoldandó hangtani kérdéseket az É.-ban mutatkozó három képzőalak köré csoportosítva tárgyaljuk.

I. Az *m* képző

1. Az *m* formáns az egész vogul nyelvterületen általános, mint a befejezett cselekvésű melléknévi igenév képzője.

MUNKÁCSI nyelvjárásonként a következő alakjait és funkcióit jelzi: É. Participium praeteriti *-m* (*-ém*), KL. *nomen verbale -m*, AL. participium *-m*, K. participium praeteriti *-m*, P. *nomen verbale -m* főképp participium praeteriti alkalmazásban, és T. participium perfecti *-m* (*-am*, *-ém*, *-im*) (VNnyj. 44, 129, 169, 225, 252, 259).

AHLQVIST említi egyrészt a névszóképzők közt mint participiumi végződést, mellyel *nomen acti* képezhető (WogGr. 137), másrészt az ige névszói alakjai közt, ugyancsak mint *nomen acti* képzőt (179). *Nomen actin*ak nevezi az *m*-származékot az igeragozási paradigmák végén adott igenévi felsorolásban is a tőle megkülönböztetett mindhárom (K., P., Szo.) nyelvjárásban (l. i. m. 184–208).

CSEERNYECOV—CSEERNYECOVA szintén a befejezett cselekvésű igenév képzőjének mondja, melyet a páratlan szótagszámú tövek *-um*, a párosak és az *alun̄kβe*-típus *-am* alakban vesznek magukhoz. A szerzők külön említenek egy *-me* változatot, mely „az előzőkhöz hasonló jelentésű. Rendszerint megkapja a birtokos személyragokat”. Idézett két példájuk is személyragos, mindkettő egysz. 3. sz. (KMRSl. 54, vö. még 41).

CSEERNYECOV szintén *m* és *me* változatot tart számon, de minden további megjegyzés nélkül (JPNSz. 174).

KÁLMÁN BÉLA szerint a befejezett melléknévi igenév (participium praeteriti) képzője az *-m* (*-əm*) (MsNyK. 25).

LAKÓ IV. sorszám alatt közli az igenévképzők közt, megemlítve, hogy e származékaknál följegyzéseiben általában múlt idejű melléknévi igenévi jelentése van (ÉMsNyt. 46).

² Az *m* más nyelvcsaládokban is szerepel deverbális névszóképzőként, l. pl. RAMSTEDT: MSFOu. XCVIII, 255 kk., J. ANGERE, UJF. 98 k.

COLLINDER megállapítja, hogy az *-m* (*-me*) képző főleg (általában vagy a környezet szerint) terminatív aspektusú igetöveken szerepel. Jelzői használatban megfelel az angol múlt idejű participiumnak, de ha az ige jelentése folyamatos, az *-m*-származék jelen vonatkozása lehet (Survey 333).

BALANGYIN—VACHRUSEVA nyelvtana *-m* (*ym*, *-iom*, *-am*) végződést említ a múlt idejű melléknévi igenév képzőjeként. Az *m* előtti magánhangzó különbözőségének föltételeiről nem szól (MJaz. 140, vö. még 112).

2. A képzőt tehát a leíró nyelvtanok *m*, ill. (a KMRSz., a JPNSz. és a Survey) esetleg *me* alakúnak jelzik. A megelőző vokális minősége CSERNYECOV—CSERNYECOVA megállapítása szerint (csak az irodalmi nyelvre vonatkozóan) az igető szótagszámától függ, továbbá attól, hogy a csonka tő egy vagy két mássalhangzón végződik-e. E magánhangzó minőségének megvizsgálása az É. és a T. nyelvjárásban azért fontos, hogy az *m* igenév elhatárolható legyen az *im*(•)-től, mely utóbbi e két nyelvjárásban világosan jelentkezik. Az *m* utáni vokális kérdésre pedig azért kell röviden kitérnünk, hogy tisztázzuk: van-e valami köze az É. *im*. igenév végén következetesen meglévő magánhangzóhoz.

3. A következtetések hitelessége szempontjából jelentős szerepe van a földolgozott anyag mennyiségének, ezért megemlítem, hogy REGULY—MUNKÁCSI—KANNISTO szövegeiből 5000-nél több adatot gyűjtöttem, ill. vizsgáltam meg. Mivel REGULY jegyzésmódjában érthetően bizonyos ingadozások tapasztalhatók, MUNKÁCSI pedig következetesen *ém* alakot ír, hangtani célra elég KANNISTO É. és K. adatait számba venni. KL. és AL. szövegei azonban neki nincsenek, ill. alig vannak, azért ezeket REGULYból és MUNKÁCSIBól is idézem.

Az előfordulás gyakorisága kérdésünkre nézve érdektelen, azért az összeállításban csak a különböző igetövekből való származékok szerepelnek, egyenlő értékkel, akár egy, akár több tíz adat képviseli őket anyagomban. Lelőhelyeket általában itt sem közlök, s a jelentéseket is csak jelzem, mint az *n*. igenév hangtani fejezetében, infinitívusszal, ill. magyar értelmezés esetén a befejezett cselekvés igenevével. Minthogy ragok, jelek és egyéb képzőszerű elemek hozzájárulása következtében az *m* előtti vokális kieshet, élvszerűen csak az abszolút alakokat vettem számba. Néhány igetőből azonban nem volt ilyen adatom: ezeknél kötőjellel utalok arra, hogy az *m* után még valamely morfológiai elem következik. Az igető szótagszámba az igekötőt nem számítottam bele.

I. Északi nyelvjárások. a) Nyílt egytagú igetövek: É. *jim* 'jött', *lim* 'lött', *mim* 'adott', *vim* 'vett', *tēm* '(meg)evett'³; Szo. *im* 'kommen', *li* 'm-schiessen', *mi* 'm-geben', *βim* 'nehmen', *tēm* 'essen', *βā_{am}* 'sehen, wissen'; FL. *βā_m* 'ua.', *im* 'kommen'. Talán ide tartozik a Szo. *lāum* 'sagen' és *pu_{um}* 'ergreifen', valamint a FL. *tū_{um}* 'rudern' is, melyekben a β (vö. SZIL. *lāwi*, *pūwi*, *tqwi*) KANNISTO írása szerint teljesen vokalizálódott.

b) A csonka igető egytagú, egy mássalhangzón végződik. a) Az *m* előtti vokális redukált *u*: Szo. *ā_{um}* 'sammeln', *ma_{um}* 'alt', *pa_{um}* 'fallen', *βā_{um}* 'pflücken', *sā_{um}* 'schaffen', *βō_{um}* 'durchwehen', *pēt_{um}* '(in den Kessel) legen',

³ Ez az öt igető szempontunkból nagyon fontos (l. alább III/12), azért ezeknél a MUNKÁCSI-adatokat is figyelembe vesszük.

iĕkum 'tanzen', *rā'cum* 'regnen', *i'sum* 'sich setzen', *ma'sum* 'sich kleiden', *lĕsum* 'ausbreiten', *kuš'um* 'sich berauschen', *βārum* 'machen', *nīrum* 'raffen', *ōlum* 'sein', *ūlum* 'Schlaf', *iālum* 'gehen', *-kβālum* 'aufstehen', *tĕlum* 'wachsen', *sĕlum* 'anschaffen', *χūlum* 'zurücklassen', *χūnum* 'vollschröpfen', *pi'num* 'legen', *nērum* 'binden', *mārum* 'hineinstecken'. — FL. *pātum*, *ōlum*; *kĕtum* 'senden', *mātum* 'alt' (28).⁴

β) Az *m* előtt redukált *ə* van: Szo. *iā'səm* 'zeichnen' — FL. *pĕtəm* '(in den Kessel) legen' (2).

γ) Az *m* előtt *a* áll: Szo. *tō'tam* 'bringen', *a'lam* 'töten', *χōlam-* 'des Todes', *χō'lam* 'zu Ende gehen', *pōlam* 'frieren', *mi'nām* 'gehen', *χanām-* 'hängen', *χū'iām* 'schlafen', *χōiām* 'hinreichen', *ō'iām* 'entfliehen', *tōsam* 'trocken', *sāsam* 'bestimmen'. — FL. *a'lam*, *-kχōlam*, *pōlam*, *mi'nām*, *kχūiām*, *ōiām*; *isam-* 'heiss' (13).

c) A csonka tő egytagú, mássalhangzócsoporton végződik. a) Az *m* előtti vokális redukált *u*: Szo. *χāitum* 'laufen', *iōχtum* 'kommen', *sōχtum* 'aufwickeln', *pāχutum* 'werfen', *rōχtum* 'erschrecken', *šāχtum* 'sich freuen', *āstum* 'fertig werden', *iōβtum* 'kaufen', *liltum* 'schreien', *χōltum* 'durchziehen', *šālvum* 'eintreten', *pāltum* '(Holz) aufstapeln', *ōltum-* 'zusammenfügen', *tālĕtum* 'auflegen', *χulĕlum* 'zurückbleiben', *šūlĕlum* 'starren', *urtum* 'trennen', *iĕmtum* 'werden', *iūnĕlum* 'nähen', *ūntum* 'setzen', *ūnĕntum* 'aufstellen', *kōntum-* 'schwellen', *sōlpum* 'sich sträuben', *pāknum* 'stürzen', *ānšum* 'haben', *ūntsum* 'sich niederlassen', *tōβlum* 'genug sein', *ūnlum* 'sitzen', *sāyrum* 'schneiden', *rōtmūm-* 'halt machen', *ōlmum* 'staunen', *-χānĕrum* 'klettern', *ĕryum* 'singen', *pōiĕum* 'beten', *pōš'ryum* 'mauern', *ārt.ūm* 'anwachsen', *pūliypāχpĕtum* 'zerschiessen'. — FL. *iōχtum*, *iĕmtum*, *šāltum*, *ūnlum*, *kχultum*, *ūnĕntum*, továbbá *kīβtūm* 'schleifen', *lĕkmum* 'hineingehen', *kismum* 'suchen' (40).

β) Az *m* előtt *a* áll: Szo. *pōnsam* 'reif', *ānšām* 'haben' (vö. a), *iōn.ĕram* 'sich drehen', *χōnĕam* 'finden', *pinĕlām* 'aufstapeln', *βānĕlām* 'umziehen', *βāyĕssam* 'herabsteigen', *βāyĕlĕtam* 'erlegen', *χānštam* 'lernen'. — FL. *kχōntām*, *kχānštam* (9).

d) A csonka tő többszótagú, egy mássalhangzó zárja. a) Az *m* előtt redukált *u* van: Szo. *βōrātum* 'wünschen', *tā'ra'um* 'loslassen', *pāyšōpĕtum* 'begraben', *χūiypĕtĕlum* 'legen'. — FL. *nēymĕtum* 'umbinden', *iōχtĕlum* 'kommen', *sākβālyum* 'zerbrechen' (7).

β) Az *m* előtti magánhangzó *a*: Szo. *atχātam* 'sich versammeln', *masχātam* 'sich kleiden', *lupχa'tām* 'rutschen', *kĕĕχa'tam* 'vorspannen', *ōima'tam* 'sinken', *āšetam-* 'glotzen', *χā'γa'tām* 'fallen', *miĕāta'm-* 'dröhnen', *tāra'ta'm-* 'schliessen', *kū'āi'dām* 'zerstören', *lāpta'ram* 'steckenbleiben', *tāγγatam* 'aufhängen', *ānu.ĕbatam-* 'umherblicken', *sa'γaram-* 'hauen', *kōnneylapa'm-* 'erscheinen', *lappandapa'm-* '(die Tür) schliessen', *sakβalam-* 'zersplittern', *nōχsāizalam-* 'aufwachen', *βāt'imām-* 'sich nähern', *tōβlasam* 'rudern'. — FL. *ma'zĕχātam*, *kĕrĕχātam*, továbbá *tālmātam* 'sich in ein Boot setzen', *pāĕχt.ĕχātam* '(ans Ufer) schieben', *pāsapa'm-* 'davonkommen' (23).

e) A csonka tő többszótagú, mássalhangzócsoport zárja. a) Az *m* előtt redukált *u* van: Szo. *pātamtum* 'losgehen', *sĕliylum* 'anschaffen', *atχatīylum* 'versammeln'. — FL. *ariypum* 'übrig bleiben', *sūlintum* 'laufen', *iōmiypum* 'umhergehen', *tūštum* 'hinstellen' (7).

⁴ A csonka tövek egyes csoportjainál jelzem a különböző igetövek számát is.

β) Az *m* előtti vokális *a*: Szo. *lappēriȳtam*- 'umwickeln', *kōimiȳtam*- 'folgen', *oimiȳtām* 'sich flüchten', *χy.l̄iyp̄am* 'zurückbleiben', *iōχtiyp̄a*-*m*- 'kommen', *iōη.gr̄iyp̄a*-*m*- 'sich kehren', *tōliyp̄am* 'einsinken', *šē.l̄lum̄v̄am* 'werfen', *rōχiup̄tāχtam*- 'erwachen', *pātamlām* 'losgehen' (vö. *a*), *tā.yamla*-*m*- 'sich verbreiten', *pēlamla*-*m*- 'sich entzünden', *kō.samla*-*m*- 'entglühen', *tī.lam-lam* 'fliegen', *su.ml.la*-*m*- 'hörbar werden', *kisyβla*-*m*- 'pfeifen', *rō.ηgr̄yβla*-*m*- 'rufen', *mā.niylām* 'zusammenbündeln', *iā.niym̄m* 'aufwachsen'. — FL. *ōiyp̄am*- 'fliehen', *iōmantam*- 'gehen', *narmtāχtam* 'sich (ins Wasser) stiessen', *nē.ym.taχtam* 'sich binden', *k̄zōntiylām*- 'finden' (24).

f) Az *m* előtti magánhangzó (redukált *u* és *a* egyaránt) rendszerint kiesik, ha az igenévhez személy- vagy esetrag járul, pl. Szo. *ōlmum*, *ōlmuȳβt*, *ōlmən*, *ōlmm* (vö. *ōlum*) 'sein', *ōimatme* (vö. *ōimātam*) 'sinken' stb., FL. *ōmamēnt* (vö. *ōlum*) stb. Néhány esetben azonban szóvégen áll az *m*, mégis vokális nélkül, közvetlenül járul a csonka tőhöz: Szo. *iōmm* 'wandern', *iālm* 'weggehen' (vö. *iālum*), *ūāp̄a*-*m*- 'sich verschärfen', *šālap̄pm* 'schlüpfen' (vö. *šālum*), *tōliyp̄pm* 'einsinken' (vö. *tōliyp̄am*), *tā.yγa*-*p̄pm* 'hängen bleiben' (vö. *tā.yγatam*); *lap̄pm* 'aufstehen', *sagāp̄pm* 'erwürgen', *pōka*-*p̄pm* 'zerplatzen'. — FL. *ōlm* (vö. *ōlum*) 'sein', *iōmm* 'gehen', *iālm* (vö. Szo. *iālum*) 'ua.', *k̄χót.kβālm* (vö. Szo. *-kβālum*) 'heraussteigen', *k̄χūnm* 'schöpfen', *iōlnō*-*p̄pm* 'hinabsinken'. Magánhangzóhiány legtöbbször ott mutatkozik, ahol az *m*-t *p* mozzanatos képző előzi meg; ez egyben azt is jelenti, hogy az igető ilyenkor két- vagy többtagú.

A Szo. és a FL. egyértelműen viselkedik, így az adatok összesíthetők. Eredményként azt látjuk, hogy az egytagú csonka tövek rendszerint redukált *u*-val (két esetben *a*-vel) veszik magukhoz az *m*-t, a két- és többtagúak többnyire *a*-val; a redukált magánhangzó és az *a* aránya egytagúaknál 70 : 22, két- és többtagúaknál 14 : 47. Ez arra vall, hogy bizonyos összefüggés van az igető szótagszáma és a magánhangzó minősége közt; ily összefüggésre utalnak az efféle párok is: Szo. *iōχtum* 'kommen' ~ *iōχtiyp̄a*-*m*- 'ua.', *χy.l̄lum* 'zurückbleiben' ~ *χy.l̄iyp̄am*. 'ua.', Szo. *nēyum* 'binden' ~ FL. *nē.ym.taχtam* 'sich binden' stb. A szótagszámon kívül mintha az igető magánhangzóinak tartama és talán hangrendje is befolyásolná az *m* előtti vokális minőségét, pl. azok az egytagú csonka tövek, melyekhez *a*-val kapcsolódik az *m*, a Szo., FL. *min*- 'gehen', Szo. *pinil*- 'aufstapeln' kivételével mind veláris hangrendűek. E kérdések további vizsgálata azonban már nem tartozik ide; megoldásuk amúgy is csak átfogó tótani alapon lehetséges.

Az igenévképzővel kapcsolatban csupán annak rögzítése fontos, hogy az *m* előtt az É.-ban más vokális nem jelentkezik, mint redukált *u* (kétszer *a*), ill. *a*. STEINITZ megállapította, hogy a Szo.-ban a nem első szótagi redukált magánhangzó egységes fonéma (*a*), mely bilabiális mássalhangzók előtt erősen labializálódik (ÖESA. 268); ez a megállapítás természetesen érvényes a mi kérdéses vokálisunkra is. Az *m* előtti *a*, mint láttuk, leggyakoribb kéttagú csonka igetőveken. Ilyenformán rendszerint a harmadik szótagba kerül, föltehető tehát, hogy a harmadik szótagi erős mellékhangsúly következtében (l. ÉMsNyt. 7) lett hangzóssá, s történetileg nem más mint a redukált *u*: egyszerű tővégi vokális vagy „kötőhang”, melynek semmi funkciója nincs. Erre vall az is, hogy — bár nagyon ritkán — mindkét magánhangzó jelentkezhet ugyanazon igetőn: Szo. *ōnšum* ~ *ōnšām* 'haben', *pātamlum* ~ *pātamlām* 'losgehen'. — Már SZABÓNAK föltűnt az az *a*, mely „több-összetett képzőben előfordul. Egyedül sohasem fordulván elő, eredeti jelentésére és alakjára a

vogul nyelv nem ad magyarázatot” (NyK. XXXIV, 68). Ehhez megjegyze-
hetjük, hogy a vokálist tartalmazó összetett képzők rendszerint a harmadik
szótagot alkotják (tővéghangzós vagy „kötőhangzós” tőhöz járulva), s így
a bennük jelentkező *a* talán éppúgy a hangsúlyviszonyokban leli magyara-
zatát, mint az *m* előtti. Később a nyelvérzék a képzőhöz tartozónak fog-
hatta föl, s ettől kezdve jelentkezése függetlenné vált az eredeti fonetikai
feltételektől.

II. Kondai adataimban az *m* előtti magánhangzó néhány kivétellel
(melyekre mindig utalok) azonos az A és a B változatban, azért elegendő az
egyik alak közlése. Itt is, mint az *n*-igenévnél, az ellenőrzött B változatot
idézem.

a) Nyílt egytagú igető: *iam* (az A-ban néha *im*) 'kommen', *lam* 'schie-
sen', *mam* 'geben', *βam* 'nehmen', *tēm* 'essen', *ūm* 'sehen', *tūm* 'hineingehen';
valószínűleg ide való a *lōaum* 'bestimmen' is, továbbá a B-*aim* (csak a *tēmāim*
összetételben) 'trinken' és *lōum* '(vom Wasser) getrieben', mely két utóbbival
szemben az A félhangzót mutat: *tēmāim* és *lōum*.

b) A csonka tő egytagú, e g y mássalhangzó zárja. a) Az *m* előtti vokális
a: *sāim* 'vermodern', *kētēm* 'senden', *pātēm* 'fallen', *kūtēm* 'beugen', *sōātēm*
'verordnen', *tātēm* 'bringen', *mātēm* 'alt', *lātēm* 'sagen', *iēēkuəm* 'tanzen',
sūsēm 'als Mitgift bringen', *tōsēm* 'trocken', *māsēm* 'sich kleiden', *a'sēm*
'heiss', *lōāšēm* 'Wache halten', *koim* 'liegen', *šmāim* 'in Schlaf versinken',
nēyēm 'anbinden', *βōārēm* 'machen', *mārēm* 'ans Ende kommen', *nā'rēm*
'kriechen', *ō'lem* 'sein', *kālēm* 'graben', *kōlēm* 'tot', *no-kkōdlēm* 'aufstehen',
kuā'lem 'vergehen', *tūlēm* 'hereinbringen', *kū'lom* 'die Nacht verbringen',
ūlēm 'Schlaf', *tēlēm* 'erzeugen', *iqlēm* 'kommen', *qlēm* 'töten', *nū'lem* 'schälen',
pōlēm 'frieren', *pīlēm* 'führen', *kā'nēm* 'herabhängen', *pōnēm* 'aufsetzen',
pynēm 'legen', *mənēm* 'gehen' (38).

β) Az *m* előtt *ä* áll: *rēpā'm* 'fallen', *kōlō'm* 'Äser' (tk. 'holt') (2).

c) A csonka tő egytagú, mássalhangzócsoport zárja. a) *a*-vel: *βōāxtēm*
'werfen', *iōxtēm* 'kommen', *išxtēm* 'schneiden', *pēχutēm* 'schiessen', *poxtēm*
'kacken', *puštēm* 'stechen', *tuītēm* 'verstecken', *kāitēm* 'hervorspringen',
šjstēm 'erwachsen', *tjštēm* 'aufstellen', *iaātēm* 'erschaffen', *βā'ltēm* 'hobeln',
tōāltēm 'aufladen', *pōāltēm* 'brennen lassen', *kuō'ltēm* 'vergehen', *sōltēm* 'schnei-
den', *iamtēm* 'kommen', *βontēm* 'setzen', *ku'ntēm* 'tragen', *kōntēm* 'treffen',
βonlēm 'sitzen', *šonsēm* 'sehen', *pānsēm* 'fertig werden', *kənsēm* 'jagen', *ənsēm*
'haben', *kašsēm* 'gewandt sein', *mānsēm* 'in Not sein', *tušsēm* 'stehen', *kēnkēm*
'klettern', *βōānkēm* 'krabbeln', *kuā'syēm* 'beten', *sāyēm* 'umhauen', *nəylēm*
'erscheinen', *toβlēm* 'voll werden', *pā'ryēm* 'springen', *lūlyēm* 'sich zurecht-
legen', *qalmēm* 'erheben' (37).

β) *ä*-vel: *pōāiltēm* 'kochen' (vö. e/β), *pēeltēm* 'eintauschen', *tēnxtēm*
'mit Saiten versehen', *kāintēm* 'peitschen', *noke'ztēm* 'hinsetzen', *tēktēm*
'fressen', *išrktēm* 'nagen', *puβntēm* 'fangen', *kētsēm* 'senden', *lōāβsēm* 'sagen',
βəylēm 'nehmen', *iōβlēm* 'brechen', *pūrlēm* 'opfern', *kōntēm* 'kämpfen',
nēršlēm 'rauben', *pēnkēm* 'berauschen', *pəlēm* 'erschrecken', *iāβētmēm*
'sich herunternäheren', *oāipēm* 'aufhören', *nōχsēm* 'Zobel jagen' (20).

d) A csonka tő többtagú, e g y mássalhangzó zárja. a) *a*-vel: *pēχut-*
ka'tēm 'schiessen', *tuītka'tēm* 'sich verstecken', *māzkatēm* 'sich kleiden',
χōltōlēm 'den Tag anbrechen lassen', *iaptōimōlēm* 'Sommer werden',
tōātōlēm 'füllen', *βōilsōlēm* 'betreten', *sāyrapōlēm* 'zimmern', *kāntlōlēm*
'verschliessen', *ā'iltōlēm* 'einschläfern' (10).

β) *ä*-vel: *tārətəm* 'herablassen', *βə rətə* 'umherblicken', *kuə l'itəm* 'zurücklassen', *pēeri tēm* 'flechten', *βā škətəm* 'einen Schlag bekommen', *toršətə* 'aufquietschen', *iānkulm'itəm* 'sich niederlegen', *iə xtapəm* 'schneiden', *sāyrəpəm* 'abhauen', *iə xtaləm* 'kommen', *səlβaləm* 'ausspucken', *kārtlīg* 'beugen', *ə li lə* 'töten', *pə ti lēm* 'fallen', *sonsi lēm* 'betrachten', *kənsi lēm* 'erbeuten', *pēeri lēm* 'sich verwickeln', *tu ttalēm* 'hineintreten', *βə iyaləm* 'betreten' (vö. *a*), *kəšəlēm* 'gewahren', *šā rəlēm* 'sprechen', *šə d'elēm* 'Mitleid haben', *lēm māt iləm* 'herausziehen', *poskəsə* 'aufwirbeln', *sə l'itəm* 'schneiden', *lə ynə iām* 'Eichhorn jagen' (26).

e) A csonka tő többtagú, mássalhangzócsoport zárja. *a*) *ə*-vel: *xōnt-la xtam* 'kämpfen', *iə nyi la xtam* 'sich bewegen', *šə kə la xtam* 'sich küssen', *tu itila xtam* 'sich verstecken', *tā orata xtam* 'sich herablassen', *l'j. kβl. ta xtam* 'zusammenrücken' (6).

β) *ä*-vel: *lō iktə* 'schaukeln', *pjā iktə* 'kochen' (vö. *c/β*), *iū. βl tēm* 'geschaukelt', *səl kə mtəm* 'zerstreuen', *kjā lə mtəm* 'sich erkundigen', *tulmə ntə* 'rauben', *pjā līm nə mtəm* 'zerreißen', *nə rə mtəm* 'aufgreifen', *šā rə mtəm* 'Mitleid haben', *əlkā iktə mtəm* 'erziehen', *iə xtl tēm* 'gelangen', *ə s. mχ tēm* 'zustopfen', *kā iktə mləm* 'hervorspringen', *po xə mləm* 'bereichern', *iō iktə xlə m* 'zaubern', *kāsənšə* 'anbinden' (16).

f) A ragos alakokban az *m* előtti *ə* sokszor kiesik, pl. *tē ləmən* 'dein Abstammen' (vö. *tē ləm*), *iə xtmjət* 'sein Kommen' (vö. *iə xtam*), *pj tmjət βə i* 'wie er . . . fällt' (vö. *pj təm*) stb. Az *ä* kiesésére azonban nem tudok példát idézni. Abszolút szóvégen csak három adatom van csonka tőhöz közvetlenül járuló *m*-re: *sə ym* 'verwickeln', *nə ym* 'binden' (vö. *nə yəm*) és *ūlm* 'Schlaf' (vö. *ūləm*).

Az *m* képző előtt tehát a K.-ban csak *ə* vagy *ä* vokális található. A csonka igető szótagszáma szerint összesítve az adatokat, az egytagúaknál az *ə* : *ä* aránya 75 : 22, a többtagúaknál 16 : 42, vagyis körülbelül olyan a viszony, mint az É. nyelvjárásokban. Mint ott az *a*-t, a K.-ban az *ä*-t a harmadik szótagi erős mellékhangsúly következtében beállt hangzósabbá válásnak tulajdonítom. Ezt a föltevést valószínűsítik az ilyen alakpárok: *ā ləm* ~ *ə li lə* 'töten', *pj təm* ~ *pə ti ləm* 'fallen', *iə xtam* ~ *iə xtapəm* 'schneiden', *kā iktəm* ~ *kā iktə mləm* 'hervorspringen', *sā yrəm* ~ *sā yrəpəm* 'abhauen', *kə nsəm* ~ *kənsi ləm* 'erbeuten' stb. — Ellene mond viszont e föltevésnek a *kōnt ləm* ~ *xōnt lə xtam* 'kämpfen' alakpár, ahol épp a kétszótagos alakban van *ä*, s a három szótagosban *ə*. Érdemes azonban megjegyezni, hogy ez igető első szótagi vokálisa természeténél és helyzeténél fogva, tehát kétszeresen hosszú, mintegy két ritmus-egységet tartalmaz, akár a két rövid szótag. Hasonlóképp az előző szótag fonetikai minőségéből eredő tartam-különbségek magyarázhatják a *kə tšjəm* ~ *kə tšəm* 'senden' és az A *βə iyaləm* ~ B *βə i s'jaləm* 'betreten' alakpár jelentkezését is. — Valószínű továbbá, hogy a szótagszám és a szó hangszerkezetéből adódó ritmikai körülményeken kívül érzelmi mozzanatok is befolyásolják a magánhangzó kérdéses minőségét. Erre vall a 'holt' jelentésű B *kō ləm* szó *ä*-s változata ebben a mondatban: „*ū sūtə rə pβ l'itə yl kō lə m*”, *l'pā βi* '(ihr) Dorfvolk des Stadtfürsten, (ihr) Äser”, sagt er' (II, 529; az A változatban *xō ləm* van). Azt hiszem, nem kétséges a lélektani indíték: az erős emfaticum következtében a tővégi vokális hangzósá vált és megnyúlt. Mind e kérdések azonban csak a többi nem első szótagi magánhangzó tüzetes vizsgálatával kapcsolatban tisztázhatók.

III. A KL.-ból természetesen jóval kevesebb adat áll rendelkezésre mint az előbbi kettőből (gyűjtésemben mintegy 260), és a fonetikai átírás is

bizonytalan. MUNKÁCSI következetesen *ém* alakot ír, vagy — ragos származékokban — nem jelöl magánhangzót az *m* előtt, pl. *ölmém* 'volt' (esz. 1. sz.), *joxtmémént* 'érkezett' (ktsz. 1. sz. lokatívuszraggal), *ölmqu* (tbsz. 1. sz.), *pätmüt* 'jutott' (esz. 3. sz.) stb. Ezért — az a) csoport kivételével — nem idézem MUNKÁCSI adatait.

a) Nyílt egytagú igező: *jim* 'jött', *lim* 'lőtt', *mim* 'adott' (VNyj. 133), *tüm* 'belépett'; ilyennek látszik a *säim* 'rothadt' és a *ném* 'kötött'; lehet hogy ez utóbbiban REGULY a tőzáró γ -t (vö. *nēγ*-SZIL.) nem fogta föl, de a teljes vokalizálódás is föltehető.

b) A csonka tő egytagú, egy mássalhangzó zárja. a) *e*-vel: *pätem* 'esett', *tqtem* 'gyakorolt', *uottem* 'épített', *nékem* 'tapodott', *kojem* 'feküdt', *iésem* 'dicsért', *toqšem* '(ki)száradt', *télem* 'született', *kualem* 'fölkerekedett', *-menem* 'származott' (vö. β) (10).

β) *u*-val: *pétum* 'megrakott (üst)', *punum* 'rakott', *minum* 'ment' (vö. a) (3).

γ) *o*-val: *voarom* 'készített' (1).

c) A csonka tő egytagú, mássalhangzócsoporton végződik: a) *e*-vel: *joxtem* (*joktem*) 'érkezett', *roxtem* 'megijedt', *kultem* 'visszamaradt', *-šilttem* 'hasított', *nultem* 'esküdött' (vö. β), *vä-tem* 'barnított', *jältem* 'jött', *imtem* 'változott', *knntem* 'vezetett', *puitem* 'fogott', *intem* 'övezett', *šästem* 'növekedett', *uüsem* 'leszállított', *läpsem* 'fölkerekedett', *këlsem* 'tükrözött' (15).

β) *ä*-vel: *tuošläm* 'kiszáraztott' (1).

γ) *o*-val: *nultom* 'esküdött' (vö. a), *sumtom* 'ugrott', *joankom* '(be)kerített' (3).

δ) *u*-val: *šängum* 'hátra feszült' (1).

d) A csonka tő többtagú, egy mássalhangzó zárja. a) *e*-vel: *müškättem* 'öltözött', *täjättem* 'elalélt', *kutqyloalem* 'hajlongott' [l. f) alatt], *višen tälem* 'szedegetett', *kuqtlqalem* 'fogyasztott', *kišmejem* 'keresett' (6).

β) *o*-val: *kuqtlqalom* (l. β), *šairä poalom* 'ácsolt', *juottom tqalom* 'varrott' [l. f) alatt] (3).

e) A csonka tő kéttagú, két mássalhangzó zárja: *tqntem* 'gyakorolt', *joamentem* 'elment', *qatentem* 'elsikamlott' (3).

f) Az *m* közvetlenül a csonka tőhöz járul: *pätm* 'esett' (vö. b/a), *oqlm* 'volt', *tqalm* 'olvadt', *näilm* 'jelentkezett', *tušilm* 'állított', *perjilm* 'választott', *šunšpoalm* 'tükrözött', *lélptqalm* 'berendezett', *kutqyloalm* 'hajlongott' (vö. d/a), *jerramoalm* 'csiszolt', *jäžqh toalm* 'jegyzett', *juotme toalm* 'varrott' (vö. d/ β), *sqkqrm-* 'perzselt' (13).

Az a) csoportot nem számítva 58 származék szerepel összeállításunkban. Ebből 34-ben *e* áll az *m* előtt; az egy *ä* (c/ β) talán csak ejtéssajátság. Az *um* ~ *om* (az egy c/ δ kivételével) foghang, ill. előző szótagi labiális magánhangzó után áll, tehát nyilván kombinatorikus változata a (redukált?) *e*-nek. Adataink szerint a vokálisiány is lehet vagylagos. Így joggal megállapíthatjuk, hogy a KL. viszonyok teljesen egyértelműek az É.-ban és a K.-ban tapasztaltakkal, tehát szintén arra vallanak, hogy az *m* előtti vokális jelentés nélküli tővéghangzó.

IV. Az igen csekély AL. anyagból a következő képet kapjuk:

a) Nyílt egytagú igező: *lim* 'lőtt', *mim* 'adott' (VNyj. 175).

b) A csonka tő egytagú, egy mássalhangzó zárja: a) *e*-vel: *pätem* 'aláhullott', *uottem* 'épített', *kualem* 'elment', *polem* 'fagyott', *tqžem* 'száraz' [vö. d) alatt], *išem* (MUNK.) 'forró' (6).

β) *u*-val: *pusšum* 'szökött' (1).

c) A csonka tő egytagú, két mássalhangzó zárja: *vantem* 'vezetett', *kgntem* 'ua.' (2).

d) Nincs vokális az *m* előtt: *šqrm* 'avas' (tk. 'égetett'), *tošm* 'száraz' (vö. b/a) (2); egy személyragos adatban: *nilmem* 'jutottam'.

Ez a néhány adat egyértelmű az előző nyelvjárások gazdag anyagával. — MUNKÁCSI itt is következetesen *em*-et ír, személyrag előtt hangzókieséssel, pl. *almén-aíl* 'életemben' (VNYj. 169).

V. A P. aránylag bőven van képviselve KANNISTO gyűjtésében. Mivel azonban az adatok száma nem nagy (kb. 70), kiegészítésként itt személyragos alakokat is közlök.

a) Nyílt egytagú igető: *lim* 'lőtt' (VNYj. 254), *tim* (REG.), *tēm* (MUNK.), '(meg)evett', *tēm*, *tēm* (KANN.) 'essen', *βēm* 'sehen'; esetleg ide tartozik a *seim*, *šēim* 'verfault' és a *lāum* 'geschaffen' is.

b) A csonka tő egytagú, egy mássalhangzó zárja. a) *ə*-vel: *ta'təm* 'bringen', *peētəm* 'fallen', *neātəm* 'treiben', *meētəm* 'alt', *βu'ttəm* 'hinstellen', *βōārəm* 'machen', *eēləm* 'töten', *tēləm* 'entstehen', *kuāləm* 'steigen', *βuləm* 'schlafen', *minəm* 'gehen', *tōšəm* 'trocken' [vö. f) alatt] (12).

β) Redukált (egyszer teljes) *u*-val: *ōlum* 'sein', *kanum* 'hinreichen' (2).

γ) *ε*-vel: *kβoλλem* 'sterben' (1).

c) A csonka tő egytagú, mássalhangzócsoport zárja. a) *ə*-vel: *kultəm* 'bleiben' (vö. β), *tuñšəm* 'stehen', *iex'təm* 'schneiden' (3).

β) Redukált *u*-val: *kultum* 'bleiben' (vö. a), *iŋxə'tum* 'kommen', *iŋŋukum* 'sich biegen' (3).

γ) *ε*-vel: *tōlpeŋ* 'zerbrechen', *toārtəm* 'herablassen', *ponštem* 'geboren werden' (3).

δ) *a* van az *m* előtt a következő esz. 3. sz. alakban: *roāβdamēēt* 'werfen' (1).

d) A csonka tő többtagú, egy mássalhangzó zárja: a) *ə*-vel: *βut'tm-tōāləm* 'bemerken', *iū'tm-tōāləm* 'nähen' (2).

β) *ε*-vel: *iēn.mātem* 'aufziehen' (1).

γ) *a* van két személyragos adatomban: *iō.n.ta.mmt* 'schlagen' (esz. 1. sz. lokatívuszraggal) és *nunkporromamēēt* 'aufspringen' (2).

e) A csonka tő kéttagú, mássalhangzócsoport zárja, az *m* előtti vokális *ε*: *tul.mn.tem* 'stehlen' (1).

f) Közvetlenül járul az *m* a csonka tőhöz egy abszolút adatomban: *tōšm* 'trocken' (vö. b/a), továbbá esetrág előtt: *βuamεγ* 'in Schlaf'.

E néhány adat alapján az *m* előtti magánhangzó minőségére vonatkozólag csupán annyit lehet megállapítani, hogy az *ε*, valamint a személyragos alakok *a*-ja vagy a harmadik szótagban jelentkezik (l. d/γ, e), vagy oly második szótagban, melyet helyzeténél vagy természeténél fogva hosszú első szótag előz meg (l. c/γ, δ, b/γ). Bizonyosra vehető, hogy a redukált és a teljes *ə* és *u* (vö. *kultəm* ~ *kultum*) szintén egymás változatának tekintendő.

VI. A T.-ból nagyon kevés adatom van, de ezek rendkívül fontosak, mert az *m* előtti vokális minősége ebben a nyelvjárásban épp oly határozottan különbözik az *im*(.) igenév *i*-jétől, mint az É.-ban. Az adatok kis száma és nagy jelentősége miatt MUNKÁCSI adatait is számba veszem, s ezúttal a pontos fordításokat adom meg.

a) Nyílt egytagú igető: *jim* 'jött', *um* 'nézett' (VNYj. 296); esetleg *seim*- 'schlecht'.

b) A csonka igető egytagú, e g y mássalhangzón végződik. a) *a*-vel: *nõñ-khqtém* 'kiirtott', *kítém*, *kütém* 'számúzott', *tiletém* 'született', *il-älém juni-pält* 'Miután... megölte' (IV, 349), *nũñ-kälém khalt* 'Akközben, hogy... föl-szállott' (uo.), *petə:m* 'gefallen' (6).

β) *i*-vel: *ju-äjim juni-pält* 'miután megitta' (IV, 347) (1).

γ) Alsó nyelvvállású teljes vokállissal: *iqšqm* 'sovány (száraz)', *kalāmüt* 'Wasser des Todes' (III, 179), *tatə:m ka:tl* 'bringtag' (AblSuff. 99) (3).

c) A csonka tő egytagú, mássalhangzócsoporton végződik: a) *a*-vel: *vəxřém* 'odadobott', *pěrtém* 'eladott', *šəβrə:m tšəft* 'Als er... abhie' (III, 171), *pərgə:m* 'kochend' (4).

β) *a*-val: *khantqm-vail* 'születése (találta) óta' (VNYj. 282).

d) A csonka tő kéttagú, egy mássalhangzó zárja: *vəxřätém juni-pält* 'verekedés után' (IV, 350), *nõñ-jänümém* 'megnőtt' (IV, 356) (2).

e) A csonka tő kéttagú, mássalhangzócsoport zárja: *toj vārāntém-khalt* 'Lakodalomcsinálás közben' (IV, 348), *ikə:ltəm* 'klappernd' (2).

A 19 adatból 14 redukált *a*-t mutat. Az *äjim* *i*-je nyilván a többeli *j* hatása; a *b/γ* alatti 3 adat talán nem számít igenévnek. Így csak a *khantqm-vail* *q*-ja marad magyarázatlan; itt legföljebb az első szótagi vokális hasonító hatására gondolhatunk. Hangrendi illeszkedés nem lehet ok, mert egyébként a veláris igetőveken is *a* mutatkozik.

4. A föntiek alapján az *m* igenévképző előtti vokálisra nézve összefoglalóan a következőket állapíthatjuk meg: 1. minden nyelvjárásban jelentkezik egy redukált magánhangzó: Szo., FL. *u* (*a*), K. *a*, P. *a*, U. *a*, T. *a*. Bizonytal redukált magánhangzónak értékelendő a KL. (MUNK.) *e*, (REG.) *e*, *o*, *u* és az AL. (MUNK.) *e*, (REG.) *e*, *u* betűje is. E redukált magánhangzó többnyire egytagú igetőveken, tehát második szótagban mutatkozik. A hangszín különbözősége fonetikai föltételektől függ.

2. Minden nyelvjárásban jelentkezik továbbá egy alsó nyelvvállású teljes vokális is az *m* előtt: Szo., FL. *a*, K. *ä*, P. *ε*, T. *a* (MUNK. *q*); a KL. és az AL. adatokban a redukált és a teljes magánhangzók nem különíthetők el. — Ez a teljes hang többnyire oly származékokban található, melyek kéttagú csonka igetőből valók, amikor tehát a teljes hang az erős mellékhangsúlyos harmadik szótagot alkotja; továbbá oly egytagú csonka tőből való származékokban, melyekben az első szótag hosszú.

3. A T.-n kívül minden nyelvjárásból van adat arra is, hogy az *m* közvetlenül a csonka tőhöz kapcsolódik. Mivel mind a redukált, mind a teljes vokális rendszeresen kiesik, ha az *m* nem abszolút szóvégen áll, a magánhangzóhiányt szintén változatnak kell tekinteni.

4. Az a tény, hogy a teljes magánhangzók is kieshetnek, azon föltevés mellett szól, hogy e magánhangzók nyíltsága és teljessége másodlagos, s valóban a hangsúlyviszonyokkal függ össze. Az eredeti hang *a* lehetett, mely, mint STEINITZ a Szo.-ra nézve rámutatott, nem első szótagban mássalhangzók közt rendszerint túlrövid, s egyéni kiejtéstől, beszédiramtól stb. függően egészen el is tűnhet (ÖESA. 269 k.). Láttuk hogy a túlrövidség a K.-ban és a P.-ben is mutatkozik (a T.-ban nem!). A nem első szótagi teljes magánhangzókról viszont a Szo.-ra vonatkozólag sem talállok STEINITZnél oly megjegyzést, hogy azok is kieshetnének (vö. i. m. 271 kk.). Hogy az *m* előtt kieshetnek, ez szintén arra vall, hogy e teljes magánhangzók nem jelentésmegkülönböztetők, hanem fonetikai eredetűek, s ha más fonetikai föltételek adódnak,

éppúgy eltűnhetnek mint az *a*, melyet valamennyi *m* előtti vokális alapváltozatának tekinthetünk.

5. A leggazdagabban képviselt *É.* és *K.* adatokat összevetve megállapítható, hogy többnyire ugyanazon igetön jelentkezik redukált, ill. teljes hang. Összeállításomban mindössze a következő eltéréseket találtam: *É.* *tó'tam* 'bringen', *a'lam* 'töten', *χó'lam* 'zu Ende gehen', *χy'iam* 'schlafen', *ónšám* 'haben' (de van *ónšum* is!), *mí'nam* 'gehen' ~ *K.* *tá'tam*, *á'lam*, *kuá'lam*, *ko'iam*, *ónšám*, *mənəm* (P. is *minəm*). A *K.* tehát az *É.*-val szemben színtelenebb, redukált magánhangzót mutat. Ez a tény jól egybevághat azzal a hangtörténeti megállapítással, hogy a tövéghangzó eltűnése — melyet természetesen sorvadásnak kellett megelőznie — a keleti nyelvjárásokban indulhatott meg, majd a nyugatiakra terjedt át (l. GULYA J.: NyK. LXII, 49). Föltehető, hogy a sorvadási tendencia a *K.*-ban és a *P.*-ben néhány igetön megakadályozta a tövégi vokális nyílt teljes hanggá változását. Meg kell mégis jegyezni, hogy fordított viszonyra is van egy adatom: *É.* *tā'ra'tum* ~ *K.* *tārətəm* 'lassen', de itt figyelembe veendő, hogy a második szótagok tartama különböző.

6. Az *m* előtti magánhangzó minősége tehát az alapige fonetikai szerkezetétől függ, de nem feltétlenül, mert pl. lélektani indítékok is módosíthatják. Ez arra mutat, hogy a kérdéses magánhangzónak nincs funkciója, azaz egyszerű jelentés nélküli tövéghangzó vagy „kötőhangzó”, mely könnyen ki is eshet. Ennek hangsúlyozása az *im* igenévtől való elhatárolás miatt fontos, mert annak *i*-je viszont állandó.

5. Egyes szovjet nyelvtanok és a Survey szerint a képző alakja *me* is lehet (l. 2. p.). Kérdés, hogy a népnyelvi szövegek tanúsága alapján ez a véghangzó történetinek, vagy másodlagosnak tekintendő-e.

1. Abszolút szóvégen mindössze a következő *mé*-végű alakokat találtam: *É.* *lā'xer χūnté masmé* 'páncélruha valahogy rá van öltve' (II, 113), *tqr puñkän pinmé* 'kendőjét fejére tette' (IV, 215), *luwä la'ilä nāñχ-ālmamé* 'lova lábát emelinti' (I, 20), *surti χār-pikät ti sēlēpamé* 'rénszarvas tulokját im megszerelte' (II, 108), *sayüyā χot-tārēmtamé* 'hajfonatai szét vannak eresztve' (I, 29). Ezek közül az első kettő csupa *im*-igenév közt szerepel, a kérdéses *é* tehát ezek hatása is lehet. Valószínűbb azonban, hogy a véghangzó mind az öt adatban egysz. 3. sz. birtokos személyrag, mely néha jelentkezik az *m*-állítványon.

A *K.*-ból négy adatot tudok idézni: *kwqłmä šōut* 'Midőn fölkelt' (IV, 167), *kwqlepämä šōut* 'Midőn kiment' (I, 167), *kütilemä šōut* 'Midőn... kérdezte' (IV, 169), *kojmə iəp'jält* 'Nachdem... sich niedergelegt hatten' (II, 329). Az igenév mindenütt névutós, ilyen használatban pedig rendszerint megkapja a cselekvő személyre utaló személyragot. Igaz ugyan, hogy az igeneveken a *K.*-ban rendszerint a *t*-elemű egysz. 3. sz. ragalak szerepel (példák a mondat-tani részben), de elvétele „különösen a Felső-Konda vidékén” előfordul az *é* is, „mely az éjsz. és közélplozv. -*ä* megfelelője” (VNyj. 195). Azt hiszem, az idézett négy adatban ez a puszta magánhangzóból álló személyrag jelentkezik (MUNKÁCSI adatai FK.-iak, KANNISTÓÉ KK.-i).

A fentiekén kívül nincs adatom arra, hogy abszolút szóvégen az *m* után vokális volna. A ragok és a képzőszerű elemek előtt található magánhangzók nyilván másodlagos ejtéskönnyítők, ezekkel nem is foglalkozom. A *me*-változat tehát, melyről a KMRSzl. 54. l. azt mondja, hogy rendszerint megkapja a birtokos személyragokat, tk. elvonás a személyragos alakokból,

ill. maga az egysz. 3. sz. alak, mint a JPNSz. idézte *miname jui palt* 'после его ухода' (174).

2. Nem alkalmazható azonban ez a magyarázat a KMRSzl. 54. lapján idézett *minamete jui palt* 'ua.' stb. példákra, mert ezekben egysz. 3. sz. ragként a magánhangzós szótövekhez járuló *t*-s ragváltozat jelentkezik.

Ismeretes hogy az É.-ban s a T.-ban (mely utóbbira azonban ragos igenévi adatom nincs) a mássalhangzós szótöveken az egysz. 3. sz. ragja pusztá vokális. Az *m*-igenevek túlnyomó többségében ezt is találjuk, de szórványosan a *t*-elemű személyrag is előfordul. Ezek az esetek különféleképp magyarázhatók.

a) Nem kétséges az értelmezés ott, ahol a *-mät*, *-met* végű igenév határozói szerepű, pl. É. *nāñχ kwālmät* 'a midőn fölkel' (I, 4), *χātél va'ilemät* 'napszálltakor' (IV, 170) stb., Szó. *izß šāltmēv* 'Als er eintritt' (II, 87), *kön ānu qfa-tamēt* 'als er hinausblickt' (III, 35) stb., FL. *izōmantamēt* 'indem sie . . . geht' (I, 85). Ezekben ui. kétségtelenül az egysz. 3. sz. igenévnek *t* lokatívuszragos alakjával van dolgunk.

b) Hasonlóan világosak az ilyen FL. alakok: *si lm te* 'hatte geschnitten', *nōkχālmvmtē* 'hat gehoben' stb., melyek az igenév tárgyas ragozású egysz. 3. sz. alakjai. Valószínűleg ide tartoznak az É. *poñimtamēt* 'van odaszorítva' (tk. 'odaszorította'), *tāremtamēt* 'szét eresztette'-féle alakok is (ezek tárgyalása a mondatbanba tartozik).

c) Nehézséget csak annak a néhány adatnak az értelmezése okoz, melyben a végződés *t*-je az igenév mondatbeli szerepe miatt nem tekinthető kétségtelenül esetragnak, sem igei személyragnak. Ezeket kissé bővebb szövegkörnyezettel idézem.

É. *taw an-mōnt χgtpä tqwmät nāñkēs* 'Az előbb itten úgy látszott, mintha valaki evezett volna' (II, 89). A mondat átírás REGULY KL. eredetijéből: *tāu kgttpä tqwmēt nāngs* (II, 88). A *tqwmät* a fordítás és a vogul mondat szerkezet szerint egyaránt alany, egysz. 3. sz. raggal. Ez az alak azonban MUNKÁCSMÁL rendszeresen *mä*-végződésű. A kérdéses *t* itt többféleképp is értelmezhető. Föltehető, hogy mégis locatívuszrag, s akkor így volna fordítandó: 'az előbb valaki evezésében látszott'. Ez a szerkezet azért szokatlan, mert a nomen actionis birtokos személyragos. A vogul mondat azonban a *taw* 'ő' névmással kezdődik, mely itt nyomosító szerepű (vö. a *maga* hasonló funkcióját a régiségben), úgyhogy MUNKÁCSI fordítatlanul is hagyta. Lehet hogy a mondat-alakítás közben a közlő a névmást mégis birtokos jelzőnek érezte, s azért látta el a hozzátartozónak vélt igenevet személyraggal. Másik lehetőség, hogy az átírás közlőjét a fölolvastott REGULY-szöveg befolyásolta, melynek KL. nyelvjárásában viszont az egysz. 3. sz. ragja mássalhangzós töveknél „rendesen -ä; de néha -ät is” (VNYj. 108). Végül — s ez látszik legvalószínűbbnek — lehet a végződés egyszerűen analógiás eredetű, az *im.*-, vagy esetleg az *n.*-igenevek mintájára.

Az előzőhöz hasonlók: É. *kwon ta jojtēmät sujti* 'im kívülről az ő jövelete hallik' (III, 70), *lū ta noumätä sujti* 'hallik, hogy a ló neki indult' (I, 14) stb.

Szó. *nōñχ sāigālamätēv nāñlūpi de mābätän tö'ti mā* 'Als sie aufwacht, ist ihr Lärchenbaum ans Ufer des Landes getrieben' (I, 215–6). Az igenév végén a locatívuszrag áll, de az előtte levő személyrag nem pusztá vokális, hanem *tē*. Itt aligha lehet más magyarázat, mint a mondatvégi *ima*-állítmány analógiás hatása, mely hangalak (*-amä-* ~ *-imä*) és jelentés (határozó ~ állapotjelölő) irányából egyaránt érhetette az igenevet.

Ugyancsak analógiásnak magyarázható az a néhány eset, melyben az *ät-*, *et-*végű igenév névutós szerkezet tagja: É. *toχ jānmeltēmät-χalt* 'A mint úgy neveli' (II, 19), Szo. *kōnneylapa'met ērt* 'als sie draussen erscheint' (I, 151); *nōoχ róχtuptaχtamēt ērt* 'nachdem sie erwacht ist' (II, 50). Itt a névutó miatt a *t*-t semmiképp nem tekinthetjük esetragnak. A *t*-s személyrag jelentkezésében viszont valószínűleg annak is szerepe van, hogy mindezek négy-, ill. öttagú alakok, amilyenek ritkák az *m*-igenévnél, viszont aránylag gyakoriak az *im*-nél, amelyhez természetesen a *t*-s személyragnak kell járulnia. Itt tehát bizonyos ritmikai-fonetikai okok is közrejátszhattak a nyelvérzék megzavarodásában.

Van egy ktsz. 3. sz. adatom is, melyben a magánhangzós tövekhez járuló *-ēn* személyrag mutatkozik a várható *-ēn* helyett: Szo. *iyβ iyχtumatēnt* 'Als sie nach Hause kamen' (I, 219); az utolsó *t* locativusrag. A személyrag szabálytalan alakja talán szintén fonetikailag magyarázandó: a harmadik szótagba került „kötőhang” teljes, nyílt hangzó, melyet a közlő pillanatnyilag tövégnak érzett, s ezért a magánhangzós tövekhez illő ragalakot tette hozzá.

Bizonyos, hogy az itt előadott magyarázó kísérletek egyike sem teljesen megnyugtató, sőt, a legjobb esetben is csak valószínűnek tekinthető. Figyelembe kell azonban vennünk, hogy a mindössze 10–20 efféle adattal szemben mintegy félezer olyan adat áll, amelyben az egysz. 3. sz. ragja a mássalhangzó szótövekhez járuló puszta magánhangzó. A felsoroltak ennek oly elenyésző töredékét alkotják, hogy joggal tarthatjuk őket téveseknek, analógiásoknak, vagy egyébként szabálytalanoknak; semmi esetre sem ingathatják meg annak a 98%-nyi adatnak a valloását, melyben az egysz. 3. sz. ragja *ä*, ill. *ε*. Ezek az ősi személyragos alakok — különösen összevetve az *n*- és az *im*-igeneveken rendszeresen jelentkező *t*-elemű személyragokkal — kétségtelenné teszik, hogy a kérdéses képző a vogulban puszta *m*, melynek esetleges véghangzója igen régen, föltétlenül még a birtokos személyragozás fonetikai-alkaktani rendszerének megszilárdulása előtt, nyomtalanul eltűnt.⁵

6. Mindezek alapján most már válaszolhatunk a képző hangalakjával kapcsolatban fölvetett két kérdésre: 1. az *m* előtti vokális *n e m f u n k c i ó s* *e l e m*, hanem tövéghangzó, ill. kötőhang; 2. az *m* utáni vokális *n e m* szerves része a képzőnek; ami magánhangzó ragok és képzőszerű elemek előtt jelentkezik, az megőrzött véghangzó, vagy ejtéskönnyítő kötőhang, abszolút szóvégen pedig — az idézett néhány esetben — kétségkívül másodlagos. A képző funkciójának hordozója maga az *m*.

II. Az *im* képző

1. Míg az *m* képző az egész vogul nyelvterületen általános, az *im*-nek csak az északi nyelvjárásokban van amattól határozottan elkülönülő hangalakja (a T. *im*-igenév történetileg az É. *im*-igenév megfelelője, ezért azt ott fogjuk tárgyalni).

⁵ Lehet hogy eredetileg minden nyelvjárásban két alakja volt az esz. és ktsz. 3. sz. ragjának, s a különbség a véghangzó lekopása következtében tűnt el a keleti és a nyugati nyelvjárásokban (vö. NyK. LXIII, 95 k.).

MUNKÁCSI szerint az É.-ban az *m* mellett a „participium praeteriti egy másik képzője *-im*, mely azonban ilyen értelemben ritkább használatú” (VNYj. 45). A többi nyelvjárás leírásában nem is szól róla az igenevek közt (vö. 129, 179, 225, 252—3), s a T.-ban is csak az *m* alakváltozatai közt említi az *-am* és *-ém* mellett, mint a participium perfecti képzőjét (295).

AHLQVIST nyelvtanában nem találtam utalást külön *im* képzőre (vö. WGr. 137—8, 179). A névszóképző *m*-re idézett példáiban ugyan (az egyetlen *jim* 'ankunft' kivételével) mindenütt *i*-t ír (*pätim* 'fall', *menim* 'abgang', *joltim* 'schöpfung' stb. i. h.), de minthogy a betűket sehol nem magyarázta meg (l. WICHMANN: i. m. XI), ez *i*-k hangértékét nem tudjuk megállapítani. Mivel mindenütt ez a betű szerepel a tőle *m*-képzősöknek minősített származékokban, talán föltehető, hogy sorvadó, redukált hangot jelöl vele.

CSEERNYECOV—CSEERNYECOVA szerint az *im* passzív szerkezetekben használatos, mint a befejezett cselekvésű igenév képzője. A szerzők említenek *ime* változatot is, melynek funkciója szerintük azonos az *im*-ével (KMRSzl. 55). Szerepel ezenkívül az *im*-származék a ragozási táblázatban mint participium passivi, s lehet hogy ezt (nem pedig az *ime/ima*-származékot) tartják az elbeszélő mód passzív tövének (i. m. 43).

CSEERNYECOV nyelvtani vázlatában nem említi külön az *im*-et a névszóképzők közt, de az *-m*, *-me* képzőnél adott két példája közül a második *im* végződésű: *totim sun* 'приведенная нарта' (JPNSz. 174); az elbeszélő módról szólva azonban nem említi a szenvedő tövet (l. i. m. 185).

KÁLMÁN BÉLA nem szól erről a képzőről (vö. MsNyk. 25).

LAKÓ GYÖRGY V. sorszám alá illeszti az *im* végződést az igenévképzők közt, azzal a megjegyzéssel, hogy módhatározói jelentése van (erről l. az *im*. képzőnél), s múlt idejű melléknévi igenévként is előfordul (ÉMsNyk. 46).

COLLINDER röviden annyit mond, hogy az *-im* (*-ime*) származékoknak kb. azonos jelentésük van az *m*-származékokkal. Ezen *m*-elemű képzők egyben az elbeszélő mód cselekvő és szenvedő tövét alkotják (Survey 333).

BALANGYIN—VACHRUSEVA nyelvtanában nem találom említést az *im* képzőről sem a múlt idejű participium végződését (MJaz. 140), sem az igenevek igei tulajdonságait tárgyaló részben (i. m. 142 kk.). A nyelvtan az *im*(a) végződést csak a határozói igenév képzőjeként tartja számon (l. az *im*.-igenévnél), de megjegyzi, hogy személyrag nélkül jelzőként is szerepelhet a mondatban (i. m. 147, l. még 112).

2. Az É. *im* és *im*. képző azonosítása történetileg bizonyosan téves, bár alaki egybeesés és ennek következtében funkcióbeli keveredés kétségtelenül történt a két igenévképző származékai közt. Ennek ellenére az É. szövegekben világosan fölismerhető az a kétféle mondattani szerep, mely a kétféle alakhoz eredetileg fűződik: az *im*. gerundiumot képez (l. a III. részben), az *im* pedig szenvedő participiumot.

Az *im*-participium csak jelzőként szerepel, funkciója tehát ugyanaz, mint a szenvedő értelemben használt jelzői *m*-participiumé. A kettő vagylagosságát bizonyítják az efféle kifejezés-változatok: É. *pukñit j ä k t i m* *élém*=*χλῆς* (III, 17) ~ *puxñit j ä k t é m* *élém-χλῆς* (II, 327) 'köldöke vágott ember', Szó. *táyle š á l d i ' m* *xu'min kō ln* (V, 169) ~ *táyle š á l d u m* *xu'min kō ln* (V, 44) 'In die durch das Eintreten gefüllte Männerhütte', *p ē t i m* *p ū d . . . si ' se mar* (IV, 21) ~ *p ē t u m* *p ū t . . . si ' si ma' rál* (IV, 426/39) 'die

Zeit, die man zum Füllen des Kessels . . . braucht', *nár x̄βD ōltum* (od. *ōltim*) *kōl* 'eine aus schlanken . . . Fichten gefügte Hütte' (II, 116) stb.

Nyilván ez a funkcióbeli azonosság az oka annak, hogy az *im*-participium az É.-ban is ritka: mindössze kb. 170 adatom van rá. Ilyenek pl.: É. *pūwim ēlēm-x̄lēsānā* 'elragadott embereit' (II, 120), *vōtnē x̄ājim jiwēt* 'széltől ért fák' (IV, 386); Szo. *z̄ūndiñ māDe* 'die genähte Stelle' (III, 28), *x̄ō'tl ūlt tō'tim nē* 'Eine irgendwoher gebrachte Frau' (I, 244) stb., stb.

3. Az a kisszámú *im* végződést mutató participium, melyet a többi nyelvjárásban találtam, túlnyomóan *j*-s, vagy jésített mássalhangzós csonkaton jelentkezik, pl. KL. (REG.) *kuim voannem*, (MUNK.) *khujim wannēm* 'hol . . . feküdtem, az az erdőm' (III, 344, 345), (REG.) *gngum āñšim* . . . *pi* 'Anyám szülte . . . fiú' (II, 212; MUNKÁCSI átírásában *āñšēm* 213), *pgnnsim ūgul p̄garen* 'megfőtt húsdarabjait' (IV, 317; MUNKÁCSINÁL *pansēm*), *toazim iju* 'száraz fa-' (IV, 136; MUNKÁCSINÁL *tōšēm* 137) stb.; AL. *pclim vuoi* 'fagyott zsír' (IV, 130); P. *pō'l:m kul* 'gefrorene Fische' (IV, 284); K. *Jényé sajim khom* 'Sarka rothadt ember' (IV, 400; KANNISTÓNÁL *sājim*), *khwojim mōtānēl* 'fekvő helyéből' (II, 229; KANNISTÓNÁL *kojammētānl* II, 567 stb.); T. *kūnēl pgnim vōš* 'kőből rakott város' (IV, 370), *sejim kül* 'schlechte Hütte' (III, 200). Az ilyeneknek az *im* képző szenvedő jelentésére nézve nincs bizonyító erejük, mert az *m* előtti *i* a többeli mássalhangzók hasonló hatásának is tulajdonítható. A fonetikai eredet mellett szól az a tény, hogy az ilyen tőtípus *im*-származéka cselekvő értelmű is lehet: KL. *u' uim karlein* 'vízben úszott kan evet' (III, 294); P. *oijim eš'tkaiploβ kum* 'Die . . . entflohenen fünfzehn Männer' (II, 7); T. *utne miñim āitām* 'vízbe merült (ment) ember' (VNyj. 295). De az effélék ellenére sem tagadhatjuk mereven azt az elvi lehetőséget, hogy a szenvedő jelentésű *im* végű participiumokban a fonetikai környezet nem létrehozta, hanem megőrizte a kérdéses *i*-t.

4. Ennek az elvi lehetőségnek támogatására két körülményt tudok említeni. Egyik az, hogy a nagyon kevés szöveggel képviselt AL.-ból való két adatomban az *m* előtti *i* nem magyarázható a környező hangok hatásával: *pattelim līn* 'бѣлку стрѣлил' (VNyj. 179, tk. 'a meglőtt evet') és (REG.) *ām rextim nāl tqul kitt sobel* 'a tőlem kirázott nyíltoll [gyorsaságú] két csikó' (IV, 103; MUNKÁCSI KL. átírásában *rēxtēm* uo.). Ennek a szöveggyűjtések idején már kihalóban levő nyelvjárásnak vallomása nyomosa érv a mellett, hogy az *im*, mint a befejezett cselekvésű melléknévi igenév szenvedő alakjának képzője, egykor több nyelvjárásban is megvolt.

A második nyelvi tény, amely egy sajátos, szenvedő jelentést kifejező *im* képző hajdan több nyelvjárásra kiterjedő használatát bizonyítja, az, hogy néhány ige *m* ~ *im* származéka kétféle tőből alakul: É. *lim* ~ *lajim* 'lőtt', *mim* ~ *majim*, KL. *mim* ~ *majem* 'adott', É. *tēm* ~ *tajim*, KL. *tēm* ~ *tajim* '(meg)evett'. Az alakpárok elsője lehet cselekvő és szenvedő értelmű, második a viszont mindig szenvedő jelentésű. Ezekről a nagyon fontos igetövekről és bennünket érdeklő származékaikról az *im*. képzővel kapcsolatban (l. ott 12. p.) szövegek részletesen.

5. Tekintve az *im*-participiumok következetesen szenvedő igenemét, jogosnak véljük azt a föltevést, hogy a képző két alaktani elemet tartalmaz: a befejezett cselekvésű melléknévi igenév *m* képzője előtti *i* a passzívum alaki

kitevője. A képző elavulását az igenem szempontjából közömbös *m*-participiumnak széleskörű, az egész vogul nyelvterületen általános szenvedő értelmű használata teljesen megmagyarázza.

III. Az *im*-képző

1. A minden nyelvjárásban meglevő *m*-képzőtől az *É*-ban és a *T*-ban funkcióra nézve is világosan elkülönül egy testesebb képző, mely az *m* előtt *i*-t (a *T*-ban veláris tövekhez járulva ξ -t, ζ -t), és (csak az *É*-ban) véghangzót tartalmaz. Ez a toldalék, mint származékainak mondatbeli szerepei mutatják, határozói igenevet képez. A toldalékkal kapcsolatos hangtani problémák abból adódnak, hogy a nyugati nyelvjárásokban a gerundiumképző hangalakja nem különbözik oly világosan és következetesen az *m* participium-képzőtől, mint az *É*-ban és a *T*-ban, — a kondaiban pedig egyáltalán nincs alaki különbség a határozói és a befejezett cselekvésű melleknévi igenév közt. A nyelvjárások ez eltérő viselkedése két szorosan összefüggő kérdést vet föl: egyrészt, hogy melyik nyelvjárás őrzi a képző eredeti hangalakját, másrészt, hogy a különböző nyelvjárási alakok milyen történeti viszonyban vannak egymással. Tisztázandó továbbá, hogy van-e alaktani különbség az *É*. nyelvjáráson belül a gerundiumképző és az *im* participium-képző közt; a leíró nyelvtanok fölfogása ui. erre vonatkozólag nem egyértelmű.

2. MUNKÁCSI minden nyelvjárás leírásában említ egy „gerundium” (*É*., *KL*., *P*.), ill. „állapothatározó gerundium” (*AL*., *K*., *T*.) képzőt: *É*. -imé (mely „nyilván egybetartozó” az *im* participium praeteriti képzővel), *KL*. -ém (az „éjszaki vog. -imé gerundiumnak középzóvái alakja”), *K*. -ém, -äm („= éjsz. vog. -imé”), *P*. -imé, -im, -ém, *T*. -ém, -im (*VNyj.* 45, 129—30, 225—6, 253, 295). Az *AL*-ban nem említi magát a képzőt, csak alkalmazására hoz példákat, melyekben a végződés -am, -ém, -im (i. m. 170).

AHLQVIST nyelvtanában nem találtam utalást ilyen gerundiumra (vö. *WGr.* 179, 137).

CSENYECOV—CSENYECOVA kis szótárának nyelvtani bevezetése a határozói igenév képzőjeként -im szuffikszumot említ, továbbá egy -ime/-ima toldalékot, mely „rendszerint kapcsolódik a birtokos személyragokkal”; a kétőnek egymáshoz való viszonyát nem érinti (*KMRSzl.* 55). Szerepel továbbá az *im*-származék a ragozási táblázatban, mint az elbeszélő mód passzívumának töve (csak 2. és 3. személyekben). Lehet azonban, hogy nem a határozói igenevet, hanem a táblázat végén megadott *im* képzős participiumot tekintik a szerzők módtőnek (i. m. 43, vö. még 41).

A *JPNSz*-ban nem találtam említve ezt az igenevet sem a képzők közt, sem az elbeszélő móddal kapcsolatban (vö. 174, 185).

KÁLMÁN BÉLA szerint a határozói igenév (gerundium) képzője -ima, mely a birtokos személyragokat is fölveheti (*MsNyk.* 25).

LAKÓ GYÖRGY az igenevek közt VI. sorszámmal jelzi az -ima toldalékot, megjegyezve, hogy szenvedő értelmű, múlt idejű melleknévi jelentése is van, továbbá, hogy az *im*-igenevhez hasonlóan állítmányi funkcióban is használatos (*ÉMsNyt.* 46).

COLLINDER összefoglalóan azt mondja, hogy az *im* (-ime)-származékok kb. azonos funkciójúak az -m (-me)-származékokkal, s ezek alkotják az elbeszélő mód aktív és passzív tövét (*Survey* 333, 327).

BALANGYIN—VACHRUSEVA nyelvtanában a határozói igenév képzője *-im(a)*. A szerzők szerint az *-im* változat főként személyragtalanul jelentkezik, s ilyenkor jelző a mondatban, az *-ima* változat pedig személyragosan, határozói vagy állítmányi szereppel (MJaz. 147). Hangsúlyozzák, hogy az igenév szenvedő igenemű, ezért cselekvő alanya éppúgy részeshatározói esetben kerül, mint a szenvedő állítmányú mondat ágensa (i. m. 148 k., vö. még 112).

Mint ez összeállításból kitűnik, csak MUNKÁCSI különbözteti meg határozottan az *im* participium-képzőt és az *imē* gerundiumképzőt. Minden többi szerző vagylagosnak jelzi a hangalakot is, a funkciót is, sőt a MJaz. egyenest a határozói igenévnek tulajdonít jelzői használatot. Ezek szerint magára az É. nyelvjárásra nézve is eldöntendő kérdés, hogy leíró és történeti szempontból egy vagy két formáns-e az *im* és az *im•*, más szóval: funkciós elem-e a gerundiumképző végvokálisa, vagy szervesen járulékhang.

A többi nyelvjárásra vonatkozólag nemcsak a végvokális megléte vagy hiánya jelent megoldandó problémát, hanem — a T. kivételével — az *m•* előtti vokális kérdése is. Míg ui. ennek hangszíne az É.-ban és a T.-ban állandó, a nyugati nyelvjárásokban és a kondaiban erősen ingadozik. — Valamennyi nyelvjárásra nézve tisztázandó továbbá e vokálissal kapcsolatban, hogy részt vesz-e, és ha igen, mily szereppel vesz részt a képző jelentésében.

A gerundiumképző hangalakjára vonatkozó problémák tehát a végvokálishoz, ill. az *m* előtti vokálishoz fűződnek.

a) A véghangzó kérdése

3. Abból a tapasztalati tényből kiindulva, hogy a toldalékokat legteljesebb formában az É. őrizte meg, elvileg a véghangzós alakokat kell eredetinek tekinteni. Az alább következő adatokat ezúttal is rendszerint lelhely nélkül idézem. MUNKÁCSI adatainál megtartom a tőle általában használt határozói igenévi fordítást, KANNISTO adatainál itt is infinitívussal utalok az ige jelentésére. Megjegyzendő, hogy az igenév szenvedő jelentését — mely e gerundiumnál nem kivétel nélküli, s lényegében az állítmányi funkcióra korlátozódik — e környezetükből kiszakított adatok egyáltalán nem tükrözik. Ez azonban itt nem is fontos, mert a nemi vonatkozás mondatnyi kérdésével itt nem foglalkozom.

A hangtani példatárt igyekeztem úgy összeállítani, hogy a különböző minőségű és szótagszámú ige- és igetövek képviselve legyenek.

É. *tajimé* 'evén', *lajimé* 'lőve', *majimé* 'adva', *ajimé* 'iván', *vārimé* 'készítve', *ēryimé* 'énekelve', *ālmimé* 'emelve', *mastimé* 'öltöztetve', *tārūtimé* 'leeresztve', *χaslitimé* 'mohosodva', *ša'itimé* 'örvendve', *sūlintimé* 'rohanva', *āñkwātimé* 'tekintve', *poγērālimé* 'bukdácsolva' stb., stb.

FL. *tāiimε* 'essen', *silimε* 'schneiden', *pātimε* 'geraten', *tūñšimε* 'weinen', *tāγyatimε* 'behängen', *pēlamimε* 'in Brand geraten', *mōlamtaχtimε* 'eilen', *rōñkχu:βlim(ε)* 'schreien' stb. stb. Mint az utolsó adat mutatja, a véghangzó vagylagosan el is maradhat.

Szo. a) *tāiimε* 'essen', *a'limε* 'töten', *nēγimε* 'binden', *pi'nimε* 'legen' stb., stb.

β) *lāiimā* 'schiessen', *βō'iimā* 'nehmen', *χō'iimā* 'geraten', *pōli'mā* 'frieren', *kānsmā* 'erzürnen', *tēli'mā* 'entstehen', *kāyati'mā* 'aufgraben', *sūγrēmā* 'einschrumpfen', *pušmalvi'mā* 'heilen', *ta'timā* 'durchbohren' stb., stb.

MUNKÁCSI a véghangzót éppúgy *é*-vel írja, mint a *n.* képzőét. KANNISTO-FL. adataiban szintén *ε*-t találunk, mint a *n.* képzőben mindig, de a Szo.-ban *ā* is jelentkezik, mégpedig jóval gyakrabban mint *ε*. A két hang megoszlásának föltételeit nem tudtam megállapítani, annál kevésbé, mert ugyanazon igető származékán is előfordul mindkettő, természetesen a jelentés árnyalatnyi eltérése nélkül: *βārime ~ βāri'mā* 'machen', *tāratime ~ tārat'i'mā* 'herablassen'. A két alakpár hangteste bizonyos artikulációs és tartambeli különbséget is mutat (*r ~ я*, fél- és negyedhosszú *i*), de hogy a ritmikai-fonetikai föltétel és a végvokális hangrendje mint befolyásolja kölcsönösen egymást, azt — csupán az igenevek köréből gyűjtött anyagom alapján — nem tudtam tisztázni. A kérdés megoldását ez összefüggésben egyébként nem tekintettem föladatomnak, mert sokszáz adatom kétségtelenül bizonyítja, hogy a hangszín problémája kizárólag hangtani probléma: a vokális minősége nem érinti az igenevnek sem szerkezetét, sem funkcióját.

Lényegbe vágó azonban a véghangzó meglétének vagy hiányának kérdése, pontosabban annak eldöntése, szerves része-e az a képzőnek, vagy másodlagos járulék. A probléma tk. ugyanaz, mint a *n.* képzőnél, tehát megoldásában is hasonló módszert követünk. Oly kétségtelen eredményre azonban, mint ott, aligha juthatunk, már csak azért sem, mert okfejtésünket szinte teljes egészében az *É.* nyelvjárásokra kell alapozni. A többi nyelvjárás ui., ahol a véghangzók lekopása nagyobb méreteket öltött, jóformán semmi hangtani fogozót nem nyújt. A T.-ről később külön lesz szó (10. p.). Az itt következők, ha nincs más jelezve, az *É.* nyelvjárási viszonyokra vonatkoznak.

Mivel a toldalékok hangtaste az *É.*-ban a legteljesebb, az ott mutatkozó állapotot irányadónak tarthatjuk. Sajnos, igenevünkre nézve az *É.* vallomása sem egészen egyértelmű, úgyhogy következtetéseinket kénytelenk vagyunk részben arra a törvényszerűségekre alapozni, amely a számokban fejeződik ki. Hiszen egy-egy alak túlnyomó gyakorisága nyilván nem véletlen, hanem a nyelvi szabály tükröződése. E meggondolás értelmében a szabályostól eltérő eseteket kell megvizsgálni és lehetőség szerint értelmezni.

4. Az *imē* toldalékról már MUNKÁCSI megállapította, hogy gerundium-képző, a vele alkotott származékok tehát határozók a mondatban. Teljességre törekvő anyaggyűjtésemet számszerűen átvizsgálva azt tapasztaltam, hogy az *É.*-ban mintegy 650 *im*• végződésű határozóval szemben 110 *im* végződésű áll. Ez a hatodrésnyi „szabálytalan” használat nem elhanyagolható mennyiség akkor, amikor épp a végvokális történeti vagy másodlagos voltáról van szó. MUNKÁCSI fölfogása és a véghangzós adatoknak mégiscsak többszörösen nagyobb száma az előbbi föltevés mellett szól. Ilyenformán a véghangzó nélküli alakok kívánnak magyarázatot. A magánhangzó eltűnését — mint a *n.* képzőnél — elsősorban mondatfonetikai okokra vezethetjük vissza.

a) Rákövetkező szókezdő vokális előtt az igenev véghangja könnyen kieshetett a hangrész megszüntetésére, pl. a létigével kapcsolatban: *É. masyatim āli* 'fel van öltözködve' (IV, 172), *kinsim ālsēm* 'vadászattól éltem' (IV, 243, tk. 'vadászva'); Szo. *nēyim āley* 'sind gebunden' (II, 145), *la'p tājyavim āli* 'ist... umhängt' (III, 28) stb. — Egyéb magánhangzós szókezdet előtt: *É. puānk tāratim ūnli* 'fejét leeresztvén ül' (I, 150), *lūnsim ās ti mini* 'sirva megy ismét' (I, 58); Szo. *loββindim ūnli* 'sitzt... lesend' (II, 80), *sō'paslim ānsīve* 'hat... bereit' (III, 24), *sā'm sunsi'm āli* 'kein Auge hatte (es) gesehen' (III, 31) stb. Összeállításomban 19 adat tartozik ebbe a csoportba.

b) Igen gyakori a képző végvokálisának hiánya rákövetkező félhangzó *i* előtt: É. *kimsim jāmītāsēm* 'keresve járkáltam' (IV, 332), *pūyēmim jol šātemitā* 'megfogván aládobja' (II, 291) stb.; Szo. *χcsyim iōmi* 'geht... schlenkernd' (IV, 120), *lūnšim iūβ šāl₂ds* 'kam weinend herein' (I, 252) stb.; FL. *ērým iūβ* 'er kommt singend' (V, 114), *iōralaxtim iōmijti* 'geht... hochmütig herum' (II, 167), *kisim(ε) iūβšaltēyjt* 'treten pfeifend ein' (V, 101). Ez utolsó adat ismét azt mutatja, hogy a véghangzó vagylagos lehet. — Ily mondatfonetikai helyzetben 21 *im* végződésű határozó áll anyagomban.

c) Ha az igenevet nazális szókezdet követi, akkor a vokális kiesését artikulációs renyheséggel is magyarázhatjuk: a két orrhang közt nem alkotják meg az orális zárt a már jelentés nélkülinek érzett véghangzó képzésére: É. *lūnšim nānχ-lūš* 'sírva fölállott' (II, 112), *mātā sunsilim mā-tarmél jālāsēs* 'földjét megnézendő a földre jött' (IV, 321, tk. 'szemlélve'); Szo. *ālvim minēyt* 'sie gehen hintereinander' (II, 692; tk. 'összecsatolva'), *nūnšim ma'nijti* 'rupft... , sich (dabei) reckend' (I, 34). — Föltevésünk helyességét igazolni látszik ez a FL. adat: *pērīm nēnštsati tī puββəs* 'Es wurde nun eine gute (gelte) Rentierkuh eingefangen' (III, 12). A jegyzetek szerint is *pērīm* < *pērīmε*, de participiumnak értelmezve: 'eine ausgewählte... R.' (207/23). Néhány lappal utóbb azonban így találjuk a kifejezést: *pērīmε kit nēnštsati puββn!* 'Fang zwei gute (gelte) Rentierkühe ein! (III, 15), tehát *k-* szókezdet előtt teljes hangalakkal jelentkezik az igenév, mely fölfogásom szerint mindkét esetben határozó: 'kiválaszt(at)ván a réntehen megfogatott', ill. 'kiválasztván két réntehenet fogj meg'. — Nazálisos szókezdet előtt áll az igenév 9 adatomban.

d) Külön elbírálás alá esnek az összetételszerű állandóbb kapcsolatok, melyekben ritmikai és hangsúlybeli mozzanatok is közrejátszhattak a magánhangzó eltűnésében: É. *rānχim, šisyim* 'kiabálva, üvöltve' (II, 178), *rānχim, maukim* 'ordítva, bögve' (III, 67); Szo. *šisyim rōnχrim* 'winseIn (und) heulend' (III, 36), *lāyalim mōββalim* 'plaudernd, lachend' (I, 246), *lūnšim tīstim* 'weinend (und) betrübt' (I, 247), *saβalim βōžlim* 'Mühe ertragend, Qual (?) ertragend' (I, 464/2): KANNISTÓ nem tesz vesszőt a két igenév közé, ami nyilván az ejtésbeli szorosabb kapcsolat jele. Az effélékben a kapcsolat második tagja a szólam harmadik szótagján kezdődik, s így megfelelő erős hangsúly esik rá, míg ha az igenév végén megvolna a vokális, akkor az esnék a harmadik szótagba; hogy erre a fonetikailag kiemelt helyre értelmileg is fontos szótag kerüljön, az igenév jelentés nélkülinek érzett véghangzóját egyszerűen kivetik. A kapcsolat második tagjának végéről aztán ritmikai okból marad el a magánhangzó.

e) A fonetikai okokon kívül talán egy alak- és mondattani sajátság is számba jöhet a magánhangzó eltűnését előidéző okok sorában: az ún. „raglazaság” (Suffixlockerheit).⁶ Ilyennek tekinthető a szerkesztésmód ebben a FL. kifejezésben: *kisyuβlim rōnχxyβlim(ε)* 'pfeifend (und) schreiend' (I, 148). Az első tagról elmaradt a magánhangzó az előző pontban kifejtett okból. De a második tagon vagylagosnak jelzett véghangzó fölfogható olyannak, amely mindkét taghoz hozzátartozik, vagy akár olyannak, amely az összetételszerű kifejezésnek csak utótagján jelentkezik. Egyik magyarázat sem

⁶ Részletesen tárgyalja LEWY (Wort- und Satzverbindung 47 kk.); RAVILA szerint e jelenség a vogulban rendszerint akkor fordul elő, ha a két tag oly szorosan kapcsolódik, hogy szinte összetételt alkot (FUF. XXVII, 31).

erőltetett, s az obi-ugor mondattani sajátságok mindkét értelmezést megengedik, akár egyidejűleg is.

f) Végül, de nem utolsó sorban, mondattani-szórendi okai is lehettek a véghangzó eltűnésének, pl. az ilyen szerkezetekben: Szo. *ēlipālēn rō'sim sē ml ūi βīyr ūi iōttō'taste, sispālēn rō'sylyl'me sē ml ūi βīyr ūi pūt kibārn lōh'χat'at* 'Das vor ihn geworfene schwarze Wild, das rote Wild nahm er mit, das hinter ihn geworfene schwarze Wild, das rote Wild glitt in den Kessel hinein' (I, 64). A fordítás a két párhuzamos szerkezet *im* és *ime* végű igenévét szenvedő participiumnak tolmácsolja. De a mondat így is érthető: 'Az eléje dobott vadat... magával vitte, mögéje dobál(tat)ván a... vad az üstbe gördült'; a második igenévet akár ok-, akár föltételhatározónak tekinthetjük. Alakilag az első igenév szenvedő participium, a második gerundium; de a két mondat fölépítése teljesen párhuzamos, a két igenév szórendje pontosan azonos, a nyelvérzék tehát vehette akár mindkettőt participiumnak, akár mindkettőt gerundiumnak. A véghangzó elég gyakori eltűnésével ui. az eredetileg kétféle hangalak és a hozzájuk fűződő kétféle funkció keveredett a nyelvtudatban, egy-két ilyen keverékszerkezet alapján analógiásan egész sor véghangzó nélküli, „szabálytalan” használat jöhetett létre. Ilyen analógiás eredetűnek gondolom azt a kb. 20 adatot, melyben az igenév véghangzójának eltűnése az előzőkben említett okok egyikével sem volna megnyugtatóan magyarázható.

5. Ezeknél a csupán lehetőségként fölvetett érveknél jóval fontosabb, mert döntő jelentőségű, az egysz. és ktsz. 3. sz. birtokos személyragos alakok vallomása. Ezek ui. — éppúgy mint az *n*• képzős igenévnél — a *t*-elemű, tehát a magánhangzós töveknél használt formában járulnak az *im*•-igenevekhez. A gazdag adattárból csak szemelvényként közlök néhány példát; a személyragot a fordításban rövidség kedvéért nem jelzem.

É. a) *χajtīmāt* 'futva', *āhšīmāt* 'tartva', *sunsīmāt* 'nézve' — β) *nātimātā* 'úszva', *tūlimātā* 'állva', *pērijīmātā* 'választva' — γ) *jālimāt* ~ *jālimātā* 'járkálva', *ālimāt* ~ *ālimātā* 'levén', *jūntsχatīmāt* ~ *jūntsχatīmātā* 'varrván' stb., stb.

Szo. a) *tāiīmā*_D, *tāiīmēD* 'essen', *χuiīmā*_D, *χuiīmēD* 'ruhen', *ρōββαālimā*_D, *ρōββαālimēD* 'herumrollen', *aiīmā*_D 'trinken' — β) *a'timēte* 'sammeln', *iōtimāde*, *iōtimēde* 'herumgehen', *nāβlimā*_{DE} 'verfolgen' — γ) *βāyima*_{DE} ~ *βāyimēD* 'machen', *šayyimā*_{DE} ~ *sayyimēD* 'hauen', *ālima*_{DE} ~ *ālimēD* 'leben', *sūlindima*_{DE} ~ *sūlindimēD* 'laufen'; *minimēte* ~ *mīnimēt* 'gehen', *ūnlimēte* ~ *ūnlimēt* 'sitzen' stb., stb.

FL. a) *sunsīmēt* 'schauen' — β) *minimēte* 'gehen', *ūnlimēte* 'sitzen', *alšlimēte* 'töten', *kisχatimēte* 'suchen', *iōlēχasantimēte* 'anseilen' — γ) *iōmīytmēt(e)* 'gehen'.

Ktsz. 3. sz.: É. *ālimātēn* 'levén', *minimātēn* 'menvén', *ūnlimātēn* 'ülvén', *tittimātēn* 'etetve', *χulpjīmētēn* 'halászván', *pusjelajtimētēn* 'elkapkodva' — Szo. *mīnimēētēn* 'gehen'.

Érdekes, hogy e személyragos alakokban — természetesen a nem idézettekben is — a rag előtti, tehát képzővégi vokális hangszíne nem azonos. MUNKÁCSI abszolút használatban a toldalék véghangját *é*-nek írja, személyrag előtt viszont *a*-nak, ill. *ā*-nek. Efféle váltakozásra maga is utal (V Nyj. 12), s *e* ~ *ā* kettősség tapasztalható az *n*•-igenevek abszolút és esz. 3. sz. alakjaiban is (l. NyK. LXIII, 86, 96). STEINITZ szerint MUNKÁCSI nem első, nyílt szótagi *a*, *ā*, *é* betűje az *a* fonéma jele (ŐESA. 273). — KANNISTO FL. adataiban

félhosszú vagy hosszú ε -t találunk, ellenben a Szo.-ban, az FL.-hoz hasonló tartamviszonyok mellett hol ε -t, hol a -t. A γ) alatt bemutatott, bőven adatolható csoport mintha arra utalna, hogy a kérdéses vokális hangszíne a szótag nyílt vagy zárt voltától függ: ha a személyrag magánhangzós alakban járul hozzá, akkor a előzi meg, ellenkező esetben ε . E következtetésnek azonban ellentmond mind az uo. idézett két utolsó adat, mind a Szo. a) csoport első három adata, melyek azt mutatják, hogy nyílt és zárt szótagban ua. magánhangzó, ill. zárt szótagban is mindkét magánhangzó jelentkezhethet. Ez a kérdés, mely csak a többi nem első szótagi magánhangzó történetével kapcsolatban oldható meg, ezúttal közelebről nem érdekel bennünket, mert — mint a vagylagosnak jelzett alakok kétségtelenül mutatják — az igenév jelentését és funkcióját a vokális hangszíne egyáltalán nem befolyásolja.

Igen fontos és kiemelendő viszont az a tény, hogy a személyrag előtt. magánhangzó tartamát KANNISTO mindig félhosszúnak, ill. hosszúnak jelzi, éppen úgy, mint az *n*-igenévnél. Az azonos tartamviszonyokat ugyanúgy értelmezzük mint ott (l. NyK. LXIII, 97 k.), s erős bizonyítékát látjuk benne annak, hogy a vokális eredetileg a képzőhöz tartozott, mert valamely másodlagosan behatolt ejtéskönnyítő aligha nyúlt volna meg.⁷

Ugyancsak a kérdéses magánhangzó szerves voltát tanúsítja az az alak-tani tény, hogy az igenév az egysz. és a ktsz. 3. sz. birtokos személyragokat a magánhangzós töveknél használatos alakban veszi magához. A személyragos igenévi alakok bizonytalannal igen régiek — szinte elképzelhetetlen, hogy éppen csak e határozói funkcióban járult volna az *im*-igenévhez egy másodlagos vokális, mely aztán, ugyancsak másodlagosan, a magánhangzós szótövek birtokos személyragját vonta maga után. Ez annál kevésbé valószínű, mert a sokkal nagyobb számú *m*-igenéven nem találunk efféle magánhangzót, s azon a birtokos személyragok is a mássalhangzós töveken illetékes, tehát pusztán magánhangzós alakban jelentkeznek.

6. Az eddigiek alapján igazoltnak vehetjük azt a fölfogást, hogy az igenév végén az É.-ban eredetileg vokális volt. Eltűnése — éppúgy mint az *n*. képzőé — bizonyos mondatfonetikai föltételek közt indulhatott meg, s miután így az *im*-participiummal alakilag egybeesett, funkcióbeli keveredés is történt köztük. Tulajdonképp az a meglepő, hogy ez a két nagyon hasonló igenév a gyakorlatban ennyire elhatárolódik egymástól. Hiszen a funkciókülönbség alaki kitevője csupán a végső vokális, ez pedig a nyelvérzék számára már a szöveggyűjtések korában sem volt egyéb jelentés nélküli tövéghangnál.

Hogy a véghangzó eltűnését nem előzte meg sorvadás, azt KANNISTO adatai kétségtelenné teszik: ha megvan a magánhangzó, akkor az mindig alsó nyelvállású, hangzós, teljes hang, mely — mint fönnebb láttuk — a bir-

⁷ Érdekes, hogy a Szo. γ) alatti adatok tanúsága szerint az igenév véghangzója a személyraggal zárt szótagban hosszú, s általában akkor negyedhosszú, ha a személyrag külön szótagot alkot. Ez a várttal ellentétes viselkedés vsz. ritmikai okkal magyarázandó: ha a szó kiejtésének időtartama egy szótaggal megrövidül, akkor mintegy pótlásként az utolsó (zárt szótagi) magánhangzó megnyúlik, viszont ha egy szótaggal hosszabb, a beszéd ritmus-igényének megfelelően az utolsó előtti szótag magánhangzója megőrzi eredeti rövidségét, ill. a szótag nyíltsága következtében gyöngén váltott lesz. Hasonló jelenség pl. a magyar hangzónyújtó tövekben mutatkozó tartam-váltakozás (l. BÁRCZI, Szótövek 25 k., 46).

tokos személyragok előtt meg is nyúlik. E tényből továbbá azt lehet következtetni, hogy a tövéghangok általános kopási folyamata nem érintette ezt a vokálist, ez tehát a nyelvérzék számára a folyamat szélesebbkörű elterjedésekor is még világosan funkciós elem volt: a képző egyik jelentésmozzanatának, mégpedig a határozóinak a hordozója.

E kérdéssel azért kellett ily tüzetesen foglalkoznunk, mert a leíró nyelv-tanok nagyobb része, mint láttuk, nem tartja külön e képzőnek sem alakját, sem funkcióját a participium-képző *im*-étől. Nem határolja el őket SZABÓ DEZSŐ sem, ellenkezőleg, úgy véli, hogy a kettő „minden szabályosság nélkül váltakozik”, s meg is kísérli levezetni egymásból a határozói és a jelzői használatot (NyK. XXXIV, 433 kk.). Ez a tévedés, meg a nyelvjárási különbségek — egyébként teljesen érthető⁸ — elhanyagolása vezette arra az ugyancsak hibás elvi következtetésre, hogy a vogulban „a jelző a hangalak minden változása nélkül szolgálhat határozó gyanánt is (i. m. 430). Valószínűleg ennek a megállapításnak nyomán vélekedik PÓLAY is úgy, hogy „az *-im* part. praet. is sokszor gerundium értelemben fordul elő” (NyK. XXXV, 425). Jóval óvatosabban fogalmaz az ugor nyelvállapot ihletett bűvára, MÉSZÖLY, mikor csupán annyit mond, hogy az ugor nyelvekben „ugyanazon igenévnék lehet *j e l z ő i*, lehet *h a t á r o z ó i* szerepe is” (NytörtFejt. 75, ÓmSzöv. 177). Ő tehát nem nyilatkozik arról, egyidejűnek tekinti-e a kétféle szerepet, vagy — ha nem — melyiket tartja elsődlegesnek. Történeti kutatásai során azonban ismételten rámutatott, hogy a fgr. nyelvekben a határozónak lehet jelzői funkciója is (pl. i. m. 15, 38; 128, 142 stb.), sőt kimondja azt az elvi szempontból rendkívül fontos tételt, hogy „ha egy szónak adverbiumi szerepe is, nomeni szerepe is van, nyilvánvaló, hogy az adverbiumi az eredetibb” (MNY. XXII, 87). Ez egyébként logikusan folyik abból a minden fgr. nyelvben tapasztalható mondat-tani tényből, hogy a határozó jelzőül is állhat,⁹ s ilyenkor természetesen, mint minden jelző, jelzett szava elé kerül. Végső soron ez az ősi mondattani és szórendi sajátosság az oka annak, hogy a fgr. nyelvekben a határozók oly gyakran „önállósulnak”, azaz ragtalan névszóvá válnak a nyelvérzék számára.¹⁰

E meggondolások alapján azon *im*-végű határozókat, melyek SZABÓ DEZSŐT megtévesztették, én véghangzójukat vesztett gerundiumoknak tekintem (l. fönnebb 4. p.). Ennek hangsúlyozása azért szükséges, mert ezen az elvi alapon kísérlem meg a többi nyelvjárás véghangzó nélküli határozói szerepű *m*-igeneveinek történeti értelmezését.

7. A nem *É.* nyelvjárásokban ui., mint a VNyj.-ból fönnebb idézett összeállítás mutatja, nincs sajátos hangalakja a határozói igenévnék (a T.-ról alább a 10. p.-ban külön lesz szó). Ami a véghangzót illeti, nyoma sincs a K.-ban és a T.-ban, de a nyugati nyelvjárások közül a KL.-ból aránylag bőven

⁸ SZABÓ D. kutatásaihoz csak MUNKÁCSI anyagát használhatta (az evangéliumfordításokat jó okkal hagyta figyelmen kívül, l. NyK. XXXIV, 60), s abban csak az *É.* van megfelelő gazdagsággal és változatossággal képviselve. — Érthetetlen azonban, hogy a VNyj.-nak a gerundiumra vonatkozó határozott megállapításait egyáltalán nem vette tekintetbe.

⁹ MÉSZÖLY említett dolgozatain kívül l. pl. FOKOS: K Sz. XIII, 98 kk., UOTILA: Vir. 1945: 332 k., EEVA LINDÉN: Vir. 1954: 288 k.

¹⁰ „Önállósult határozók” c.-n már SIMONYI egész sereg határozóragos alakokból keletkezett névszót mutatott ki a magyarban (Budenz-Album 50 kk.), vö. még pl. ZOLNAI GY.: NyK. XXIII, 164 k.

adatosható. A véghangzó hiányát MUNKÁCSI is másodlagosnak tekintette, ami világosan kitűnik abból a megjegyzéséből, hogy „Reguly idejében még teljesebb *-émé* alak járhatta”; példaként idézi REGULY kéziratából a *janggammä* 'van körülvéve' szót, mely az ő ugyancsak KL. átírásában *joqñkhém* alakú (VNYj. 130, vö. VNGy. IV, 128). Ezen kívül még a következő véghangzós alakokat találtam REGULYNÁL: *väjemmä* 'véve' (IV, 315; MUNK. *väjém* uo.), *šunsimä* 'sírva' (II, 86), *tištemä* 'búsulva' (II, 87), *qjemä* 'elaludva' (II, 127), *kinžemä* 'keresve' (II, 206), *qñžemmä* 'jegyezve' (III, 336), *pätämmä* 'elvátozva' (III, 408, kétszer), *qlemä* 'levén' (IV, 103, 314; az előbbi MUNKÁCSINÁL *ölím!*), *sqkqrmä* 'hadonászva' (IV, 148), *jälleoleemme* 'járkálván' (III, 350; MUNKÁCSMÁL *jällelöglem* uo.), *jäytlajtemä* 'vagdalván' (IV, 317, MUNKÁCSMÁL is véghangzós: *jäytlajtemä*). Esetleg ide tartozik még: *jal oqmän* 'elaludva' (IV, 241), ha ti. a szóvégi *n* jelentés nélküli töltőhang (erről LIIMOLA WVD. IV, 423/11 irodalommal); lehet azonban, hogy ez sajátos gerundium-végződés (vö. VNGy. II, 555). E 13–14 adattal szemben 21 véghangzó nélküli áll, és 3 olyan személyragos, melyben a magánhangzó mivolta nem állapítható meg: *kannžemem* 'jegyezve' (III, 336), *qññžimen* 'megérve' (IV, 133), *joamemät* 'járva' (II, 212). A vokálisos igenevek száma tehát a KL.-ban éppen kétharmada valamennyi előfordulásnak — ez az arány pedig jelentékenynek mondható.

A KL.-n kívül még a P.-ből tudok véghangzós alakot idézni, ugyancsak REGULY gyűjtéséből, de a véghangzó megvan MUNKÁCSI átírásában is: *qarš poalt imä*, ill. *oqrš paltimä* 'tűzbe rakva' (III, 524, 525). KANNISTO P. szövegeiből 38 határozói szerepű *m*-igenévi adatom van, valamennyi magánhangzó nélküli.

8. A képző véghangzójára vonatkozó vizsgálódásaink eredményét a következőkben foglalhatjuk össze: 1. az É. nyelvjárásokban általánosan megvan; hiánya másodlagosnak tekintendő, éppúgy mint a *n*. képzőnél. — 2. Hogy eredetileg szervesen hozzátartozott a képzőhöz, azt alaktanilag az egysz. és a ktsz. 3. sz. személyragos alakok bizonyítják. — 3. E mellett szól az a tény is, hogy REGULY KL. szövegeiben még gyakran mutatkozik a véghangzó, MUNKÁCSI átírásaiban már nem. Ez arra vall, hogy a két gyűjtés közt eltelt mintegy negyed század alatt a kopási folyamat rohamosan fokozódott. Az eltűnés jól beleillik a vogul véghangzók történetének általános tendenciájába, az a föltevés viszont, hogy jelentkezése másodlagos, semmiképp sem hozható vele összhangba. Ellenkeznek a történeti szemlélettel az olyan elképzelés, hogy a magánhangzó nélküli állapot az eredeti, majd a XIX. század 40-es éveiben föltűnedezik egy vokális, de éppen csak a határozói szerepű igeneveken, hogy aztán a 80-as évek végére teljesen eltűnnek. — 4. Mivel a véghangzók eltűnése vsz. a XV–XVI. században indult meg, a képzővégi vokális, ha pusztán véghangzó lett volna, bizonyára teljesen eltűnt volna a KL.-ban REGULY koráig. Hogy mégsem tűnt el teljesen, az csak azzal magyarázható, hogy sokáig elevenen érezték a vokális funkcióját. Később — kétségtelenül már REGULY korában is — elhomályosult a magánhangzó alaktani szerepe; ettől kezdve osztozott a többi véghangzó sorsában, s eltűnésének folyamata 25 év alatt be is fejeződött. — 5. E megfontolások alapján a többi nyelvjárásban a magánhangzó hiányát másodlagosnak tekintjük, és szintén a funkcióvesztés nyomán bekövetkezett lekopás következményének tartjuk. — 6. A véghangzó funkciója természetesen azonos volt az *n*. képzőével, s mint ott, itt is

az volt eredetileg a szerepe, hogy a deverbális névszót határozóvá tegye. Hogy e határozórag uráli *k-ra vagy *i-re megy-e vissza, annak eldöntésével itt sem foglalkozunk.

b) A képző *i* elemének kérdése

9. Az *m*-participium hangalakjának tárgyalásakor láttuk, hogy a megelőző vokális vagy redukált, vagy alsó nyelvvállású teljes hang minden nyelvjárásban. A határozói igenév képzője viszont — mint az előzők mutatják — az É.-ban kivétel nélkül *i*-n kezdődik. Ezt a vokálist, állandó hangszíne miatt, nem tekinthetjük sem tővéghangzónak, sem „kötőhangnak”, hanem föltétlenül a képző szerves elemének kell fölfognunk. Az É. nyelvjárásokban oly világos a helyzet, hogy a kérdés további részletezésére nincs szükség.

Más a helyzet a középső nyelvjárásokban, ahol — mint ismételten láttuk — lényegében nincs alaki különbség az *m* és az *im*. képző között. Mégsem tarthatjuk az alaki differenciátlanságot eredetinek, az É. állapotot pedig külön nyelvjárási fejleménynek, mégpedig azért nem, mert a *gerundium* képzőjének a T.-ban is sajátos alakja van, véghangzó nélküli ugyan, de az *m*-et előző magánhangzó megfelel az É. *i*-nek. Mivel a magánhangzókra vonatkozólag a T. vallomása döntő jelentőségű, a T. viszonyokat tüzetesen meg kell vizsgálnunk.

10. Míg a T.-ban az *m* képzőt megelőző magánhangzó mindig redukált *a*, az aránylag föltűnő gazdagon adatolható (mintegy 100) határozói igenévben az *m* előtt KANNISTÓNál kivétel nélkül teljes vokálist találunk: palatális szókban *i*-t, velárisokban (TJ.) *ɛ*-t, ill. (TC.) *ɛ*-t (a továbbiakban e két nyelvjárás-változatot nem különítem el). KANNISTO szövegeiből mintegy 60 adatom van erre az igenévre, valamennyi teljesen egyértelműen viselkedik, úgyhogy elég néhányat bemutatni belőlük:

a) *ɟɛi* 'm 'kommen', *ɟɟi* 'm 'nehmen', *ɟɟim* 'trinken', *ilkà* 'lim 'gehen', *termà* 'lim 'erschrecken', *nò* 'ɲketi' 'm 'aufbinden', *menə* 'mteɟtim 'sich losreisen' stb.

b) *tatè* 'm 'bringen', *ɲkè* 'm 'schlagen', *šəmɛ* 'm 'galoppieren', *tòh* 'bša 'pəm 'aufstellen', *átà* 'təm 'betrügen', *tatò* 'naɟtəm 'sich anstrengen' stb.

c) A szabálytól csak annyi eltérés van, hogy azon mélyhangú tövek, melyek *j*-t vagy jésített mássalhangzót tartalmaznak, olyan alakban veszik magukhoz a képzőt, mint a magashangúak: *ɲòh* 'dši' 'm 'weinen', *kozi* 'm 'ruhen', *ii* 'lpištì 'm 'öffnen'. A fonetikai ok nyilvánvaló. Utalt rá már MUNKÁCSI (VNYj. 291), KANNISTO (FUF. XIV, 55 k.) és STEINITZ (WogVok. 54). Úgy látszik, a vegyeshangú szók is így viselkednek: *kasè* 'tim 'laufen'.

MUNKÁCSI szövegeiből kb. 40 adatom van; palatális hangrendben ő is *im*-et ír, velárisban azonban *ém*-et:

a) *jájim* 'jövén', *májim* 'adva', *pätim* 'leesve', *il* 'jixtim 'levágva', *äleslim* 'vadászva', *méskétim* 'öltözködve' stb.

b) *puném* 'fonván', *mərtém* 'megmérve', *jū* 'üttém 'becsukva', *khqlülém* 'szétszóródva', *lönštɟtəm* 'sírva' stb.

c) *nóntim* 'pihénvén', *khujälim* 'búslakodva', *ɲərtim* 'terítve' stb. — Vegyes hangrendű: *toulémim* 'röpülve'.

d) MUNKÁCSMál vannak hangtanilag nem igazolható eltérések is. Egyrészt *tumlántim* 'ellopva', *khərqúlatim* 'örkődvén' — másrészt *jüñkhém* 'játszva',

vārem 'csinálva' stb. Ez a néhány — talán csak jelölésbeli — ingadozás természetesen nem befolyásolhatja az általános szabály érvényét.

A T. adatok megerősítik azt az északiakból levont következtetést, hogy ezek az állandó hangszínű teljes vokálisok a képzőhöz tartoznak, tehát részesei a képző jelentésének. De ezen kívül azt is tanúsítják, hogy a képző ősi alakulat lehet, mivel e magánhangzók pontosan követik a hangzóilleszkedés törvényét: T. nem első szótagi *i* és ugyanilyen (TJ.) ε , (TČ.) ε hangrendi megfelelői egymásnak STEINITZ szerint is (WogVok. 54, 52, vö. KANNISTO: FUF. XIV, 52). Hogy a korrelatív magánhangzópár közül az *i* az elsődleges, azt az *É. im.* alak meggyőzően bizonyítja.¹¹

Mindezek után nem férhet kétség ahhoz, hogy az *É.* és a T. képző történetileg összetartozik. A T.-ban nincs ugyan meg a végső magánhangzó, de hiánya fonetikai alapon megnyugtatóan magyarázható. Egyrészt az igenév állítmányként a T.-ban mindig a létigével (egy-két esetben a 'bír' igével) áll, úgyhogy vele értelmileg és nyilván hangtanilag is egy szólamot alkot, pl. *tōjt pūim q̄l* 'hó van (ráhullva)' (IV, 402), *taṭem̄ āl* 'Sie ist gebracht' (III, 171), *sāx kāl̄im̄ ālāt* 'erschienen . . . alle' (III, 199) stb. Ilyenkor a létigét kezdő vokális előtt az igenév véghangzója a hangrés elkerülésére könnyen kieshetett. Másrészt figyelembe veendő, hogy az *im.* véghangzója — épp a legősibb és leggyakrabban használt egytagú ige-*töveknél* — a harmadik szótagba kerül. Minthogy a T.-ban a szóhangsúly rendszerint a második szótagra esik (l. pl. E. ITKONEN: NyK. LVI, 11), a harmadik szótag teljesen hangsúlytalan, és szinte természetes, hogy ebben a helyzetben a kérdéses vokális, mely a nyelvérzék számára már jelentés nélkülivé vált, nemcsak mondatfonetikailag esett ki a szólabból, hanem más helyzetben is eltűnt az igenév végéről.

II. A teljesen világos *É.* és T. viszonyokkal szemben a nyugati nyelvjárásokban és a K.-ban úgy látszik egyáltalán nem lehet már alaki különbséget tenni az *m* és az *im.* toldalék közt. Legföljebb talán némi nyomai fedezhetők föl annak, hogy egykor ezekben is megvolt a határozói igenév külön képzője. Az alábbiakban ilyen nyomokat igyekszünk kimutatni.

A KL.-ban néhányszor *i* áll az *m* előtt: *lunšimä* 'sírva' (II, 86), *paṅnšim*, *paṅnšimen* 'megérve' (IV, 133, MUNK. átírásában *paṅšimēn*), *kānšimtä* 'tudva' (IV, 152, esz. 3. sz.); a *säimt* 'elrothadtak' (IV, 241, plur. jellel) alakról nem állapítható meg, ide tartozik-e, vagy *m*-származék. Ez a néhány adat semmit sem bizonyít, mert az *i* minden esetben jésült mássalhangzó után áll, tehát hasonulás eredménye is lehet. Van azonban egyetlen MUNKÁCSI-adatom, melyben az *i* nem lehet fonetikai eredetű: *ōlim* 'levén' (IV, 103, REG. eredetijében *q̄lemä* van); ugyanez egy másik előfordulásban *ōlēm* (IV, 314, REG. itt is *q̄lemä*). A kétféle hangalak ezúttal jobban bizonyít, mint ha egyforma volna, mert úgy MUNKÁCSI tudatos írásmódjának tűnhetnék, így azonban arra vall, hogy a valóban *h a l l o t t* szót írta le, abban pedig az *i* — talán a létige-származék gyakoribb használata folytán — nem mindenütt, vagy legalább nem mindenki ejtésében színtelenedett még *é*-vé.

Az AL.-ból csak 4 adatom van: *šotlam* 'száguldva', *khujjim* 'feküdvén', *roššēm*¹² 'sírván' (VNYj. 170), *jēkwēm* 'táncolván' (IV, 417). A vokális több-

¹¹ Az *É.*-ban és a T.-ban — és csak e két nyelvjárásban — egy másik *i* alakítani elem is megmaradt: az *i* melléknévképző, l. LIIMOLA: JŠFOu. LVIII/3 : 54. j.

¹² Az *o* betű hangértékéről MUNKÁCSI tudtommal nem nyilatkozott. A VNGy. III. kötetéhez írt jegyzetekben helyette *ō*-t használ (pl. III/2, 354): *mō* 'hely, föld'; KANNISTÓ-nál (WogVok. 95) és STEINITZ-nél (WogVok. 187) a megfelelő szóban *ē* van: *mē*.

féleségét bizonyítva az AL.-ban még eleven hangzóiilleszkedés (l. VNYj. 154, FUF. XIV, 56) magyarázza. De ezen túlmenően talán föltehető, hogy a 3 veláris szó magánhangzója a T. ξ (ez esetben az \acute{e} -t a $-ss-$, az i -t a $-jj-$ okozná, l. fönebb a két c) pontot), az egy palatális \acute{e} -je pedig a T. i elszintelenedett megfelelője volna.

A P.-ból mintegy 50 adatot találtam, túlnyomóan (42) KANNISTO gyűjtéséből. Köztük csak 2 i -s alak van: *sellim* 'speien' (I, 12) és *tušim* 'stehen' (IV, 351); egyébként redukált magánhangzó, vagy (ritkábban) ϵ áll, mint az m participiumképző előtt. A két idézett adat semmit nem jelent, mert nincs bizonyítékunk rá, hogy a jésített mássalhangzók megőrizték, nem pedig előidézték az i -t. — MUNKÁCSINÁL 3 P. adatban szintén \acute{e} van: *nušk-tělem* 'fel-növekedvén', *khajěrlém* 'hamiskodva' és *tă'ilem* 'jóllakva' (VNYj. 253), de kettőben i jelentkezik: *jannim* 'játszván' (uo.) és *ogrěš paltimě* 'tűzbe rakva'. Ez utóbbi REGULY-átírás, és az eredetiben szintén így van: *garš poalt imä* (III, 524, 525). Egy-két adatra ugyan semmit sem lehet építeni, mégis érdemes megjegyeznünk, hogy ez az egyetlen adat összefüggő szövegben található (a többi csak kiszakított mondattörések), és hogy eredetileg REGULY gyűjtéséből való, tehát a legrégebb valamennyi közt; így némi joggal gondolhatunk arra, hogy esetleg az igenév ősi formája őrződött meg benne.

K.-i anyagomban egyetlen adatot sem találtam, melyben az m előtti vokális más lett volna a határozói szerepű igenévben, mint a participiumban. Minthogy a nem első szótagi vogul magánhangzók történetét csak a Szo.-ra és a T.-ra vonatkozóan ismerjük (mindkettőt STEINITZ érdeméből, l. ŐESA. 268 kk. és WogVok. 36 kk., 51 kk.), még azt sem tudhatjuk, mily vokálist kellene várnunk az É. i és a T. $i \sim \xi$ megfelelőjeként. A K.-ban mindig ϵ vagy \acute{a} jelentkezik [kivéve *těmämim* 'mit dem Essen (und) Trinken', ahol az i az igetóvégi j vokalizált alakja, és *ujim* ('nézvén'), ahol az i ugyancsak a tövégi j hatásával magyarázható], s mivel az É. és a T. alapján az im . képzőt közvoglunk véljük, elvileg föl kell tennünk, hogy a K.-ban nem első szótagban is történt $*i > \epsilon$ változás (az első szótagra nézve ezt igazolta STEINITZ, l. a WogVok. függelékeként adott táblázatban: ósvog. $*i > AK., KK. \epsilon, FK. \acute{e}$). Elméleti föltevésünket egy hangtani ténnyel támogathatjuk.

Az obi-ugor tagadással foglalkozó dolgozatában K. SAL ÉVA az m -végű tagadószókat (É., Szo. *ätim*, KL. *oŕtēm*, AL. *oŕšim*, P. *oätim* stb., K. *čätēm*, *äotim* stb., l. NyK. LVI, 59), KLEMM fölfogásához (NyK. XLVI, 393) csatlakozva, m -participiumoknak tekinti, mégpedig egy t deverbális kauzatív képzővel ellátott tagadó igető származékainak (NyK. LVI, 65). Számunkra itt csak az a fontos, hogy e képző eredetileg természetesen jésítetlen volt, mivel pedig most minden nyelvjárásban (a T.-ban más a tagadó szó) t van, föl kell tennünk, hogy eredetileg i állt utána s ez palatalizálta¹³ (így K. SAL is i. h.). Ez a tagadószó KANNISTO K. szövegeiben többnyire ϵ -vel jelentkezik, ritkábban i -vel, de néha ua. mondatban is előfordul mindét változat, pl. *üß äotim öls, töšemmä ħäotēm öls* 'Bäume waren keine, trocken Land war keines' (I, 2). Többször mintha nyelvjárási különbség nyilvánulna az alakok használatában: a KK.-i Andrej I. Jutkinnál (általában B változat) szinte kivétel nélkül *čätēm* van, az AK.—KK. közti nyelvjárást beszélő Afanaszijnál *čäotēm*, ritkábban *äotim* (a közlők nyelvjárásáról l. LIMOLA, WVD. I, XXI j.). A K.

¹³STEINITZ szerint a vogul $-t-$ másodlagos, l. FgrKons. 25.

tagadószó viselkedése annyit mindenesetre bizonyít, hogy a nem első szótagban is történhetett *i* > *a* változás.

Ezen kívül még egy alaktni elem tanúságára hivatkozhatom: az *i* participium-képzőt is találtam *a* alakban éppen Afanaszjij közlésében: *poləm-β ā t a βišəmnaī s̄āōβəñβ ā t a βišəmnaī* 'Die Preisselbeeren pflückende schöne Frau, die Blaubeeren pflückende schöne Frau' (II, 236, többször), de néhány sorral följebb *poləmβ ā t i, s̄āōβəñβ ā t i* van (a B változatban mindenütt *-βēti*, l. 237). E gyér nyomok, melyek jó összhangban állnak a K. vokalizmusban mutatkozó általános kopási, szintelenedési tendenciával, némi alapot adnak ahhoz a föltevéshez, hogy az *im* határozói igenévképző egykor a K.-ban is megvolt. A véghangzó teljes eltűnése, minthogy a kopási folyamat itt indult meg, nem szorol magyarázatra. Miután pedig az **-i* > *-ə* változás is megtörtént, a képző alakilag egybeesett az *m*-mel. Hogy azután a két igenév, a gyakran érintkező (főként állítmányi) funkciók közvetében a nyelvtudatban is teljesen egybecsúszott, azt valóban természetesen kell tartanunk.

12. Az előzőekben talán sikerült bizonyítani, hogy az *i* elem szerves része a határozói igenév képzőjének. Válaszra vár még azonban funkciójának kérdése. Kétségtelen mindenekelőtt, hogy ez az *i* nem választható el a szenvedő melléknévi igenevet képező *im* toldalék *i*-jétől. Mivel pedig az *im*-gerundium állítmányi szerepben — ahol a nemi vonatkozás szerkezetani okból a legjobban megőrződik — szintén szenvedő jelentésű: okkal tekintjük az *i* elemet e képzőkben a passzív jelentés hordozójának.

E magukban is döntő mondattni bizonyítékokon kívül azonban érdekes alaktni bizonyítékunk is van arra, hogy az *i* szenvedő igetövet képez.

a) Van 4 ősi, igen gyakori, nyílt egytagú, az É.-ban rövid *i*-n végződő 'jó', 'lő', 'ad' és 'vesz' jelentésű igető. Ezek vokálisa STEINITZ szerint ősvogul **i*-re megy vissza, mely **z*-vel és **ē*-vel váltakozott. Ez igéknek az *i*-tő mellett, mely a legtöbb alakban a ragozás alapjául szolgál, *j*-tővük is van, s ez jelentkezik a fölszóltó módban, a szenvedő múlt¹⁴ időben és egyes származékokban (WogVok. 321 k.). Ez igék *m*-származékai: É. *jim, lim, mim, vim*; KL. *jim, lim, mim*; AL. *lim, mim*; P. *lim*; K. *jam* (az A változatban néha *jim* is, pl. II, 400), *lam, mam, βam*; T. *jim, um* (az adatok, a K. kivételével, a VNyj.-ből valók, l. 48—9, 133, 175, 254, 296, vö. még az *im* képző hangalakjának tárgyalásánál 267. l.). A szófőbeli ősvog. **i*-ből a K.-ban *a* (FK. *?*) lett (l. KANNISTO, WogVok. 36, 72 STEINITZ, WogVok. 297).

Az idézett alakok (kivéve a kondaiakat, valamint a T. *um*-ot) *im*-képzősek is lehetnének. Hogy mégis *m*-képzősek, azt kétségtelenné teszi az a tény, hogy — amint ez igék szenvedő múlt ragozott alakjai *j*-s tőből képződnek — ugyanúgy a szenvedő jelentésű participiumok és állapotjelölők is ebből a tőből származnak:

É. *tajim nāl* 'kilőtt nyíl' (II, 192), *majim ahūn* 'adott [ajándék]-rakásod' (IV, 330); Szo. *lāji mē* 'war ... durchschossen' (V, 93), *mājiim ... ūl* 'Mit dem (ihm) gegebenem ... Wild' (I, 66),¹⁵ *βóji mē* 'ist ... herausgenommen' (IV, 211). — A tárgyatlan 'jó' igére csak a FL.-ből tudok idézni egyetlen előfordulást: *ājiimēem* 'Als ich kam' (III, 51); ez tehát cselekvő értelmű, de,

¹⁴ Én emeltem ki.

¹⁵ STEINITZ ez adatot *majim* alakban idézi, megjegyezve, hogy ez kivételes képzés lehet, s hivatkozik MUNKÁCSI és CSERNYECOV *mim* adatára (WogVok. 149. j.). A megjegyzés téves, mert a főtiek szerint a kétféle alak kétféle (*m* és *im*) származék.

mint személyragos határozó, mondattanilag is más elbírálás alá esik, mint a többinek jelzői vagy állapotjelölői használata (ezt a mondattani kérdést itt nem részletezem).

KL. *am majēm māmtēl* 'a földdel, melyet én . . . adtam (I, 162), *qil poaln väjemmä*, (MUNK.) *qil-poglnē väjēm* 'végükről véve' (IV, 315, tk. 'vétetve'); vö. még (REG.) *vāis*, (MUNK.) *vājes* 'adókat' (IV, 111; tk. esz.)

T. *ukīn jājīm* 'együvé jöven' (IV, 403), *khanā majīm ānčū* 'kinnek van (tartatik) odaadva' (IV, 362), *ieji'm neič'rn* 'Zum Kaiser gekommen' (III, 157, 170, 251/59), *kātā'nināl ūjži'm* '(ihn) an seinen Händen fassend' (III, 160, 251/59). A cselekvő értelem magyarázatára itt nincs szükségünk.

b) Hasonlóan kétféle *tōbōl* képezi a kétféle igenevet, ugyancsak e három nyelvjárásból adathatóan, a szintén fgr. eredetű, nyílt egytagú, hosszú *i* tövű **ti-* 'essen' ige, melyben a váltóhangpár KANNISTO szerint **ā*, **ε* ~ **ē*, **e* (WogVok. 145), STEINITZ szerint **ā* ~ **i* (WogVok. 323). Ez igének *m*-származékai: É. *tēm*, KL. *tēm*, AL. *tīm*, P. *tēm*, K. *tēm* (VNYj. 48, 133, 175, 254, 229; a T.-ből nem idézi a part. perf.-t, l. 295)

A *j*-tőből képzett származékok: É. *tēpā tajīm kwossem-tqweł* 'étele elfogyasztott (megevett) háti batyu héja' (III, 341); Szo. *qku ta nāin tāim kōl* 'derselben vom Feuer verbrannten Hütte' (II, 135); FL. *tājjime* 'ist . . . aufgefressen' (I, 81) stb.

KL. *tēbā toaim kvāššem tqul*, (MUNK.) *tēpā tajīm kvāššem-tqul* 'tápláléka elfogyasztott nyírhéjputtony héját' (III, 492, 493).

T. Csak összetétel előtagjaként: *teime'ijim pgišt* 'Sie wurden mit dem Essen fertig' (I, 128, a jegyzetben: *Отобѣдали 411/9, tk. 'evén-iván elkészültek')*.¹⁶

A többi nyelvjárásból nincs ilyen *j*-tőből való adatom, de ez tk. csak a sok szöveggel képviselt K.-ra nézve meglepő. Itt valószínűleg azt kell föltennünk, hogy a kétféle igenév igen korán egybeesett, hamarosan az után, hogy az első (és bizonyára a további) szótag *i*-je *ə*-vé fakult. E hangtani változás következtében a *j*-tőből való származékok szenvedő jelentése — mely az *i*-hez fűződött — elhomályosult, s a nyelvérzék, minthogy jelzői szerepben az *m*-participium is lehetett szenvedő értelmű, a továbbiakban fölöslegesnek érezte a kétféle igenév külön tartását. Ezért a korlátozottabb használatú, *j*-tőből való kéttagú származék, mint már csak „változat”, lassankint teljesen eltűnt. Ez a föltevés mindenképp valószínűbbnek látszik, mint az a másik elvi lehetőség, hogy az É., a KL. és a T. nyelvjárásban egymástól függetlenül keletkeztek volna — és éppen ennél a négy ősi igénél — ilyen *j*-tőből képzett igenevek.

Ennek az öt fgr. eredetű (négy rövid és egy hosszú) *i*-tövű igének a viselkedése alak- és jelentéstani szempontból egyaránt nagyon fontos. Alaktanilag a passzívum múlt idejével azonos töve az *i* elem passzívumképző funkcióját bizonyítja, jelentéstaniilag pedig azt, hogy a nyelvérzék számára eredetileg igen fontos volt az *m* és az *im*(•) képzős igenév megkülönböztetése. Mivel pedig ez *i*-s tövekben a tövéghangzó az *im*(•) *i*-jével egybeolvadt volna, s így alakilag nem tért volna el az *m*-igenévtől: az *im*(•) származékot a *j*-s tőből

¹⁶ Érdekes, hogy az 'enni', és élettani párja, az 'inni' alig fordul elő befejezett cselekvésű (*m* elemű) igenév képzőjével, a folyamatos *m* képzős származék viszont nagyon gyakori. Ez talán valóban a gazdasági alap nyelvi tükröződésének fogható föl: amely társadalomban a közvetlen élelemszerzés a mindennap fő munkája és fő gondja, ott a már megevetett ételről alig esik szó — annál fontosabb ellenben a még ezután megszerzendő, ill. ezután fogyasztandó enni való (*tēm-ut*) és inni való (*ajm-ut*).

képezték, hogy a toldalék milyensége világos legyen. Bizonyára nem véletlen, hogy a szenvedő múlt idő ragozási alapja is ugyanezen *j*-tő. Arra a kérdésre, hogy ezek történetileg miként függnek össze egymással és a fölszólító mód azonos tövével, csak szélesebb fgr., ill. uráli alapon lehetne válaszolni. Az osztjákban, a lappban és a szamojédban a *j* szenvedő igenemet képező funkciója még eleven (l. AblSuff. 76 kk., vö. 101, 107 kk.); lehet továbbá, hogy a csere-misz *am*-konjugáció *a*-jában szintén egy ilyen visszaható szerepű *i* képző rejlik (l. RAVILA: FUF. XXVII, 87. j.).¹⁷

13. Az eddigiek alapján jogosnak tekintjük azt a következtetést, hogy a nyelvjárások szétválását megelőző ősvogul korban volt egy *im*. gerundiumképző, mely az északi nyelvjárásokban változatlanul megmaradt, a T.-ban mondatfonetikai és hangsúlyozási okokból véghangzóját veszítette, a nyugati nyelvjárásokban némi nyomai még fölfedezhetők, a K.-ban pedig teljesen egybeesett az *m*-képzős igenévvél.

Elméletileg természetesen fennáll az a lehetőség is, hogy a határozói igenév az É.-ban és a T.-ban külön fejlemény, s a többi nyelvjárás soha nem ismerte. E föltevés ellen azonban több megfontolás szól. Mindenekelőtt nehéz volna megérteni, hogy épp a két egymástól legtávolabbi nyelvjárásban alakult ki egymástól függetlenül egy azonos hangtestű és funkciójú képző. Nyelvjárási kölcsönzésről ui., az őket elválasztó középső nyelvjárások miatt, nem lehet szó. Figyelembe veendő továbbá az É. alaktani és a T. hangtani konzervativizmusa. Tény az is, hogy az É. őrizte meg a legtöbb ősi mondattani sajátsgot, mert legkevésbé volt kitéve idegen (orosz, tatár) nyelvi hatásoknak, és mert az északi vogulok legnagyobb tömegben élve együtt, természetesen jobban meg tudták tartani a nyelvi (valamint egyéb szellemi és anyagi) hagyományokat, mint a lélekszámra sokkal kisebb többi nyelvjáráscsoport (l. pl. Reguly-Album LXXXV k., MUNKÁCSI: BpSz. LX, 236).

E földrajzi-társadalmi körülményeken kívül fontos nyelvi érv az *im*. képző ősvogul kora mellett az *i* elem szenvedő igenemet kifejező szerepe. Ennek ui. nagyon réginek kell lennie, legalább a közös ubi-ugor előzményből valónak, hiszen nincs okunk rá, hogy elválasszuk az ÉO. passzívumképző *i*-jétől (a távolabbi lapp és szamojéd kapcsolatokat most nem érintjük). Megjegyzendő, ha csak az É.-ban volna meg az *im*. képző, fölmerülhetne az ÉO.-ból való kölcsönzés gondolata, bár akkor is nagyon meglepő lenne, hogy éppen csak az igenévképzőbe és a fönt említett öt ősi igének bizonyos alakjaiba hatolt volna be az *i* elem, holott az ÉO.-ban igenévben ismeretlen, az ige-ragozásban pedig nem a tőhöz, hanem az időjeles alakokhoz járul (l. pl. ÉOSz. 24, STEINITZ, OChr. 73). A kölcsönzés gondolatát azonban mindenképp el kell

¹⁷ Az osztj. *i* passzívumjel LAVOTHA szerint azonos lehet a fgr. **i* lativusraggal, s eredetileg valami irányulást fejezhetett ki (NyK. LVIII, 111). Az a föltevés, hogy névszóragok ige-ötvekhez is hozzájárulhatnak, HUNFALVY (NyK. V, 384, 419) óta ismételtlen visszatérő gondolata volt a fgr. nyelvészeti irodalomnak (vö. pl. az *n*. igenévképzőnek a lativusraggal való azonosítását, l. SZABÓ D. NyK. XXXIV, 58, 423, MÉSZÖLY ismételtlen, legutóbb ÓmSzöv. 182 k.). A gondolatnak ebben a fogalmazásában a névszó elsőbbségének föltevése is benne rejlik. Ma már, nálunk főleg PAIS (MNY. XLVI, 296 kk.) és BÁRCZI (Bevezetés 72) fejtegetései nyomán, általánosan elfogadott nézet a két fő szófaj párhuzamos kifejlődése — azért most inkább azzal a fölfogással találkozunk, hogy *u g y a n a z o n* toldalék járulhatott igehez is, névszóhoz is, az alapszó jelentésének azonos irányú módosítására. LAVOTHA idézett megjegyzése nyilván szintén így értendő; föltevésének tüzetes vizsgálatára azonban ez összefüggésben nincs szükség.

vetnünk, mert a képző a T.-ban is megvan, ott pedig osztják alaktani elem-
átvételéről nem lehet szó.

Az *im.* képző ősiségét bizonyítja végül az *i* funkciójának teljes elhomá-
lyosulása is. Az elhomályosulás legfőbb oka bizonyára az volt, hogy a vogul
igeragozásban a másik uráli reflexiv-passzív deverbális képző, a * β (l. AblSuff.
43 kk.) jutott uralomra. Mivel pedig az igenem megjelölése kétségtelenül az
állítmányi verbum finitumon a legfontosabb, érthető, hogy a nyelvérzék
számára lassankint a β vált a passzívum egyedüli kitevőjévé. Hogy azonban
valamikor a vogulban is volt egy passzívumképző *j* elem, azt az igenévképző
i-jén kívül meggyőzően bizonyítja az öt ősi ige szenvedő múlt időtövében jelent-
kező *j*, mely nyilván szintén az uráli **j* passzívumképző folytatása.

Az elméleti megfontolások így ugyanoda vezetnek, ahova a hang- és
alaktani tények óvatos értelmezésével jutottunk: az *im*(\bullet) képző nem lehet
nyelvjárási különfejemény, tehát ősvogul korinak kell lennie. Eltűnése a
középső nyelvjárásokból könnyen magyarázható: egy funkcióját vesztett,
a nyelvtudatból kihullt *i* elemnek elfakulása, és egy ugyancsak funkcióját
vesztett, tehát tövéghangzónak érzett vokális eltűnése az általános kopási
folyamat részmozzanata csupán. Mivel pedig ez a kopási, fakulási folyamat
a K.-ban indult meg, ott is jutott legmesszebbre, s ez az oka annak, hogy
ebben a nyelvjárásban az *im* \bullet képzőnek már semmi nyoma nincs; szerepét
— az alaki egybeesés során — az *m* képző vette át.

Összefoglalás

Az *m*-elemű igenévképzők hang- és alaktanára vonatkozó vizsgálódásaink
eredményét a következőkben foglalhatjuk össze:

1. Az *m* az igenem szempontjából közömbös befejezett cselekvésű mellék-
névi igenév képzője.
2. Az *im* a befejezett cselekvésű melléknévi igenév szenvedő alakjának
képzője. Két alaktani elemet tartalmaz: az *m* előtti *i* a passzívum jele.
3. Az *im.* a befejezett cselekvésű határozói igenév képzője. Három alak-
tani elemet tartalmaz: az *m* utáni vokális — akár az *n.* képző vokálisa — eset-
rag: a képző határozói jelentésének hordozója.

SZ. KISPÁL MAGDOLNA.

A cseh szókincs magyar elemeinek problematikája

I. A kérdés történetéhez

1. A cseh szókincsben fellelhető magyar elemek kutatásának története igen szerény. Amikor — mintegy húsz évvel ezelőtt — KNEI ZSA akadémikus egy népszerű tanulmányban összefoglalta a szláv nyelvek magyar elemeire vonatkozó ismereteinket, ezt írta: „A cseh nyelvre gyakorolt magyar hatás nem jelentős, hiszen a csehekkel való kapcsolataink sohasem voltak szorosak. Az a néhány kifejezés, amely utat talált a csehbe (*tábor, husár, dolmán, boztyán* stb.), majdnem kivétel nélkül a katonai terminológia körébe tartozik, s a XVI—XVII. században, a vallásháborúk idején került a cseh nyelvbe.¹

Ma már e megállapítás egyetlen lényeges pontjával sem tudunk teljes egészében egyetérteni. A cseh szókincs magyar elemeire vonatkozó ismereteink húsz évvel korábbi állapotát azonban KNEI ZSA szavai jól érzékeltetik. A magyar nyelvtudományban ezen a területen kimutatható előmunkálatok igen szerény volta kifejeződik KNEI ZSA dolgozatának egy másik helyén is, nevezetesen ott, ahol szerzőnk az egyes szláv nyelvek magyar elemeire vonatkozó magyar irodalmat foglalja össze: itt hiába keressük a cseh szókincs magyar elemeire vonatkozó korábbi tanulmányokat (vö. i. m. 188. l.)

Ez természetesen nem jelenti azt, hogy kutatási területünkön a magyar tudományban semmi sem történt, bár kérdésünkkel rendszeresen és átfogólag valóban nem foglalkozott senki. Joggal tekinthetjük magyar előmunkálatnak HALÁSZ IGNÁCNAK „Magyar elemek az északi szláv nyelvekben”² c. dolgozatát, amelyben a szerző RANK³ szótára alapján közli a cseh szókincsnek tőle magyarból származtatott elemeit; továbbá SIMONYINAK MARIÁNOVICs álnev alatt közölt „A magyar—szláv nyelvviszonyhoz” c. írását (Nyr. XLVI, 267—73), amely szintén tartalmaz a magyarból átvett cseh szavakat. Ezekben a cikkekben a szerzők a magyar nyelv oldaláról nézve a kérdést, egy-két cseh szótár anyaga alapján csupán megállapítják néhány magyar szónak a csehben való meglétét, de ezen túl nem mennek; az átvétel körülményeivel, az átvett szavaknak a csehben való külön életével, ott kifejlődött jelentésárnyalataival, alakváltozataival és származékaival nem foglalkoznak. Hasonlóképpen előmunkálatnak tekinthetjük MELICH ilyen irányú munkásságát, melynek eredményeit részben a Magyar Etymológiai Szótár egyes szócikkei tartalmazzák, és KNEI ZSA ISTVÁNNAK a magyar nyelv szláv jövevényszavait tartalmazó

¹ Magyar elemek a szláv nyelvekben. A magyarság és a szlávok. Szerk.: SZEKFI GYULA. Budapest, 1942. 185. l.

² Nyr. XVII, 250—5, 300—7, 444—9, 495—500, 532—6; XVIII, 212—6.

³ J. RANK, Neues Taschenwörterbuch der böhmischen und deutschen Sprache. I—II. Prag, 1882.

etimológiai szótárának⁴ cseh adatait is, amelyek főleg a gazdag cseh (régi és XIX. századi) szótáriródalom átfogó áttekintésének eredményei. Értékes előmunkálatnak tekintem DÉCSY GYULÁNAK e témakörben végzett munkásságát is.⁵

A cseh szókincs magyar elemeivel rendszeresen és átfogóan ez ideig a cseh nyelvészeti irodalomban sem foglalkozott senki. Mégis nyugodtan mondhatjuk, hogy az előmunkálatok ebben a témakörben ott hosszabb és gazdagabb múltra tekintenek vissza, mint nálunk.

Egyes cseh szavak nyilvánvaló magyar eredetét már JUNGSMANN szótára jelöli. A magyarból való átvételt jelzi KOTT, RANK, a „Příruční slovník jazyka českého”⁶ című akadémiai értelmező szótár, továbbá a nagyközönség számára készült TRÁVNÍČEK-féle cseh kis értelmező szótár⁷ és a most megjelenő félben levő kétkötetes „Slovník spisovného jazyka českého” című akadémiai kis értelmező szótár is.⁸ GEBAUER torzóban maradt cseh nyelvtörténeti szótára — főleg ASBÓTH OSZKÁR akadémikus, magyar szlavista felvilágosításai alapján — szintén közöl magyar etimológiai utalásokat. — Említésre méltók egyes cseh etimológusok munkái is, így elsősorban ANTONÍN MATZENAUER 1870-ben Brünnben megjelent, „Cizí slova v slovanských řečech” című monográfiája, amely több magyar eredetű cseh szót is tárgyal; figyelemre méltók MATZENAUERNAK a Listy filologické c. folyóiratban megjelent etimológiai írásai is. Itt említhetők a HOLUB-, majd a HOLUB—KOPEČNÝ-féle cseh etimológiai szótárak magyar etimológiái is.⁸ A magyar etimológiák szempontjából a leggazdagabb MACHEK akadémikus cseh és szlovák etimológiai szótára,¹⁰ amely az irodalmi nyelv mellett a cseh, morva és szlovák nyelvújítások maga gyűjtötte magyar jövevényszavait is figyelembe veszi, és nagyban támaszkodik a cseh szókincs magyar elemei legjobb cseh szakértőjének: VL. ŠMILAUER professzornak főleg a „Naše řeč” című folyóiratban közölt magyar etimológiáira és tanácsaira. Végül meg kell említenem a cseh nyelv történetének kiváló ismerőjét és művelőjét: V. FLAJSĚANSOT, aki „Náš jazyk mateřský” (Praha, 1924) című művében a cseh szókincs fejlődését is behatóan tárgyalja. FLAJSĚANS (i. m. 218. l.) látszólag összefoglaló igénnyel tárgyalja a magyar nyelv hatását a (Hus korabeli) cseh szókincse, de GEBAUER szótárához képest is igen kevés szót említ, forrásait pedig nem jelöli meg.

II. Módszertani elvek

2. A történelem folyamán sok magyar szó került a csehbe, részben közvetlenül a magyarból, részben a szlovákon keresztül.

A szlovák irodalmi- és köznyelv közvetítésével a XIX. és XX. században juthattak magyar szavak a csehbe, de még több kerülhetett oda korábban

⁴ KNIEZSA ISTVÁN, A magyar nyelv szláv jövevényszavai. Budapest, 1955. I, 1—2. rész.

⁵ MNy. LI, 453—63., továbbá Pais-Eml. 664—7 és „Die ungarischen Lehnwörter der bulgarischen Sprache” (Ural-Altäische Bibliothek VII) Wiesbaden, 1959.

⁶ FR. ŠT. KOTT, Česko—německý slovník . . . I—X, Praha, 1878—1906; RANK i. m.; Příruční slovník jazyka českého. I—VIII, Praha, 1935—1957.

⁷ FR. TRÁVNÍČEK, Slovník jazyka českého. Praha, 1935.

⁸ I. kötet A-M. ČSAV. Praha, 1960, füzetekben máig.

⁹ JOSEF HOLUB, Stručný slovník etymologický jazyka československého. Praha, 1937; HOLUB—KOPEČNÝ: Etymologický slovník jazyka českého. Praha, 1952.

¹⁰ V. MACHEK: Etymologický slovník jazyka českého a slovenského. Praha, 1957.

morvaországi cseh, illetve szlovák és nyugat-szlovák nyelvjárások érintkezése folytán. Igaz azonban, hogy az ide tartozó szavak nagyobb részénél a szlovák közvetítés tényét nemcsak hogy nem tudjuk jelenlegi szlovák lexikális ismereteink szerint igazolni (mivel a szó a szlovákból egyszerűen nem mutatható ki a már rendelkezésünkre álló szlovák szótáriróadalom alapján), de nem is kell föltétlenül annak igazolására törekednünk: e szavak ugyanis egymástól függetlenül átkerülhettek a csehbe is, a szlovákba is, ha csehek (ideértve természetesen a morva-cseheket is) és magyarok, illetve szlovákok és magyarok közt közvetlen érintkezés volt. Szerintem vitathatatlan — mai ismereteink szerint —, hogy csehek (illetve morvák) és magyarok közt közvetlen érintkezés volt. Ezt történeti és nyelvészeti tények egyaránt igazolják.

Ezért munkámban nem a cseh nyelv magyar jövevényszavait, hanem a cseh szókincs magyar elemeit vizsgálom.

3. A cseh szókincsben kimutatható magyar hatás természetesen felveti a cseh—magyar érintkezések minőségének a kérdését is.

A szókincsbeli hatások vizsgálatában nem feltétlenül helyénvaló a *kapcsolat* szó. Ez esetben én inkább érintkezésről beszélek. A kapcsolat szó jelentése ugyanis túlságosan tág. Két nép vagy ország közt létrejöhet és fennállhat átmeneti ideig vagy tartósan laza vagy szilárd kapcsolat anélkül, hogy a kettő (területileg) érintkezne, és így természetesen anélkül, hogy a két ország népe egyáltalán közvetlen érintkezésbe kerülhetne egymással. Az ilyen kapcsolat a nyelvek közt létrejövő, érvényesülő kölcsönhatás szempontjából jóformán semmit sem jelent: legfeljebb egyes elszigetelt szavak átvételét eredményezheti. A jövevényszók azonban általában a tömeges népi érintkezés hétköznapi életében kerülnek átvételre. Ez így van ma is mindenütt, ahol két nép él egymás mellett, tehát két nyelv érintkezési vonala (az ún. nyelvhatár) mentén, továbbá ott is, ahol egy bizonyos nyelvi közösség egy másik nyelvi közösségbe ágyazva él (nemzetiségi sziget, nyelv-sziget). És így lehetett ez a múltban is.

„Véleményem szerint a tudós kölcsönzések kivételével (amelyek átvételére esetleg könyvi, de minden esetre egyéni úton került sor) a köznapi használatban polgárjogot nyert jövevényszavak döntő többsége közvetlen *népi érintkezés* útján és rendszerint *kétnyelvű környezetben* került az átvevő nyelvbe. Ott, ahol két nyelv érintkezik, és a két nyelvi közösség tagjai kölcsönösen — legalább passzív fokon — ismerik a másik nyelvet is, alkalmi szókölcönzésre a beszéd folyamán lépten-nyomon sor kerül, és az alkalmi kölcsönzések gyakorisága következtében egy-egy szó szintén igen gyakran végleg polgárjogot nyer az átvevő nyelvben. Ilyen környezetben a szóátvétel elkerülhetetlen a mindennapi életben szükséges nyelvi érintkezés következtében” (SULÁN, Adalékok az argó — különösen a közép-európai argó — szókincsének tanulmányozásához: MNyj. VII, 64).

4. Két nép tartós érintkezése legalábbis bizonyos fokú kétnyelvűséget eredményez. Kétnyelvű környezetben, vagyis ott, ahol tömeges népi érintkezésről van szó, a szókölcönzés a következőképpen történik: az átvevő nyelvet beszélő népi közösség kétnyelvű rétege ismeri, érti a másik nyelv szavait, tudja azt is, hogy a szó melyik része (töve) hordozza a szótári jelentést. A kétnyelvű egyénnek kettős nyelvi tudata van; ezért anyanyelvi beszédébe másik ismert nyelvének szavait akaratlanul is belekeveri, de úgy,

hogyan beilleszti őket anyanyelvének rendszerébe: az anyanyelve hangrendszeréből hiányzó hangokat (amelyeket a kétnyelvűség alsó fokán még nem is tud ejteni) a hangszín és képzésmód tekintetében hozzájuk legközelebb álló saját nyelvi hangokkal helyettesíti; a szó hangalakját, különösen a szóvéget, a szó hangtani szerkezetét meghatározó anyanyelvi rendszer szabályai szerint alakítja (ez különösen látható a nemektől és tövektől, továbbá az élőség és élettelenység kategóriáitól meghatározott névszórágózási rendszerrel bíró szláv nyelvekbe történő átvétel esetén), vagyis formanscseréket hajt végre, illetve a másik nyelvből vett szavakat anyanyelvi beszédében megtoldja saját nyelvi képzőkkel stb. Az ilyen módon való gyakori használat mellett sok másik nyelvi szó használata megszilárdul, azaz jövevényszóvá válik (SULÁN, Zur Frage des Bilinguismus: Slavica III [1963]).

5. A mi szempontunkból tehát az egyik fő kérdés ez: voltak-e magyarok és csehek közt az idők folyamán a fenti értelemben népi érintkezések?

E kérdés eldöntéséhez át kell tekintenünk a cseh—magyar történeti kapcsolatokat és megvizsgálandó a cseh szóanyag is. A történeti kapcsolatok tényének bizonyítékait ugyanis nemcsak a történeti kútfőkben kereshetjük, hanem a szókincsben is, mint ez általában elfogadott ott, ahol történeti kútfők keveset mondanak vagy esetleg nincsenek is.

III. A magyar—cseh szótári kölcsönhatások történeti háttere

6. Mint nyelvész, természetesen nem vállalkozom arra, hogy a magyar—cseh érintkezések történetének akár csak áttekintését adjam. Csupán végigmegyek a magyar—cseh történeti érintkezések néhány fontosabb állomásán és azt vizsgálom, milyen minőségű érintkezések voltak ezek, volt-e ezekben szerepe a népnek is.¹¹

A) A magyar és a cseh uralkodó házak, illetve körök érintkezései megvizsgálásának eredménye:

Még a dinasztikus és főúri kapcsolatok is latba esnek a cseh—magyar szókincsbeli hatások tanulmányozásában, mert nem egyének, hanem közösségek érintkezését jelentik. Ha a magyar uralkodó ház egy-egy tagja Csehországba ment férjhez, vagy ha a cseh uralkodó ház egyik-másik tagja a magyar királyi udvarban, illetve a magyar uralkodónál keresett menedéket stb., ez mindig az illetőt és kíséretét (az udvarbeli közvetlen környezetet, esetleg a baráti kört, nagyobb létszámú személyzetet és fegyveres kíséretet) jelentette, amelynek száma több száz főt is kitehetett. Ezek a kisebb-nagyobb közösségek az új környezetbe kerülve, — nyelvi szempontból — idegen nyelvi környezetbe ágyazott más nyelvi közösségeket alkottak, amelyeknek számos tagja az együttélés során kétnyelvűvé válhatott, és idegen nyelvi hatások felvevője, illetve saját nyelvi hatások közvetítője lehetett idegen nyelvű környezeté felé, az együttélés időtartamának és a két nyelvi közösség közötti érintkezés intenzitásának megfelelő mértékben és arányokban. Az Árpádok

¹¹ A cseh—magyar történeti kapcsolatok részleteire nézve l. főleg a következő munkákat és az azokban közölt bibliográfiát: 1. F. TADRA, O styčích s cizinou do válek husitských. Praha, 1897. — 2. KOVÁCS ENDRE, Magyar—cseh történelmi kapcsolatok. Budapest, 1952. — 3. J. MACŮREK—M. REJNUŠ, České země a Slovensko ve století před Bílou horou. Praha, 1958.

és a Přemyslidák közt megvalósult érintkezések ugyan az udvari, tehát az uralkodó házak és főúri körök tagjai közt alakultak, fonódtak és fejlődtek, mivel azonban ezek az érintkezések a politikában és nem egyszer fegyveres összecsapásokban valósultak meg, ez érintkezések tudó vagy tudatlan tanúi és hordozói mindig a magyar és a cseh nép tömegei is voltak. Ilyen körülmények közt érvényesültek bizonyos szókincsbeli kölcsönhatások is magyar és cseh viszonylatban.

B) A szókincsbeli kölcsönhatás lehetőségének hatékonyabb történeti bizonyítékait jelentik a két nép közvetlen és tömeges érintkezésének különböző, huzamos ideig fennállott alkalmi, illetve formái. Ezek közül itt csak a legfontosabbakat említeném.

a) A cseh — magyar népi érintkezéseket már a honfoglalást követő első három évszázadban elősegítette az, hogy a két ország ebben az időben egymással — Morvaország területén — volt határos. A kérdéssel — főleg a cseh források alapján — magyar részről ERNYEY JÓZSEF foglalkozott¹² behatóan. Eredményeit a következőkben foglalhatjuk össze: A magyarok honfoglalása Morvaországot is érte, azaz magyarok Morvaország területére is behatoltak és ott megtelepedtek, illetve megszállták a Trencséntől Morvába és Morvában a vezető útvonalakat, a szorosokkal és az Olšava folyó partvidékére lefutó lejtőkkel együtt. Ezt a területet bevonták határvédő gyeprendszerükbe. Itt a határórség legkülsőbb peremén főleg magyarokat helyeztek el. Ez a határ vonal jóformán a XIII. század közepéig fennállott, és annak következtében szűnt meg, hogy a magyar határőrök letelepedtek, áttértek a földművelésre. Eközben pedig a morva hegyvidéki lakosok — az erdők irtásával — feltartóztatathatatlannal nyomultak az Olšava folyó gyéren lakott erdős síkságai felé. Ez az állandó betelepülő morva népesség fokozatosan asszimilálta az egykori magyar határőrök már megtelepedett életmódot folytató, földművelő utódait. A tatárjárás ezt a folyamatot betetőzte, IV. Béla és Kún László már hiába próbálták a régi határ vonalat visszaállítani.

A honfoglalás utáni X—XIII. században a cseh — magyar határ fennállása Morvaország délkeleti részében elősegítette a közvetlen cseh — (morva) — magyar népi érintkezés és kölcsönhatások kialakulását.

E határ megszűntével, helyesebben magyar területre történt kényszerű visszavonásával a cseh — magyar népi érintkezések Morvaország területén nem szűntek meg: a Morvaországban birtokló magyarországi urak és magyar nyelvű alkalmazottaik és jobbágyaik fenntartották ezeket a népi érintkezéseket. A XV. század végén, de különösen a XVI—XVII. században — a török dúlás idején — tömeges magyar bevándorlás folyt Morvaországban, ami fokozta a morva területen való cseh — magyar népi érintkezéseket.

A Délkelet-Morvaország területén, közvetlenül a magyarok bejövetele után, a magyar állam alakulása folyamán Morvaország délkeleti területén létrejött cseh — magyar határ a XIII. század közepén ugyan keletre, kb. a mai szlovák — morva határ vonalra tolódott át, a morvaországi cseh és a morva — magyar új határ menti magyar etnikumú lakosság közvetlen érintkezésének a lehetősége mégsem szűnt meg. Az a sáv ugyanis, amelyen a morva — szlovák határ mentén, Morvaország területén ma szlovák etnikum lakik, a magyar határórség visszavonása, illetőleg asszimilálódása után jóideig lakatlan volt, Morvaország keleti felében szlovákoknak ebben az időben (XIII—XIV. század)

¹² ERNYEY JÓZSEF: Morvaország magyar urai. Turul, XXXIX, 1925, 6—15.

még nincs nyoma. A morvaországi csehek tehát kelet felé csak a mai Szlovákia legnyugatibb sávjában levő, a magyar határvédelmi gyepűrendszerbe tartozó őrhelyek magyar etnikumával érintkezettek. E határőrhelyek magyar etnikumának emlékét őrzik pl. az ún. „Záhorie” területén levő szlovák községek olyan nevei, mint *Sekule* ('székelyek'), *Uhorská Ves* ('magyar falu') (ma szlovákul Záhorská Ves), továbbá a palócokra utaló négy községnév — *Plavecký Štvrtok*, *Plavecké Podhradie*, *Plavecký Sv. Mikuláš*, *Plavecký Sv. Peter* — valamint az itteni szlovák nyelvjárásokban kimutatott néhány régi magyar jövevényszó.¹³

b) A már említett bevándorlás mellett nyilván már korábban szerepet játszottak a népi érintkezések szempontjából a Cseh-, illetve Morvaországban történt magyar települések, illetőleg a magyarok járás-keleése Morvaország (és Csehország) területén, aminek emlékét őrzik a magyarok egykori jelenlétére kétségtelenül utaló *Uherce* ~ *Uhřice* ~ *Uhřinov* ~ *Uhřinovice* ~ *Uhřičice*-féle helynevek.

c) A cseh—magyar népi érintkezések bizonyos formáit jelentették a cseh forradalmi huszita mozgalmak magyarországi hatásai, mint pl. a prágai egyetem magyarországi diákjainak szerepe az egyetem életében, továbbá Hus tanainak terjesztésében, illetőleg részvétele a huszita harcokban. A népi érintkezések vizsgálata szempontjából a huszita háborúk és harcok figyelemre méltó kísérő körülménye az, hogy az akkor Felső-Magyarország (a mai Szlovákia) területén hódító cseh seregeket rendszerint a huszita hiten lévő cseh telepések ezrei követték. A huszita cseh telepések a katonai helyzetnek megfelelően letelepedtek, nem egy esetben évtizedeket töltöttek magyar területen. E cseh huszita települések vége az volt, hogy kisebb részüket kiűzték Magyarországról, míg nagyobb részüket Mátyás király megnyerte és a maga szolgálatába állította: későbbi zsoldos serege magjává tette.

d) A magyar—cseh népi érintkezés fejlődése és a nyelvi kölcsönhatások ezen alapuló szélesedése és szilárdulása szempontjából, figyelembe veendő a magyar seregekben (különösen Hunyadi János és Mátyás király seregeiben) tömegesen szolgáló cseh zsoldosok szerepe, és Mátyás király békés és hadi jellegű cseh kapcsolatai is.

Ügyszintén nem hanyagolható el az a tény sem, hogy a Magyarország déli és középső területein a török ellen harcoló császári egységeknek számszerűen is nagy részét a cseh királyság területéről származó katonának, tehát csehek tették ki; ezek általában hosszú éveken keresztül tartózkodtak és harcoltak magyarlakta területeken.¹⁴ Ügyszintén számbaveendő az a tény, hogy a magyar függetlenségi harcok idején (a Bocskai-, Thököly-, Rákóczi-féle hadjáratok) a Magyarország területén, a magyar csapatok ellen harcoló császári seregek katonáinak nagy része cseh nyelvű volt, továbbá az is, hogy II. Rákóczi Ferenc csapatainak túlnyomó többsége Bercsényi Miklós vezénylete alatt nagyjából egy évtizeden át a mai Délnyugat-Szlovákia területén álló-

¹³ Vö. FR. SIMA, *Tegez 'vačok, vrecko na šatách'*. Sborník Filozofickej fakulty Univerzity Komenského XI—XII, (Bratislava, 1959—60) 66—72.

¹⁴ Vö. pl. JAROSLAV DŘÍMAL, *Účast moravské zemské hotovosti v boji proti Turkům při obraně Bělehradu r. 1521*. Sborník prací Filozofické fakulty brněnské university, X [1961], Řada historická č. 8. 149—160 l. — A csehek szerepét a török elleni harcokban összefoglalóan tárgyalja a MACŮREK—REJNUŠ-féle idézett gyűjtemény III. „Obrona proti společnému nebezpečí” című fejezete (l. ott 123—128. l.). — L. ugyanott a kérdés korábbi irodalmának gazdag bibliográfiáját, a fejezet idevágó részének 1—19. számú jegyzeteiben.

rásozott, a császáriakkal (tehát cseh nyelvű tömegekkel is) éppen a morva határ mentén állandó harci érintkezésben volt, portyázó egységeit szinte napról-napra küldte Morvaország területére — a császáriak viszonyait kémlelendő, illetve a seregek ellátására szükséges javak megszerzése végett (SULÁN: StudSl. III [1957], 295—6).

e) A magyar—cseh népi érintkezések szempontjából számba veendő a gazdasági és egyéb érintkezések is, amelyek a két nép egész történelme folyamán különösen a morva városok, birtokosok és kereskedők és Magyarország közt kialakultak. Történeti forrásaink és a vizsgált nyelvi anyag tanúságai szerint számottevő volt főleg a cseh—magyar posztókereskedelem, valamint a magyar—morva—cseh szarvasmarha-, illetve lókereskedelem.¹⁵

f) A magyar—morva—cseh kereskedelmi kapcsolatok körében meg kell említenünk a morva—cseh—magyar kereskedelmi érintkezésnek egy olyan formáját, amely szorosán a népi érintkezések körébe vág, így tehát a nyelvi kölcsönhatások talajaként figyelembe veendő, ez pedig a népi piaci kapcsolatok, piaci érintkezések. A XIV. századtól és különösen a XVII—XVIII. században Morvaország (különösen) déli részének lakossága és Magyarország (főleg Északnyugat-Magyarország) több magyarlakta területének lakossága közt élénk piaci kapcsolatok voltak, amelyeknek fő tartalmát a sertés — birka és főleg a ló — és szarvasmarha adásvétele képezte.¹⁶

g) A Habsburg-monarchia kialakultával a cseh—magyar népi érintkezések még jobb feltételei jöttek létre. A nyelvi kölcsönhatás szempontjából is érdekes, monarchián belüli cseh—magyar népi érintkezések részletezésére nem térek ki, minthogy e korszaknak figyelembe vehető vonatkozásai nagyrészt közismertek.

IV. A cseh—(morva—)magyar érintkezések néhány nyelvi bizonyítéka

7. Azt, hogy csehek, morvák és magyarok a történelem folyamán valóban tartósan és intenzíven érintkeztek, nyelvi jellegű tények is bizonyítják. Az ilyenek felhasználása a magyar őstörténeti, etimológiai és településtörténeti kuta-

¹⁵ Sajnálatos, hogy a cseh—magyar gazdasági érintkezések története még kidolgozatlan, bár sok részletkérdés már az irodalomban is ismeretes. Az ilyen irányú vizsgálatok szükségességére, illetve feladataira és gazdag problematikájára rámutattak JOSEF MACŰREK és ARNOŠT KLÍMA cseh történészek, a stockholmi történész-kongresszuson. Kongresszusi beszámolójuk téziseit l. Zpráva Československé historické společnosti, 1959. 3. szám. — L. továbbá R. PRAŽÁK, Výsledky a úkoly studia česko—maďarských vztahů. (Sborník prací Fil. fakulty brněnské university. X, Řada historická (C), č. 8. 492—508) című tanulmányának bibliográfiáját. — Vö. továbbá FR. GRAUS, Český obchod se sukmem ve 14. a počátkem 15. století. Praha 1950—59. — A cseh—magyar történeti kapcsolatok sokoldalú problematikájának kifejtésére l. J. MACŰREK, Problémy a úkoly historické práce na Moravě, Č(asopis) M(atice) M(oravské) 1947. évf. 1—2. szám — L. ugyanott a morva kutatók tanulmányainak bibliográfiáját a cseh—magyar kapcsolatokról.

¹⁶ A magyar—cseh szarvasmarha-, ill. lókereskedelemre nézve vö. TAKÁTS SÁNDOR következő dolgozatait: 1. A magyar marhák és lovak szállítása Csehországba (Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle, VII [1900] 42. és kk. l.). — 2. Marhakereskedésünk a keleti kompánia kezében (uo. 480. és kk. l.). — 3. Az auspitzi (pusztapécsi) magyar marhavásárok régi kiváltságglevelei (uo. 1905. évi kötet, 228—32. l.). — 4. A Szegény magyarok c. könyve (Bp., 1927) VI. A magyar tőzsérek és kereskedők pusztulása c. fejezete (131—247). — Vö. továbbá pl. DR. ÉBER ERNŐ: A magyar állattenyésztés fejlődése. Bp. 1961. 51. l.

tásokban általában szokásos és elfogadott. Ezek bizonyító erejét akkor is elfogadjuk, ha a történeti forrásokban semmit sem találunk ezen érintkezések körülményeire vonatkozóan. Ez teljesen helyes eljárás, hiszen a népek történetének egyik forrása maga a nyelv-, illetőleg szorosabban a szókincs.

8. Ilyen elsősorban a Morva-, illetőleg Csehország területén kimutatható közvetlenül magyar eredetű, illetve a magyarsággal összefüggő helynévanyag.

„A megszakítás nélküli érintkezésből természetesen következik — írja MELICH, aki KNEZSÁVAL szemben a cseh—morva—magyar érintkezések folytonosságát és szoros voltát vallja —, hogy a morva- és csehországi folyó- és helynevek közül többnek csehből vagy németből vett, de a magyar nyelv törvényei szerint alakult magyar nyelvi formája volt, illetőleg ma is van.” Ilyen — a cseh —, illetve morva—magyar érintkezések folyamatosságát bizonyító — magyar nyelvi nevek a Prága városnév < XII. század előtti ócseh Praga > mai cseh Praha, továbbá a Morva folyó- és országnév < morvaszláv = cseh ~ szlovák Morava (vö. MELICH: MNY. XXXVI, 1—19, különösen 4. l.).

Ilyenek továbbá a magyarság egykori jelenlétére utaló (már korábban idézett) helynevek, mint pl. *Uherský Brod*, *Uherský Ostroh*, *Uherské Hradište*, *Uherce*, *Uhřice*, *Uherčice*, *Uhřinoves* stb. Ezek közül azoknak a bizonyító értéke nagyobb, illetve kétszeres, amelyeknek német megfelelői az *unger* ~ *ungern* melléknevekkel szintén utalnak a magyarok jelenlétére, a hely magyar vonatkozásaira, mint pl. *Uhřinov* ~ *Ungerndorf*, *Uhřice* ~ *Ungerndorf*, *Uherčice* ~ *Ungerschütz* stb. Ezekről ugyanis feltehető, hogy nem a cseh név pusztán német kalkjai, hanem minden bizonnyal párhuzamos: cseh ~ német helynévadás eredményei. (Ezek összeállítását l. MELICH: i. h. 9—11; l. ugyanott MELICHNEK e helyek földrajzi megoszlását szemléltető térképeit is, 12—13. l.)

Végül magyaroknak morva területen huzamosabb időn át való tartózkodására — és ezen keresztül a cseh—morva—magyar közvetlen és folyamatos érintkezés mellett — vallanak az olyan morvaországi helynevek, amelyek kétséget kizáróan magyar személy-, illetőleg helynevekből alakultak. Ilyenek pl. *Bánov* < magyar *Bán* személynévből, *Boršov* ~ *Boršice* < a magyar *Bors* személynévből, *Šarov* ~ *Šardičky* ~ *Šardice* < a magyar *Sár*, *Sárd*, *Sárá* helynevekből stb. (Az adatok forrásait l. MELICHNÉL: i. h. 8—9. l.)

9. A közvetlen cseh—magyar (népi) érintkezések nyelvi bizonyítékainak második csoportját az olyan magyar eredetű szavak, illetve egyes magyar eredetű szavak olyan jelentései és hangalakváltozatai alkotják, amelyek a cseh—morva nyelvjárásosságban ismertek, a szlovákban azonban nem tudjuk őket kimutatni. Ilyenek pl. a morvaországi (cseh nyelvjárású) *aldamáš* ~ *haldamáš* 'mercipotus; Kauftrunk' < a magyar *áldomás* 'ua.' | *bolomí* 'amens, demens; Töricht, verrückt' < magy. *bolond* 'ua.' | *čakan* ~ *čagan* ~ *čekan* 'clava mallearis cestra; Streithammer, Spitzhammer' < magy. *csákán* 'ua.' (vö. DÉCSY: Pais-Eml. 664—7 és SULÁN: Slavica II [1962], 119—122) | *moňa* ~ *muňa* 'ein Töpel, Klotz, einfältiger Mensch' < magy. *mony* 'scrotum, veretrum, verpa, mentula; Hode, männliches Glied' (StudSl. III, 291—2) | *pajsan* 'latro; ein Dieb' < magy. *pajzán* fr. 'galérien, forçat attaché à la chaîne' etc. (StudSl. III [1957], 293—4) | *pajtás* 'Taugenichts, Gauner' etc. < magy. *pajtás* 'socius, sodalis' (StudSl. IV, 409—15) | *palcát* 'caestus; Streitkolbe' < m. *pálca* + t 'baculus, fustis iaculum, telum, pugio → sceptrum' — magyar -t

tárgyragos alakja (StudSl. III, 294–5) | *portáš* 'membre de la garde frontière valaque-morave au XVIIe siècle' < magy. *portás* 'maraudeur' (StudSl. III, 295–6 és ALH. XI [1961], 258–61) stb.

V. A cseh szókincs magyar elemeinek rétegei

10. A cseh nyelv történeti és mai szókincsében sok olyan magyar elemet tudunk kimutatni, amelyeket joggal tekinthetünk a középkori cseh–magyar udvari-nemesi érintkezések (az állami élet-, lovagi-, katonai élet és hadi érintkezések, az udvari nemesi ruházat és az udvari nemesi élet szórakozásai fogalomkörébe tartozó) nyelvi nyomainak, bizonyítékainak. Ilyen magyar jövevényszavak a csehben pl.: *rákoš* 'magyar rendi gyűlés → a gyűlés helye → (esti) összejövetel beszélgetés végett' < magy. *Rákos*, azaz a rendi gyűlés helyének neve | *buzogán* 'clava cambuta; Kolbe, Streitkolbe' etc. < magy. *buzogán* stb. 'ua.' (SULÁN: Slavica II [1962], 116–7) | *čakan* ~ *čagan* ~ *čekan* (l. fentebb) | *farkaš* ~ *farkoš* (régii cseh lovas műszó) 'postilena; Schwarzriemen' < magy. *farkvas* 'ua.' | *kord* 'lovassági kard, Reitschwert' < magy. *kard* 'vágó és szűró fegyver, a kardfélék közös neve' (Slavica II [1962], 110–12) | *palcát* (l. fentebb) | *kepeněk* ~ *kepeň* 'Mantel' < magy. *köponyeg* ~ *köpenyeg* 'penula, lacerna, impluvia; Regenmantel' | *kobos* ~ *kobez* ~ *kobes* 'különbözö, általában húros hangszerek neve < magy. *koboz* 'ua.' (StudSl. III, 283–5) | régii cseh *koči* (vűz) 'Kutsche' < magy. *kocsi* (szekér) 'ua.' (MACHEK, Slovník etymologický 211; DÉCSY, Die ung. Lehnwörter der bulgarischen Sprache 43–4).

11. A cseh szókincs magyar elemeinek több mint a fele morva nyelvjárásii szó. A morva nyelvjárásokbelii magyar elemek azonban — a morva népii állattartás tárgykörébe tartozó magyar elemek rétegeinek kivételével, amelyre később még visszatérek — nem sorolhatók egymástól többé-kevésbé pontosan elhatárolható csoportokba vagy rétegekbe. Ezek ugyanis nem bizonyos műveltségi körök vagy területek (pl. mezőgazdaság, ipar, ruházat, táplálkozás, háztartás stb.) kifejezései, hanem a mindennapi élet szavai: a hétköznapi népii élet különböző területeiről esetlegesen kölcsönzött szavak.

A) Olyan szavakról van itt szó, mint pl.: *agác* ~ *hagác* 'robinia pseudo-acacia' < magy. *akác* 'ua.' | *balda* 'ein dicker starker Stecken, z. B. der Fleischhauer' < magy. *balta* 'das Handbeil, die Hacke' (Slavica II, 113–5) | *bár* 'kötözö stb.' < magy. *bár* 'ua.' (HAUPTOVÁ, Slavica XXVII [1958], 410–14) | *burkovanj* 'kövezett, kövel kirakott ~ borított (pl. út)' < magy. *burkol* 'igetövéből 'ua.' | *burytáš* 'barna zsinór; zsinórbojt a nadrágon vagy harisnyán' < magy. *borítás* '(a gombkötöknél) ruhabezegésnél használt lapos v. gömbölyű zsinór' (DÉCSY; MNy. LI, 456–7) | *čiběz* 'der Schalk, Schurke' < magy. *csibész* 'ua.' | *děrbek* 'ein Kind' < magy. *gyermek* 'ua.' | *fokoš* 'baltával ellátott bot' < magy. *fokos* 'ua.' (MACHEK, Et. Slov. 111) | *gazda* 'Landwirt' < magy. *gazda* 'ua.' (EtSz.; MACHEK, Et. Sl. 116) | *hajtáš* 'pars vestis replicata; Aufschlag-, Umschlag am Kleid' < magy. *hajtás* 'ua.' | *herdek* 'káromkodás' < magy. *ördög* 'Teufel' | *kamasz* 'Kerl, Lump, Tölpel' < magy. *kamasz* 'Kerl' (MNy. LII, 313) | *kofa* 'Verkäuferin auf dem Markt, Schwätzerin' < magy. *kofa* 'ua.' | *konta* 'Schleier, Hauptzierde der Weiber; calantica, peplum' < magy. *konty* 'ua.' | *mariáš* 'Siebenzehner (Münze mit dem Marienbilde)

< magy. *máriás* (tallér) 'ua.' | *mažár* 'Mörser; mortarium (háztartási eszköz)' < régi magy. *mazsár* 'ua.' | *moňa* ~ *muně* (l. fentebb a 9. pontban) | *rakoš* 'egy rakás téglá; ein Haufen Ziegel' < magy. *rakás* 'Haufen, Stoss' (MNY. LII, 160–5) | *rantoš* 'der Satz von geschmolzener Butter' < magy. *rántás* 'die Einbrenne' (StudSl. III, 297) | *sotor* 'der Zecker, die Mosche' < magy. *szatyor* 'ua.' (StudSl. III, 297) | *lava* 'camelus; das Kamel' < magy. *teve* 'ua.' (МАЧЕК, Et. Slov. 523) | *verbunkoš* 'der Werber' < magy. *verbunkos* 'ua.' etc., etc.

E szóanyag tüzetes vizsgálatának eredményeként a következőket állapíthatjuk meg:

a) A morvaországi nyelvjárások magyar eredetű szavai annyira a mindennapi élet szavai, hogy — egy fogalomkör kivételével — a formalizmus veszélye nélkül nem is lehet megkísérelni őket valamiféle (tárgyi, műveltségi stb.) csoportokra osztani.

b) Az érintett magyar eredetű szavak többsége a morva nyelvjárásokban nem pusztán átvett alapalakjában élt, hanem az alaktani származékok és jelentésváltozatok kisebb-nagyobb családját fejlesztette ki maga körül, ami kétségteljesen a szavak teljes beilleszkedését mutatja.

c) A morva nyelvjárások magyar jövevényszavai — néhány kivétellel — általában szótári jelentésű, tehát teljes értékű szavak. A nemzetközi jövevényszó-kutatás egyik általános tanulságának megfelelően ezek általában *főnevek*, mégpedig köznevek, amelyeknek egy része a kölcsönzésnél érvényesülő rendszerkényszer következtében a cseh főnevek hangtani szerkezetéhez igazítva, amit a csehben a nemek és tövek, valamint az élők és élettelenek kategóriái szerint differenciált cseh főnévragozási rendszer határoz meg. Ezekhez járul két tulajdonnév: a *János* és a *Jóska* keresztnév. — Az egyes magyar főnévi jövevényszók cseh (morva nyelvjárás) származékai közt nagy számban találhatók *melléknévek* is; ezek azonban kivétel nélkül a cseh melléknévi rendszer képzési szabályaitól meghatározott belső cseh (morva nyelvjárás) keletkezésű szavak. Egyetlen olyan magyar alapú melléknév van csak anyagunkban, amelynek magyar alapszava főnévként nem mutatható ki: ez a már idézett *burkovanj* melléknév, amelyet nőnemű melléknévi alakváltozatában egy *burkovaná silnice* 'kövel burkolt országút' jelzős szerkezetben jegyezték fel egy sziléziai cseh nyelvjárásban; amint azonban látható, ez is a cseh *-ovj*, *-ová*, *-ové* melléknévképzővel képzett alakváltozat. — Van ezek közt a magyar elemek közt néhány ige is, ezek közül azonban mindössze csak három (*banovat* 'sajnál vkit, bánkódik, búsul vki, vmi után' < magy. *bán* ige 'ua.' | *bantovat* 'vkinek a zsebeit átkutatni' < magy. *bánt* 'impedire, offendere; berühren, beleidigen' | *koštovat* 'verkosten' < magy. *kóstol* 'ua.') való biztosan magyar ige-tőből, de ezek képzésmódja is cseh: az *-it*, illetve *-ovat* cseh ige-képzők világosan láthatók bennük. Ezekon kívül sok olyan magyar névszótőből képzett cseh (morva nyelvjárás) ige van ebben az anyagban a származékok közt, amelyek már belső cseh keletkezésűek: a magyar jövevény névszók cseh igei származékai (pl. *bolomtat* ~ *bolomtovat*, *cifrovat*, *čaganovat* ~ *čakanovat*, *derešov*, *gazdovat* ~ *gazdit* stb.). Van azonban a cseh (morva nyelvjárás) szókincs magyar elemei közt néhány olyan is, amelyek együttvéve a jövevényszó-kutatásban ritkább jelenséget képviselnek, mivel csak olyan nyelvek viszonylatában akadunk ilyenekre, amelyek közt igen hosszú ideig tartó és nagyon intenzív érintkezés folyt. Őt indulatszók (*basama!*, *coky!*, *erdek!* ~ *herdek!*, *hajs!* és *teremtete*) átvételéről van szó. (Az ezek közt szereplő magyar káromkodásokat — amelyek a morva nyelvjárásokba átke-

rülve is megőrizték ezt a funkciójukat és onnan a cseh városi köznyelvbe is így hatoltak be — a magyarban is nyugodtan tekinthetjük indulatszavaknak, mert használatuk alkalmával nem szótári jelentésük, hanem kizárólag érzelmek kifejező funkciójuk áll az előtérben.) — Végül a vizsgált magyar elemek között van egy példánk a jövevényszó kutatás irodalmában a legritkábbként számon tartott jelenségre: nyelvtani jelentésű szó (nyelvtani szó, segédszó stb.) —, ez esetben kötőszó átvételére is. Ez a *bár* szócska, amely alárendelő (ritkán mellérendelő) kötőszóként, továbbá az óhajtó mondatokat bevezető szócskaként és végül a vonatkozó és kérdő névmások proklytikumaként egyaránt használatos a morva nyelvjárásosságban.

Mindez egyébként azt is bizonyítja, hogy magyarok és morvák közt hosszú időn, sok évszázadon keresztül igen intenzív közvetlen népi érintkezés volt, mert csak ilyen körülmények között kerülhetett ennyi, a mindennapi élet szinte minden területéről való magyar szó a morva nyelvjárásosságba, közöttük indulatszavak, sőt kötőszó is.

Ez tehát a cseh-magyar népi érintkezések egy további nyelvi bizonyítéka.

B) A morva nyelvjárások szókincsében kimutatott számos magyar elem közül csak a népi állattartásra vonatkozó szavak alkotnak nagyobb csoportot: nagyjából harminc magyar eredetű alapszóról van szó és emellett figyelmen kívül hagyjuk ezeknek belső cseh keletkezésű származékait. Ebbe a csoportba tartoznak pl. *barna* ~ *barno* 'barna, füstszínű ökör v. tehén' < magy. *barna* 'fuscus, subniger; braun, bräunlich' | *hegesz* 'hátrahajló szarvú ökör' < magy. *hegyes* 'cuspidatus, praeceutus; gespitzt, spitzig' | *kajla* 'hosszú szarvú ökörfajta neve' < magy. *kajla* 'curvus, inflexus; krumm, verbogen' (MNY. LII, 313) | *ordoš* 'összehajló szarvú ökör neve' < magy. *ordas* (~ *ordos*) 'cinereus, coloris lupini virgatus; wolfsgrau, schwarzgrau, gestreift' (StudSl. III, 292–3) | *sejka* ~ *sejko* 'hosszúszarvú, szürke v. fehér magyar ökör v. tehén neve' < magy. *szőke* 'subalbus, flavus; blond, grau, weisslich' (Kniezsa: Ethnographia XLV, 70; Sulán: MNY. LII, 164–5) | *šarga* ~ *šargo* 'gesztenyeszínű ökör' < magy. *sárga* 'pallidus, croceus, flavus; bleich, gelb' || *deres* 'ein stichelhäriges Pferd (~ Rappé ~ Fuchs) mit einigen wenigen untermischten weissen Haaren' < magy. *deres* '(equus) coloris murini' (Halász: Nyr. XVII, 300) | *fako* ~ *faka* ~ *fak* 'rossz ló, vén gebe' < magy. *fakó* 'equus flavus ~ glaucus; fahles Pferd, Falbe' | *veres* 'der Eisenschimmel; veres ló' < magy. *veres* ~ *vörös* (lószín-név) 'subrufus et murinus' || *bundás* 'nagy gyapjaszórú kutya neve' < magy. *bundás* 'kutyanév' | *fodmek* 'kutyanév' < magy. *fogd meg!* 'kutya biztató, uszító kifejezés: fange ihn! Fasse ihn!' (Melich: NyK. XXVI, 500) | *káros* 'kutyanév' < magy. *káros* 'schadend ~ schädlich' | *komondor* 'kutya fajta, magyar juhászkutya' < magy. *komondor* 'régi magyar kutya fajta neve' (StudSl. III, 285) || *aldamás* (l. e cikk 9. pontjában) | *bojtár* ~ *bujtár* '(a valachoknál) fiatal juhászegény' < magy. *bojtár* 'subopilio; Hirtenjunge' | *falka* 'Menge, der Haufen' < magy. *falka* 'die Schar, der Haufen' | *kech* ~ *kach* 'angina equi; die Kehlsucht, Braune' < magy. *keh* (régén *key*) 'ua.' (Halász: Nyr. XVII, 445) | *šugar* 'az ostor vége, ostor hegye' < magy. nyelvjárási *sugar* 'az ostor végére kötött szőrből vagy selyemből való vékony fonadék' stb., stb.

Annak okát, hogy a morvaországi nyelvjárások szókincsében az állattartásra vonatkozó magyar kölcsönszavak olyan számosak, hogy egy fogalom-

körnek megfelelő csoportot képeznek, nyilván azok az intenzív kereskedelmi kapcsolatok képezik, amelyekről a közlemény III. 6. B. e. f. pontjában (valamint az ezekhez kapcsolódó jegyzetben) szólottunk.

12. A következő nagy réteget a cseh argó magyar elemei képezik. Ezek száma kb. 40. Ilyenek a cseh argóban pl.: a *buzi* ~ *buzik* ~ *buzec*, *dišna*, *ďarmek*, *ezer*, *fóty*, *hiaba* ~ *hiava*, *hidek*, *melek*, *pér*, *šáb*, *húšovina*, *inepos*, *leveška*, *šaroky*, *sázava* stb., stb.¹⁷

13. E fő rétegek mellett több kisebb létszámú magyar eredetű szóréteget is kimutathatunk a cseh szókincsben. Ezek közül itt csak az érdekesebbeket említem.

a) A cseh irodalmi- és köznyelvi szókincsben előfordul néhány olyan magyar elem is, amely a morva nyelvjárásosságban nem mutatható ki, és kétségkívül magyar műveltségi hatást tükröz. Ezek tehát nem közvetlen népi érintkezésből származó szavak, hanem „tudós” átvételek, amelyek kezdetben bizonyára magyar környezetfestő stíluslemek lehettek, de a későbbiek folyamán a cseh szókincsben, illetőleg annak megfelelő rétegében meghonosodtak. Ilyen pl. a *palaš* 'ein Pallasch' etc. < magy. *pallos* ~ *palos* 'ua.' és a *bekeš* 'magyar szabású hosszú ködmön, bunda, téli felsőruha' < magy. *bekes* ~ *bekecs* 'ua.', amelyek a csehben ritkán használt, idegennek érzett szavak; a *čáka* ~ *čáko* '(az osztrák—magyar katonák) magas, kemény, ünneplő fejviselete, csákó' < magy. *csákó* 'ua.' a múlt század második felétől —, az *attila* 'rövid zsinórozott magyar kabát' < magy. *attila* 'ua.' — szintén a múlt század második felétől —; a botanikai műszavak közül a *ďumbír* 'gyömbér; gingiber; Ingber (fűszer neve)' < magy. *gyömbér* 'ua.', a XVIII. század vége óta —; a *maďal* 'aesculus hippocastanum' < magy. *magyal* 'aesculus, ilex aquifolium; Stecheiche' — JUNGMANN óta —; a *čirok* ~ *čirok* 'sorghum vulgare' < magy. *cirok* 'ua.' — legfeljebb a múlt század közepe óta ismert csak az irodalmi szókincsben.

b) Ismeretes, hogy a magyar pusztá- és részben cigányromantika a nyugat-európai népek irodalmában, talán leginkább a német irodalomban játszott bizonyos szerepet. Ez a helyzet nemcsak a korabeli német irodalom hatására, hanem magyar irodalmi és egyéb hatások folytán a cseh romantikus irodalomban is. A romantika egyik kedvenc stílusleme volt a környezetfestő (couleur locale) szavak használata. Ezen az úton kerültek a cseh irodalmi nyelv és részben a cseh köznyelv szókincsébe pl. az olyan magyar szavak, mint *čardaš* 'magyar tánc' < magy. *csárdás* 'ua.' | *čikoš* ~ *čikós* 'lovak pásztorának neve a magyaroknál' < magy. *csikós* 'ua.' | *guláš* 'paprikával és borssal fűszerezett, hagymán párolt, darabolt, rendszerint marhahús (leves)' < magy. *gulás* (~ *gulyás*) 'ua.' | *primáš* 'elsőhegedűs, a cigányzenekar vezetője' < magy. *primás* 'ua.' | *pusta* 'Wüste in Ungarn' < magy. *puszta* 'ua.' stb. A romantika magyar couleur locale stíluslemeiként használták azonban egyes cseh írók műveikben a morva nyelvjárások néhány olyan magyar jövevényszavát is, amelyeket ők közvetlenül a magyarból is, vagy a szlovákból — mint magyar elemeket — ismertek. Ilyenek pl. *bogár* 'lónév, ökörnév' < magy.

¹⁷ Részletesen l. SULÁN, Adalékok az argó — különösen a közép-európai argó — szókincsének tanulmányozásához. MNy. VII, (1961) 59—78. l. — A cseh argó-szókincs magyar elemeinek felsorolására és magyarázatára nézve l. a szerző ilyen című cikkét a DOROSZEWSKI-émlékkönyvben, Warszawa, 1963.

bogár '(Käfer; insectum vermis → lassú járású lovak, ökrök neve)' | *fokoš* (l. V. 11. A. pontot) | *išpán* '(régen Magyarországon) a megye közigazgatásának vezetője' < magy. *išpán* 'ua.' | *kalap* 'ein Hut' < magy. *kalap* 'ua.' | *kalpak* 'hohe ungarische Mütze' < magy. *kalpag* 'pileus pellitus; Pelzmütze' 'ua.' | *kočiš* 'ein Kutscher' < magy. *kocsis* 'ua.' | *kučma* 'magyar vagy szlovák szőrme-sapka, báránybőr sapka' < magy. *kucsma* 'ua.' | *kuruc* '(Kreuzfahrer) ein Soldat der Aufstände in Ungarn zur Zeit des Feudalismus' < magy. *kuruc* 'crutius, civis male contentus' | *mađar* 'ein Ungar' < magy. *magyar* 'a magyar nép neve' (ez ugyanis csak a XIX. században bukkan fel a csehben népnévként, addig legfeljebb csak családnévként volt ismeretes) | *paripa* ~ *parypa* 'Pferd ~ Ross; sonipes' < magy. *paripa* 'ua.' etc., etc.

c) A múlt század vége óta a jó hírű magyar konyha és a hazánkban fokozódó idegenforgalom útján is több magyar szó jutott el a cseh irodalmi és városi köznyelvi szókincsbe. Például *dobošovj* (řez) 'tortafajta neve' < magy. *dobos* (torta) 'ua.' | *fogoš* 'egy magyar halétel neve' < magy. *fogas* (halnév) 'salmó dentex, Lucioperca sandra; das Zahnmaul, der Hechtbarsch' | *guláš* (l. jelen közlemény 13. b. pontját) | *lečo* 'ételnév (párolt zöldpaprikából és paradicsomból készült étel)' < magy. *lecsó* 'ua.' | *palačinka* 'eine Art von Pfannkuchen' < magy. *palacsinta* 'ua.' (ŠMILAUER: Naše řeč XXIV, 285–6) | *paprika* '(növény) capsicum → annak termése' < magy. *paprika* 'ua.' | *perkelt* 'das Pfeffer- oder Paprika-Fleisch, der Schmorbraten, das Pörkölt' < magy. *pörkölt* 'ua.' | *terkelice* 'törkölypálinka' < magy. *törköly* (~ *törköly*) 'ua.' stb.

d) A felszabadulás óta, a csehszlovák—magyar külkereskedelmi kapcsolatok fejlődésével párhuzamosan, a magyar jövevényszavak, nevezetesen magyar kivitelű áruk nevének egészen külön rétege képződik a cseh irodalmi nyelvi és városi köznyelvi szókincsben. Ebbe a rétegbe ez idő szerint a következő magyar elemek tartoznak: *bikavér* 'egy ismert magyar bor neve' < magy. *bikavér* 'ua.' | *čabajky* 'magyar kolbász' < magy. *csabai* (kolbász) 'ua.' (a magyarországi Békéscsaba város nevééről, ahol gyártják) | *debrecinka* 'egy magyar import pároskolbász-féle' < magy. *debrecéni* (páros) — Debrecen, magyar város nevééről, ahol eredetileg készítették | *mađarka* 'egy magyar gyártmányú cipőtípus neve' < a magyar etnonimumból | *tokaj* 'magyar nemes bor' < magy. *tokaji* (bor) — a magyarországi Tokaj-hegységben termő borok neve stb.

VI. A magyar elemek útjai a cseh köz- és irodalmi nyelv szókincsébe

14. A cseh szókincsben több, mint 300 magyar elemet tudunk ma kimutatni. Ezek közül kb. 130 a morva nyelvjárási szó. Ha tekintetbe vesszük még azt is, hogy emellett a cseh szókincs magyar elemei közül kb. 40 argó-szó (és figyelembe vesszük azt is, hogy az argó szókincs a maga saját és speciális törvényszerűségei szerint fejlődik és alakul, tehát külön kezelendő), megállapíthatjuk, hogy a magyar elemek számának több mint a fele morvaországi tájszó.

Ezzel kapcsolatban felvethető az a kérdés, mi volt a magyar elemek fő útja a cseh köz- és irodalmi nyelv szókincse felé?

E vizsgálat végső tanulságaiként a következőket mondhatjuk:

a) A magyar elemek — részben szlovák közvetítéssel, részben a közvetlen magyar—cseh érintkezések révén — több különböző úton jutottak a

ceh irodalmi és köznyelvi szókincsbe, illetőleg a cseh- és morvaországi nyelv-járások szókincsébe.

b) A különböző utak közül fő útnak a morva nyelvjárásosságon keresztül vezetőt tarthatjuk, mert nagyon valószínű, hogy a morva nyelvjárásosságon át került a magyar elemek túlnyomó többsége a cseh irodalmi és köznyelvi szókincsbe.

c) A többi út különböző műveltségi hatásokon, irodalmi stílus- és egyéni írói törekvéseken, a közös katonai szolgálaton, a konyha és a táplálkozás, valamint a nemzetközi kereskedelem fejlődésén át vezetett.

d) Ezeken az utakon kívül volt a középkorban a magyar elemek terjedésének a csehbe egy másik útja is: az udvari-nemesi kapcsolatok, illetve a katonai-hadi érintkezések útja.

VII. Összefoglalás

15. Az előzőekben vizsgált kérdések eredményeit röviden így foglalhatjuk össze:

A maga idejében, a negyvenes évek elején is megalapozatlannak tekinthető K NIEZSÁNAK az a felfogása, mely szerint „a csehekkel való kapcsolataink sohasem voltak szorosak”, tehát a cseh nyelv szókincsére gyakorolt magyar hatás nem is lehetett jelentős. (A teljes idézetet l. a jelen közlemény 1. pontjának első bekezdésében.) Ellenkezőleg: a cseh—magyar érintkezések folytonossága és szinte az élet minden területére való kiterjedése, továbbá az, hogy az érintkezések különböző történelmi megvalósulási formájának legtöbbsége a cseh—magyar érintkezések népi jellegére, tömeges méreteire mutat, — önmagában is azt bizonyítja, hogy a nyelvi kölcsönhatásoknak jelentősnek kell lenniük, mint ahogy jelentősök is: ugyanis nem „néhány” . . . „majdnem kivétel nélkül a katonai terminológia körébe” tartozó magyar kifejezés . . . „került a cseh nyelvbe”, hanem több mint háromszáz, és ennek több mint a fele — mai ismereteink szerint — nem szlovák közvetítéssel. A közvetlenül átvett magyar szavaknak ez a nagy száma a csehben szintén — önmagában is — azt bizonyítja, hogy magyarok és csehek közt tartós és intenzív népi érintkezésnek kellett lennie a történelem folyamán. Egyrészt a cseh—magyar folyamatos és intenzív népi érintkezés, másrészt a csehben kimutatott magyar elemek nagy száma egymást kölcsönösen feltételezi és igazolja is. Ebben van a vizsgált anyag és az eredmény dialektikája.

SULÁN BÉLA

A matematikai módszer nyelvtudományi alkalmazásának határai: a nyelvi változások lefolyásának tempója

1. A nyelv változásaira és azok lefolyásának tempójára ható tényezők

Az elmúlt évtizedben főleg amerikai nyelvészek a nyelvek időbeli változásának mérését egzakt eszközökkel próbálták lehetővé tenni a glottochronologia vagy lexikostatisztika módszere útján. Az új eljárás — amint magam (FODOR 1961b), BERGSLAND és VOGT (1962) meg mások kimutatták — teljes kudarcot vallott. Az elmélet nem ismeri el, és ez a legfőbb hibája, hogy sem a nyelvek szókincse, sem egyéb összetevőjük semmilyen hosszabb vagy rövidebb időtartam alatt nem változik egyenletes arányban, hanem éppen ellenkezőleg: a változás mértéke, tempója nagyon is egyenlőtlen és nyelvek szerint különböző. Kimondható tehát a nyelvek egyenlőtlen fejlődésének törvénye. Ez a törvényszerűség rokona a kapitalista társadalom egyenlőtlen fejlődéséről szóló törvénynek, amely Lenin nevéhez fűződik, s nyilván nemcsak a kapitalista, hanem általában az emberi társadalmak fejlődésére vonatkozik.

A glottochronologia elméletének másik alapvető tévedése az összehasonlítható szóegységek azonosításának elve.¹

A glottochronologia módszerének ellenőrzése során a SWADESH, illetve LEES által felállított matematikai modellt alkalmaztam magam is; annak érvényességét — nem lévén benne illetékes — nem vitattam. CHRÉTIEN (1962) éppen megfordítva járt el; az alaptétel érvényességét nem vitatva a matematikai modell helyességét cáfolta meg, és ezzel, habár más úton, ő is velem azonos következtetésekre jutott: a glottochronologia minden eddigi eredménye illuzórikus. A kör tehát bezárult, s bebizonyosodott, hogy a glottochronologia módszere használhatatlan.

Ezután feltehető az a kérdés: véglegesen le kell-e mondanunk a nyelvtörténeti folyamatok, illetőleg a nyelvek változásának kvantitatív mérési lehetőségéről. A negatív értelmű válasz joggal kelthet sajnálkozást a nyelvészek körében, hiszen megfoszt bennünket attól a reménytől, hogy a népek őstörténetének pontosabb kronológiáját megismerhessük. A nyelvtudomány új, egzakt módszereit lelkesen magukévá tevő kutatóktól nem egyszer hallottam személyes beszélgetések alkalmával, hogy a glottochronologia elmélete még tévedésében is nagyobb haszonnal járt a tudomány egésze számára, mint a

¹ Idézett tanulmányomban ennek az alapnyelvnek módosítására tettem javaslatot. Az azonosítás nehézségeinek kiküszöbölése érdekében a glottochronológia hívei is próbáltak javaslatokat tenni és módosításokat alkalmazni. Vö. GUŦU—ROMALO (1959) és HATTORI (1961) munkáit.

túlságosan szigorú kritikák, mert ezzel az eljárással legalább megpróbálták egzaktabban mérni a nyelvi változások folyamatát, amire a hagyományos módszerek hívei még csak nem is mertek vállalkozni. Elhangzott olyan vélemény is, hogy lehet rossz a kiindulási alap, lehet rossz a matematikai modell, előbb-utóbb azonban használható alapelveket és tökéletesebb matematikai modellt fognak kidolgozni, végeredményben tehát mégis a glottochronologia tévelygésein keresztül találja meg a nyelvtudomány a továbbvezető utat. A nyelvészek legújabb nemzedékének számos tagja szerint tehát nem lehet az előbb feltett kérdésre tagadó választ adni; pusztán idő kérdése, mikor találjuk meg a helyes megoldást. A *Current Anthropology* 1962. évi 2. számában lefolyt vitában sokunk tagadó álláspontjával szemben a mondottakhoz hasonló nézetet fejtett ki például ALVAR ELLEGÅRD, WILHELM MILKE, N. D. ANDREJEV és ANTONIO TOVAR.

A feltett kérdésnek filozófiai vonatkozásai is vannak. CLAUS (1961: 209—214) szerint a matematikai módszer alkalmazhatósága nem vonható kétségbe azon a címen, hogy az nem alkalmas kvalitatív viszonyok és jelenségek felmérésére. Amint CLAUS kifejti, akkor nem alkalmazható a matematikai módszer, ha a szaktudományok által feladott problémák nincsenek világosan megfogalmazva, amikor a nem matematikus szakember maga sincs tisztában vele, hogy mit akar mérni,² vagy ha a szóban forgó problémában az elemek nagy sokasága és a köztük fennálló viszonyok sűrű hálózata meghaladja annak lehetőségét, hogy e viszonyok matematikai formákba önthetők legyenek. Ez utóbbi esetet CLAUS olyan objektív nehézségnek tekinti, amely a (matematikai) tudomány fejlődésével bizonyos mértékig kiküszöbölhető lesz. A szerző az elektronikus számológépek példájára hivatkozik, ti. hogy segítségükkel már eddig is sok olyan bonyolult, nagyszámú tényezőtől álló tudományos problémát sikerült megoldani, amelyet a számítások nagy tömege miatt eddig érintetlenül hagytak.

CLAUSnak, más kibernetikusoknak és a matematikai módszerek híveinek gondolatmenetét követve megvizsgálom a továbbiakban, hogy megvan-e a lehetőség a nyelvi változások tempójának kvantitatív mérésére.

Minthogy a nyelvi változások nem egyforma gyorsasággal zajlanak le, azokkal a tényezőkkel foglalkozom elsősorban, amelyek egyáltalán befolyásolhatják a változások lefolyását, s megnézem, vajon hatásuk kifejezhető-e mennyiségi, számszerű eszközökkel. Utána a nyelvrendszer különféle összetevőire kell figyelmet fordítani, hogy vajon az időben lefolyt változások mérhető-e kvantitatív adatokkal. Kibernetikai szemszögből nézve a változások transzformációnak (transformation) felelnek meg. A nyelvi változásokat okozó tényezők az operátorok (operator), a nyelvrendszer változás előtti állapota az operandus (operand), és a változás eredménye a transzformált állapot (transform). A változásokat kiváltó egyes tényezők gyakran a többi tényező szerepét is módosítják, és ezekkel együtt visszahatnak a változás menetére módosítva a változás képét. A kibernetika értelmezése szerint a nyelvi változásoknak e kölcsönhatásában és összefüggéshálózatában a visszacsatolás (visszavezetés vagy visszakapcsolás = feed-back) esetével állunk szemben.

Eddig a nyelvi változásokat kiváltó tényezőkről és hatásokról beszéltem, elkerülvén az „ok” és a „cél” kifejezésének használatát. Egy kis kitéréssel megokolom ezt az eljárást.

² Ehhez hasonló véleményt fejt ki АШВУ (1958: 112—113).

A nyelvtudomány, mint általában a többi tudományozás, a XIX. század óta az oksági elv alapjára helyezkedett. A fonológia és a strukturalizmus kialakulása új szemléletet hozott magával, s a prágai iskola már tudatosan és korát megelőzve a célszerűség elve mellett szállt síkra annak újfajta értelmezésében. A kibernetika kialakulása további lökést adott a célszerűségi elv alkalmazásának a nyelvtudományban, de általában az ok és a cél kapcsolatát új módon veti fel filozófiai értelemben is. Ezt a felfogást teszi magáévá a dialektikus materialista alapon álló CLAUS (1961: 290—324), és kifejti, hogy az ok és cél viszonyát új módon kell értelmezni. A korábbi oksági elv mechanikus magyarázata helyett a kibernetika által megvilágított újfajta célszerűségi elv kerül előtérbe. Eszerint az oksági viszony a célszerűségnek csak egy speciális esete (lineáris kauzalitás). Ahol valamely összefüggéshálózatban, rendszerben az egyik ok által kiváltott okozat újra visszahat magára az okra, tehát a visszacsatolás esete áll fent, ott lényegében célratörékvés nyilvánul meg. A bonyolult társadalmi jelenségek többsége éppen ilyen jellegű.

E dolgozat keretei közt nem mélyedhetünk el a kérdés filozófiai vonatkozásainak vitájában, hiszen vizsgálatom célja csupán a nyelv változásaira ható tényezők számbavétele és kölcsönhatásaiknak az eddigieknél valamivel tisztább vázolóása. Amint látni fogjuk, a nyelvi változások körében a lineáris kauzalitás esete valóban ritka, a visszahatás sokkal általánosabb jelenség. A továbbiakban ezért inkább „tényezőkről” és „hatásokról” fogok beszélni, mint „okokról”, s ez utóbbi kifejezést legfeljebb szinonimaként fogom használni.

A nyelv alkotóelemeire általában kétféle tényezők hatnak: a külső és a belső tényezők. A külső tényezők közül felsorolom azokat, amelyeket a nyelvtudomány teoretikusai a változások (főleg hangváltozások) okaiul egyáltalán megneveztek (a felsorolásban nem vagyok tekintettel sem a tudománytörténeti, sem a logikai sorrendre):

1. kényelemszeretet (CURTIUS, WHITNEY, ZIPF);
2. gazdaságosság (MARTINET);
3. rendszerszerűség helyreállítása (TRUBETZKOJ);
4. esztétika (CROCE, VOSSLER);
5. földrajzi körülmények (OSTHOFF, neolingvisztika);
6. művelődés (WUNDT);
7. néplélek (GRIMM, HUMBOLDT);
8. generációs különbség (PAUL);
9. történelmi események (JESPERSEN);
10. szubsztrátum (SCHUCHARDT, ASCOLI);
11. társadalmi változások (MARR).

Ez a felsorolás egyáltalán nem teljes, csak a legfontosabb elméletek szerepelnek benne. Az elméletek bírálatára itt nem térhetek ki; az kétségtelen, hogy mindegyik tartalmazza az igazság magvát (a legkevésbé mondható helytállóan az esztétikai elmélet), ugyanakkor egymagában egyik tényezővel sem lehet magyarázatot adni a nyelvek változására. E feltevések csak akkor válhatnak bizonyított tétellé, ha általuk, illetőleg az egyikük által le lehetne vezetni, hogy egy konkrét nyelvi változás miért jött létre, s miért éppen az a nyelvi alak jött létre, továbbá, hogy a jövőben egy adott nyelvben miféle konkrét nyelvi változás várható, tehát melyik nyelvi elem mennyi idő múlva

milyen más nyelvi elemmé fog átalakulni. Persze ilyen követelményeket nem támaszthatunk ezekkel az elméletekkel szemben. MARTINET (1955) a gazdaságossági elvre hivatkozva bemutatja néhány nyelvi hangváltozás átalakulásának sémáját, de mégha az új nyelvi állapot „gazdaságosabb” is a réginél, még sokfajta új és ugyancsak gazdaságos nyelvi állapot létrejöhetett volna. A *kt* hangkapcsolat például több indogermán nyelvben átalakult talán a gazdaságosabb kiejtési energiagazdálkodás céljából. De az elmélet nem ad magyarázatot arra, hogy miért lett e hangkapcsolatból egyes nyelvekben *gemináta* (olasz *otto*), miért esett ki a *k* egy másik nyelvben (francia *huit*), miért spirantizálódott egy harmadik nyelvben a *k* (német *acht*), miért keletkezett egy negyedikben a két hangból egy affrikáta (spanyol *cho*), miért maradt meg egy ötödik nyelvben a „gazdaságtalan” *kt* (görög *ὀκτώ*), s végül miért alakult át egy másik fajta zárhangkapcsolattá (román *opt*).³ Még a lezajlott folyamatok magyarázatánál is bizonytalanabb a nyelvi változások jóslásának lehetőségége.⁴ Ha már megindult egy változási folyamat, akkor — főleg statisztikai módszerek felhasználásával — óvatosabb jóslásra vállalkozhatunk, de még ekkor sem bizonyos, hogy a folyamat nem áll-e meg, vagy nem vesz-e egészen más irányt. Így a magyar *-ban|-ben* rag a köznyelvben majdnem kizárólag *-n* nélkül hangzik, tehát egybeolvadt a *-ba|-be* raggal. Lehet, hogy a jövőben ez a folyamat teljesen végbemegy, és majd a helyesírás is szentesíteni fogja a kiejtést, de azért egyáltalán nem jósolható meg olyan nagy valószínűséggel e változás, hiszen az *-n* nélküli ejtés nem mai keletkezésű, hanem már évszázadok óta fennáll, s nem haladt lényegesen előbbre azóta sem. LEHMANN (1962: 163) az angol *k* fonéma jövőjére vonatkozólag tesz óvatos következtetéseket.

Most tekintsünk el attól, hogy mennyire alkalmasak e hipotézisek a nyelvi változások magyarázatára, ellenben válasszuk ki közülük azokat, amelyek a változások tempójára gyakorolhatnak valamely hatást. Ebben a vonatkozásban kevés útmutatást találunk a nyelvtudomány történetében: az elmélet úttörői főképpen magukkal a változásokkal foglalkoztak, s legfeljebb csak érintették a változások gyorsaságának kérdését. A glottochronologiai vita előtti időkből főleg VENDRYES (1950) megjegyzéseit kell kiemelni.

Az kétségtelen, hogy nincs olyan tényező, amely ne hatna a nyelv alakulására is, miközben a változások ütemét befolyásolja, viszont nem mindegyik nyelvi változást kiváltó tényezőnek van szerepe a változás gyorsaságában. Nehéz volna elképzelni, hogy pl. a gazdaságosságra való törekvés vagy a kényelemszeretet indítéka, ha egyáltalán okozna valamilyen nyelvi átalakulást, annak ütemét is megszabná nyelvenként különböző módon. Ezzel szemben az alábbi külső tényezőknek lehet jelentős szerepe a változások tempójában:

1. történelmi hatás;
2. művelődési hatás;
3. társadalmi hatás;
4. földrajzi hatás;
5. szomszéd és távolabbi idegen népek hatása;
6. népi, nemzeti jelleg („néplelek”).

³ MARTINET (1955: 138—144) maga is foglalkozik e kérdéssel.

⁴ В. В. ТОПОРОВ (1959) bizakodóbb megjegyzéseit.

A külső tényezők jellegével a következő fejezetekben foglalkozom részletesebben.

A belső tényezők szerepe és lényege körül teljes homályban tapogatózunk, pedig nyilvánvaló, hogy ezek határozzák meg egy nyelv sajátosságos voltát, és ezek alakítják ki azokat a legfontosabb törvényszerűségeit, amelyek hangtörvényeknek, paradigmabeli, szórendi és egyéb szabályoknak, illetve azok diakrónikus változásainak formájában nyilvánulnak meg. A nyelv ún. belső törvényeinek kérdéséhez jutottunk el. Ez a fontos jelenség a marr-vita során az elmúlt évtizedben a Szovjetunióban (lásd pl. ЗВЕГИНЦЕВ 1952 munkáját), és más országokban, így hazánkban is (lásd pl. ДЕМЕ 1957 tanulmányát) beható vizsgálatok és éles polémiák tárgya volt, azonban egy lépést sem jutottunk előbbre, és mibenléte továbbra is tisztázatlan maradt. Pedig feltehető, hogy az egyes nyelvek belső törvényei szintén hozzájárulnak a nyelvi változások jellegén kívül a lefolyás gyorsaságának formálásához, szabályozásához. Végeredményben ettől függ, hogy egy nyelv az adott időszakaszban archaikusabb a másiknál.

Mielőtt a változás lefolyására ható tényezők elemzésére rátérnénk, még röviden meg kell vizsgálnunk, hogy azok milyen nyelvi elemekre hatnak, azaz milyen elemek változásának különbségét kell mennyiségi módszerekkel megmérni. Sokat nem időzünk e témánál, hiszen szinte közhely, hogy a nyelv minden része, eleme állandó változásban van. A módszeres vizsgálat céljaira a nyelv hang- vagy fonémarendszerét, alaktani rendszerét, szintaxisát és szókincsét emeltem ki, ahogy ez természetesen várható; amint látni fogjuk, e nagyobb egységek további csoportokra bonthatók egészen a nyelvi alapelemek vizsgálatáig, de e szinte számtalan egységre való tagolás esetében már eleve megghiúsulna próbálkozásom.

E nyelvi szintek elkülönítése azért fontos, mert nem egyforma gyorsasággal változnak, egymáshoz képest is hol a hangrendszer alakul nagyobb tempóban, hol a szintaxis, hol az alakrendszer. Kétségtelen, hogy a szókincs az a nyelvnek, amely a legérzékenyebben reagál minden külső hatásra, viszonylag minden nyelvnek ez a leggyorsabban alakuló, változó síkja. A szókincs abban is különbözik a hangrendszertől és a nyelvtani rendszertől, hogy ebben mutatható ki leginkább, milyen külső hatások érték a nyelvet, továbbá, hogy a nyelv belső törvényei a legkevésbé itt fejtik ki formáló, alakító hatásukat. Ezért van az, hogy egy nyelv olyan nagymértékben tudja átalakítani szókincsét (főleg idegen hatásra) ellentétben a hangállományával és nyelvtani rendszerével. A szókincsen belül meg szokták különböztetni az alapszókincset, s habár hiábavaló feladat volna a szavakat besorolni az alapszókincsbe, illetve megállapítani nem odatartozó voltukat, kétségtelen, hogy a szókincs e két rétegének megkülönböztetése nem üres absztrakció. Való tény, hogy az alapszókincs a nyelv legmaradandóbb állománya, amely a legkevésbé van kitéve a változásoknak a szókincs egészéhez viszonyítva. Ebben tehát a glottochronologia teoretikusainak igazuk van, de nincs igaza SWADESHNAK (1952), amikor a változás lassú ütemét minden nyelvben azonos mértékűnek véli.

A nyelv összetevőinek ilyen különböző viselkedése nyilvánvalóan lényegükből adódik. A hangállomány, az alaktan, a szintaxis, a szókincs mind külön rendszert alkot, s a rendszer stabilitását és mozgását alkotó elemeinek viselkedése szabja meg. A rendszer stabilitása szempontjából fontos körülmény az, hogy milyen nagyszámú elemből tevődik össze. A hangállomány nagysága nyelvenként változik, de általában egy-két tucat fonémából áll, s a fonémák

száma egy nyelvben sem haladja meg a százat. Az alaktan struktúrája általában jóval több elem viszonyára épül. Az alakilag szegényebb nyelvekben kevesebb, a szintetikus nyelvekben több a viszonyító morféma, de számuk általában több száz és több ezer között mozog. A szintaxis rendszerét összefogó elemek részben viszonyt keltő formaszavakból (pl. kötőszavak) állnak, részben jelszerű kapcsolatokból, összefüggésekből (pl. szórend) tevődnek össze. A szintaxis ezen elemeinek és ezek összefüggéseinek, törvényeinek száma nyelvenként különbözően ugyan, de több ezerre sőt több tízezerre rúg. A szókincs alkotóelemeinek száma több millió, hiszen csak a szavaknak a száma százvezrek vagy milliók körül mozog.⁵ De ebben a számban nem szerepelnek az állandó szókapcsolatok, szólások stb., amelyek szintén részei, elemei a nyelvrendszernek, továbbá a rendszer tagjait alkotó jelszerűtlen kapcsolatok (pl. szinonimák jelentéselhatárolódása ugyanazon fogalomkörön belül, mint: *ház—kunyho—palota*). Ha e rendszerek állandóságát és változékonyságát, tehát stabilis vagy instabilis voltukat vizsgáljuk, akkor nagyjából a hangállomány mutatkozik a legstabilisabbnak, sokkal kevésbé állandó a morféma-rendszer, még változékonyságban a szintaxis, amelyet idegen hatások is könnyebben alakítanak át, de a szókincs van — mint említettem — a legnagyobb, szüntelen, már a kortárs szemével észrevehető mozgásban (habár az alapszókincs maga igen kevésbé változó).

LEHMANN (1962: 2) ugyan a nyelvtörténet tapasztalataira való hivatkozással a hangrendszert változékonyságban véli a nyelvtannál, ezt a megállapítást azonban nem bizonyítja. Annyi kétségtelenül igaz, hogy a fent leírt szabályszerűség nem érvényesül vaskövetkezetességgel. Az orosz nyelv hangrendszere pl. viszonylag sokkal nagyobb változáson ment át az ósszláv állapothoz képest, mint az alakrendszere, ha pedig a hangrendszert csak a névragozással hasonlítjuk össze, akkor az átalakulás nagysága abszolút mértékben is a hangrendszert terheli. Meg kell jegyezni, hogy maga a hangrendszer sem viselkedik egységesen a változás ideje alatt, hol a vokalizmus, hol a konsonantizmus megy át nagyobb átalakuláson. Az archaikus szanszkrit nyelv magánhangzóállománya például sokkal előrehaladottabb a latinéhoz képest, amelynek viszont a mássalhangzói változtak meg nagyobb mértékben a magánhangzókhoz képest. De a kivételektől eltekintve a nyelvi rétegek változékonyságának fentebb leírt rendje nagyjából igaz. A nyelvi rendszerre tehát az alábbi törvényszerűség mondható ki a stabilitás szempontjából: minél több elemből áll a rendszer, annál kevésbé stabilis, minél kevesebb elemből tevődik össze a rendszer, annál stabilabb. Vagyis a rendszert összetartó elemek száma fordított arányban áll a rendszer stabilitásának mértékével. Ez a törvényszerűség több-kevesebb megszorítással más rendszerekre is érvényes lehet (pl. az atommag stabilitása).

2. A nyelvi változásokat kiváltó tényezők

2.1. A történelmi hatás

A történelem nagy eseményei népeket, országokat formálnak át. Nyilvánvaló, hogy ezzel együtt az illető népek nyelvében is maradandó változást okozhatnak. A történelmi események nyelvformáló szerepével JESPERSEN

⁵ Lásd KELEMEN (1954) és VÉRTES (1955), illetve VENDRYES (1950: 219—224.)

(1925: 259—261) foglalkozik részletesebben, és főképp bennük látja a nyelvi változások tulajdonképpeni okát. Nézete szerint a nagy hódítások, háborúk, pusztítások játsszák a legnagyobb szerepet, ugyanis ilyen nagy történelmi megrázkódtatások idején a szülők kevésbé tudnak a gyermekekkel foglalkozni, az ifjabb generáció az idősebb nemzedék ellenőrzése nélkül vagy csak laza felügyelete alatt nő fel, ilyen módon az apák beszéde kevésbé hat az utódok nyelvére, s kevésbé fékezi az ifjabb nemzedék beszédében jelentkező differenciáló folyamatokat.

Az angol nép történelmében a VII—XI. század jelentette a legnagyobb átalakulást a viking betörések kezdetétől a normann hódításig. Ezzel szemben az angol nyelvben a legnagyobb átalakulás nem ezekben az évszázadokban, hanem később, a XI—XV. században zajlott le. A nyelvi változások természetesen csak lassabban követhetik a történelmi eseményeket, azonban ez a nagy időbeli eltolódás ezzel mégsem kap megnyugtató magyarázatot. A VII—X. századig, de főleg a IX—X. század folyamán lezajlott állandó, elkeseredett védekezés az egyre nagyobb számban betörő dán és norvég rablótámadások ellen, az északi germán népekkel való háborús és nem háborús kapcsolatok (kereskedelmi kapcsolatok Nagy Kanut uralkodása idején, a vikingek nagyszámú letelepedése és beolvadása) sokkal kisebb mértékben alakították át az angolszász nyelvet; a XI. századi normann hódítás viszont egészen rövid idő alatt zajlott le, teljesen megtörte az angolszász nép ellenállóképességét, úgyhogy az ország átalakítása a normann uralom alatt sokkal kisebb megrázkódtatásokkal ment végbe, ezzel szemben az angol nyelv ettől kezdve gyökeresen átalakult. A viking korszak mindössze a szókincsben (a formaszókat is beleértve) okozott nagyobb változásokat, amelyek azonban elenyésző mérvűek voltak a normann hódítások után létrejött átalakuláshoz képest, amelyben az angolszász szókincs, beleértve az alapszókinestet is (habár ezt a glottochronológusok számításai nem mutatták ki) teljesen megváltozott, és egy vegyes jellegű román—germán típusú szókincesé alakult át. De nagy arányú változáson ment át ez idő alatt a hangrendszer, azaz főképpen a vokalizmus (pl. diftongusok monoftongizálódása) és még inkább az egész nyelvtani rendszer, amelynek során a nyelv szintetikus jellege analitikus jellegű, kötött szórendű típusú alakult át. A négy évszázad folyamán, mondhatni rohamosan lezajlott változásokkal az angol nyelv mai arculata kialakult. A lassú fejlődési menettel (szókincs gyarapodása új fogalmak keletkezésével) jellemezhető nyelvtörténet csak mégegyszer mutat fel nagyobb átalakulási korszakot, amely a mai magánhangzórendszer végleges formáihoz vezetett a XV—XIX. század, de főképpen ezen belül a XVIII—XIX. század folyamán (a középanyol monoftongusokból új diftongusok keletkeztek).

Az angol történelem nagyobb mérföldköveit hiába próbáljuk egybevetni a nyelv történetének jelentősebb korszakaival, semmiféle közvetlen vagy közvetett kapcsolatot nem találunk köztük. A viking korszak zavaros századai jelentősebb nyom nélkül múltak el. A normann hódítás eredményei után gyökeresen átalakult a nyelv, de ehhez azért négy évszázad kellett. A XVII—XIX. században Anglia tengeri nagyhatalommá, majd világhatalommá alakult, az angol nyelv ugyanezen az idő alatt mindössze a magánhangzórendszerét alakította át nagyobb mértékben.⁶ A többi században semmi

⁶ JESPERSEN (1925: 261) úgy véli, hogy ebben a korszakban mégis történtek nagyobb nyelvi változások, amennyiben a vulgáris beszédmód ekkor távolodott el a

nagyobb történelmi esemény nem mutatható ki? Dehogynem. A XVI. század a reformáció és ellenreformáció véres korszaka volt. A polgárság és a nemesség összecsapása, az angol forradalom a XVII. században zajlott le. De nagy történelmi események végeredményben minden évszázadban kimutathatók, ezzel szemben az angol nyelv változásának nagy eseményei csak bizonyos évszázadokhoz fűződnek.

Hiába keresnénk más népek és nyelvek történetében közvetlen összefüggéseket a nagyobb változások között. A mai európai nyelvek történetére általában az jellemző, hogy a legnagyobb átalakulások a IX—XV. század folyamán mentek végbe, vagyis nagyjából az angol nyelv átformálódásával párhuzamosan. A nyelvtörténeti munkák ezekben a századokban vonják meg a határt az illető nyelv ó- és középpállapota között. A legelső fejlődési szakasz, az európai nyelvek ószakasza általában nagyon megkülönböztethető a középső szakasztól, jobban, mint a középső szakasz a modern nyelv kialakulásának időszakától. A változások ugyanis sokkal nagyobb mértékben alakították át az ófrancia, ó(fel)német, óorosz, sőt ómagyar stb. nyelveket hangrendszer, nyelvtani rendszer és szókincs⁷ tekintetében egyaránt, mint később, amikor a középső szakasz a modern nyelvi korba ment át, s amikor a határvonalat inkább csak a nyelvész húzza meg gyakran csak külsődleges, nem a nyelv belső fejlődésére épített ismervekkel (pl. egységes irodalmi nyelv kialakulása). Persze időponthoz kötött szoros határ az ó- és középszakasz közt szintén csak mesterségesen húzható.

Ami az újlatin nyelveket illeti, tulajdonképpen bonyolultabb a helyzet. A VIII—X. század folyamán a latin nyelv mint élő köznyelv megszűnik létezni, ellenben folyamatosan átalakul a megfelelő újlatin leánynyelvvé. A román nyelvek szempontjából ezek a századok szintén óriási változásokat eredményeztek, ha nem választjuk el egymástól az adott provinciában beszélt vulgáris latinságot a belőle kifejlődő újlatin nyelvtől, hanem egy nyelvnek tekintjük őket. Az említett három évszázad ugyancsak bővelkedett véres, zűrzavaros eseményekben: a Karoling birodalom kialakulása és Nagy Károly uralma, a longobárdok pusztulása stb. Persze az előző évszázadok sem szűkültek ilyenekben: a frankok betörése Galliába, a longobárdok betörése Lombardiába stb. Annyi tehát feltehető, hogy minden nagyobb szabású nyelvi változás összefüggésbe hozható nagyobb megrázkódtatással járó történelmi eseménnyel, de nem minden nagy történelmi átalakulás után találunk nagyobb nyelvi változásokat. A XIV—XV. századtól kezdve Európában a nagyobb nyelvi átalakulások időszaka lezárul. A nyelvi rendszerben ezután csak kisebb mérvű változások fordulnak elő.⁸ Mindebből az a tanulság, hogy a nagy történelmi átalakulások megkönnyíthetik a nagyobb nyelvi változások lezajlását, és ezzel meggyorsíthatják a folyamat menetét. Hogy a történelmi megrázkódtatásoknak mikor áll be ez a hatása, és mikor marad el, arra nézve semm

művelt angolság stílusától, az ipari munkásság nyomorúságos életkörülményei és a proletár-gyermekek iskolázatlansága következtében. Jespersennek azonban itt nincs igaza, mert az angol nyelv maga nem változott meg ezáltal, csak a stílusrétegek közti különbség növekedett meg.

⁷ A szókincs átalakulásába itt sem számítom bele a társadalom és a művelődés fejlődésével együttjáró szókincsgyarapodást.

⁸ Ilyen a cseh nyelv történetében a XV—XVI. században végbement *-aj > -ej* változás (*vajce > vejce*), míg a progresszív *přehláska* (palatális magánhangzók utáni *a > e*) még a XII. században befejeződött.

biztosabb támpontunk nincs, a nyelvtörténeti tapasztalatokból semmilyen következtetést nem vonhatunk le.⁹ Lehetséges, hogy a történelmi hatást keresztező másféle tendenciák fellépésében van a helyes magyarázat. A kvantitatív módszer számára ez a tanulság mindenestre nagyon kevés. Csak azt tudjuk, hogy a történelmi nagy események bizonyos esetekben operátorként jönnek számításba. Mennyiségi alakban azonban ez semmiképpen sem írható fel, s aligha várhatjuk, hogy a jövőben a történelemtudományban a matematikai módszer alkalmazható legyen, és a történelmi események matematikai mennyiségekkel kifejezhetők legyenek.

2.2 A művelődési hatás

A művelődési tényezők sokfélék, és hatásuk is különböző. Eddigi tapasztalataink alapján nagyjából ismeretes, hogy számos kulturális jelenség, intézmény, találmány elterjedése, bevezetése jelentős hatást fejt ki a nyelv fejlődésére: az írás kialakulása, a könyvnyomtatás feltalálása, valamely vallásra való áttérés, a modern közlekedés és hírközlés (rádió, telefon, televízió stb.), az általános iskolakötelezettség és hadkötelezettség bevezetése; vagyis általában az illető nép művelődési színvonalának változását, emelkedését kell itt figyelembe vennünk. A szókincs fokozott méretű és szinte rohamos bővülésén kívül a nyelv egyéb összetevőiben is jelentkezik a hatás, habár inkább közvetve.

Az írás és könyvnyomtatás kialakulásával és elterjedésével legtöbbször megszületik vagy egységesebbé válik az irodalmi és köznyelv.¹⁰ Ennek megfelelően csakhamar kialakulnak az írott nyelv jellegzetességei (elvont szókincs, bonyolultabb mondattani szerkezetek, szókapcsolatok, az íráskép hatására kialakult betűejtés, írásrövidítések, alakváltozatok stb.). Az első, viszonylag rövidebb átalakulási időszak után viszont a létrejött irodalmi nyelv éppen ellenkező irányban hat a nyelv fejlődésére: lelassítja konzervatív, tekintélytisztelő szellemével. Az irodalmi nyelv még akkor is hat a beszélt nyelv fejlődésére, amikor nagy a különbség köztük. Ezt bizonyítja a latin története a középkori Európában, és az ógyházi, illetve egyházi szláv nyelv a keleti és déli szláv nyelvek körében. A nagy kultúrnépek történetében mindenütt megtaláljuk az irodalmi nyelv kialakulásával együtt járó rohamosabb nyelvi fejlődést, majd utána a fokozatos lassúbbodással járó fejlődési folyamatot.

A vallási reformok, illetve valamely új vallás átvétele általában az előbbivel azonos hatással jár, ha nem terjeszt el kötelezően egy új liturgikus nyelvet. A német, a cseh, az arab irodalmi nyelv történetében ezért van jelentős szerepe Luther, Hus, illetőleg Mohammed fellépésének. Ha viszont az új vallás egyben új, idegen liturgikus nyelv átvételét vonja maga után, akkor kétféle hatás jelentkezhetik. Ilyenkor az új vallás egyrészt gátolja, sőt megakadályozza a nemzeti irodalmi nyelv kialakulását (amint ez Európa számos nem román országában történt a latin egyeduralkodó volta miatt), másrészt

⁹ A nem európai népek és nyelvek történeti adatainak egybevetése kibővíthetné ugyan eddigi erre vonatkozó ismereteinket, azonban gyökeresen más eredményt nem várhatunk tőle.

¹⁰ Az írásbeliség kialakulása főleg akkor játszik ilyen nagyobb átalakító szerepet, ha egyszerre, valamilyen reform vagy egyéni alkotás eredményeként jön létre (pl. a cirill-írás bevezetésével az ógyházi szláv nyelv megteremtésével).

megteremtheti az írásbeliséget — ha addig nem volt — s ezáltal lehetőséget ad a későbbi századokban a nemzeti irodalmi nyelv megalakulására. Ez a kettős hatás figyelhető meg a magyar nyelv életében. De így terjedt el a páli írás a páli nyelvvel együtt a buddhizmus révén India déli részéből a buddhista népek közé, ahol aztán később kialakult a páli írásból származó nemzeti írástípus és vele együtt a nemzeti irodalmi nyelv (szingaléz, koreai, thai, burmai stb.). Az arab liturgikus nyelv átvétele nem gátolta olyan mértékben a többi nemzeti nyelv fejlődését. Az arab írás révén pedig több afrikai nép jutott írásbeliséghez (hausza, szuaheli, kanuri, mandingo, fulbe stb.), igaz viszont, hogy az arab Ázsiában kiszorított néhány, már hagyománnyal rendelkező írást, pl. a perzsa pehlevi írásmódot.

Mellesleg meg kell jegyezni, hogy új vallás átvétele még egy nagyobb jelentőségű hatást tehat a nyelv fejlődésére, habár ez szorosan nem függ össze a nyelvi változás tempójával, ti. új, a korábitól eltérő nyelvi típust hozhat létre, illetőleg a korábbi vallással való párhuzamos vetélkedés esetében két különböző nyelvi típus keletkezhetik. Így alakult ki a görög keleti vallás hatására a szerb irodalmi nyelv a római katolikus vallás szellemében fejlődött horvát irodalmi nyelv mellett a lényegében egységes szerb-horvát nyelven belül. Így vált szét a reformáció idején az egységes szorb nyelv két irodalmi nyelvi típusra, a felsőszorb (katolikus) és az alsószorb (protestáns) nyelvre. A reformáció és ellenreformáció a magyar nyelv történetében szintén hagyott nyomokat. A XVI. század második felétől kezdve alakul ki a protestáns jellegű helyesírás, amely különbözőt az ellenreformációval fellépő katolikus típusú helyesírástól (lásd KNIEZSA 1952: 10—16). Ez a különbség a bibliafordítások szóhasználatában is megmutatkozott, s ennek nyoma még ma olykor fellelhető egyenrangú vagy nem vallási különbséget visszatükröző stilisztikai változatok formájában (pl. *vizözön* a katolikus — *özönvíz* a protestáns szóhasználat maradványa). Az európai népek történetében a protestantizmus lendítette elő nagymértékben a nemzeti nyelv térhódítását a latinnal szemben, amely a katolicizmus fegyvere volt. Ezzel a protestantizmus a nemzeti irodalmi nyelvek nagyobb elterjedését segítette elő különösen Európa középső, keleti és északi felében, tehát ezzel a nagyobb nyelvi változások elé emelt gátat.

A művelődés egyéb tényezői, mint az általános iskolakötelezettség, az általános hadkötelezettség bevezetése, a közlekedés és híradástechnika fejlődése, általában a művelődés általános színvonalának emelkedése (a Szovjetunióban és a népi demokratikus országokban az a nagyszabású átalakulás, amelyet „kulturális forradalomnak” hívunk) mind egy irányban hatnak: a köznyelvet és az irodalmi nyelvet a nyelvjáráások rovására általánosan elterjesztik, s ezzel a nagyobb arányú nyelvi változások folyamatát megakadályozzák. Ez az integrálódási tendencia vette elejét az amerikai angolság külön nyelvvé alakulásának, amely a függetlenségi háború idején már keletkezőben volt.¹¹

Amint látjuk tehát, a sokféle művelődési tényező, abban az esetben, ha a művelődés általános színvonalának irányában hat, egyben a nyelvi fejlődés tempóját is fékezi. Az új vallás felvétele nem mindig jár ilyen eredménnyel, ezért minden egyes eset külön elbírálást igényel. A kvantitatív

¹¹ Lásd erre vonatkozóan JESPERSEN (1925: 260) megjegyzéseit. JESPERSEN a differenciálódás megszüntét részben az angol bevándorlók egyre növekvő számának tulajdonítja. Ez a felfogás aligha állja meg a helyét, tekintettel arra, hogy a múlt század második felétől kezdve a bevándorlók nagyobb hányada nem volt angol anyanyelvű.

elemzés szempontjából a művelődési tényezők értékelése nehéz. Nem lehet eleve határozott választ adni, mennyiben lassítják a nyelv fejlődését, a helyzet ebben a vonatkozásban is esetenként különböző; figyelembe veendő ugyanakkor az a körülmény, hogy amíg a hangrendszerre és a nyelvtani rendszerre tett hatásuk regresszív jellegű (nem minőségi értelemben véve), addig a szókincsre kifejtett hatásuk progresszív jellegű minőségi és mennyiségi értelemben egyaránt. A szókincs állománya gyarapodik, s egyéb minőségi átalakuláson megy át. Ez az átalakulás azonban viszonylag nem nagymértékű, általában meg sem közelíti az olyan nagy átalakulást, amelyen az angol szókincs keresztülment a normann hódítás hatására.

Maguknak a művelődési tényezőknek a mennyiségi számbavétele eleve kilátástalan vállalkozás, pedig a történelmi eseményekhez viszonyítva sokkal inkább lépnek fel megszámlálható egységekben. Statisztikai adatokkal nemcsak az mutatható ki, hogy hány lakosra terjed ki az általános iskolakötelezettség és hadkötelezettség, hogy hány telefon-, televízió-, rádiókészülék van az országban, hány autó, vonat, repülőgép hány utaskilométert tesz meg évenként, hány könyvet adnak ki milyen példányszámban, hanem vannak adataink a régi művelődési adatokra is, tehát hány kézirat található a levéltárakban és könyvtárakban, az ősnymtatványok mikor és milyen példányszámban jelentek meg stb. Mindebből persze még nem lehet összeállítani a matematikai modellhez szükséges adatokat. A társadalom tényleges művelődési helyzete szempontjából az ilyen számszerű adatok nem közömbösek, de a lényegből nagyon keveset árulnak el.¹²

2.3. A társadalmi hatás

A társadalmi tényezők nyelvalakító szerepével sok kutató foglalkozott már. A nyelvészek többsége előtt sohasem volt kétséges, hogy a társadalom, a társadalmi berendezkedések rendszere és a nyelv valamilyen kölcsönhatásban állnak egymással, hiszen magának a nyelv kialakulásának szintén elsősorban társadalmi előfeltételei voltak, az emberi nyelv maga, a fizikai és egyéb aspektusától eltekintve, szintén társadalmi jelenség. A társadalmi fejlődés és a nyelv változásai közt azonban mind ez idáig nem sikerült közvetlen összefüggést találni. Kudarcot vallott a marrizmus elmélete, amely a társadalmi formák megváltozásából közvetlenül próbálta levezetni a nyelvek változási szakaszait az ún. stadiális változásokat.¹³ A DURKHEIM-féle szociológiai iskola nyelvész-hívői pedig a nyelv társadalmi oldalát igyekeztek behatóbb vizsgálat alá venni. SAUSSURE működése nyomán ez a szemlélet mindjobban általánossá vált a francia nyelvészek körén túl is. MEILLET ugyancsak a durkheimi iskola híveként fedte fel azt a jelentésváltozási szabályszerűséget, hogy egy szó jelentése tágul, ha kisebb társadalmi körből, rétegből szélesebb réteg használatába megy át, és szűkül, ha a szélesebb társadalmi rétegek nyelvéből egy szűk réteg speciális szavává válik (*ad-ripere* > *arriver* — *trahere* > *traire*).

¹² Lásd MOLNÁR 1962: 295 hasonló nézeteit a szociometria mennyiségi mérés-eredményeire vonatkozóan, amelyekből szerinte nem lehet olyan kvantitatív eszközökkel ki nem fejezhető társadalmi jelenségeket megismerni, mint pl. a munkásosztály öntudata.

¹³ Érdekes, hogy a marrizmushoz hasonló nézetek időnként felütik a fejüket a nyelvészek és a határtudományok művelői közt. Lásd pl. a szociológus és etnológus LÉVI-STRAUSS (1951) hipotézisét.

A marrizmus primitíven leegyszerűsített fejlődési vázlatát nem fogadhatjuk el, a francia szociológiai iskola pedig kitűnő részleteredményei mellett sem tudott átfogóbb elméletet felállítani, s így a probléma változatlanul fennáll. Vizsgálatunk szempontjából kézenfekvőnek látszik ismét a szókincs tanulmányaira támaszkodni. A társadalmi változások ugyanis vitathatatlanul maguk után vonják a szókincs megváltozását. Az új társadalmi viszonyok fogalmi nyomán seregestül keletkeznek új szavak, a kipusztuló társadalmi intézményekkel kapcsolatos fogalmak neve pedig mindjobban kiszorul a használatból. A Magyar Nyelv Értelmező Szótára híven tükrözi vissza a magyar nyelv törzsállományába tartozó szókincsréteg e változását a felszabadulástól napjainkig. A társadalmi átalakulással keletkezett új fogalmak nevei „új” minősítéssel ellátva találhatók meg benne (pl. *pártbizalmi*, *munkaverseny*), a letűnt társadalmi rend fogalmainak neve mellett „szoc e”, vagyis „szocializmus előtti” megjelölés áll (pl. *nagybirtok*, *szolgabíró*). Kétségtelen, hogy a társadalmi eseményekre az élet igen gyorsan reagál, s az új fogalomnak szinte azonnal támad új neve, ha pedig nincs szükség rá, és újabb, gyakran fejlettebb forma váltja fel a megfelelő intézményt, a név is csakhamar feledésbe merül. Ilyen pl. az ÉrtSz címszavai közt a *népnevelő*, *falujárás*, *sztahanovista* stb. címszavak, amelyek értelmezésében megtalálható, hogy a szocializmus építésének kezdeti szakaszában használták őket.

Mindez igen örvendetesnek látszik vizsgálatunk céljára nézve, hiszen ebből adódik az a megoldás, hogy a társadalmi változás befejeztével keletkezett és tartósan megmaradt szavak számát a teljes szókinccsel arányba állítsuk, figyelembe véve az átalakulási korszak időtartamát is. A lexikológus előtt nyilvánvaló, hogy ez a feladat megoldhatatlan, hiszen habár a szókincs nagysága véges, nem mérhető számokban, amint erre korábban utaltam. De még e sziszifuszi munka elvégzése után sem kaphatnánk használható eredményt. Szinte bizonyos, hogy minden nyelv egyforma gyorsasággal reagál az új fogalmak keletkezésére, és rövidesen megtalálja a megfelelő elnevezést akár folyamatosan keletkeznek ezek az új fogalmak, akár forradalomszerű átalakulással. Más a helyzet akkor, ha valamely nép társadalmi, művelődési szempontból elmaradottságban él, irodalmi nyelve nincs, vagy csak nagyon szűk társadalmi réteg használatában van. Ha ekkor érik a népet forradalmi jellegű társadalmi változások, akkor a nyelv szókincese szerkezeti és rendszerbeli tényezők miatt sem képes rövid idő alatt lépést tartani az új fogalmak szapora keletkezésével, csupán mesterséges beavatkozás, széles nyelvújító mozgalom képes rajta segíteni. Ez volt a szerepe a magyar nyelvújításnak a nemzeti megújulás korszakában. Ilyen nyelvújítás tette lehetővé a Szovjetunió számos kisebb népe számára az irodalmi nyelv megteremtését a forradalom után. Jelenleg Afrika függetlenné vált országaiban merült fel a szükség nagyarányú nyelvújításra, amellyel a csekély irodalmi múltú nyelv a hivatalos nyelv funkciójának betöltésére képessé válhat (pl. az akan Ghanában). A nyelvi tabu egyébként a szókincs szinte állandóan változtató tényezője a kezdetlegesebb fokon álló népek nyelvében.

A szókincs kérdését elhagyva kicsúszik a lábunk alól a talaj. A hangrendszer és a nyelvtani rendszer körébe vágó változások egyetlen esetét sem tudjuk közvetlen társadalmi változásokból megmagyarázni. A történelmi tényezők vizsgálatakor említett nagy nyelvi átalakulások a IX—XV. század folyamán nem hozhatók összefüggésbe pl. a hűbériség allodiális korszakának megszűnésével. Ilyen nézetek a marrizmus zsákutcájába vezetnének.

De a nagyobb társadalmi mozgalmak mégis kihatnak a nyelv fejlődési menetére.

A nomád állapotból való letelepedés megváltoztatja a nyelvjárások képét, mert a törzsi nyelvjárások helyébe a földrajzi településeknek megfelelő újabb nyelvjárástagozódás lép. Így alakult ki a honfoglalással a magyar nyelvjárások területi tagozódása. A nagyobb áttelepítések és betelepítések ismét megváltoztatják ezt a helyzetet. A magyar nyelvjárások keveredése ilyen nagyarányú települési népmozgalom következménye volt a török hódoltság területének lakosságának pusztulása, menekülése, majd a törökök kiverése után a lakatlan területek újabb betelepítése révén. A rövidebb időszakon belül lejátszódó belső nyelvkeveredés nyilvánvalóan meggyorsítja a nyelv változási folyamatait, ha az irodalmi nyelv még nem alakult ki, vagy használata nem vált általánossá. Korunkban a belső nyelvkeveredésnek aránylag csekélyebb jelentősége van, s az is inkább a nyelvjárási különbségek elmosásával, az irodalmi és köznyelv hatásának fokozódásával jár, tehát a folyamatok lelassításának irányában hat. A hazánkba letelepült csángó községek nyelvi fejlődése lehet erre példa.

A nagyobb társadalmi változások közül nyelvmozgató szerepe lehet a függőleges irányú népmozgalmaknak. A városok keletkezésével már a középkorban megindult az a folyamat, amely napjainkban mind nagyobb méretűvé válik: a falvak lakossága viszonylag elnéptelenedik, ezzel szemben a városok lakossága mind jobban duzzad, és a világon szerte növekedik a mammutvárosok száma (New York, London után már Tokio lakossága is jóval meghaladja az 5 milliót). Budapest lakossága megkétszereződött az elmúlt két évtized alatt, de egyre növekszik a vidéki városok lakossága a falu rovására is. Ez a nagyméretű városiasodás, a városi életforma mennyiségileg duzzadó volta érezteti hatását a nyelv fejlődési iramára szintén, amennyiben a köznyelv és az irodalmi nyelv normáit még szélesebb körben terjeszti, teszi kötelezővé, s ezzel a nyelvi változás tempóját lelassítja.¹⁴ Lehetséges, hogy végeredményben ez a folyamat okozta a XV. századtól kezdve a nagyobb nyelvi változások előfordulásának hiányát.

A társadalmi tényezők áttekintése után ismereteink elég homályosak maradtak. A nagyobb társadalmi változásokra érzékenyen reagáló szókincs változásából nem tudunk mennyiségi következtetéseket levonni a társadalmi folyamatok nagyságára. A nyelvtant és a hangrendszert érő hatásokról csak elnagyolt következtetéseink vannak. A nagyobb méretű társadalmi változások közül egyesek gyorsítják (társadalmi formák megváltozása, forradalmak) a nyelvi változásokat, mások lassítják őket (városiasodás). Vannak olyan társadalmi jelenségek, amelyek a kortól és körülményektől függően lassító vagy gyorsító hatást váltanak ki (belső népvándorlás, nyelvjárások keveredése). Feltehető, hogy az említett tényezőkön kívül még egyéb társadalmi erők is szerepet játszanak mint a nyelv változásaira ható tényezők. A szociológia fejlődésével, a nyelvtudományi és szociológiai módszerek és eredmények egybehangolásával talán a jövőben pontosabb ismereteink lesznek ebben a vonatkozásban. Egyelőre csak a társadalmi tényezőknek e mennyiségileg meghatározatlan fajait lehet figyelembe venni a matematikai modell felállítására esetében.

¹⁴ Lásd VENDRYES (1950: 414) hasonló észrevételét.

2.4. A földrajzi hatás

A földrajzi tényezők nyelvalkító hatását már régen észrevették, habár jelentőségét eltúlozva a hangváltozások és általában az emberi nyelv különbözőségének okait keresték a földrajzi körülmények (terület, éghajlat stb.) különbözőségében. E naív felfogás ma már túlhaladottnak tekinthető. Az olasz nyelvészekről felkapott neolingvisztikai iskola más szempontból vizsgálta az illető nyelvet beszélő népek földrajzi elhelyezkedését, és belőle próbált magyarázatot találni a nyelvi változásokra a hangtörvények érvényesülése helyett. Ez a hipotézis kudarcot vallott eredeti célkitűzése tekintetében, de használható megfigyeléseket adott a nyelvjáráskutatásnak. Némely tézise a nyelvi folyamatok gyorsaságának megvilágítására szintén alkalmas lehet. A nyelvi változások ugyanis területről területre haladva terjednek el a beszélők között, nem mindegy tehát, hogy az egész nyelvterület és annak egyes részei (központi terület és peremterületek) milyen arányban és kapcsolatban vannak egymással. Persze a területnek lényegében nem ilyen elvont értelemben van szerepe, hanem az ott élő lakosság számával együtt értendő, másképpen a népsűrűség lehet az a tényező, amely a nyelvi változások lefolyását gyorsítja vagy lassítja.¹⁵ Feltehető, hogy minél sűrűbb a lakosság, annál valószínűbb a nyelvi változások gyors elterjedése, általánossá válása, meggyökerezése, és minél ritkább a népsűrűség, annál lassabban megy végbe a nyelvi változás folyamata. E hipotézist leginkább az altáji nyelvek példája támasztja alá. E nyelvcsalád tagjai roppant nagy területen helyezkednek el, s e nyelveket beszélő népek lélekszáma aránylag nagyon csekély, ugyanakkor ezek a nyelvek aránylag nagyon keveset változtak évszázadok óta úgy, hogy legrégebbi nyelvm emlékeik mai nyelvismerettel is könnyen olvashatók. A népsűrűség elég egzakt fogalom, statisztikailag könnyen meghatározható, a baj csak ott van, hogy a korábbi nyelvállapotra vonatkozóan már nem rendelkezünk pontos statisztikai adatokkal, legfeljebb hozzávetőleges következtetésekkel. Így nagyjából feltehető, hogy Kínában a népsűrűség a legrégebbi korokra visszamenően mindig nagyobb volt, mint Oroszország, illetve a Szovjetunió területén. De már az nagyon nehezen volna mérhető, hogy a kínai mennyire archaikus vagy előrehaladottabb az orosz nyelvhez viszonyítva.

Egy másik hipotézis tapasztalati megfigyelésekre épül, ti. hogy minél elszigeteltebb földrajzi helyzet szempontjából valamely nép, annál kevesebb változás zajlik le nyelvében, tehát annál archaikusabb állapotot konzervál. A neolingvisztika első posztulátuma ezzel a korábbi megfigyeléssel nagyjából azonos igazságokat mond ki. A baszk és a kaukázusi nyelvek példája megerősíteni látszik e szabályt. A kvantitatív mérések szempontjából ennek a tételnek az a hátránya, hogy a földrajzi elszigeteltség matematikailag nem fejezhető ki. A határok teljes hosszának és a közös határvonal hosszának aránya az egész terület nagyságához viszonyítva (szigetek esetében a tengeri távolság átlaga a két partvonal között), a terület tengerszín feletti magasságának átlaga volnának itt a legfontosabb adatok, de hiábavaló vállalkozás lenne ezeket felmérni: az elszigeteltség nem csupán földrajzi fogalom. Vannak népek, amelyek a természetes határok nehezen járható voltát is legyőzik, hogy érintkezést keressenek más népekkel (skandináv népek), mások meg a jó

¹⁵ A népsűrűségnek a durkheimi szociológus is nagyobb fontosságot tulajdonít a társadalmi jelenségek okainak vizsgálatában.

összeköttetési lehetőségek elől is elzárkóztak (japánok a XIX. század derekáiig). Egyébként a tenger lehet válaszfal, ha egy nép úgy akarja, de a legszélesebb összeköttetések eszköze nemcsak ma, hanem még régebben is (ókori görög kolóniák keletkezése).

Harmadszor pedig megfigyelhető, hogy az anyaország és az újonnan benépesített terület nyelve közt fejlődési különbség mutatkozik. A neolingvisztika negyedik tétele szerint az új területek nyelve hajlamosabb a neologizmusra, az anyaország, a régebbi terület nyelve konzervatívabb. Ezt a megfigyelést alátámasztaná a délafrikai búr (afrikaans) nyelv előrehaladottabb állapota az anyaországi hollanddal szemben. A helyzet azonban nem ilyen egyszerű. Gyakran éppen fordítva az új területek, a gyarmatok nyelve konzervatívabb bizonyos nyelvi jelenségek tekintetében az anyaországgal összehasonlítva, amint a kanadai franciák nyelvéből láthatjuk. A Spanyolországból Balkánra még az inkvizíció üldöztetései elől elmenekült spanyol zsidók nyelve nagyrészt az évszázadok előtti nyelvállapotot őrzi.¹⁶

A három számításba jövő földrajzi tényező közül az első kettő (népsűrűség és elszigeteltség kritériuma) meghatározott irányba mutat, habár kvantitatív eszközökkel nehezen vagy csak napjainktól kezdve mérhető fel, a harmadik olyan bonyolult és ellentmondó hatásra utal, hogy belőle általános érvényű következtetést nem lehet levonni.

2.5. A szomszédság és a távolabbi idegen népek hatása

Az idegen népek nyelvének hatását mint legfontosabb nyelvi hatást tartotta számon mindig is tudományunk. A szomszéd népek, a távolabb élő, de magasabb műveltségi fokon vagy bizonyos vonatkozásban fejlettebb fokon élő népek, továbbá a honos lakossággal keveredett vagy korábban már ott élő, de teljesen beolvadt népek nyelve részéről jelentős hatás éri a honos nép nyelvét. Ez a hatás elsősorban szintén a szókincs változásában mutatható ki, de az idegen szavak meghonosodásával főleg a szomszéd népek nyelvéből új fonémákkal is gazdagodhatnak a nyelv, a szubsztrátum pedig esetleg közvetlen hangcseréket eredményezhet. A szintaxis mindhárom fajta hatásra megváltozhat, módosulhat bizonyos mértékben. A legkevésbé érzékeny az idegen hatásra az alaktani rendszer. Ha azonban az idegen hatás rendkívül nagy erejű, akkor az alakrendszer sem marad mentes az idegen hatástól. Az ún. nyelvi szövetségek (unions linguistiques) esetében lehet ilyenről szó, ahogy a balkáni nyelvek példájából láthatjuk (az infinitívus kiveszése, a ragozási rendszer analitikussá válása, hátratett artikuláció stb.). Az ázsiai és afrikai pidgin nyelvek végeredményben szintén nagyfokú idegen hatás (gyakran kölcsönös hatás) eredményeképpen jöttek létre.

Ami azt a kérdést illeti, hogy az idegen hatás mennyire gyorsan nyilvánul meg, illetve mennyiben járul hozzá általában a nyelvi folyamatok tempójának alakításához, semmi közelebbi adatunk sincs. Az angol nyelv viszonylag gyors átalakulási folyamatát nyilván a francia hatás okozta, de talán nem a francia nyelv sajátos rendszere, hanem a normann hódítás rendkívüli ereje és hatékonysága, tehát nem nyelvi, hanem történelmi tényező. Kevés lehetőség van arra, hogy megvizsgáljuk, mennyire hatott a magyar nyelv

¹⁶ VENDRYES (1950: 413) is kiemeli ezeket az ellentétes adatokat.

változásának menetére a szláv, a német, a latin, az olasz, a francia, az oszmán-török stb. hatás. Pedig a jövevényszavak bizonyos mértékben jelzik ezt az utat. De hiábavaló lenne a jövevényszavak számából levonni valamilyen következtetést. Elsősorban nem abszolút számukra kellene tekintettel lenni, hanem a gyakoriságukra, előfordulásukra a beszédben, tehát nem a code, hanem a message adatai lennének mérvadók.¹⁷ De ezekkel a számadatokkal legfeljebb a szókinccset ért hatás nagyságára lehet következtetni, nem pedig arra, hogy ezáltal mennyire gyorsultak meg, vagy lassultak le egyéb nyelvi folyamatok. A szókinccs változásából kielemezhető adatok még a szókinccs változásának gyorsaságára sem utalnak közvetlen. Ezt csak történelmi adatokból ismerhetjük meg; történelmi adatok hiányában pusztán a kölcsönszavak számából és arányából nem állapíthatjuk meg, hogy az idegen hatás mennyi ideig tartott, illetve a kölcsönszavak tömeges átvételére mennyi idő volt szükséges. Talán csak annyit lehet kimondani, hogy minél kevesebb idegen hatás ér valamely nyelvet, az annál archaikusabb, tehát lényegében a földrajzi elszigeteltség helyzetével azonos eredményt kapunk. Nem mondható viszont minden esetben, hogy minél nagyobb és többféle az idegen hatás, annál több és gyorsabb változás zajlik le az illető nyelvben. Az idegen hatás azonban néha olyan erős, hogy a nyelv nem tud ellenállni neki, és teljesen kihal. Ez a folyamat sokszor egész rövid idő alatt megy végbe. Ilyenkor az idegen nyelv hatására teljesen meggyöngülnek a nyelv belső erői, és egész szerkezetét még a kihálás előtt át meg átjárják az idegen nyelv elemei. Ilyen állapotban levőnek mutatják a nyelvemlékek a polab nyelvet a XVIII. század elején a német nyelv hatására. Néhány évtizeddel később már senki sem beszélt ezen a nyelven.

2.6. A népi, nemzeti jelleg („néplélek”) szerepe

Ez a kérdéssoport felőleli mindazokat a nehezen meghatározható és nem is mindig helyes elnevezéssel illetett tényezőket, amelyeket HERDERTŐL ÉS GRIMMTŐL HUMBOLDTON KERESZTÜL WHORFIG SOK NYELVÉSZ A LEGFONTOSABBNAK TART A NYELVEK SZUBSZTANCIÁJA, FEJLŐDÉSÜK MOTORJA TEKINTETÉBEN. Ha jogosan kételkedhetünk abban, hogy a germán nyelvekben végbement Lautverschiebung e népek szabadságyszeretetével függ össze, ha nem hiszünk is benne, hogy az európai filozófia azért fejlődött így a görögöktől napjainkig, mert a filozófusok anyanyelve valamely indogermán nyelv volt, s a nem indoeurópai népek azért vélekednek másként egyes kategóriákról (tér, idő stb.), mert nyelvükben másféle kategóriák öltenek testet, nem lehet tagadni, hogy a népi, nemzeti sajátságok valamiképpen hatnak a nyelv rendszerére, fejlődésére, noha e hatás és kölcsönhatás nem mutatható ki közvetlenül.

Hogy a sok bizonytalanságon túlmenve bizonyítható tételt állítsunk fel, először magával a népi, nemzeti sajátság fogalmával kell tisztában lennünk. Ebben a tekintetben sajnos sehol sem tartunk. LE BON (1898) kísérlete szubjektív jellegű és néhány éles megfigyelése ellenére is elavult, WUNDT néplélektani koncepciója torzóban maradt, illetve éppen a kitűzött célt nem érte el.

¹⁷ A magyar és más idegen nyelvek szókinccséről vannak ilyen számítások. Lásd BÁRCZI (1951: 13—14) felsorolását a magyar nyelvben végzett számításokról.

A modern szociológiának vannak próbálkozásai ezen a területen, de a roppant ingoványos talajon még csak módszertani tapogatózásoknál tartanak.¹⁸

A továbbvezető út akkor lesz járható, ha elvont metafizikus néplélektani kategóriák helyett lélektani kísérletekkel igazolt típusokat tudnak majd megkülönböztetni. Persze még akkor is nehéz lesz kimutatni, hogy a nemzeti sajátosságok változtak-e a századok folyamán, s ha igen, hogyan.

A nyelvi változások lefolyása szempontjából talán az extrovertált (olasz, spanyol) déli típusú és introvertált (angol, skandináv) északi típusú népi sajátosságokat lehetne kiválasztani. Azt lehetne várni ugyanis, hogy az élénkebb élettempójú, közlékenyebb népek nyelvében a változások gyorsabban mennek végre, mint a lassabb, megfontoltabb, zárkózottabb típusú népek nyelvében. Ha a gondolatmenetet tovább folytatjuk, a beszédtempó szerepéhez jutunk el. Ez viszont újabb ismeretlen, megoldatlan kérdés. Csak hozzávetőleges benyomásaink vannak arról, hogy egyes nyelvekben, illetőleg az őket beszélő népeknél az átlagos beszédtempó gyorsabb (olasz), másutt lassabb (skandináv nyelvek), tudományos módszerekkel gyűjtött adataink e tekintetben hiányzanak. Arról még kevésbé tudunk, márpedig ez igen fontos volna vizsgálatunk szempontjából, hogy a korábbi nyelvallapotokban milyen volt az átlagos beszédtempó a maihoz viszonyítva. Aligha fogjuk valaha megtudni, milyen gyorsan beszéltek általában a rómaiak és az ókori germánok. Legfeljebb a mai és a jövőben mért adatokból tudhatunk talán valamit visszafelé következtetni, ha a beszédtempó mérésének problémáját megoldjuk.

Ilyen és néhány hasonló kategória felállítása és a rájuk vonatkozó adatgyűjtések feldolgozása után egyes nemzeti sajátosságok talán kvantitatív eszközökkel összehasonlíthatók lesznek. De még több olyan vonása marad ennek a homályos sajátásnak, amely hozzáférhetetlen a mennyiségi megfigyelés számára, habár a nyelv fejlődése szempontjából rendkívül nagy szerepe van. Az illető nép karakterében, lelkében meglévő szubjektív, érzelmi tényezőkre gondolkod, amelyek minden történelmi, művelődési, társadalmi, politikai eseménynél, folyamatnál jelen vannak, megnyilvánulnak, visszahatnak, fékezik vagy gyorsítják, erősítik vagy gyengítik a külső erőket. Nagyon valószínű, hogy számos nyelvi változás minősége és lefolyása is ezektől függ. Talán ismét az angol nép és nyelv történetéből próbálom megmagyarázni lényegüket.

Két különböző idegen nép hatása érte az angolt a középkorban: a vikingek és a normannok betörései és hódításai. A vikingek (főleg dánok és kisebb mértékben norvégok) inváziójának kezdetben és nagyrészt a végén is csak rablás volt a célja. De az északi germánok túlnépesedésének levezetésére egyidejűleg egy letelepedési folyamat indult meg Britanniában, amely azzal járt, hogy a skandináv hódítók egy része elvegyült az angolszász és a régi kelta lakosság között, megindult a beolvadás folyamata összeházasodások révén. A vikingek vezető rétege vett ebben a legkevésbé részt, az ő céljuk a rabláson kívül a kimondott területi hódítás volt. Az északi germán nyelvi hatás az angolszászra elsősorban a letelepedett rétegekből indult ki, Nagy Kanut uralkodása idején pedig a kereskedelmi érintkezés növelte ezt a hatást. Mindebből nyilvánvaló, hogy az évszázados véres inváziók, pusztítások, rablások ellenére a megtelepedő vikingeket a sziget lakossága már magához hasonlóknak tartotta,

¹⁸ E kutatások mai állásáról lásd MEAD (1953) és CURTIS (1960: 265—267) összefoglalóját, valamint GORER (KLUCKHOHN—MURRAY 1953: 246—259) nézeteit.

velük szívélyes kapcsolatba lépett, hiszen egyébként nem jöhettek volna létre egyes házasságok sem.

Ezzel szemben a normannokkal egészen más viszonyba léptek az angolszászok. A norman hódítók az őslakoságnak csak egy elenyésző töredékét tették ki szám szerint, azonban kimondottan hódító céljaiknak megfelelően leigáztokként bántak az angolszászokkal: üldözték a nemességet, egy részét kiirtották, birtokaikat elkobozták, a vezető pozíciót mindenütt a normannok kaparintották kézbe. Természetesen a hódítók közt is voltak egyszerű emberek kézművesek, sőt parasztok, kereskedelem is folyt a két nép között, tehát hosszú évtizedek múlva megindult a keveredés alulról, azonban a hivatalos-francia nyelv a gyűlölt hódítók nyelve volt.

Amíg az angolszászok a letelepedett északi germánokat nem tekintették egyértelműen ellenségüknek, a letelepedett parasztokat az angolszász paraszt-ság hasonszőrűnek kezelte, addig a normannok a jelentéktelen számú kis embertől eltekintve mindig gyűlölt hódítók maradtak a leigázott lakosság szemében. A vikingek felszívódtak és angolszászokká váltak miközben a nyelvcserevel számos kölcsönszót és néhány nyelvtani elemet vittek át új nyelvükbe; a lakosság francia eleme csak évszázadok múlva tűnt el, addig a francia nyelv nélkül hivatalos aktus nem történhetett, az angolszászoknak tehát jól-rosszul meg kellett tanulniuk gyűlölt uraik nyelvét. Lehetséges, hogy ez a különbség, az angolszászok különböző érzelmei a kétféle idegen nép iránt, rejti magában a magyarázatát annak, hogy a viking hatás sokkal csekélyebb méretű volt, mint a francia. Persze nem szabad megfeledkezni arról sem, hogy a francia már fejlett irodalmi nyelv volt, míg a dán és norvég hódítók maguk is gyakran az angolszász irodalmi nyelvet használták. Ezzel a példával talán megvilágítottam, hogy a nyelv fejlődésére ható társadalmi, történelmi, politikai és egyéb eseményeken kívül számításba kell venni, hogy a nép tömege miféle érzelmekkel viseltetett irántuk.

A népi, nemzeti sajtóságok különbsége rendkívül összetett, bonyolult és nehezen kielemezhető formában éreztetheti hatását a nyelvi változások folyamataira. Ismereteink jelenlegi állása mellett ennél közelebbit megállapítani nem lehet. A kvantitatív vizsgálatok szempontjából természetesen még kevesebb konkrétum mutatható fel. Mindazonáltal feltehető, hogy kellően kidolgozott tudományos módszerekkel mennyiségi adatok is rendelkezésre fognak állni majd e kérdés megoldására, habár számos ide vonatkozó jelenség mennyiségileg eleve kielemezhetetlen marad. Hiszen ha a jelenleginél sokkal pontosabb adataink volnának arra vonatkozólag, hogy mennyi volt az angolszász őslakosság száma rétegek szerint a viking betörések kezdetén és végén, mennyi északi germán tört be a szigetországba, ezek közül mennyi telepedett le, és ugyanezeket az adatokat a normann hódítás korából szintén ismernők, akkor sem lehetne tudni, mi lakozott a szívekben.¹⁹

3. A nyelvben létrejött változások mérhetősége mennyiségi adatokkal

И. И. РЕВЗИН: Модели языка. Москва 1962. című munkája igen sok, e tanulmány tárgyához és módszeréhez kapcsolódó hasznos, vagy legalább is

¹⁹ Hasonló megjegyzéseket lásd MOLNÁR (1962: 295—296) és GORER (KLUCKHOHN—MURRAY 1952: 256—257) írásaiiban.

vitaébresztő gondolatot tartalmaz. Sajnos, mivel a mű kéziratom lezárása után került hozzám, nincs mód rá, hogy részletesen foglalkozzam vele, illetve merítsek belőle. Azonban a szerző által nagy gondossággal összegyűjtött és éles kritikai megjegyzésekkel ellátott anyag sem változtatható tanulmányom gondolatmenetén és eredményén. РЕВЗИН a matematikus szakember alaposágával ismerteti azokat az eljárásokat, amelyek alkalmasak a nyelv egyes jelenségeinek kvantitatív leírására. Azonban úgy vélem, hogy saját mennyiségi elemzéseim (lásd a továbbiakban) is joggal készíthettek következtetésem levonására. A matematikai modellek csak egyes részjelenségek leírására vagy mérésére alkalmasak, a nyelvben végbement változások egészének átfogó, kvantitatív jellemzésére nem használhatók.

3.1. A hangrendszer

Mivel rendszerszerű változásokat akarunk elemezni, fonémák vizsgálatával kell foglalkoznunk. Ezzel a feladat már eleve megnehezült, mivel a legkorábbi, kikövetkeztetett nyelvállapot fonémarendszerének összeállítása teljesen önkényes. Az indoeurópai alapnyelv hangrendszeréről állandó viták folynak, és nem dőlt el, hogy egyes kikövetkeztetett hangok fonémák voltak-e vagy hangváltozatok. Nem egy kutató úgy véli, hogy a palatális-veláris mássalhangzóellentét (satem-kentum nyelvek) nem alkotott fonológikus ellentétet. E megoldatlan vitát figyelmen kívül hagyva megpróbáljuk megmérni az indoeurópai alapnyelvben és egyes leányági (alap)nyelveiben létrejött hangrendszerbeli változások különbségét. A hangrendszer egységeit főleg KRAHE (1958) táblázatai szerint állítottam össze.

Az indogermán alapnyelv, az óind, a görög, a germán alapnyelv, a latin a litván és az ősszláv alapnyelv hangrendszere az alábbi hangokból (fonémákból) tevődik össze (a típusok száma szerint):

	másh.	fél-hangzó	szonáns	magh.	hosszú magh.	diftongus	hosszú dift.
indogermán	29	2	4	6	5	6	6
óind	21	2	1	3	5	2	—
görög	16	2	—	5	5	6	—
latin	16	2	—	5	5	3	—
germán	18	2	—	4	4	4	—
litván	14	2	—	4	4	5	—
ősszláv	24	1	2	10	—	2	—

Az egyes fonémáknak e típusokba való sorolása nem egyszerű feladat. Hogy csak az ősszláv problémáját említsem, a *ě* fonémát diftongusnak vettem (a vitatható *ju* diftonguson kívül), bár talán monoftongus is lehetett. A magánhangzókat mind a rövid magánhangzók csoportjába soroltam, pedig közülük tulajdonképpen az *a*, *u*, *i*, *y* hosszú volt, az *e*, *o* rövid, a *ɛ*, *ɔ* igen rövid (redukált). A magánhangzók kvantitáskülönbsége azonban az ősszlávban már nem alkotott fonológikus ellentétet, sőt végeredményben csak a redukált magánhangzók lehettek fonetikai szempontból megkülönböztethetők a többivel szemben, amelyeknek eredeti kvantitáskülönbsége elmosódott már az ősszláv korszak idején.

Ezekből az adatokból próbáljuk meg összeállítani a szóban forgó rendszerek különbségét a mássalhangzók és magánhangzók aránya szempontjából

(ebben a vonatkozásban a felhangzókat önkényesen a mássalhangzók közé, a szonánsokat a magánhangzók közé számítottam):

	összes	mással- hangzó	magán- hangzó	arány
indogermán	58	31	27	1,15
óind	34	23	11	2,09
görög	34	18	16	1,13
latin	31	18	13	1,38
germán	32	20	12	1,66
litván	29	16	13	1,20
összláv	39	25	14	1,79

Mire lehet ebből a táblázatból következtetni? Hogy az óind távolodott el a mássalhangzók és magánhangzók aránya tekintetében a leginkább az indogermán alapnyelvtől, hogy a litván és a görög van hozzá a legközelebb, hogy a germán és az összláv nagyjából azonos színvonalon áll? Ha helyesen következtettük ki az indogermán alapnyelv adatait, akkor az arányosság ezt mutatja. Az abszolút számok tekintetében más helyzet áll előttünk, az indogermántól mindegyik későbbi nyelvállapot igen messze áll, és belőlük egyformán a hangok száma csökkenésének tendenciája olvasható ki. De vajon tényleg a rendszerváltozás lényegét ragadják meg ezek a számok? Hiszen közben egyes eredeti hangok teljesen kivesztek (pl. az összlávban hiányzanak az aspirált és a veláris mássalhangzók), ugyanakkor teljesen újak keletkeztek (pl. az összlávban a nazális magánhangzók: *e*, *o*). Kétségtelenül ilyen egyedi változásokat mennyiségi szempontból nem lehet megragadni. De arra feltétlenül szükség lehet, hogy arányba állítsuk egymással a kisebb hangtípusokat, a zöngéseket a zöngétlen mássalhangzókkal, a réshangokat a zárhangokkal. Meg lehetne számolni, hogy a megkülönböztető elemek 12 csoportja szerint hogyan alakul a változás képe a szóban forgó nyelvekben.²⁰

De még ez mindig nem elegendő ahhoz, hogy a rendszerek változásait számokkal mérhetővé tegyük. A fonémák megléte önmagukban keveset mond, hisz előfordulásuk gyakorisága tekintetében szintén különböznek egymástól a nyelvek. Az sem közömbös körülmény, hogy milyen fonémák fordulhatnak elő szó elején, szó belsejében és szó végén, milyen más fonémák társaságában. Másként kifejezve a nyelvi rendszer és a nyelvi mű közti különbséget valahogyan figyelembe kell venni.

HERDAN (1956: 84–85) néhány adatából jobban megvilágítható ez a különbség. Eszerint az olasz, az angol és a cseh nyelv magánhangzóinak és mássalhangzóinak az aránya így alakul a rendszerben (code) és a nyelvi műben (message), vagyis szövegekben végzett számítások alapján:

	olasz magánh./mássalh.	angol magánh./mássalh.	cseh magánh./mássalh.
code	7 : 26	18 : 26	12 : 24
message	85 : 100	59 : 100	69 : 100

²⁰ A megkülönböztető elemek kategóriáját JAKOBSON—FANT—HALLE (1955) állította fel. A 12 elem közt azonban még nem szerepelnek a prozódikus tulajdonságok. A megkülönböztető elemek rendszerének bírálatával egy korábbi tanulmányomban foglalkoztam (FODOR 1961a). ШАУМЯН (1958) éppen a megkülönböztető elemek továbbfejlesztett típusai szerint tett kísérletet a lengyel nyelv hangrendszere történeti változásainak pontosabb elemzésére. Az említett tanulmányomban ennek bírálatára is kitérttem.

Az olasz nyelvnek alig harmadannyi magánhangzója van, mint mássalhangzója, de a beszédben sokkal gyakrabban használja őket, úgyhogy majdnem minden mássalhangzóra esik egy magánhangzó. A cseh fele annyi magánhangzóját jóval kevesebbszer használja a beszédben, úgyhogy minden két mássalhangzóra esik alig több mint egy magánhangzó. A legkevesebbszer az angol használja magánhangzóit, pedig a három nyelv közül neki van típus szerint a legtöbb belőle.

Ha a számítások alkalmával minden körülményt figyelembe veszünk, akkor legalább ezeket a számadatokat kell megkapnunk: a fonémák abszolút száma, a magánhangzók és a mássalhangzók abszolút száma, a magánhangzók és a mássalhangzók számának aránya, a további képzési és akusztikai típusok abszolút száma és aránya, a fonémák terheltsége, a code és a message adatainak egymáshoz való aránya.

Ezeknek a számításoknak egy része el sem végezhető. A fonémák terheltségére nézve vannak egyes nyelvekben végzett kutatási eredmények, összefoglaló munka még nincs. De az írásbeliség nélküli, kikövetkeztetett alapnyelvek, vagy a csekély terjedelmű nyelvemlékek már eleve nem szolgáltathatnak adatokat a message-re vonatkozóan.²¹

Az elvégezhető számítások után kapott adatok óriási tömkelegéből lehetetlen összeállítani a hangrendszer változásának lényegét. Nyilván csak néhány vagy egy-két kiválasztott adatból kellene levonni a tanulságokat. De melyek a legfontosabb adatok? Az abszolút számok vagy az arányok? A code vagy a message adatai? A zárhangok és a réshangok aránya? A labiális vagy illabiális magánhangzók aránya? ASHBY (1958: 39—41) nyomdokain haladva CLAUS (1961: 214—222) kifejti, hogy a modern tudomány nem fordíthat egyforma figyelmet a sokféle, bonyolult összefüggésekre, erre nincs is szüksége, a jelenségeknek és összefüggéseknek a legfontosabb tagjait kell tudományos eszközökkel megragadnia, s ezzel a dolgok lényegébe hatol. CLAUS példaként idézi a közgazdaságtan köréből a MARX által felfedezett törvényt, amellyel a termelés egy országban való növekedésének feltételeit határozta meg, s ezáltal az oly bonyolult jelenségek szövedékéből éppen a legfontosabb láncszemet megragadva jellemezte az egész folyamatot.

A fenti példa ellenére kételkedni kell abban, hogy a társadalmi és közgazdaságtani jelenségek valamennyi bonyolult fajtájának törvényszerűségeit le lehet írni csupán egy vagy néhány fontos összefüggés feltárásával. A nyelvi rendszer általában igen sokféle, bonyolult viszonyból áll, még a hangrendszer is, amely pedig a legkevesebb elemből tevődik össze. Néhány példa jól megvilágítja, milyen ellentétes adatokat kapunk, ha a kvantitatív összehasonlítást tovább folytatjuk.

Mindenekelőtt még egyszer feltüntetem az indogermán nyelvek köréből vett összehasonlítást a mássalhangzók és magánhangzók arányáról, de csak az utolsó táblázat adatait ismétlem meg, vagyis az arányszámokat. Emellett a számtáblázat mellett egy másik táblázat áll, ez az arányszámok egymáshoz való arányát mutatja meg az indogermán alapnyelv adatahoz viszonyítva, amelyet 1,00-nek vettem:

²¹ Nagyobb írásbeliséggel rendelkező nyelvállapotról már vannak vizsgálati eredmények. Ilyen PAPP (1962) tanulmánya, amelyben a szerző a magyar ízés XVI. századbéli mértékéből von le fontos következtetéseket.

indogermán	1,15	1,00
óind	2,09	0,55
görög	1,13	1,01
latin	1,38	0,84
germán	1,66	0,69
litván	1,20	0,96
összláv	1,79	0,64

Ezután vegyünk két másik összehasonlítást, egyet a mássalhangzók, egyet a magánhangzók köréből. Előbb az orális zárhangok számának az összes mássalhangzók számához viszonyított arányát tüntetem fel, és az arányszámokat ismét az indogermán adat arányszámához viszonyítom:

	mássalh. száma	orális zárhangok száma	arány	arány (indogerm.)
indogermán	31	20	1,55	1,00
óind	23	15	1,53	1,01
görög	18	9	2,00	0,78
latin	18	6	3,00	0,52
germán	20	8	2,50	0,62
litván	16	6	2,66	0,58
összláv	25	8	3,13	0,50

Másodiknak a hosszú magánhangzóknak (hosszú diftongusokkal együtt) az összes magánhangzókhoz való arányát adom meg, az előző táblázathoz hasonlóan itt is az indogermánhoz viszonyítva kiszámítom az arányszámok arányát. Az összláv adatokat elhagyom, mivel — mint említettem — a kvantitáskülönbség e nyelvben lényegében megszűnt. Kérdés viszont, hogy ez-e a helyes eljárás. A táblázat a következő:

	magh. száma	hosszú magh. száma	arány	arány (indogerm.)
indogermán	27	11	2,45	1,00
óind	11	5	2,20	1,11
görög	16	5	3,20	0,76
latin	13	5	2,60	0,94
germán	12	4	3,00	0,81
litván	13	4	3,25	0,75

Helyezzük most egymás mellé a három indogermánhoz viszonyított arányszámot:

	mássalhang. és magh.	orális zárhang	hosszú magh.
óind	0,55	1,01	1,11
görög	1,01	0,78	0,76
latin	0,84	0,52	0,94
germán	0,69	0,62	0,81
litván	0,96	0,58	0,75
összláv	0,64	0,50	—

A háromféle összehasonlításból vont arányszámok egészen szétszórt képet adnak. A görög nyelv két adata, a germán két adata ugyan nagyjából azonos, közel van egymáshoz az óind két adata is, egyébként a három-három adat teljesen különbözik egymástól. Leginkább a litván mutatja ezt a szórást. Ne feledjük el ugyanakkor, hogy az arányszámok már kétszeresen vannak arányítva, így a különbségek aránylag elmosódnak. De még ebben a viszonylag kevés elemből felépülő, zárt rendszerben, mint a hangrendszer, sem lehet a

kvantitatív adatokból egy irányba mutató összefüggést kihámozni. Éppen így nem mutatkozik egyetlen olyan viszony sem, amelyet kiragadva az egész magánhangzórendszer jellemzőjéül választhatunk ki a változások kvantitatív felmérésében. Az eredmény lényegében megfelel a várakozásnak, és azt mutatja, hogy a rendszeren belül a részrendszerek változásai sem időarányosak.

3.2. Az alakrendszer

Az alakrendszer viszonyhálózata — amint utaltam rá — sokkal több elemre épül, így sokkal bonyolultabb és ugyanakkor lazább a hangrendszerénél. Ez a tény független attól, hogy a hagyományos paradigmaváz vagy a HARRIS-féle elemző módszer morfémaelmélete alapján vizsgáljuk. A kvantitatív összemérés megvalósíthatatlan feladat, a mennyiségi részadatok a rendszer lényegéről semmit sem árulnak el. Példának vegyük a szláv nyelvek főnévragozási esetrendszerét az összlávval összehasonlítva. A három numerusban (singularis, pluralis, dualis) így oszlanak meg az esetek számai:

	singularis	pluralis	dualis
összláv	7	6	3
orosz	6	6	0
ukrán	7	6	0
fehérorosz	6	6	0
bolgár	3	1	0
macedón	3	1	0
szerb-horvát	7	6	0
szlovén	6	6	4
cseh	7	6	0
szlovák	6	6	0
lengyel	7	6	0
szorb nyelvek	7	6	3

A táblázatból kitűnik, hogy a bolgár és a macedón ment át a legnagyobb méretű változáson, de már a szorb nyelvek nagy átalakulását minden archaizmusuk ellenére (duális megmaradása) sem láthatjuk belőle. Pedig ezekben a nyelvekben nagyobb kiegyenlítődési folyamat következettében a ragok jelentős mértékben átalakultak (plur. gen. *ženŕ* óegyházi szláv — *žonow* felsőszorb), és a casusok szinkrétizmusa a dualisban szintén megváltozott:

óegyházi szláv

szorb

1. nom., acc., voc.

nom., voc.

2. gen., loc.

gen.

3. dat., instr.

dat., loc., instr.

a szorb dualis accusativusa pedig hol a nominativusszal azonos (élettelen), hol a genitívusszal (élőlény). De a táblázat nem mutatja ki a főnévragozási rendszer casusainak igen különböző fejlődési fokozatait a többi szláv nyelvekben. Ez a fejlődési különbség megnyilvánul abban, hogy az összláv deklináció töveit hogyan oszlanak meg produktivitás szempontjából, hogy hányféle rag hány alakváltozattal jelzi a casusokat. A bolgár és a macedón névragozási rendszer teljes átalakulása (analitikussá válása) pedig elsikkad a számadatokban, és nem fejeződik ki bennük az a lényeges minőségi különbség, amely a mai bolgárt és macedónt a többi szláv nyelvtől elválasztja.

A főnévragozás csak egyik része az alaktannak. A melléknevek, a névmások a participiumok alakrendszere megint másként alakul. A számnevek problémája ismét külön kvantitatív kifejezőmódot igényel. Az igeragozásban legalább az alábbi kategóriák szerint kidolgozott mennyiségi összehasonlítás elvégzésére lenne szükség: személy, szám, idő, aspektus, mód, igető.

A kibernetika elvei szerint megint ki kellene választani az összefüggés-hálózat legfontosabb egy vagy néhány elemét. Ez az elv az alakrendszer terén még kevésbé érvényesíthető, mint a hangrendszer terén. A különféle ragozási rendszerek egyforma fontos tagjai az alaktannak, ugyanakkor egymástól teljesen függetlenül változnak. Amíg pl. a főnévragozási rendszer a casusok száma tekintetében az említett vázlatos képet mutatja, az igeragozás terén egészen más a helyzet. Amíg a bolgár és a macedón a névragozás terén a legjobban eltávolodott az óssláv állapottól, addig az igeragozásban sokkal konzervatívabban őrizte meg az eredeti igei időalakokat (és még másokat fejlesztett hozzájuk). Az orosz fejlődése éppen a fordítottja ennek: a főnévragozás és általában a névragozás nagyjából megőrizte az óssláv szerkezetet (bár a vocativus és a dualis kiveszett), ezzel szemben az igeragozás teljesen megváltozott: csak egy igeidő maradt meg, a jelen idő; a múlt időt egy új összetett alakkal fejezi ki a participium prateritum activumból, s ezzel a genus kategóriája benyomult az igeragozásba; az aoristos és az imperfectum kiveszett az oroszból. De mennyire másképpen fejlődött a két nyelv egy másik kategória, az aspektus vonatkozásában is. Az aspektusról általában azt tudjuk, hogy valamennyi sláv nyelvben nagyjából egyforma alaki és jelentésbeli megnyilvánulásai vannak. De mégis milyen más ugyanaz a kategória az oroszban és a bolgárban, illetve macedónban. Az oroszban mindössze a jövő idő és az aspektus között van bizonyos kölcsönösen kizáró viszony (akárcsak az összes sláv nyelvben): az imperfektív jelen idejű igealak jelent fejez ki, a perfektív jelen idejű alak pedig jövő időt, az összetett jövő idő pedig csak imperfektív igéből képezhető. A bolgár időalakok egy részének egyben perfektív vagy imperfektív jelentése van függetlenül attól, hogy jobbra az egyik vagy a másik alakból képezik-e őket. Így az imperfectum igealak jelentése imperfektív, az aoristosé perfektív. Képzés szempontjából az orosz jóval továbbfejlesztette az aspektus alakrendszerét az ósslávhoz viszonyítva. Ebben a nyelvben néhány igétől eltekintve 4 állapot különböztethető meg aspektus szempontjából alakilag: az imperfektív tőből prefixálással perfektív ige, szuffixálással imperfektív ige és újabb prefixálással ismét perfektív ige képezhető (*zakryt'—pozakryt'—zakryvat'—pozakryvat'*). A bolgárban a negyedik lépcső nem használatos, ugyanakkor az első és második lépcső különbsége az oroszhoz képest sokkal gyakrabban jár egyéb jelentéskülönbséggel: *poznaja 'tud'—poznavam 'ismer'*.

ИСАЧЕНКО (1960) több adattal szemlélteti az orosz és a szlovák nyelv különbségeit többek közt az aspektus tekintetében is. Megemlíti pl. hogy az orosz *slat' 'küld'* imperfektív igének megfelelő prefixum nélküli alak nincs meg a szlovákban, helyette a *posielat'* ige használatos (172). Más példa: amíg bizonyos járulékos jelentésben a szlovák csak a *vy-* prefixumot alkalmazza, addig az oroszban többféle prefixum is előfordul, pl. *vyrabovat' (banku) — ograbit' 'kirabol (bankot)', vyzkoušet — proekzamenovat' 'vizsgáztat'* (164).

Ezeket és ehhez hasonló bonyolult összefüggéseket lehetetlen mennyiségi szközökkel kifejezni, pedig a rendszer egésze szempontjából mindegyik jelen-

tős, és nem hanyagolható el az összefüggések feltárásakor, ugyanakkor egy vagy néhány alapvető viszonyra sem lehet őket visszavezetni.

A nyelvészeti irodalomban van egy fontos elméleti munka, amely éppen a sok tagból álló morfológikus viszonyokat próbálta visszavezetni néhány alapvető összefüggésre. BRØNDAL tanulmánygyűjteményében (1943: 15–24) „Structure et variabilité des systèmes morphologiques” címen érdekes elméletet fejt ki, amely — alkalmazhatósága és realitása esetében — felhasználható volna a rendszerváltozási különbségek kvantitatív kifejezésére, ezért bővebben kell itt foglalkoznunk vele.

BRØNDAL munkájának az az alap gondolata, hogy minden rendszerszerű összefüggés lényege a szembeállítás, mint a fonológia rendszerében a fonémák oppozíciója. Az alakrendszerben az ellentétek többféle formában jelentkeznek, de végeredményben mindig kimutatható az alakok tömkelegéből két-két egymással szembenálló nyelvi ellentét. Ilyen szembenállást képvisel az egyes szám és a többes szám, a praeteritum és a praesens, az activum és a passivum egymáshoz való viszonya. E viszonyfajták poláris jellegűek, tehát pozitív és negatív tagokra bonthatók. A poláris ellentétén kívül van másféle viszony is, mint a semleges alak kapcsolata a pozitívval és negatívval. A semleges alak helyzete ugyanaz, mint az algebrai 0 és a fonológiában ismeretes 0 fok. Semleges kategória pl. az igemódok közül a jelentő mód, a személyek közül a harmadik személy. A pozitív, negatív és semleges fogalmához még egy negyedik járul, a komplex viszony; ez megtestesíti magában a pozitív és negatív alakot, illetve viszonyt. Az alakrendszerben az igei módok közül ilyen komplex alak az optativus, a numerusok közül a duális, a személyek közül az inkluzív. A komplex optatív eszerint egyesíti magában az imperatívuszt és a konjunktívuszt, a duális tulajdonképpen gyűjtőszám, amelybe az egyes szám és a többes szám belefér. A komplex viszonyon belül hol a negatív, hol a pozitív elem szerepe kerül inkább előtérbe, ezért van negatív- és pozitív-komplex viszony. Ez utóbbi esetre BRØNDAL a magyar igemódokat hozza fel például, bár nem fejt ki pontosabban, hogyan értelmezi.

Végeredményben a nyelvtan valamennyi viszonya összesen hat viszonyfajtaiban foglalható össze:

semleges,
negatív,
pozitív,
komplex,
negatív-komplex,
pozitív-komplex.

Az előjellel ellátott viszonyok (negatív, pozitív) kölcsönösen feltételezik egymást, a semleges és a komplex nélkülük is előfordulhat. E feltételeket figyelembe véve összesen 15-féle kapcsolat lehetséges.

BRØNDAL úgy látja, hogy a modern nyelvek fejlődése a pozitív és negatív viszonyokat tartalmazó alakok kiküszöbölése felé mutat, azaz a komplex alakok helyett semleges jellegűek keletkeznek. Ezért hiányzik a nyugati nyelvekben az optativus, az iterativum, a duális, az inkluzív személy stb.

BRØNDAL szellemes elméletének több súlyos hiányossága van. A 6 alapviszony túlságosan kevés a világ minden nyelvrendszerét figyelembe véve, habár a modern indoeurópai nyelvek kevés számú alakra épülő analitikus rendszerében általában elegendő. BRØNDAL (45–46) utal ugyan arra, hogy

e szembeállításokat nem szabad merev dogmaként kezelni, ezzel azonban még nincs kiküszöbölve minden nehézség. A szembeállítások néhány típusra való leegyszerűsítése csak akkor lehet reális, ha a viszony egyértelműen felismerhető és megállapítható, tehát nem alapul erőltetett, belemagyarázott tipizálásokon. Sajnos BRÖNDAL magyarázó példái közt több olyan szerepel, amelyre vonatkozóan a kiválasztott ellentétek megállapításához a logikai szimbolizáláson túlmenő fantázia szükséges. Miért ellentéte a praeteritum a praesensnek a futurum megléte esetében, amikor a praesens csak pillanatnyiséget jelöl, a másik két időalak tartósságot kifejező voltával szemben? A praesens gyakran fejezhet ki más időt, jövőt is, múltat is, sőt időtlenséget (praesens absolutum). A semlegesnemről nem tesz említést BRÖNDAL, de az elnevezés csábító azonossága mellett sem semleges a jellege azokban a nyelvekben, amelyekben hímnem és nőnem van, mert mindhárom nem egyforma értékű.

A hatnál több alakú összefüggések nehézségeire vonatkozóan a finn névragozás példáját említem meg.

A mai finn nyelvben 14 vagy 16 casust szoktak megkülönböztetni, ha egyáltalán ezek az alakok casusként számba jöhetnek. Akárhogyan próbáljuk azonban csoportosítani sehogy sem tudjuk őket BRÖNDAL szembeállításaira szétbontani. Ha külön-külön vizsgáljuk a tagokat, akkor eleve meghíúsul a kísérlet, hisz a tagok száma többszöröse a 6 alapesetnek. Kisebb csoportokra bontással kell tehát kísérleteznünk. Kétségtelenül két hármas csoportot tudunk felállítani, a belső és az érintkező helyviszonyok csoportját (inessivus, elativus, illativus — adessivus, ablativus, allativus):

iness.	talossa	talolla	adess.
elat.	talosta	talolta	ablat.
illat.	taloon	talolle	allat.

A két csoporton belül az inessivus, illetve az adessivus lehetne a semleges viszony megtestesítője némi jóindulattal, az elativus illetve az ablativus a negatív, az illativus, illetve az allativus a pozitív casust képviselné (vagy megfordítva?). A többi casust azonban sokkal bajosabban lehetne csoportosítani. A nominativus mondjuk szembenáll a partitivusszal (*talo* — *taloa*), más szempontból viszony a genitivusszal (*talo* — *talon*), de a nominativust, a genitivust és a partitivust semmilyen hármas viszonyba nem lehet állítani, mert a genitivus ugyan a határozottságot és határozatlanságot egyaránt kifejezheti, tehát lehetne komplex, amíg azonban a mondatbeli viszony tekintetében a genitivus mindig szembenáll a nominativusszal, a partitivusszal azonos értékű is lehet (mint tárgy): *näen talon* — *näen taloa*. A többi casusra rátérve az inessivus, az adessivus, a comitativus és az instructivus közt ugyan milyen viszony állítható fel? Milyen viszonyban állnának a többi csoport tagjaival egyenként, hogyan viszonylanék egymáshoz a négy csoport? Melyik a pozitív melyik a negatív, melyik a semleges és melyik a komplex tag?²²

²² Bröndal logikai viszonyfajtákra épülő rendszere elvi okokból nem alkalmazható: a nyelvi elemek viszonyai nem azonosak a logikai-matematikai viszonyokkal, habár az analógia gyakran kimutatható köztük. Pedig a mennyiségi változások felmérésére egyébként alkalmas lehetett volna ez az elmélet. Amint Bröndal hangsúlyozza, a diakronikus vizsgálatoknak azokra a változásokra kell figyelmet fordítani, amelyek a rendszer módosulásával járnak (pl. negatív és pozitív elem helyett komplex elem kialakulása). Ezeknek az ún. mutációs változásoknak a száma az összes viszonyfajták lehetséges számából adódik: $15 \times 14 = 210$.

GREENBERG (1960) követve SAPIR nyomdokait message-adatokból próbált mennyiségi következtetéseket levonni a nyelvek tipológiai különbségeire vonatkozólag, s ezzel a nyelvi tipológiai vizsgálatok mennyiségi módszerének vetette meg az alapját. Ha azonban a szerző (egyébként rövid, 100 szóra terjedő) vizsgálatai alkalmasak is egyes tipológiai sajátságok jellemzésére, ez a módszer sem használható a jelen probléma szempontjából, mert lényegében az előbbi fejezetben más nyelveken és ismérvekkel demonstrált szétszórt képet mutatja. Szemléltetés végett bemutatom itt GREENBERG táblázatának első négy oszlopát, amelyek indogermán nyelvek (köztük a szanszkrit) adatait adják:

	szanszkrit	angolszász	perzsa	mai angol
szintézis	2,59	2,12	1,52	1,68
agglutináció	0,09	0,11	0,34	0,30
összetétel	1,13	1,00	1,03	1,00
képzés	0,62	0,20	0,10	0,15
teljes hajlítás	0,84	0,90	0,39	0,53
prefixáció	0,16	0,06	0,01	0,04
szuffixáció	1,18	1,03	0,49	0,64
elszigetelés	0,16	0,15	0,52	0,75
tiszta hajlítás	0,46	0,47	0,29	0,14
egyeztetés	0,38	0,38	0,19	0,11

A fenti, önmagukban egyformán fontos adatokból (az összeállítás módja persze vitatható, egyébként szintaktikai jellegű sajátságokat is felölel) kapott összefoglaló átlageredmények a lényegét hamisítanák meg.

Az alaktan különleges jellegénél fogva sokkal kevésbé alkalmas mennyiségi elemzésekre, mint a kevesebb elemből felépülő hangrendszer.²³

3.3. A szintaxis

A szintaktikai rendszerről mondható el leginkább egyes kibernetikusok vádjá, ti. hogy a kutatók maguk sem ismerik eléggé kutatásuk tárgyát, tehát ezért, azaz inkább ezért sem végezhető rajta kvantitatív elemzések. Tagadhatatlan, hogy a szintaxis valóban a nyelvtudomány legkevésbé ismert területe mind a mai napig. A nehézség a szintaktikai jelenségek rendkívül nagy számában és bonyolult összefüggéseiben rejlik. Tulajdonképpen még a vizsgálat alapelvei sem tisztázódtak megnyugtatóan. A hagyományos elvekből eredő ellentmondó és megoldatlan problémákat tárgyalja RIES (1927) ismert munkája, habár saját kísérlete sem tekinthető az elődeinél sikerültebbnek. Az elmúlt időkig megjelent nyelvtani szintézisek többségére jellemző, hogy ez a stúdium a hangtanhoz és az alaktanhoz képest sokkal szerényebb terjedelmű, továbbá hogy nincs összhang a művek közt a tárgyalás módszerére vonatkozóan. A nyelvtudomány új módszerei jobban előtérbe helyezték a szintaxis kutatásának ügyét, azonban a sokféle próbálkozás hasznos részeredményektől eltekintve sem hozott változást e tekintetben. A gépi fordítás szempontjából elsőrendű fontosságú lett a szintaxis beható tanulmányozása, azonban a gép éppen ezen a nyelvi síkon mondja fel a szolgálatot. A szintaktikai szabályok tömkelege lehetetlenné teszi, hogy a gép a nyers fordítás, sőt a

²³ Lásd hasonlóan АХМАНОВА (АХМАНОВА, О. С.—МЕЛЬЧУК, И. А.—ПАДАУЧЕВА, Е. В.—ФРУМКИНА, Р. М. 1961: 8) megjegyzését.

gyakori értelmetlen, leiterjakabszerű fordítások színvonalánál eredményesebben dolgozzék.²⁴ Mindebből az következik, hogy még a lehetősége sem mutatkozik, hogy milyen szintaktikai elemekre vagy viszonyokra építsük fel a kvantitatív mérés alapelveit. Nyelvtörténeti vonatkozásban még az a nehézség is felmerül, hogy a nyelvemlékek terjedelmétől függ, mennyire ismerhető meg egyáltalán a korábbi nyelvállapot szintaxisa. A gyéresebb írásbeliséggel rendelkező nyelvek szintaktikai változásairól általában sokkal kevesebbet tudunk, mint a hangrendszerük vagy az alaki rendszerük változó.

3.4. A szókincs

A szókincs kvantitatív mérésére és összehasonlításaira a glottochronologia, illetve lexikostatisztika módszerének kidolgozói tettek kísérletet. Vizsgálatuk tárgya nem a teljes szókincs — hiszen annak számszerű felmérése nem oldható meg, mint már utaltam rá — hanem az alapszókincs, vagyis a teljes szóállomány viszonylag legállandóbb rétege. A módszer hívei még ezt a kisebb állományt sem szándékozták egészében átfogni, hanem annak is csak egy csekélyebb részét a kiválasztott 200 majd 100 szóból álló lista szerint. A módszer kudarcot vallott ugyan eredeti formájában, eredeti célkitűzésében, de a rokon nyelvek és nyelvjárások egymástól való kvantitatív eltéréseinek vizsgálatára módosított formában felhasználható. Az e kérdéssel foglalkozó tanulmányomban (FODOR 1961b: 342–344) tett javaslat szerint a kiválasztott szóállomány nagyobbra veendő, 500 szó körül, és az összehasonlítás során nemcsak egy jelentést, hanem a teljes szinonimakört kell figyelembe venni. Ennek értelmében viszont a nyelvi változások tempójának mérésére már eleve alkalmatlanok azok a nyelvek, amelyeknek írásbeli emlékei az adott korszakban kis terjedelműek, továbbá a kikövetkeztetett alapnyelvek. Tehát pl. az ógyházi szláv, illetve az ősszláv nem alkalmas arra, hogy a szláv nyelvek szókincsének változási mértékét összehasonlítsuk vele. De a sokkal nagyobb terjedelmű ófrancia vagy angolszász nyelvemlékek anyagából már inkább elvégezhető ilyen vizsgálat a francia vagy az angol nyelv változási tempójának mérésére.

Mindenesetre igen érdekes, hogy a szókincs, amely a legnagyobb számú elemből áll és a leglazább strukturális hálózat a nyelv többi síkjához viszonyítva, sokkal inkább alkalmas mennyiségi összehasonlításokra, mint a legkevesebb elemből összetevődő és a legszorosabb strukturába zárt hangrendszer. E paradoxon feloldható, ha tekintetbe vesszük, hogy a rendszer lazasága (a kapcsolat jelszerűtlen volta) teszi lehetővé a szókincs elemeinek számlálható egységként való kezelését, de ugyanakkor az így összehasonlított szóanyag csak durva váza annak, amit szókincs változása névvel illetünk. Az előbb ugyan teljes szinonimakörrel beszéltem, amely a szóegyedek összevetésekor figyelembe veendő, de korántsem gondoltam a lexikológiai értelemben vett teljes szinonimakörre, azt lehetetlen volna az összehasonlítás céljául kitűzni, csupán

²⁴ A szintaxis bonyolultságára és az elemzés nehézségeire maga Chomsky (1957: 19–25) mutat rá. Vö. Bar-Hillel (1953) kísérletét a szintaxis matematikai szimbolizálására. Kéziratomból lezárása után kaptam meg Bar-Hillel négy előadásának szövegét, amelyet Velencében tartott (Four Lectures on Algebraic Linguistics and Machine Translations, 1963). Ezekben a szerző kétségeit fejezi ki többek közt a fordítógép nagyobb teljesítőképességével kapcsolatban.

annyit értek rajta, hogy a nagyjából azonos jelentésű egy-két legfontosabb rokonértelmű szót kell belevonni a szavak azonosításába. Erre azért van szükség, mivel nem lehet csupán egyetlen szójelentést kiválasztva azonosítani a két különböző nyelvrendszer szövegégeit.

4. A nyelvi változások tempójának matematikai modellje*

Az eddigiekben áttekintettük a nyelvi változások lefolyását alakító tényezők szerepét és a nyelvi állapotok különbségének mennyiségi módszerekkel való mérhetőségét. A szöveges minőségi elemzés után inkább csak a szemléltetés kedvéért megpróbálom felvázolni az összefüggések diagramját és megadni a folyamat matematikai modelljét.

4.1. A változások lefolyására ható tényezők (operátorok) matematikai modellje

4.11. A történelmi tényező (T)

A történelmi események, nagyobb megrázkódtatások, forradalmi átalakulások általában meggyorsítják a nyelvi változásokat, de ez a gyorsító hatás nem mindig áll be. A történelmi események nagysága kvantitatív eszközökkel nem mérhető. A történelmi tényező ábrázolása:

(A diagramokban szereplő nyilak, amelyek a hatás irányát jelzik, a tényező sajátosságaira is utalnak; az (x) illetőleg a $\text{---}\rightarrow$ vonal jelen esetben annyit kíván jelezni, hogy a tényező hatása nem mindig áll be; a diagramok szabványostól eltérő $\text{---}\text{---}\text{---}$ kerületi vonalai a kvantitatív mérhetőség fokozatait jelzik:

- $\text{---}\text{---}\text{---}$ kvantitatív módszerekkel egyáltalán nem mérhető,
- $\text{---}\text{---}$ csak napjainktól fogva lesz mérhető vagy jelenleg (még) nem mérhető,
- $\text{---}\text{---}$ nagyrészt vagy részben mérhető,
- $\text{---}\text{---}$ csak kisebb részleteiben mérhető).

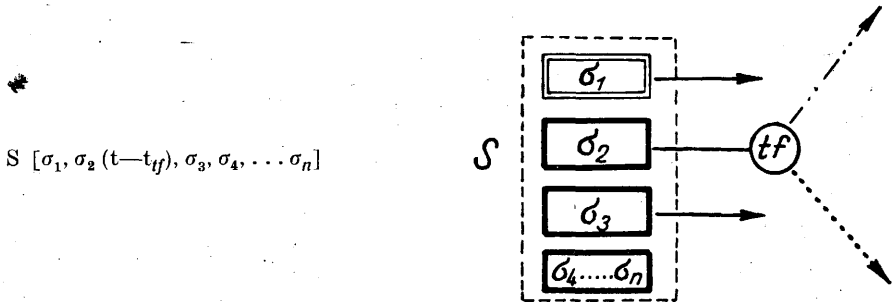
4.12. A művelődési tényező (K)

A művelődés szempontjából jelentős események, újítások, átalakulások a kezdeti nagyobb tempó után általában lelassítják a nyelvi változások folyamatát. Az új vallás felvétele, illetőleg az új vallásra való áttérés, ha egyben új liturgikus nyelv átvételével együtt jár, bizonyos esetekben fékezi a nemzeti nyelv fejlődését, vagyis még inkább konzerváló hatással járhat. A művelődési tényezők kezdeti gyorsabb hatása a nyelvi fejlődésre a szókinccs változásában, gyarapodásában mutatható ki. Egyébként a művelődési tényezők nagysága kvantitatív eszközökkel nem mérhető fel, mert a statisztikailag kimutatható adatok nincsenek mindig arányban a minőségi változásokkal. A művelődési tényező ábrázolása:

4.13. A társadalmi tényező (S)

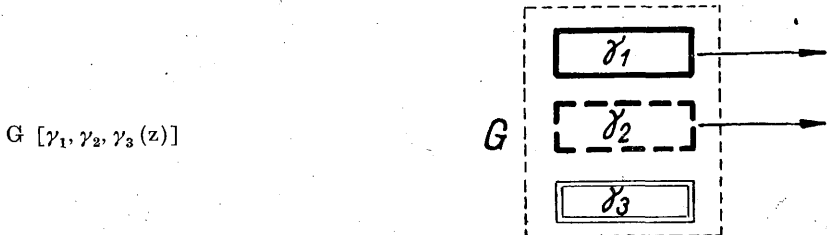
A nagyobb megrázkódtatással járó társadalmi változások, átalakulások (σ_3) (forradalmak, társadalmi formák megváltozása) gyorsítják, a vízszintes népmozgalmak (σ_2) (belső népvándorlás és ennek következtében a nyelvjárárok keveredése) az irodalmi nyelv általános elterjedése és a technikai forradalom, illetve az iparosodás (tf) ideje előtt gyorsítják, a technikai forradalom és az iparosodás korszakában lassítják, a függőleges népmozgalmak (σ_3) (városiasodás) pedig szintén lassítják a nyelvi változások lefolyását. A mondottakon kívül egyéb, ismeretlen tényezők ($\sigma_4 \dots \sigma_n$) hatásával is számolni kell. A társadalmi változásokra érzékenyen reagál a szókincs, új fogalmakkal bővül, régi fogalmak és ezek nevei fokozatosan kihalnak, de e jelenség kvantitatív felmérése nem jellemezheti a hatás nagyságát. Az egyéb nyelvi változások lényegéről semmi közelebbi adatunk nincs. A társadalmi tényezők közül csak a népmozgalmakról lehetnek statisztikai adataink főleg az újabb korból (a történelmi időkre vonatkozóan csak homályos következtetéseink lehetnek). A társadalmi tényező ábrázolása:

A a tf korszakát megelőző, a —...— az utána következő időt jelenti.

4.14. A földrajzi tényező (G)

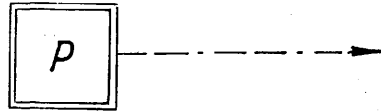
A három földrajzi tényező közül a népsűrűség (γ_1) és az elszigeteltség (γ_2) mértéke meghatározott irányban befolyásolja a nyelvi változások lefolyását: minél sűrűbb a lakosság, annál gyorsabban mehetnek végbe a nyelvi változások, és minél ritkább, annál lassabban, minél nagyobb az elszigeteltség, elzárkózottság földrajzi tekintetben, annál archaikusabb a nyelv, és minél szorosabbak a kapcsolatok, annál nagyobb változások érik. A harmadik tényező (γ_3) hatása nem egyértelmű, az újabban benépesült területek lakosságának nyelve lehet archaikusabb is, előbbrehaladottabb is az anyaország nyelvénél, e tulajdonságok hol a nyelv egyik, hol a másik elemében jelentkeznek egymásnak ellentmondó irányban. A földrajzi tényezők hatása csak globális jellegű, nem mutatható ki külön a nyelvtani rendszerben, külön a szókincsben, külön a hangrendszerben. A kvantitatív mérés szempontjából a népsűrűség helyzete a legkedvezőbb, de csak a statisztikai adatgyűjtés megindulásától kezdve kaphatunk használható adatokat. Az elszigeteltség mértéke néhány nem jellemző adattól eltekintve nem mérhető. A földrajzi tényezők szimbolikus ábrázolása:

4.15. Az idegen népek hatása (P)

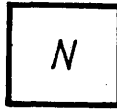
Több-kevesebb biztossággal csak annyi állapítható meg, hogy minél kevesebb idegen hatás éri a nyelvet, annál kevésbé változik. Ez a szabályszerűség fordítva nem érvényesül. Az idegen hatás jelentkezhetik elsősorban a szókincsben; a szintaxisban eléggé kimutatható olykor; a hangrendszerben szintén számolhatunk idegen hatással; legkevésbé az alakrendszer enged más nyelvek hatásának. A szókincs változására vonatkozóan kvantitatív mérések lehetségesek, habár a szám adatok nem tükrözik feltétlenül a változás gyorsaságát. A szimbolikus ábrázolás a következő:

P(q)

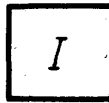
4.16. A népi, nemzeti jelleg, mint tényező (N)

E sajtáságoknak feltehetően van szerepe a nyelvi változások tempójában, de közelebbit nem tudunk róla, és jelenleg semmiféle kvantitatív mérés lehetősége nem áll fent. A tényező szimbolikus ábrázolása:

4.17. A nyelv belső törvényei (belső tényező) (I)

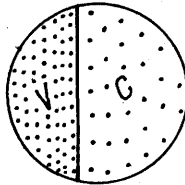
Erről a tényezőről semmit sem tudunk, csak azt, hogy van. Szimbolikus ábrázolása:

4.2. A változások nagyságát (az operandus és a transzformált állapot közti különbséget) mutató matematikai modell

4.21. A hangrendszer (ph) változásának mérése

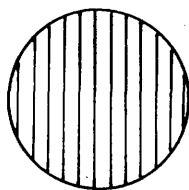
A hangrendszerben többféle abszolút szám és arányszám hasonlítható össze két nyelvállapot között, de főleg a code szempontjából. A message-beli adatok kvantitatív különbsége általában nem mutatható ki, mert a nyelvemlékek adataiból ritkán vonhatók le megbízható következtetések. A sokféle számítás eredményei nincsenek összhangban egymással, s nem tudunk közülük az egészre jellemző adatesoportot kiválasztani. A kapott mennyiségi eredmények különben nem jellemzik a változás lényegét. A kvantitatív adatok szimbolikus ábrázolása:

A V = magánhangzórendszer, a C = mássalhangzórendszer.

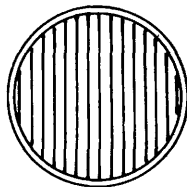
4.22. A morfológia (m) változásának mérése

Az alaktani elemek és összefüggéseik száma többszörösét teszi a hangrendszernek, egyébként ugyanaz mondható el itt is: a sokféle kvantitatív részeredmények egymással nincsenek összhangban, és nem lehet a rendszer változásának egészét jellemző adatcsoportot kiválasztani. A kapott mennyiségi eredmények egyébként sem jellemzik a lefolyt változás valódi mibenlétét. A kvantitatív adatok szimbolikus ábrázolása:

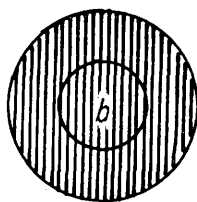
4.23. A szintaxis (syn) változásának mérése

A kvantitatív elemzés lehetősége nem áll fent. Szimbolikusan:

4.24. A szókincs (lex) változásának mérése

A szóegyedek változása a lexikostatisztika módosított alapelveivel megmérhető. A korábbi nyelvállapot adatai persze csak a nyelvemlékek terjedelmétől és jellegétől ügően ismerhetők meg. A szimbolikus ábrázolás:

b = alapszókinés.

4.3. A változás lefolyására ható tényezők kölcsönös összefüggése (visszakapcsolás)

A változások lefolyására ható tényezők osztályozása nagyon mesterkéltnél jellegű. A tényezők legtöbbje más csoportba is beletartozik, vagy pedig elválaszthatatlan a más csoportban felsorolt egyéb tényezők érvényesülésétől.

A nagy történelmi események jelentékeny társadalmi és művelődési változásokat vonnak maguk után, idegen nyelvek hatásának nagyobb vagy az addiginál kevesebb érvényesülését, népmozgalmi változásokat, úgyhogy mindezek együttesen a népi sajtóságokat is megváltoztathatják. A normann hódítás járt ilyen gyökeres és komplex változásokkal az angolszász társadalom életében. A kelet-afrikai bantu törzsek életére, fejlődésére az arab hatás többféle formában jelentkezett a középkortól a múlt század közepéig, és azt eredményezte, hogy kialakult a szuaheli nyelv, mint közvetítő nyelv, amely a keleti bantu nyelvjárások fölé épülven irodalmi és hivatalos nyelvvé vált. Történelmi esemény volt az arabok megjelenése Afrikának e területén, amely véres ellenállási harcokat és az arabok hódításait eredményezte. Társadalmi változásokkal járt, amennyiben a bantu törzsek közt sűrűbb kapcsolatok keletkeztek az arab kereskedelem térhódítása révén, megváltozott a társadalom összetétele a kereskedő réteg kialakulásával, amint a későbbi századokban a rabszolga- és elefántcsontkeresedelem mellett egyre inkább kialakultak a normálisabb kereskedelmi kapcsolatok. A művelődési hatást az arab írás és a mohamedán vallás elterjedése jelentette.

A különféle tényezők hatása nem mindig egyforma erős. A magyar történelemben a török háborúk és hódoltság kora rendkívül nagy fontosságú. Különösen a XVI—XVII. század történelmi helyzete a további századokra is döntően befolyásolta a magyarság sorsát történelmi, társadalmi, művelődési, földrajzi stb. vonatkozásban. Ugyanakkor kétségtelen, hogy e korszak, a török hódítók közvetlen művelődési hatása elenyésző az általuk okozott népmozgalmi, népsűrűségi, társadalmi stb. hatáshoz viszonyítva. Az oszmán-török hatás a magyar nyelvben néhány száz kölcsönző átadásával járt, de ez a szókincsréteg perifériális jellegű volt, és a török idők megszűntével néhány megmaradt szó kivételével csakhamar eltűnt a nyelvből. Ezenkívül ma már csak néhány építészeti emlék, néhány meghonosodott növény- (tulipán, kármán-körte stb.), lófajta stb. őrzi a török korszak nyomát. Pedig a török hódoltság teljesen megváltoztatta az ország nagy részének települési képét a hódoltságról való elmenekülés, az alföldi mezővárosok kialakulása, a törökök kiűzése után való újabb települések következtében. A 150 éves török uralom az ország lakosságának óriási mérvű csökkenését és a természetes szaporodásból való nagy kiesését is okozta. Ugyanakkor szinte semmi nyoma nincs annak, hogy a törökökkel való — általában véve — negatív jellegű kapcsolat valamilyen csekély hatást eredményezett volna a magyar népi, nemzeti sajátosságok alakulására. A magyarság a törökökkel szemben nagyjából ugyanúgy érezhetett, mint az angolszászok a normannokkal szemben, habár ma a köztudatban főleg Jókai regényeinek hatására kedvezőbb képek vannak, és még történetíróknál is megvan ilyen irányú véleményeknek a nyoma.²⁵

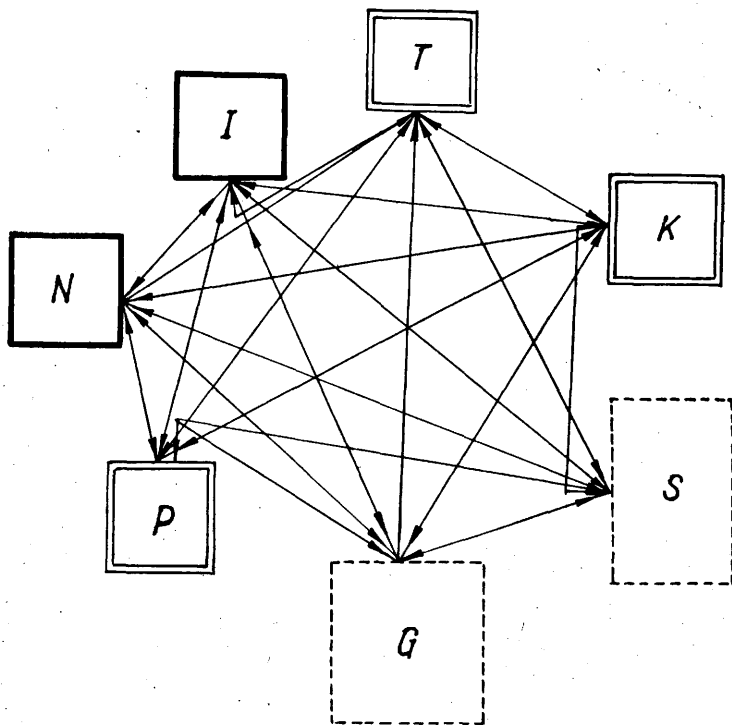
Általában véve mindegyik külső nyelvalakító tényező hatása egymással összefonódva jelentkezik, és az egyik fajta nagyobb átalakulás aligha képzelhető el a másikkal hatásától elválasztva. Az adott népek és nyelvek konkrét története mutatja meg, melyik hatás szerepe volt nagyobb a többihez képest.

A vizsakapcsolás esete nemcsak az operátorok egymásközi viszonyában található meg, hanem valamilyen formában az operandus és az operátorok

²⁵ Lásd pl. TAKÁTS (1915—1917) munkáit.

viszonylatában is fennál. Más szóval talán a nyelv állapota és változásai a külső tényezők fejlődésére is visszahatnak valahogyan. Ennek egyik esete volna a 2.6 fejezetben említett nyelvi hatás WHORF hipotézise szerint, ti. hogy a nyelvi forma döntő módon határozza meg a gondolkodást (s ezen túlmenően a kultúrát, az egész társadalmat). Talán fölösleges részletezni, hogy a nyelvi különféleség milyen jelentős tényezője volt mindig az emberi történelemnek, és ma is az a világpolitikának. Az országok és népek közti baráti vagy ellenséges kapcsolatok gyakran a nyelvi különbségek vagy rokonságok folyamányai voltak. Viszont az is igaz, hogy a nyelvi rokonság vagy különbözőség nem az egyetlen tényezője a népek és országok közti kapcsolatoknak, sőt sokszor más tényezők (gazdasági, társadalmi, kulturális stb.) mellett eltörpül a hatása. Nem egy példát tudunk, amikor rokon nyelvű népek és országok közt ádáz ellenségeség keletkezett, ugyanakkor teljesen különböző nyelvű népek, illetve országok közt tartós baráti, szövetséges viszony alakult ki. A probléma olyan bonyolult és homályos, hogy a visszakapcsolásnak ezt a kibernetikában egyébként legtipikusabb fajtát nem vettem tekintetbe a modell felállításakor.

A nyelvi transzformációk operátorai közt a visszakapcsolás így ábrázolható:

A folyamat egészének ábrázolásakor (330. lap) az operátorok összefüggését külön nyilakkal nem ábrázolhatjuk, mert az áttekinthetőséget zavarná; ezen kívül két külön csoportra kell bontanunk őket, hogy szemléltetőbben mutassuk be egyes operátoroknak a szókincset érintő közvetlen hatását.

4.31. A nyelvi változások kölcsönhatása

A külső tényezők kölcsönös összefüggésén kívül a nyelvi rendszer síkjainak egymásra való kölcsönös hatása szintén módosíthatja a változások lefolyását. Nem mindig, sőt általában ritkán tudunk közvetlen összefüggést kimutatni egyes nyelvi változások között, bár kétségtelen, hogy a legtöbb esetben kell lenni köztük valamilyen összefüggésnek. A strukturalista iskolák (főleg a prágai) próbálkoznak ilyen változási folyamatok kimutatásával abból az alapelvből indulván ki, hogy a rendszer egyes tagjainak megváltozása feltétlenül az egész rendszer változásával is jár, azonban ezek a kezdeményezések inkább csak a hangrendszer síkján maradtak meg. Mindazonáltal már a strukturalista iskolák működése előtt is kimutatható volt több ilyen egymástól függő változási folyamat. A szláv nyelvekben a nyíltszótag-törvény érvényességének megszűnése egy sereg új nyelvi változást vont maga után: a redukált magánhangzók (z, b) részint lekoptak, részint teljes magánhangzókká alakultak át, új mássalhangzókapcsolatok keletkeztek, az alaktanban az összetett és az egyszerű melléknévi ragozás közti különbség megnőtt, hogy az már-már elvesztette morfológikus jellegét (összláv *sz dorv — szdorv + jb, cseh zdráv — zdravý) stb. Az aspektus, mint már említettem, az idő kategóriájával összefonódva fejlődik, és hol az aspektus alaki, szintaktikai és jelentés-tani megnyilvánulásai formálják az idő kategóriájának jelenségeit, hol pedig a tempus irányítja az aspektus megnyilvánulási formáinak fejlődését.

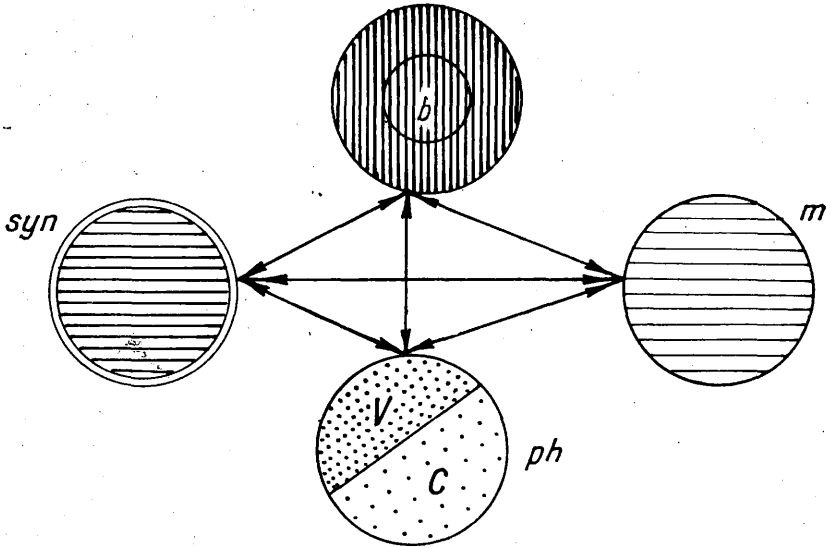
Az angolszász hangrendszerben bekövetkezett változások éreztették hatásukat az alaktan fejlődésében is, néhány kivételével (-s, -ed, -ing stb.) lekoptak a régi suffixumok, a névragozás szintétikus jellege analitikussá alakult át, a szavak végződésének lekopásával megszaporodott az egyszótagú szavak száma stb. Ez az utóbbi jelenség megnövelte a homonimiák előfordulási számát, tehát ezzel a szókincs rendszerében is lényeges változások keletkeztek. A francia kölcsönszavak beáramlása hasonlóképpen hatott az angol nyelv egészére. Habár új fonémákat nem hozott magával, a hangrendszerben szintén jelentős változások keletkeztek, hiszen a fonémák gyakorisága és előfordulási helye módosult, új hangkapcsolatok keletkeztek stb. A dž hang pl. az angolszászban csak a szó végén és közepén fordult elő, a francia kölcsönszavakkal a szó elejére is bekerült (*judge, jealousy*).

A morfológia változásai gyakran magukkal hozzák a hangrendszer változásait.²⁶

Említenünk kell olyan példát is, amely más nyelvi jelenségtől független változásokról szól. A magyar hangrendszer fejlődése pl. semmi fontosabb változást nem okozott az alakrendszer változásában. Problematikus az alaktan és a szintaxis összefüggése bizonyos szempontból. A szórend általában véve függvénye szokott lenni az alakrendszernek: nagyobb alaki gazdagság esetében a szórend rendszerint elég szabad, kevés alaki viszonyító eszköz megléte esetében a szórend feltétlenül kötöttebbé válik. De már a mondatok fajainak kialakulása, különösen a mellékmondatok keletkezése általában független az alaki tényezőktől. Az urál-altaji nyelvek gerundiumos szerkezet típusa, amely ma is jellemzi pl. a török és a finn nyelvet, a magyarban teljesen átalakult és az indogermán típushoz hasonló mellékmondati szerkezet lett rá jellemző.

²⁶ E jelenség irodalmát összefoglalta КЛЫЧКОВ (1962).

A nyelvi rendszer tagjai, a mellékrendszerek közt kölcsönös kapcsolat és összefüggés áll fent, és az egyik változása valamilyen módon maga után vonja a másik változását is, habár ezt az összefüggést gyakran még közvetve sem tudjuk kimutatni. A visszavezetésnek ez a ténye diagramban így ábrázolható:

A folyamat egészének ábrázolásában (333. lap) a nyilakat itt is elhagytuk, ugyanakkor a szókinés különleges helyzetét ki kellett emelni.

4.4. A nyelvi változások tempójának matematikai modellje

Az elmondottak alapján a nyelv változásának tempójára ható tényezők és a létrejött nyelvi változások rendszere a következő összefüggést adja. Lásd következő oldalt.

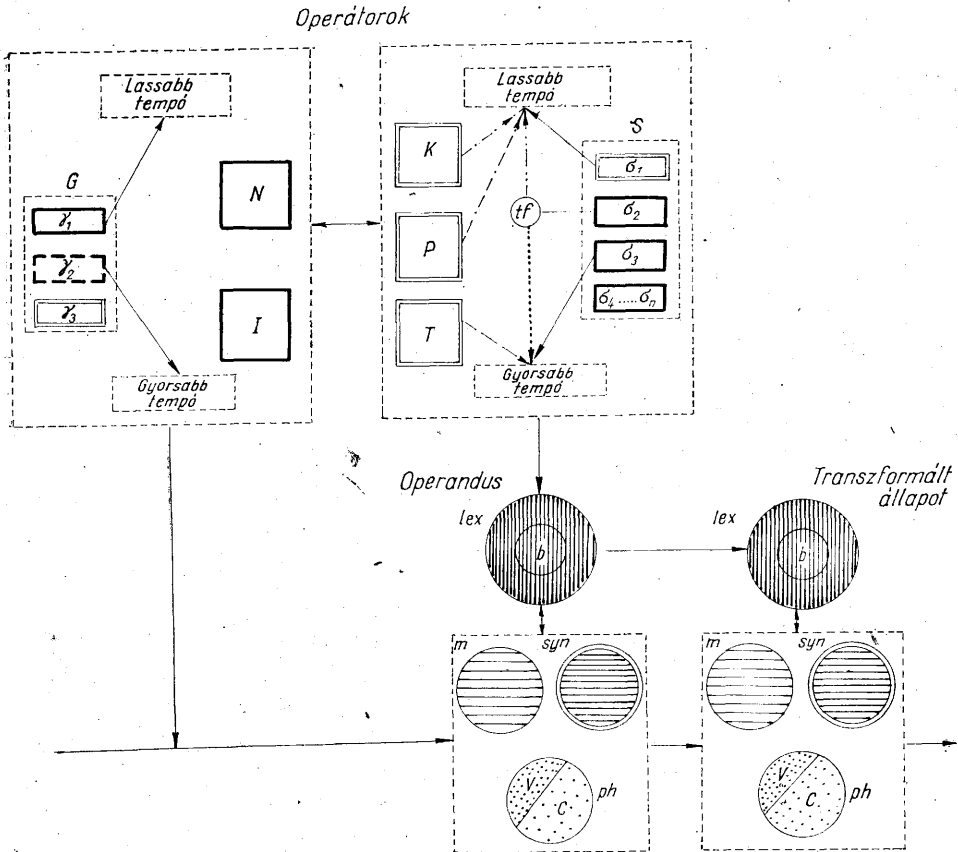
A matematikai modellt az alábbi összefüggések adják:

$$\mathbf{v} = \mathbf{v} \{T(\mathbf{x}), K(\mathbf{y}), S[\sigma_1, \sigma_2 (t-t_{if}), \sigma_3, \sigma_4 \dots \sigma_n], G[\gamma_1, \gamma_2, \gamma_3 (z)], P(q), N, I\}.$$

A \mathbf{v} vektor komponensei: $v_{ph}, v_m, v_{syn}, v_{lex}$. Továbbá $\mathbf{v} = \frac{d\mathbf{A}}{dt}$, ahol az \mathbf{A} vektor komponensei: $A_{lex}, A_{syn}, A_m, A_{ph}$. Tehát a fenti két egyenlet felírható külön az említett komponensekre is. Fennállanak az alábbi egyenlőtlenségek:

$$\left| \frac{\partial v_{lex}}{\partial T} \right| > \left| \frac{\partial v_{gram}}{\partial T} \right|$$

$$\left| \frac{\partial v_{lex}}{\partial S} \right| > \left| \frac{\partial v_{gram}}{\partial S} \right|$$

$$\left| \frac{\partial v_{lex}}{\partial K} \right| > \left| \frac{\partial v_{gram}}{\partial K} \right|$$

$$\left| \frac{\partial v_{lex}}{\partial P} \right| > \left| \frac{\partial v_{gram}}{\partial P} \right|$$

A matematikai kifejezésekben v a nyelvi változások tempóját, A a mindenkori nyelvi állapotot, t az időt jelenti. Az egyenlőtlenségek azt fejezik ki, hogy a T , S , K és P operátorok gyorsabban, ill. közvetlenebbül hatnak a szókincsre, mint a nyelv többi szintjére ($gram$).

5. Tanulságok

5.1. Tanulságok a nyelvtudomány számára

A modelltől láthatjuk, hogy a tudomány sem most, sem a jövőben nem lesz képes a nyelvi változások lefolyása rendkívül egyenetlen tempójának kvantitatív mérésére (ami persze nem jelenti azt, hogy a nyelvi változások lényegét a tudomány ne tudná más, nem matematikai eszközökkel megragadni, mint eddig is tette). A helyzet javulására a jövőben sem számíthatunk. Néhány, ma még ismeretlen tényező talán a jövőben, alaposabb tudományos megfigyelések után, tisztább alakban fog előttünk állani, mint pl. a népi, nemzeti sajátosságok ma még szubjektív volta, sok tényező a jövőben pontosan felmérhető lesz (népsűrűség, művelődési adatok), habár ezek a mennyiségi mutatók nem mindig fedik a tényező csak minőséggel kifejezhető lényegét. A baj azonban még csak nem is ebben van, hanem főleg abban, hogy amíg a jelenkor, és a tudomány egyre tökéletesedő módszerei folytán, a jövő korszakok adatai — amelyeknek ha nem is mindig lényeges, de azért nem teljesen mellékes mondanivalójuk lehet — már most ismeretesebbek vagy a jövőben ismeretesebbek lesznek, addig az elmúlt korszakokra vonatkozó statisztikai és egyéb adatok megismerésére nagyon kevésbé számíthatunk. Igaz, egy-egy újabb nyelvemlék, történelmi oklevél felbukkanhat, de azért a történelem századokkal előbbi korszakaiból már lényegesen új adatokat nem meríthetünk problémánk számára. Márpedig ebben a vonatkozásban sokkal kevésbé értékes a jelenkor és a jövő adatainak egybevetése, mint a múlt korszakoknak a jelen nyelvi, társadalmi, történelmi, művelődési stb. adataival való összehasonlítása. A nyelvi fejlődés ugyan az úrhajózás és az atomkorszak jövő évszázadaiban sem fog megállani, a ma meglévő nyelvek legnagyobb része továbbmegy az emberi nyelvek fejlődésének jellegzetes útján, de a jövőben várható és az eddig lezajlott nyelvi változások természeté közt óriási különbség van. A modern kor életformái között, amidőn a társadalom tagjai közti érintkezés oly szoros a közlekedés (vonat, autó, repülőgép, helikopter majd rakéta), a hírközlés (telefon, táviró, rádió, televízió, magnetofon, telex, napilapok, könyvek) hallatlan mérvű fejlődése következtében, a művelt, haladó, az ipari fejlődés magas fokán álló, ún. civilizált népek nyelvei sokkal lassabban fognak változni, mint századokkal ezelőtt, a lovaskocsi és a pergament vagy a kézi sajtó korában. A nyelvi változás folyamataira ható tényezők közül elsősorban azoknak a szerepe növekszik meg, amelyek éppen a nyelvi fejlődés tempóját

lassítják. A nagy történelmi megrázkódtatások pedig, amelyeknek olyan nagy szerepe volt hajdan a nyelvi folyamatok meggyorsításában, talán kiküszöbölődnek egyszer, vagy megritkúlnak. Pusztító járványok, népek erőszakos megtizedelése, a kitelepítések és áttelepítések minden fajtája talán nem fogja rémíteni a jövő társadalmát. Ami a még nem „civilizált”, a gyarmati sorból függetlenné vált vagy váló népek nyelvét illeti, ezek vagy átalakulnak hosszabb-rövidebb évek, évtizedek alatt irodalmi nyelvvé, és akkor a régi irodalmi nyelvek fejlődésében osztoznak, vagy lassan eltűnnek és kihalnak. Az irodalmi nyelvvé válás folyamata igen értékes adatokat fog ugyan szolgáltatni e nyelvek fejlődésére vonatkozóan, de itt inkább csak a szókincs átalakulásáról, egy gyökeres nyelvújítás jelenségeiről lehet szó. Vagyis a jövőben lezajló nyelvi változásokból kevés értékes adatot nyerhetünk e tanulmányban feladott probléma megoldásához.

A korunkig megismert vagy megismerhető adatok viszont nem elegendők a kvantitatív számítások elvégzésére, de ezért a nyelvészek és egyáltalán a nyelvészet nem marasztalható el. A változásokra ható tényezők szerepe és a tényezők közti összefüggések lényege csak tapasztalati úton volna megismerhető. De éppen az induktív következtetések levonására igen csekély tapasztalati adat áll rendelkezésünkre. A világ mintegy 3000 nyelve közül csak kb. 200 nyelv története ismerhető meg jól-rosszul, mert mindössze ennyi rendelkezik egyáltalán írásbeliséggel hosszabb-rövidebb idő óta. De ezek jó része éppen olyan, hogy nyelvemlékeik száma és terjedelme nagyon kevés (fríg, trák, venet) vagy csak a közelmúlt évszázadokból való (vogul, osztják, szuahéli stb.), illetve ha hosszabbak is az írásos nyelvi adatok, a nyelv maga régen kihalt (sumér, polab stb.), továbbá még az írása, illetőleg a szövegek jelentése sincs pontosan megfejtve (etruszk, maja stb.), azon kívül az illető népek történelméről, társadalmi életéről, művelődéséről visszamenőleg szintén hiányzanak a megbízható adatok. A kvantitatív mérések elvégzéséhez legalább olyan nyelvek adatai kellenének, amelyeknek írásbelisége 6–800 éves múltra megy vissza, a nyelvemlékek száma és terjedelme elég nagy és századonként csoportosítható. Az ilyen nyelvek száma legfeljebb félszáz körül mozog. Márpedig ahhoz, hogy a sokféle külső tényező szerepét és kölcsönös összefüggését a nyelvi változásokon kimutathassuk, legalább 500 ilyen nyelv adatainak számbavételére lenne szükség. Ha ennyi nyelv történetét ismernők, akkor külön lehetne választani a különböző külső tényezők hatását egymástól, mert egy-egy típusú nyelvi változás több különböző külső körülmény fennállásának figyelembevételével volna vizsgálható.

Mivel azonban csak félszáz nyelv történetét ismerjük pontosabban, és a rájuk ható külső körülmények is csupán egyfajta változással hozhatók összefüggésbe, mindegyik transzformáció végeredményben egyedi eset (a normann hódítás és az angol nyelvtörténet nem hasonlítható össze a török hódítással és a magyar nyelv történetével), amely messzebbmenő egzakt következtetések levonására nem alkalmas. Ez a helyzet pedig mindaddig így marad, amíg valami csodálatos emberi találmány, a H. G. Wells időgépehez hasonló, nem lebbenti fel az elmúlt időkről a fátylat.

Mindebből az a tanulság, hogy a nyelvi változások üteme nem mérhető. A nyelvek egyenetlen ütemben változnak, de a lefolyás nyelvenként és nyelvi sikonként eltérő tempója semmiféle kvantitatív számítási módszerrel nem mérhető, gyakorlatban használható matematikai modell ebben a vonatkozásban nem állítható fel.

5.2. Néhány távolabbi következtetés

A kibernetika és matematika alkalmazásának területe a rövid idő alatt elért jelentős eredmények hatására olyan ismeretágakra is áttérjed, ahol eddig kvantitatív módszerek igénybevételére nem gondoltak. Az új tudományág valóban nagyszerű perspektívája azonban nemegy kutatót túlzott követelések és remények felállítására ösztönzött. Mind a kibernetikának, mind a szaktudományoknak előnyére válik, ha a vérmes reményeknek gátat szabunk és a kutatások irányát józanabb mederbe tereljük. Ezt az elméleti tételek revíziójával kell kezdeni.

Csak részben igaz az a CLAUS (1961: 178—179, 182 és 209—212) által is hangoztatott felfogás, amely szerint a mennyiségi viszonyok nem választhatók el a minőségi viszonyoktól, hogy minden dolog, minden folyamat a mennyiség és minőség egysége, tehát ha a tényeket mennyiségi oldalukról fejtjük ki, feltétlenül minőségi eredményekhez is jutunk, továbbá hogy minden minőségi viszony mennyiségi, matematikai eszközökkel kifejezhető. Kétségtelen, hogy a minőségi viszonyoknak van mennyiségi oldala is, azonban a valóság hiteles ábrázolása nem mindig érhető el egzakt eszközökkel. Abban is igaza van CLAUSnak, hogy a matematika tudományának jövőbeni fejlődésével, nem utolsósorban az elektronikus számológépek segítségével sok eddig elvégezhetetlen számítás megoldható lesz. Bizonyosra vehető, hogy a nyelvi rendszer szinkronikus és diakronikus alkatának vizsgálatára a jövőben még inkább igénybe fogják venni a kvantitatív módszereket, és ezektől számos probléma megoldása várható. De még több olyan számítás van, amely sohasem lesz elvégezhető, mert hiányozni fognak a szükséges mennyiségi adatok, vagy a meglévő mennyiségi adatok nem jellemzik a minőségi viszonyt, folyamatot, jelenséget.

CLAUSnak arra a szemrehányására (1961: 212), hogy az egyes szaktudományok művelői gyakran nincsenek tisztában anyagukkal, nem tudják egzaktan megfogalmazni, mit akarnak kutatni, azt kell felelnünk, hogy nem mindig a szakemberben van a hiba, hanem tudománya anyagának jellegében. A világ természete olyan, hogy túlságosan bonyolult, a kibernetika nyelvén szólva, a fekete doboz²⁷ túlságosan nagy, ezért teljességgel nem lehet megismerni. Persze ismereteink egyre tökéletesednek és szélesednek, a világ számos részrendszere nem túlságosan nagy fekete doboz. Az egzakt tudományok által vizsgált jelenségek általában könnyebben megismerhetők, mert a holt világ jelenségei kevésbé bonyolultak az élő világ jelenségeihez képest, amelyekben belül a társadalom jelenségei gyakran a legbonyolultabbak. Igaz, a társadalmi jelenségek egy része szintén megismerhető, sőt egzakt szabályszerűségbe foglalható, CLAUS (1961: 450—485) néhány ilyen példát sorol fel, köztük a tőkés bővített újratermelés Marx által felállított törvényét, amely a szerző szerint a kibernetikai modellek kitűnő példája. De számos társadalmi jelenség mégsem önthető egzakt modell formájába: a nyelvi jelenségek nagy része sem.

Amint a hangrendszer és a morfológia jelenségeinek kvantitatív elemzésével foglalkozó fejezetben láttuk (3.1 és 3.2), a társadalom bonyolult és sok százból összetevődő viszonyai közül nem mindig lehet a legfontosabb, a leg-

²⁷ A fekete doboz (black box) olyan szerkezet, rendszer, amelynek belső tulajdonságait nem ismerjük, és így transzformációjára csak kísérletek alapján következtethetünk. Ha túlságosan nagy a fekete doboz, azaz bonyolult szerkezetű, akkor természete még kísérletekkel sem ismerhető meg teljesen.

jellemzőbb láncszemet megragadni, mert talán nincs is ilyen, vagy mert éppen ezek maradnak homályban.

A matematikai módszerek alkalmazása gyakran semmi lényegesen új eredményt nem hoz a minőségi módszerekkel elért megállapításokkal szemben. Ez vonatkozik a glottochronologia módszerére is. Persze a haszontalan és balsikerű vizsgálatoknak gyakran lehet fontos részeredménye, amely más vonatkozásban hasznos új ismereteket hoz. A glottochronologia például felhasználható rokon nyelvek és nyelvjárások egymástól való különbségének kvantitatív mérésére genetikai vizsgálatok célkitűzésének igénye nélkül.

Amint a glottochronologia egyik megalapítója, SWADESH (1952) maga is rámutatott, a nyelvek egyenetlen fejlődésének tételét már a XIX. században kimutatták nem egzakt számítások, hanem inkább csak subjektív megfigyelések útján. Ez a megfigyelés azonban a különféle nyelvek tucatjainak történeti adataiból szerzett tapasztalatokra épült. A képletekbe nem foglalt, subjektív tapasztalatokból felállított tétel mégis helyesnek bizonyult, és egy évszázaddal később a magam (FODOR 1961b), továbbá BERGSLAND és VOGT (1962) által végrehajtott ellenőrző mennyiségi számítások igazolták ezt a törvényszerűséget. Ez a példa pedig azt bizonyítja, hogy még a kibernetika és a matematika alkalmazásának olyan nagyszerű eredményei mellett is érvényes az a metodikai elv, amit nem szégyellek kimondani: számos esetben, amikor a jelenségek nagy száma egzakt mennyiségi vizsgálat nélkül valamilyen tendenciára mutat, elegendő a pusztán, kvalitatív megfigyelés. Mindaddig, amíg a jelenséget csak nagy vonalaiban akarjuk megragadni, akkor szükséges a kvantitatív módszer. Ha azonban tovább akarunk látni a szembeszökő lényegen, a részletek is érdekelnek bennünket, amelyekből új, másutt felhasználható, más irányba is mutató szabályszerűségek felismerése születhetik, a kvantitatív módszerek igénybevétele aligha nélkülözhető.

Mondjunk egy banális példát a fenti megállapításra. A fővárosunkat (és más nagyvárost) látogató idegen minden számolgatás nélkül, felületes szemlélődés után egy-két nap alatt megállapíthatja, hogy a közúti járművek kihasználtsága a napszakon belül nem egyenletes, az utasmennyiség szinte meghaladja a befogadóképességet reggel $\frac{1}{2}$ 6 és 8 óra, továbbá délután $\frac{1}{2}$ 3 és $\frac{1}{2}$ 6 között, más órákban kényelmesen lehet utazni, még ülőhely is bőven akad. Aligha akadna olyan közlekedési szakember, aki ezzel a triviális megállapítással szembehelyezkedve általános utasszámlálás útján más eredményre akarna jutni. Persze ez a tény még nem elegendő annak a problémának a megoldására, hogy hol kellene sűríteni a járatokat, hol kellene új járatot indítani, hol pedig csökkenteni a járatok sűrűségét, vagy éppen megszüntetni egy-egy járatot. Ilyen problémák eldöntésére szoktak utasszámlálásokat tartani, mert már a subjektív megfigyelések tanúbizonyságai nem elégségesek.

Még néhány szót kell szólni a matematikai modellek jelentőségéről. Sok esetben nagy haszonnal jár, ha bonyolult összefüggéseket matematikai formába tudunk önteni, hisz egyszerűbben, világosabban fejezzük ki vele a törvényszerűségeket, mint szavakkal. Az olyan modell azonban, amely a jelenségek sokrétű voltának semmibevevésével, leegyszerűsített, vulgarizált összefüggéseket vél megállapítani, félrevezető és káros. Kétségtelen, hogy a szavakba önthető törvényszerűségek szimbolikus, matematikai alakban is kifejezhetők. A szaktudományok művelőit abban segíti a matematikai módszer, hogy az általa feltárt összefüggést egyszerűbben kifejezhesse, hogy más területen alkalmazhassa és számításokat végezhesen vele. Gyakran éppen a szim-

bolizálás során bukkannak fel új, addig csak lappangó törvényszerűségek. De amikor az összefüggések, a jelenségek pontos, kvantitatív megismerése nem lehetséges, a matematikai modell felállítását nem lehet erőltetni, mert csak üres formához, önámításhoz, sőt hamis tételhez vezet.²⁸

A szélsőséges túlzások, a glottochronológiához hasonló szélmalómharc-szerű próbálkozások helyett a kibernetikai, matematikai módszerek sok új eredmény megismeréséhez segítik a szaktudomány művelőjét, ha a tudományosság szilárd talaján marad.

Budapest, 1962. október

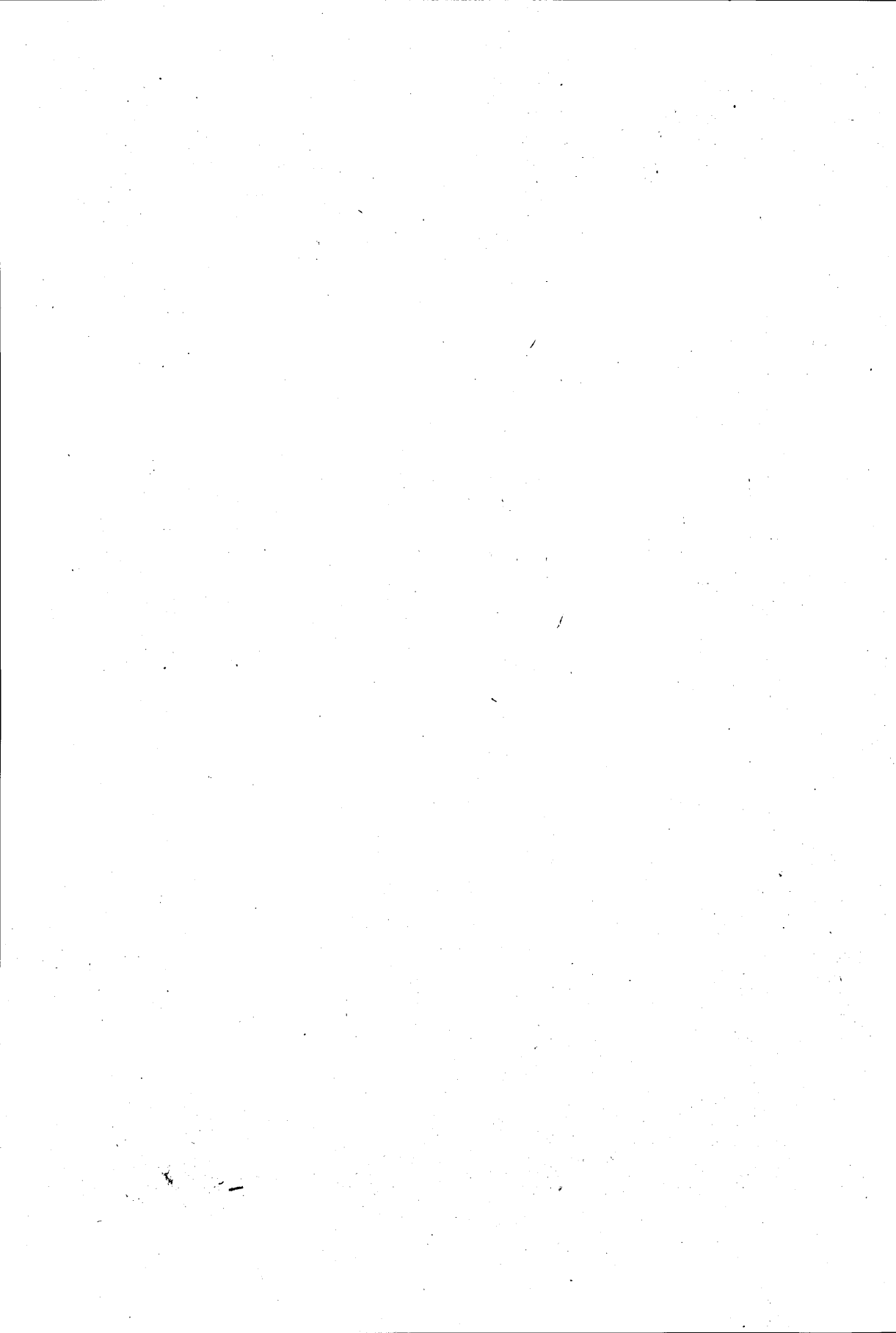
FODOR ISTVÁN

Irodalom

- ASHBY, W. ROSS (1959), *An Introduction to Cybernetics*. London.
- АХМАНОВА, О. С.—МЕЛЬЧУК, И. А.—ПАДУЧЕВА, Е. В.—ФРУМКИНА, Р. М. 1961. О точных методах исследования языка. Москва.
- BAR-HILLEL, YEHOShUA (1953), A Quasi-Arithmetical Notation for Syntactic Description. *Language* 29: 47—58.
- BÁRCZI GÉZA (1951), *A magyar szókincs eredete*. Budapest.
- BERGSLAND, KNUT—VOGT, HANS (1962), On the Validity of Glottochronology. *Current Anthropology* 3: 115—153.
- BRØNDAL, VIGGO (1943), *Essais de linguistique générale*. Copenhagen.
- CHOMSKY, NOAM (1957) *Syntactic Structures*. 's-Gravenhage.
- CHRÉTIEN, C. DOUGLAS (1962), The Mathematical Models of Glottochronology. *Language* 38: 11—37.
- CLAUS, GEORG (1961), *Kybernetik in Philosophischer Sicht*. Berlin.
- CURTIS, JACK H. (1960), *Social Psychology*: Toronto — London.
- DEME LÁSZLÓ (1957.), On the Inherent Laws Governing the Development of Language. *Acta Linguistica* 6:107—143.
- FODOR ISTVÁN (1961a), A megkülönböztető elemek jelentősége: NyK. LXIII, 129—160.
- FODOR ISTVÁN (1961b), A glottochronologia érvényessége a szláv nyelvek anyaga alapján. NyK. LXIII, 308—356.
- GREENBERG, J. H. (1960), A Quantitative Approach to the Morphological Typology of Languages. *International Journal of American Linguistics* 26: 178—194.
- GUȚU-ROMALO, V. (1959), Stabilirea datei de separație a arominei de dacoromână cu ajutorul glotochronologiei. *Studii și Cercetări Lingvistice* 10: 573—585.
- HATTORI, SHIRO (1961), A Glottochronological Study on Three Okinawan Dialects. *International Journal of American Linguistics* 27: 52—62.
- HERDAN, GUSTAV (1956), *Language as Choice and Chance*. Groningen.
- ИСАЧЕНКО, А. В. (1960), Грамматический строй русского языка в сопоставлении с словацким. *Морфология, Часть вторая*. Братислава.
- JAKOBSON, ROMAN—FANT, C. GUNNAR—HALLE, MORRIS (1955), *Preliminaries to Speech Analysis: The Distinctive Features and Their Correlates*. Massachusetts Institute of Technology.
- JESPERSEN, OTTO (1925) *Language: Its Nature, Development and Origin*. London—New York.
- KELEMEN JÓZSEF (1954), Hány szó van nyelvünkben. *Nyt.* 78: 68—74.
- KLUCKHOHN, CLYDE—MURRAY, HENRY A. (szerk.) (1953), *Personality in Nature, Society and Culture*. London.
- КЛЫЧКОВ, Г. С. (1962), Развитие диахронической фонологии за последние годы. *Вопросы Языкознания* 11:123—129.
- KNIEZSA ISTVÁN (1952), *A magyar helyesírás története*. Budapest.
- KRAHE, HANS (1958), *Indogermanische Sprachwissenschaft. I. Einleitung und Lautlehre*. Berlin.

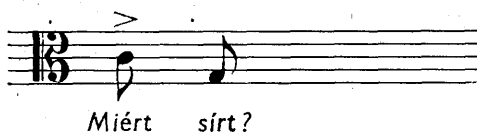
²⁸ Vö. PLATH (1961: 22—23) megjegyzéseit. BAR-HILLEL említett (l. a 24. jegyzetet) előadásai hasonlóan sok kételyt tartalmaznak a matematikai módszer alkalmazhatóságára vonatkozóan.

- LEHMANN, WINFRED P. (1962), *Historical Linguistics: An Introduction*. New York.
- LÉVI-STRAUSS, CLAUDE (1951), *Language and the Analysis of Social Laws*. *American Anthropologist*. 53: 155—163.
- LE BON, GUSTAVE (1898), *Lois psychologiques de l'évolution des peuples*. Paris.
- MARTINET, ANDRÉ (1955), *Economie des changements phonétiques*. Berne.
- MEAD, MARGARET (1953), *National Character*. *Anthropology Today*. (Kroeber szerk.). 642—667. Chicago.
- MOLNÁR ERIK (1962), *Dialektikus materializmus és társadalomtudomány*. Budapest.
- PAPP LÁSZLÓ (1962), *Application de la statistique linguistique aux recherches de la dialectologie historique*. *ALH*. XII, 67—94.
- PLATH, WARREN (1961), *Mathematical Linguistics*. *Trends in European and American Linguistics 1930—1960* (Christine Mohrmann, Alf Sommerfelt, Joshua Whatmough szerk). Utrecht—Antwerpen.
- RIES, JOHN (1927), *Was ist Syntax?* Prag.
- ШАУМЯН, С. К. (1958), *История системы дифференциальных элементов в польском языке*. Москва.
- SWADESH, MORRIS (1952), *Lexicostatistic Dating of Prehistoric Ethnic Contacts*. *Proceedings of the American Philosophical Society* 96: 452—463.
- TAKÁTS SÁNDOR (1915—1917), *Rajzok a török világból*. Budapest.
- ТОПОРОВ, В. Н. (1959), *О введении вероятности в языкознании*. *Вопросы Языкознания* 8:28—35.
- VENDRYES, J. (1950), *Le langage*. *Introduction linguistique à l'histoire*. Paris.
- VÉRTES EDIT (1955), *Szótározott szavaink száma és a szókészlet nagysága*. *Nyr.* 79: 329—338.
- ЗВЕГИНЦЕВ, В. Я. (1952) *Понятие внутренних законов развития языка в свете работ И. В. Сталина по языкознанию*. *Вопросы Языкознания в свете трудов И. В. Сталина*. Москва.

A beszéddallamtól a zenei dallamig

1. „Hanglejtés és dallam szorosan összekapcsolódnak, eredetük valahol a legtávolabbi múltban nyilván egy és ugyanaz”. — írja SZABOLCSI BENCE „A melódia története” (Budapest 1957) című könyvében. Beszéddallam és zenei dallam: feltehetően azonos eredetű, de divergens irányban fejlődött, különböző jellegű és rendeltetésű két kifejezési forma. A hang mindkettőnek az alapanyaga, de ez a beszéddallam esetében kötetlen (relatív), a zenei dallam esetében kötött (abszolút) magassági fokokon mozog. Az egyes magassági fokok közötti különbség: a h a n g k ö z ö k n a g y s á g a a beszéddallamnál a nyelvközösség minden tagja számára egyértelmű jelentéshez, jelentésárnyalathoz kötött. Senki sem változtathat egy „kvart”¹ hangközt „kvintre” anélkül, hogy a mondat jelentése legalább árnyalatában meg ne változnék. Ha a „Miért sírt?” kiegészítendő kérdés normatív hanglejtésének „kvart” ereszkedését „kvintre” változtatjuk, akkor töprengő — gyanakvó kérdést kapunk (1a és b ábra). A kétféle kérdő mondatot 10 kísérleti alannyal meg-

1a. ábra

1b. ábra

hallgattattam avval a kéréssel, hogy írják körül a helyzetet, amelyben elképzelik őket. A „kvart” ereszkedésű formát általában normatív, különösebb emóció nélkül kiejtett kérdésnek ítélték. A „kvint” ereszkedésű hanglejtés forma esetében ilyen vélemények hangzottak el, mint „valaminek történnie kellett, azért sírt, valamit eltagadtok előttem, vajon ki bánthatta, töprengő, gyanakvó” stb. Ha a magyar nyelvközösség bármely tagja különösebb emóció nélkül, normatív formában felteszi a „Miért sírt?” kérdést, annak dallama mindenkinél „kvart” ereszkedésű: ez a hangköz rögződött a normatív kiegészítendő kérdéshez a magyarban. A tartalom és dallami tényező ilyen társítása senkinek sem okoz problémát: ösztönösen végzi mindenki, mint a beszéd-folyamatban adott egyéb műveleteket is. A zenei dallamban a hangköz-

¹ A zenei terminusokat csak idézőjelesen alkalmazom itt és a következőkben a nyelvre vonatkoztatva. Nem a szoros értelemben vett zenei kvarttról, kvintről van itt szó, hanem csupán e hangközök megközelítő nyelvi megfelelőjéről.

nagyság és jelentésárnyalat ilyen jellegű függőségi viszonyával nem találkozhatunk. Schumann „Warum?” című zongoradarabjának (Phantasiestücke Op. 12) alaphangulata és mondanivalója nem függvénye a kérdés-motívum megoldást keresően nyitva hagyott nagy szext emelkedésének, és fordítva (2. ábra): a nagy szext emelkedés nem a töprengő kérdés feltétlen program-

2. ábra

zenei kifejezés-kelléke. Írhatott volna helyette a szerző történetesen kis szextet, vagy szeptimet, sőt megszólaltathatta volna ezt a kérdést merőben más motívummal, a megoldások nagyszámú variációjával. Beethoven például — az op. 135. vonósnyégy IV. tételének mottójaként szereplő kérdés-dallamban — szükített kvart fellépéssel kérdezi: *Muss es sein?* (És határozott, tiszta kvart lelépéssel dönt: „Es muss sein!” — Szabolcsi Bence közlése.) Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a már ilyen vagy olyan hangközökkel megkomponált dallam egyes hangközeit megváltoztathatjuk az illető dallam több-kevesebb eltorzulása nélkül. Nem azért, mintha az a hangköz az illető dallam mondanivalójának szerves tartozéka lenne, úgy, amint ez a beszédben van (hiszen akkor egy-egy mondanivalót, lelki tartalmat minden zeneszerzőnek egyformán kellene megkomponálnia, ami természetesen abszurdum, hiszen művészetről van szó), hanem egyszerűen azért, mert a hangköz megváltoztatás új formájú — bár nem feltétlenül új mondanivalójú — dallamvariációt eredményez. Ha az említett zongoradarab nagy szext emelkedését kis szextre változtatjuk, kétségtelenül érzékeljük a dallam eltorzulását, érezzük, hogy nem ugyanarral a dallamformával állunk szemben, de a mondanivaló: a nyitva hagyott kérdés jellege így is megmarad: tehát a hangköz megváltoztatása megváltoztatta ugyan a dallamformát, de a jelentés-érzetet nem változtatta meg. A beszéddallam egy hangközének megváltoztatása — amint láttuk — nem egyszerűen új dallamformát szül, hanem merőben új, más jelentést, mondanivalót. E különbség oka a két kifejezésmód (a beszéd és zene) különböző hivatásában rejlik: a beszéddallam meghatározott, körülhatárolható, a nyelvi közösség minden tagja számára egyértelmű jelentés hordozója, az emberi gondolatok hangos közlésének eszköze; a zenei dallam nem egyszerű gondolatközlés, sokkal komplexebb ennél, mondanivalója sokrétűbb, elvontabb, és nem olyan egyértelműen körülhatárolható, mint a beszéddallamé, egyszerűen: a zene művészet és nem egyszerű közlési mód.² Abból a tényből, hogy a beszéddallam egzakt jelentés hordozója, következik, hogy a beszéd csak egy bizonyos számú hang-lejtésformát használ fel a számtalan lehetséges kombináció közül, s ez a felhasznált hányad általános érvényű és konvencionális.³ A zene ezzel szemben

² Vö. S. VAN WAESBERGHE, *Phonetics in its Relation to Musicology: Manual of Phonetics*. ed. by L. Kaiser (Amsterdam, 1957) 375.

³ „A konvenció, az állandósult keret . . . voltaképp . . . minden hanglejtést áthat és éltet, nélküle még a személyes élményt is bajos elképzelünk.” — írja SZABOLCSI BENEC (i. m. 10—11), vö. még O. VON ESSEN: *Grundzüge der hochdeutschen Satzintonation* (Ratingen, 1956) 12.

szinte megszámlálhatatlan dallamformával él annak ellenére, hogy lehetőségei — a zenei skála keretei között — jóval szűkebbek a beszédben adott lehetőségeknél. Anyagában, motivális lehetőségeiben és megoldásaiban jóval gazdagabb, korlátlanabb és szabadabb. A zenei motívumok ugyanis — a beszéddallamformáktól eltérő rendeltetésük folytán — nem tartanak igényt általános érvényre, ennél fogva jóval kötetlenebbek, variációs és kombinációs lehetőségeik jóval nagyobb számúak.

A hanglejtésformáknak nemcsak az egyes hangköz-nagysága jelentéshez kötött, hanem a hangközök nagyság-rendje, az egyes hangok elrendeződésének módja: a dallam menete, „konfigurációja” is. Fent idézett példamondatunk az 1a ábrán látható hanglejtéssel normatív kiegészítendő kérdés, emelkedő-ereszkedő dallammenettel ismételt kérdés (3. ábra), végig emelkedő dallammenettel „tehát...” kérdés (4. ábra), stb. A zenei motívumok dallam-

Miért sírt?

3. ábra

Miért sírt?

4. ábra

mozgása nem határozott jelentéshez kötött: a mondanivalóhoz még a programzenében sem kapcsolódik meghatározott dallam — ahogy erre már előbb utaltunk —, tartalom és kifejezési forma nem olyan módon függnek össze, mint a beszédben: a tartalom nem ragaszkodik bizonyos adott, konvencionális formákhoz.

Az előbbiekből szükségszerűen következik, hogy a beszéddallam hangterjedelme — a hangközviszonyok függvénye lévén — szintén konkrét információ hordozója. A zenében a hangterjedelem nem tükrözi olyan pontosan és egyértelműen a mondanivaló jellegét, jelentésárnyalatait, mint a beszédben. (Még a romantikus és modern zenében sem, ahol a dallamok hangterjedelme az adott lehetőségeken belül korlátlan, szemben az egyes korok dallamainak, például a középkori zenei dallamoknak — többek között a gregorián énekek, a korálok dallamának — sőt bizonyos mértékig a klasszikus stílus dallamainak ambitusbeli korlátaival.)

A beszéddallam különböző hangszinten való elhelyezkedése, hangfekvése szintén egy-egy jól körülhatárolható, általános érvényű mondanivaló, információ forrása. Mély szinten szólal meg az említett kérdő mondat (Miért sírt?), ha megdöbbenést akarunk vele kifejezni; magas fekvésben, ha felelősségre akarunk vonni valakit; és középfekvésben, ha normatív kiegészítendő kérdésnek szánjuk. A zenében a dallam hangfekvése — a zene jellegénél fogva — nem kapcsolódik olyan szorosan egy-egy konkrét jelentésárnyalathoz, mint a beszédben. A zenei kifejezést kereső mondanivaló nincs predestinálva ilyen vagy olyan hangfekvésre, mint ahogy ez a beszédben van. A már kész dallamkompozíció más fekvésben való megszólaltatása sokkal halványabban érezteti a transzpozíció okozta „jelentésváltozást”, mint a beszéddallam fekvésének megváltoztatása.

A beszéddallam gyorsasága (tempója) szintén döntő a mondanivaló megértésében: tehát jelentéshez kötött. A gyors tempó izgalmat, a lassú

tempó megdöbbenést, csodálkozást, töprengést, gúnyt, stb. árul el a beszélő részéről. Priestley „Veszélyes forduló” című darabjában Róbert kérdése „Martin is azt hitte?” $\downarrow = \text{cca } 66^4$ tempóval hangzott el a színpadon (Zenthe Ferenc alakításában: 5. ábra). Ezt a mondatot – a kontextustól függetlenül

5. ábra

meghallgattattam 10 kísérleti alannyal avval a célzattal, hogy írják körül a helyzetet, amelyben a mondatot elképzelik. Ilyen meghatározások születtek: elgondolkodó, rekapituláló, „érdekes . . . lehetséges ez?”, vajon igaz lehet ez?”, „nahát, ezt mégsem hittem volna”, problémázó, szomorú, lehangolt, stb. — és ezek a vélemények meg is felelnek a valóságnak. Ugyanezt a mondatot ugyanevvel a hanglejtésformával, de ezúttal $\downarrow = \text{cca } 120$ tempóval magnetofonszalagra vettem és ugyanavval a 10 alannyal meghallgattattam. Ezúttal a következő eredményeket kaptam: izgatott, „hiszen ez borzasztó . . .”, rémület, támadó, kemény, vádoló. Tehát a kétféle beszédsebességgel két merőben különböző lelkiállapot társul: a lassúval szelíd, töprengő, a gyorsal agresszív: tehát ugyanaz a hanglejtésforma megváltozott tempóval mást mond.⁵ A zenében a tempó nem determinálja ilyen szoros értelemben és kategórikus módon a mondanivaló jellegét. Egy-egy zenei mondanivaló, hangulat, helyzet nem egyetlen konvencionális tempót tételez fel. Zenei mondanivaló és tempó függőségi viszonya jóval lazább, mint a beszédben. Kétségtelen tény, hogy a felismerhetetlenségig el lehet torzítani egy megírt dallamot a tempó megváltoztatásával, de a tolerancia így is összehasonlíthatatlanul nagyobb, mint a beszéd esetében. Muszorgszkij „Egy kiállítás képei” című darabjában az egyes képek közé iktatott — egyazon témára épülő — „Promenade”, amely a zeneszerzőnek a képek között való ide-odajárását ábrázolja, a tempóbeli felfogások elég széles skáláját túri el. (A közjáték karakterére utaló „allagro giusto”, „tranquillo”, stb. jelölések is erre engednek következtetni.)

A beszéddallam *dinamika* is jelentéshez kötött: mást jelent a mondat, ha „forte”, mást ha „piano” hangzik el. A Miller „Az ügynök halála” című drámájában Biff csodálkozó-gyanakvó kérdése „Miért nem nyitottál ajtót?” (6. ábra) „piano” hangzik el Kálmán György alakításában.

6. ábra

⁴ A tempójelzést a rádióból átvett magnetofonfelvétel alapján metronóm segítségével határoztam meg. A \downarrow négy morának felel meg.

⁵ Az ilyenfajta kísérletek természetesen frekvencia torzításmentes gyorsító, ill. lassító berendezés segítségével adnának igazán megbízható eredményt, ilyen berendezés azonban nem állt rendelkezésemre.

Ezt a mondatot ugyanevvel a hanglejtésformával, de nagy hangerővel ejtve magnetofonszalagra vettem, és a két mondatot egymás után lejátszottam 10 kísérleti alannak avval a kérdéssel, hogy szerintük van-e jelentésbeli különbség közöttük. 10 közül 9 úgy döntött, hogy van: a kis hangerővel ejtett mondatot egyértelműen csodálkozásnak, a nagy hangerővel ejtett mondatot felelősségre vonásnak és támadó jellegűnek érezték. A zenében is sok mondanivalója van a dinamikának, de ez a mondanivaló jóval kevésbé kirajzolt, egzakt és konkrét, toleranciája jóval nagyobb, mint a beszédben. Az „Egy kiállítás képei”-ben az első és harmadik „Promenade” forte, a második és negyedik piano hangvétellel szólal meg, s ez a különbség nem befolyásolja a közjáték jellegét és mondanivalóját.

Végül, a beszéddallamnak is van r i t m u s a. Erről a ritmusról azonban csak idézőjelben lehet beszélni: kötetlen. Az érzelemmentes közlésnél egészen halványan, egyes affektív kifejezésformáknál erőteljesebben rajzolódik ki. A zene ritmusa kötött. Míg a kötött ritmus a zene természetes velejárója, szerves alkotórésze, addig a beszéd észrevehető ritmizálása bizonyos érzelmi színezettség tükröz, pl. a bosszankodást (7. ábra), vagy a természetestől eltérő (pl. színpadi) helyzetet indikál (8. ábra). A feszes ritmizálás az egyszerű spontán közlésnek nem sajátja.⁶

7. ábra. F. E. 28 éves asszony férjéhez

8. ábra. A MR egyik 1960-ban elhangzott kabaréműsorából

Tehát a beszéddallam és zenei dallam közös tényezőkből tevődik össze (hangmagasság, hangközök, dallammenet, hangterjedelem, hangfekvés, tempó, dinamika, ritmus). E tényezők közül a hangmagasság és ritmus a beszédben kötetlen, relatív, a zenében kötött, abszolút jellegű. A hangközök, dallammenet, hangterjedelem, hangfekvés, tempó, dinamika a beszédben pontos jelentéshez kötöttek, határozott jelentésárnyalat hordozói: megváltoztatásuk megváltoztatja a mondanivaló értelmét, a zenében szintén fontos mondanivalójuk van, de ez a mondanivaló sokkal kevésbé egzakt, jóval lazább, kötetlenebb, mint a beszédben.

2. Azt mondtuk, hogy a hangközök, dallammenet, hangterjedelem, hangfekvés, tempó és dinamika a zenében nem pontos jelentés hordozója, mint a beszédben. E különbség oka a nyelvi és zenei kifejezésforma között a nyelvi és zenei mondanivaló, jelentés különböző jellegében rejlik. Mit értünk

⁶ Vö. VAN WAESBERGHE: i. m. 376.

zenei mondanivalón, jelentésen? A beszédben könnyű eldönteni a dallam jelentését, mert konvencionális: az egyes sémák minden — az illető nyelvet beszélő — ember számára egyértelműen ugyanazt jelentik. Az 1a ábrán látható hanglejtéssel ejtett „Miért sírt?” minden magyar anyanyelvű ember számára normatív kiegészítendő kérdést jelent. A zenében azonban a mondanivaló nincs általános érvényű dallamformákhoz kötve és nem olyan világosan körülhatárolható és egzakt, mint a beszédben, ami természetes is, hiszen a zene lényegében nem objektív tartalmat közöl a szó szoros értelmében; a zene szubjektív lelki tartalom, érzelmi komplexum művészi kifejezőmódja, amely elsősorban nem is az értelemre, hanem az érzelemre, az esztétikai érzékre hat. Az említett Schumann-motívum mondanivalója — ahogy a mű címe is mondja — kérdés, érezzük, hogy a kérdés töprengő, nyitva hagyott. Ennél többet azonban nem tudunk biztosan megállapítani. Hogy mire vonatkozik a kérdés, milyen helyzetben hangzik el, természetesen nem állapítható meg úgy, mint egy nyelvi kérdés esetében. Ez a zenei nyelven feltett kérdés inkább kérdés-impresszió (az is többnyire csak a címmel együtt), amely nem a nyelvi értelemben kérdez és nem is vár választ. Egyszerűen a nyitva hagyott kérdés hangulatát, impresszióját evokálja a hallgatóban. Tehát a beszéd az értelemről kiindul és az értelemre hatni kívánó objektív tartalom kifejezőmódja, a zene az érzelem és értelem komplexumából kiinduló és elsősorban az érzelemre és esztétikai érzékre hatni akaró szubjektív lelki folyamatok kifejezése. A továbbiakban látni fogjuk, hogy minél inkább szubjektív, érzelmi síkra terelődik a beszéd (érzelmi színezés), annál inkább közeledik a zeneiség felé.

3. Abból a tényből, hogy a beszéd érthetősége nagymértékben a zenei tényezők függvénye, következik, hogy ezek a tényezők lehetőségeikben erősen korlátozottak, skálájuk jóval szűkebb, mint a zenében.

A spontán beszéd erősen monoton a zenéhez képest, s ez szigorúan lehatárolt hangköz-, dallammozgás-, hangterjedelem-, hangfekvés-, tempó- és dinamikai lehetőségeinek következménye. Spontán beszélgetés-felvételek lehallgatása során 500 mondat alapján a következő hangközstatisztika alakult ki: 675 „prim”, 1800 „szekund”, 6100 „terc”, 5320 „kvart”, 141 „kvint”, 70 „szext” hangköz. Tehát a hangköz-nagyság általában „terc” és „kvart” között mozog. A zenében (elsősorban a modern zenében) korlátlan a hangköz-nagyság.

A spontán beszéd nem él az összes lehetséges dallamkombinációval, csupán egy bizonyos számú formával, hiszen ha élne, akkor nem felelne meg az általános érthetőség követelményének. A zene ezzel szemben felhasználja az összes rendelkezésre álló kombinációs lehetőségeket.

Spontán beszélgetés-felvételek lehallgatása során 1000 mondatból 453 mondat „kvart”, 303 „terc”, 108 „kvint”, 73 „szekund” és 21 „szext” hangterjedelmű volt. „Szextnél” nagyobb hangterjedelmű mondat nem fordult elő a megvizsgált felvételen. Ez a statisztika azt mutatja, hogy a spontán beszéd hangterjedelme a magyar köznyelvben általában „terc—kvart”: tehát a rendelkezésre álló lehetőségek közül általában csak 3—4 hangra szorítkozik. A zene — a zenei skálarendszerbe szorítotttsága ellenére — jóval szélesebb síkon mozog. Ez a sík még tágul az ún. konkrét zenében, amely a zörejeknek a zenei kompozícióba való átültetésével a hangoknak azelőtt zeneileg elérhetetlen régióját nyitotta meg.⁷

⁷ Vö. A. MOLES, *Théorie de l'information et perception esthétique*. Paris, 1958.

A spontán beszéd viszonylag mély fekvésű. A megvizsgált 1000 mondatból 437 az alaphangtól felfelé számított 4. hang alatti, 284 az 5. hang alatti, 201 a 3. hang alatti és 28 a 6. hang alatti „sávra” szorítkozott. A zenei dallam fekvése — és itt elsősorban a romantikus és modern zenére kell gondolnunk — kevésbé determinált a skálarendszeren belül.

A magyar spontán beszéd gyorsasága általában $\downarrow =$ cca 60—120 között ingadozik. 500 mondat metronómmal való meghallgatása a következő statisztikai adatokat nyújtotta:

$\downarrow =$ cca	60—66:	14 mondat
	66—72:	20 mondat
	72—76:	33 mondat
	76—80:	60 mondat
	80—84:	132 mondat
	84—92:	145 mondat
	92—96:	70 mondat
	96—104:	15 mondat
	104—112:	8 mondat
	112—120:	3 mondat

A mondatok túlnyomó része tehát a $\downarrow =$ cca 76—96 kategóriába esik. A zenei tempónak a „largo”-tól a „presto”-ig ($\downarrow =$ 40—208) igen széles skála áll rendelkezésére.

A spontán beszéd dinamikája rendszerint mezzoforte körül mozog. A zene a pianissimo-tól a fortissimo-ig minden lehető dinamikai árnyalatot felhasznál.

4. A fentiekben láttuk, hogy a zenei dallamot egyrészt a kötött hangmagasság és ritmus, de egzakt jelentéshez nem kötött hangköz-viszonyok, dallammozgás, hangterjedelem, hangfekvés, tempó és dinamika, másrészt az utóbbi tényezők széles skálája, gazdag lehetősége jellemzi a beszéddallammal szemben. A zenei motívum tehát a vizsgált tényezők tekintetében nagyobb kötetlenséget, szabadságot látszik élvezni, mint a hanglejtésforma. A nagyobb egységeken belül az egyes motívumok formai elrendeződését ezzel szemben szigorú szabályok irányítják, nem követhetik egymást, találomra. „Bizonyos időbeli distanciára van szükség, hogy a forma érvényesülhessen. A legegyszerűbb hangsorok állandó ismétlése éppoly kevésbé alkot formát, mint a túl komplikált hangzatok ismétlődés nélküli sora” — mondotta F. BLUME az 1958. évi Kasseli Zenei Napokat megnyitó beszédében (Muzsika 8: 1959. 32. Ford. Fábíán Imre). A hosszabb összefüggő beszédszakasznak nincs „formatana”. Az egyes hanglejtésformák egymásutánjában nem fedezhető fel szabályszerűség. Kísérleteim folyamán senki se vette észre, ha lekottázott beszélgetés nagyobb dallami egységeit felcseréltem. Minél nagyobb beszédegység felé haladunk, annál nagyobb a formai kötetlenség. Egyes nyelvjáráások mutatnak bizonyos formai szabályszerűséget.⁸

Végül van még egy tényező, amely döntő fontosságú a zenei dallam meghatározásánál. A zenei dallam jelentése, lényege nem az egyes hangok különböző magassági fokokon elfoglalt helyzetében, az egyes fokok közötti inter-

⁸ Vö. MAGDICS KLÁRA, A magyar nyelvjáráások összehasonlító hanglejtésvizsgálatának első tanulságai. (Sajtó alatt a MNy.-ben.)

vallumok nagyságában rejlik, hanem a hangoknak egy zárt rendszerben betöltött funkciójában, amit V. ZUCKERKANDL⁹ a hang „dinamikus kvalitásának” nevezi: „The dynamic quality is the properly musical quality of tones” (21). „Pitches . . . are musically irrelevant” (349). Ez a rendszer a hétfokú skála rendszere, amelyben mindenegyus hangnak megvan az alaphanghoz való határozott viszonya. Az előzőkben idézett Schumann-motívum lényege zeneileg nem az egyes hangok sematikus elrendeződésében, intervallumaiban, a dallam mozgásában (~~~~) rejlik, hanem a hangok funkcionális függőségi viszonyában a Desz-dúr hangnemen belül: a dallammotívum alaphangon (*do*) indul, majd a *ti*₁ érintése után ismét visszatér az alaphangra (*do-ra*). Innen a *re-re* lép, majd a *szo*₁ megszólaltatása után egy nagy szext fellépéssel a *mi-n* cseng ki, lezáratlanul, befejezetlenül hagyva a motívumot. A dallam menete tehát: *do—ti*₁—*do—re—szo*₁—*mi*. Mondanivalója: a töprengő, nyitva hagyott kérdés a *szo*₁—*mi* lépésben rejlik: a *szo*₁ a *do-ra* kíváncskodik, így lenne a dallam lezárt; de ezúttal nem lép az alaphangra, hanem a 3. fokra, a nyitottság érzetét keltve.

A beszéddallam jelentését ezzel szemben elsősorban az egyes hangoknak a különböző relatív magassági fokokon történő elhelyezkedéséből adódó dallamvonal, „konfiguráció”¹⁰ hordozza, a többi tényező (hangköz-viszonyok, hangterjedelem, hangfekvés, tempó, dinamika) kisebb-nagyobb mértékben variálják ezt a jelentést. A beszéddallamon belül az egyes hangokat nem tartja össze a tonalitás, nincs közöttük a zenei dallamnál említett funkcionális összefüggés, ami a beszéd kötetlen, relatív magasságszintjéből természetesen következik.¹¹

5. Vannak-e átmeneti „műfajok” a két pólus: a beszéd és zene között, ha vannak, melyek azok és mi jellemzi őket? TOLNAI VILMOS¹² felsorolja a beszéd és ének közötti átmeneti kategóriákat (távolra kiáltás, vásári kikiáltó, utcai árus, rikkancs, gyerek-mondóka, leckefelmondás, vőfélyvers, népmesék közhelyei, a dizózs kupléja, amely csak a refrénben válik dallá). SZABOLCSI BENCE¹³ írja, hogy „Valahol az ősi fejlődésfokon beszélni annyi, mint énekelni, az emelt emfatikus hangsúly önkéntelenül átfolyik a dalolásba . . . Az ausztráliai bennszülöttekről feljegyezték, hogy izgalmi állapotban valóságos énekes szóáradat tör elő belőlük, kötött ritmusban, szabályos kadenciákkal . . . A magyar népi sirató szintén dallamos zokogás, énekes deklamáció, legszembe-tűnőbb vonása a hanglejtéstől való függősége.” Említi SZABOLCSI BENCE a wapare nevű bantu törzs „éneklő beszédét”, melynek segítségével a törzs tagjai nagy távolságokon is megérthetik magukat. S. VAN WAESBERGHE¹⁴ három nagy csoportba osztja a beszéd és zene közötti átmeneti kategóriákat: az A) csoportba van a normális beszéd, valamint az irodalmi próza és vers

⁹ Sound and Symbol. London 1956.

¹⁰ Vö. D. L. BOLINGER, Intonation: Levels Versus Configurations: Word 7 (1951).

¹¹ J. BUNING és C. H. VAN SCHOONEVELD (The Sentence Intonation of Contemporary Standard Russian as a Linguistic Structure, 's-Gravenhage, 1960. 11, 25.) a beszéddallamnak is zenei értelemben vett hangnemiséget tulajdonítanak. Lehetséges, hogy egyes — erősen zenei jellegű — érzelmekre vonatkozóan meg lehet állapítani a dúr vagy moll jelleget (valószínűtlen, hogy e két nagy csoporton belül az egyes hangnemeket és a zenei értelemben vett modulációt is, ahogy ezt Buning és Schooneveld mondják), ez azonban még megoldandó probléma, alá nem támasztott, merő feltételezés.

¹² Adatok a magyar hanglejtéshez (MNY. XI [1915], 109—110).

¹³ I. m. 10.

¹⁴ I. m. 380.

előadása, a B) csoportban az egy hangszinten történő beszéd vagy monoton felolvasás, a gyermek-mondóka („sing-song”), az egyszintű éneklés — esetleg helyenkénti le- vagy fellépésekkel — recsitatívó), a C) csoportban van a szabad és kötött ritmusú zenei dallam. A B) csoportot — elsősorban az énekbeszédet (recsitatívót) tekintve a beszéd és ének közötti határvonalnak.

A spontán beszédből az énekbe és az énekből a beszédbe történő átmenet közvetlen megfigyelése céljából a következő kísérletet végeztem 3 zeneművészeti főiskolát (1 ének főtan szakot és 2 karvezetőképzőt) végzett kísérleti alannyal: a) Írásban megadtam az alábbi helyzetet: „Két barátnő beszélget. *A* : Már olyan régen nem láttalak. Miért nem kerestél fel? *B* : Tudod, rengeteg a dolgom, túlórázom, este van, mire hazaérek. Meg mostanában rossz is a kedvem.” Elképzeltetve a helyzetet, az egészet magnetofonszalagra vettem. Majd azt a feladatot kapták az alanyok, hogy az utolsó mondatot úgy ejtsék ki többször, hogy minden alkalommal egy-egy fokkal jobban közelítsenek a zene felé. b) Ugyanerre a mondatra találomra szerkesztett dallamból (9. ábra) kellett az alanyoknak — az előbbihez hasonlóan — a beszédhez visszatérni

Meg mos - ta - ná - ban rossz is a ked - vem.

9. ábra

Az a) kísérlet kiindulópontja általában a 9. ábrán látható hanglejtésforma volt. A zene felé való közelítés első állomása mindegyik alannál a hangszintnek szekunddal-terccel való megemelése volt. A második állomás az abszolút hangmagasságon egyszinten énekelt dallam volt. A harmadik állomásnál megjelent a kötött zenei ritmus. Végül elértek valamilyen zenei melódiához. A b) kísérlet ugyanezt a sorrendet eredményezte ellenkező előjellel: a dallam mélyebb fekvésben szólalt meg, majd a melodikus mozgást egyszintű dallam váltotta fel, a kötött ritmus megbomlott, végül elértek a hanglejtésformához. A két kísérlet egy ponton sem metszi egymást: útjuk divergens.¹⁵ Az a) kísérlet abszolút hangmagasság és kötött ritmus felé, a b) relatív hangmagasság és kötetlen ritmus felé törekszik.

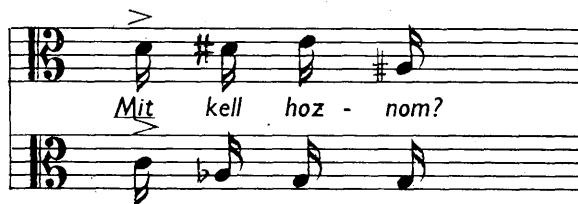
A két pólus: a beszéd és zene közötti „műfajok” nagyjából a kísérlet eredményeként kapott „irányvonalban” (megemelt hangszint → egyszinten kiénekelte dallamvonal → kötött ritmus → melódia) helyezkednek el, de az a vonal az átmeneti lehetőségeknek sokkal szélesebb és színesebb skáláját nyújtja — ahogy a továbbiakban látni fogjuk — mint a fenti kísérlet eredménye. Induljunk ki a spontán beszédből és haladjunk a zene irányába.

A megemelt hangszintű mondat típusok alkotják az 1. lépés f o k o t a zene felé. Ezek a következők: ismételt kérdés (10. ábra),¹⁶ „tehát-...” — kérdés (vö. 4. ábra), felszólítás, figyelmeztetés, erélyes, szentenciózus leszöge-

¹⁵ Vö. S. VAN WAESBERGHE: i. m. 380.

¹⁶ A hanglejtés-ábrák második sora mindig az illető mondat alaptípusát, ún. normatív hanglejtésformáját adja, az összevethetőség kedvéért.

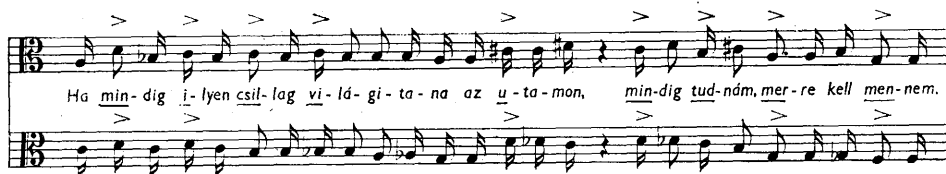
zés, kacér, nőies kijelentés (11. ábra), a felfedezés kifejezése (12. ábra), a bizonytalanság kifejezése (13. ábra), bizonyos érzelmek és lelkiállapotok, pl. aggodás (14. ábra), büszkeség (15. ábra), hódolat (16. ábra), megkönnyebbülés (17. ábra), csodálkozás (18. ábra), iszonyat (19. ábra) kifejezése.

10. ábra. T. É. 18 éves lány édesanyjához

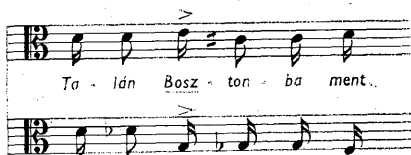
11. ábra. Maisie Tairbanks, Aszlányi „Hét pofon” c. darabjában.
Galambos Erzsi interpretációja

12. ábra. Violante, Herczeg „Violante és bírása” c. egyfelvonásos darabjában.
Tordai Ilona interpretációja

13. ábra. K. É. 32 éves nő mondja barátjának egy előadással kapcsolatban

14. ábra. Az ügynök felesége, Miller „Az ügynök halála” c. darabjában.
Somogyi Erzsi interpretációja

E - gyütt va - cso - rd - zol a fi - a - id - dal.

15. ábra. Az ügynök felesége, Miller „Az ügynök halála” c. darabjában.
Somogyi Erzsi interpretációja

Rád is - me - rek. mint kí - rdly - ra.

16. ábra. Violante, Herczeg „Violante és bírása” c. egyfelvonásos darabjában.
Tordai Ilona interpretációja

Kő e - sett le a szí - vem - ről!

17. ábra. Péchy Blanka interpretációja

De hí - szen ez re - me - kül megy!

18. ábra. Turai, Molnár Ferenc „Játék a kastélyban” c. vígjátékában.
Páger Antal interpretációja

Bar - zol - mas volt.

19. ábra. Freda, Priestly „Veszélyes forduló”-jában. Várady Hédi alakítása

A 2. lépcsőfokot képviselik azok a mondattípusok, amelyeknél a megemelt szint sűrű, lüktető nyomatékelozással párosul. Ilyenek: a hírfelolvasás (20. ábra), a tudományos felolvasás, a szépirodalmi felolvasás, az

A kor - mny a gen - fi ér - te - kez - le - ten új ja - vas - la - tot ter - jesz - tett e - lő.

20. ábra. A MR egyik 1954-ben elhangzott hírközléséből

iskolai felelés, magolás, a prédikáció egyes mondatai (21. ábra), színpadias jellegű mondatok (vö. 8. ábra), versinterpretációk bizonyos mondatai, egyes

...a - zon az ú - ton járj, a - mely o - da - ve - zet.

21. ábra. A MR egyik 1960-ban közvetített katolikus prédikációjából

érzelmelek, lelkiállapotok pl. az öröm (22. ábra), az izgatottság, a harag (23. ábra), a panasz (24. ábra), a félelem (25. ábra) és a révület (26. ábra) kifejezése.

Ez az - tán a meg - le - pe - tés! Is - ten ho - zott!

22. ábra. Péchi Blanka interpretációja

Bí - ka - e - rős fi - a - tal - em - ber és nem dol - go - zik!

23. ábra. Az igazgató, Aszlányi „Hét pofon” c. darabjában. Felek Kamill alakítása

Negy - ven dol - lár - ral is meg - e - lé - ged - nék.

24. ábra. Az ügynök, Miller „Az ügynök halála” c. darabjában. Timár József interpretációja

Van itt va - la - ki?

25. ábra. Violante, Herzeg „Violante és bírása” c. egyfelvonásos darabjában. Tordai Ilona interpretációja

Ott ál - lok az á - gya e - lőtt haj - na - li fény - ben...

26. ábra. Violante, Herzeg egyfelvonásos darabjában. Tordai Ilona interpretációja

A zeneiség felé vezető 3. lépcsőfok a megemelt hangszinthez és sűrű, lüktető nyomatékeloszláshoz járuló szótagonkénti nyújtás. Ilyen a távolra kiáltás (27. ábra).

Gye - re át ta - nul - ni!

27. ábra. M. Zs. 10 éves kislány, a szomszéd ház ablakában könyöklő barátnőjéhez

A 4. lépcsőfokot képviselik azok a mondatok, amelyekben egy kiénekelt hangköz van. Ilyenek a vigasztalást, kérést kifejező mondatok (28. ábra), amelyekben a gyengéd, simogató gesztust ábrázoló „kerék” portamentós „kvart-kvint” intervallum kiénekelt.

Ne ve - gye úgy a szí - vé - re!

28. ábra. Péchy Blanka interpretációja

A zeneiség felé vezető 5. lépcsőfokon állnak azok a mondatípusok, amelyek teljes egészükben még nem, de több hangközükben kiénekelték.

Ilyenek: a mese egyes fordulatai (29. ábra), amelyeket néha a mese műfaján

29. ábra. A MR egyik 1961-ben elhangzott „Jó éjszakát, gyerekek” műsorából

kívül is hallunk, mint pl. Molnár Ferenc „Játék a kastélyban” című vígjátékának egyik játékos színezetű mondatában, amelyet Turai (Páger Antal) intéz az elmúlt éjszaka megírt darab két szereplője felé (30. ábra), a visszaidéző,

30. ábra

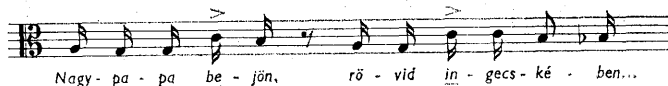
rekapituláló mondatok felhajló ívei (31. ábra), a gondolkodó felsorolás vissza-visszatérő dallamíve (32. ábra), a rejtvényfeladás hanglejtésének fordulatai (33. ábra), a felvillanó ötlet dallamának megemelkedő motívuma (34. ábra), a gyerekekhez forduló gügyögés egy-egy dallamfordulata, affektált hanglejtés-motívumok, a vágy felfelé hajló dallammenete (35. ábra).

31. ábra. M. F. 40 éves nő, nővéréhez

32. ábra. M. I.-né, 59 éves asszony, a lányához

33. ábra. F. I. 41 éves férfi, társaságban

34. ábra. B. L. 34 éves férfi társaságban

35. ábra. Péchy Blanka interpretációja

A zeneiség felé vezető 6. fokot az egésszükben enyhén kiénekelte rövid mondatdallamok alkotják. Ezek: a villamoskalauz és pincér „céhszerű” mondatai (36. és 37. ábra), a színházak bejáratánál előadás-kezdés előtt műsor-

36. ábra. A 76-os trolibuszon készült felvételtől

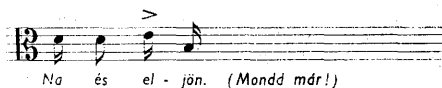
füzetet kínáló árusok hangja, a sóhaj hanglejtése, a közmondás dallama (38. ábra), csúfondáros mondatok dallama, bizonyos helyzetekhez kötött hanglejtésformák (39. ábra), egyes érzelmek, attitűdök, pl. a gúny (40. ábra), a merengés, a gyengédség (41. ábra) hanglejtésformái, bizonyos helyzetekben és műfajok-

37. ábra. A pincér, Molnár Ferenc „Játék a kastélyban” c. vígjátékban. Nagy István interpretációja

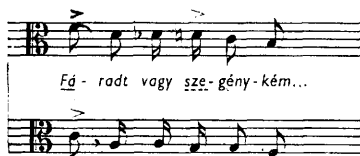
38. ábra. Turai, Molnár Ferenc „Játék a kastélyban” c. darabjában. Páger Antal alakítása

39. ábra. Turai, Molnár Ferenc „Játék a kastélyban” c. vígjátékában. Páger Antal interpretációja

40. ábra. Turai, Molnár Ferenc „Játék a kastélyban” c. darabjában. Páger Antal alakítása

41. ábra. Péchy Blanka interpretációja

ban zenei aláfestéssel elhangzó mondatok. Szép példájával találkoztam az utóbbinak a Magyar Rádió egyik 1961-ben elhangzott kabaréműsorában, amelyben az egyik kisvárosi hivatal főnöke szerelmet vall gépirónőjének és egy együttes pesti kirándulást helyez kilátásba. A gépirónő szövedő terveit a háttérben keringő-dallamok festik alá, a beszéd és zene mintegy összefonódnak: a beszéd dallama a 3/4-es keringő-ritmusba és dallamba olvad, mintegy sanzonná alakul (42. ábra).

42. ábra

A zenéhez egy fokkal közelebb álló 7. f o k o n vannak azok a mondat-típusok, amelyeknek dallama több ismétlődő kiénekelte motívumból áll.¹⁷ Ide tartozik a prédikátor egy másik igen gyakori és tipikus \searrow sémájú kiénekelte hanglejtésformája¹⁸ (43. ábra), az anyakönyvvezető konvencionális szövegének

43. ábra. A MR egyik 1960-ban elhangzott katolikus prédikációjából

az előbbi prédikációformához hasonló, de diszkrétebben emelkedő motívum-sorozata (44. ábra), a pályaudvari bemondó hanglejtése, amely kiénekelte tere

¹⁷ A motívum-ismétlődésre mint a beszéd egyik zenei jelenségére FÓNAGY IVÁN mutat rá „A stílus zenéje” című cikkében (Műhely 5. 1941.).

¹⁸ A prédikáció-dallam egyik típusát a 2. lépcsőfoknál említettük (vö. 352 l.).

44. ábra. A Baross utcai házasságkötő teremben készült felvételtől

és szekund hangközöknek bizonyos sorrendben történő ismétlődéséből adódik (45. ábra), az áruikat kínáló vásári kikiáltók, pl. a vasporos és mérleges egy-egy motívumból összefűzött dallama (46., 47. ábra), az újságárus mindig

45. ábra. A Keleti pályaudvaron a bemondó toronyban készült felvételtől

46. ábra. A Dimitrov téri vásárcsarnokban készült felvételtől

47. ábra. Az ecseri piacon készült felvételtől

ismétlődő, kiénekelt ereszkedő dallamívekből összetett hanglejtése, a koldus egy-egy szekundot fel-fellépő, s a továbbiakban szintet tartó panaszos dallama, a kisgyerekekkel való foglalkozás közben elhangzó kiénekelt ismert mondókák lejtése; a zeneiségnek ezt a fokát képviselik végül a népi siratók, amelyek némelyike a beszédből az énekbe való átmenet szemmel látható és érzékelhető példája. (Nem a szoros értelemben vett abszolút magasságú énekhangról van itt még szó, hanem az abszolút és relatív hangmagasság keveredéséből, változásából adódó átmeneti műfajról.)

Érdekes módon férfi szájából (Szabó Lajos, Litke) idézhetem a legszebb példát, amelyet Bartók János gyűjtéséből (1962. május) a gyűjtő szíves engedélyével lejegyeztem. A felvétel külön értéke, hogy az adatközlő a siratásról általánosságban beszél és a spontán elbeszélésből fokozatosan megy át az „énekbe” (48. ábra). Az átmenet fokozatai: a hangszint megemelése (a), a fesze-

48. ábra

sebb ritmusra való törekvés (b). Az éneklő beszédből a normális beszédbe való visszatérésre is ad példát (49. ábra): a hangszint süllyed, áttér a relatív hang-

49. ábra

magasságra, a kötöttség oldódni kezd, visszatér a beszéddallam. Maga a sirató egyébként ismétlődő motívumok sorozata. Ilyen motívumok: ereszkedő dallammenet, „szekundot” fel-fellépő, egyébként szintet tartó dallamvonal, „kvartot” lelépő motívum, egyszinten recitált dallamvonal.

A 8. lépésőfokot a már szoros értelemben vett abszolút hangmagasságon megszólaló egyszintű beszéd: a recsitatívó képviseli. Az abszolút hangmagasság a zenére, a kötetlen ritmus még a beszédre utal.

A 9. lépésőfok már a szoros értelemben vett zene foka: abszolút magasságszinten, kötött zenei ritmusban megszólaló melódia. A zeneiségnek ezen a fokán azonban van egy műfaj, amely bizonyos mértékig még a beszéddallam felé hajlik: ez a drámai recsitatívó. „A természetes beszéd hanglejtése” — írja LÁSZLÓ ZSIGMOND¹⁹ — „mintegy művészi kompromisszumot köt a zenei dallamképzéssel. Beszédlejtés és zenei melódiaformálás összhangja keletkezik... Kompromisszum, mely hatásában nem leértékeli az egyezsége lépő tényezőket, hanem — a kettő művészi egyensúlyában — fokozza azokat.”²⁰ Magyar példája a „Kékszakállú herceg vára”, amit LÁSZLÓ ZSIGMOND „a magyar drámai énekbeszéd első győzelmé”-nek nevez.²¹ Dallammenet és hangsúly szempontjából a magyar beszéd hanglejtését követik a dallamok.

6. Ha végignézzük a felsorolt kategóriákat, azt látjuk, hogy igen sok érzelmet kifejező mondat szerepel bennük. Legnagyobb részük szelíd, agressziómentes érzelmet fejez ki (aggódás, vigasztalás, kérése, vágy, gyengédség, merengés, hódolat, megkönnyebbülés, csodálkozás, öröm), néhány valami kedvezőtlen külső behatásra való inkább passzív reakciót tükröz (iszonyat, izgatottság, félelem, révület, panasz), csak egy agresszív érzelm fordul elő; a harag. A gúny átmeneti érzelm-típus: szelídség és agresszió sajátos vegyülete. Tehát az érzelmek — főleg a szelíd érzelmek — a zene felé hajlanak, kiénekeltek.²² A kiénekeltség mellett azonban egyéb vonatkozásban is rokonságot tartanak a zenével: pankronisztikus vonásaik egyeznek. Úgy látszik, hogy a lelki folyamatok tükröződésének módja alapvető vonásaiban nyelvben és zenében azonos.²³ Néhány példa a sok közül: a vágy diszkrétan emelkedő dallama, amely beszédben (vö. 35. ábra) és zenében (a Trisztán előjátékában például, 50. ábra) egyaránt megvan, a vágy távoli objektuma felé vonzódást,

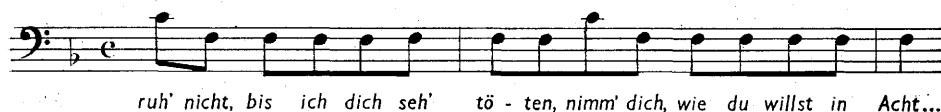
¹⁹ Ritmus és dallam. Budapest, 1961. 219.

²⁰ Vö. még: MOLNÁR IMRE: A magyar hanglejtés rendszere. Budapest, 1954. 47—135.

²¹ I. m. 233.

²² Megoldásra vár az a probléma — amire fentebb részben már utaltam —, hogy az említett érzelmeknek van-e — legalább a dūr—moll jelleg erejéig — tonalitásuk, hangkapcsolataikban felfedezhető-e az említett funkcionális összefüggés.

²³ Vö. FÓNAGY IVÁN—MAGDICS KLÁRA, Das Paradoxon der Sprechmelodie. (Sajtó alatt az Ural-Altäische Jahrbücher-ben).

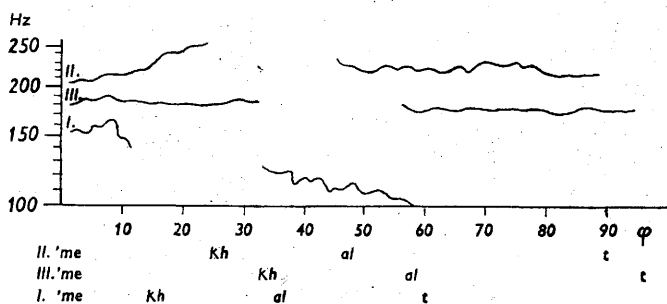
50. ábra

kitárulkozást szimbolizálja; vagy a düh alul-felül szintet tartó, sűrűn aritmikusan fel-leugráló dallamvonala a dühös ember öklét rázó kitöréseit ábrázolja a beszédben (vö. 23. ábra) és a zenében (Ozmin áriájában például, 51. ábra) egyaránt.

51. ábra

7. A zeneiség felé megtett egyes lépcsőfokok áttekintése után felmerül a kérdés: van-e határvonal beszéd és ének között, és ha van, melyik „műfaj” képviseli azt? A válasz pozitív: van határvonal és ezt elsősorban a népi sirató, másodsorban az egyszintű beszéd, a recsitatívó képviseli, bár az utóbbi már erősebben hajlik a zene felé, mint a beszéd felé. Az 52. ábrán látható dallam-

52. ábra

görbék közül az I. a „Meghalt” egyszavas mondat spontán hanglejtését, a III. a mondat egyhangon kiénekelte változatát, a II. az egyik sirató egyszavas mondatát ábrázolja. Azt látjuk, hogy míg a beszéddallam-görbe rendkívül mozgékony, „szőrös”, addig a zenei dallam görbéje viszonylag sima.²² Jól szemlélteti a görbe a sirató határhelyzetét: simább a beszéddallam görbéjénél, de „szőrösebb” a zenei dallamgörbéjénél.

²² Vö. O. VON ESSEN, Melodien deutscher Dichtung, Sprechmelodie als Ausdrucks-gestaltung. Hamburger Phonetische Beiträge, herausgeg. von. O. von Essen. 1952. 2.

8. Összefoglalva az elmondottakat: a zenei dallam és beszéddallam két, különböző jellegű és természetű, bár azonos „alapanyagú”, kifejezési mód. A zenei dallam kötött magasságszintjétől és ritmusától eltekintve egyéb tényezőiben kötetlen, s ez utóbbi tényezők variációs lehetősége — s hétfokú skálán belül — igen tág. A nagyobb egységeken belül a motívumok formai elrendeződése ezzel szemben erősen kötött. A beszéddallam relatív magasságszintjétől és kötetlen ritmusától eltekintve egyéb tényezőiben kötött, s ez utóbbi tényezők variációs lehetősége korlátolt. Az egyes hanglejtésformák egymásutánja általában nem mutat szabályszerűségeket, a beszédnek nincs „formatana”. A zenei dallam lényege az egyes hangoknak egymással és az alaphanggal való funkcionális összefüggésében van, a beszéddallam jelentését elsősorban a hangok elrendeződéséből adódó „konfiguráció” és a hangköz-viszonyok hordozzák. Ezek a különbségek a két kifejezési mód más-más rendeltetéséből erednek: a beszéddallam egy nyelvi közösségen belül, az illető nyelvi közösség minden egyes tagja számára érthető és érvényes, naponta használt kifejezési forma, amely félreérthetetlen jelentés hordozója kell hogy legyen; a zene nem a szoros értelemben vett közlési mód, ennél jóval átfogóbb és elvontabb, szerepe inkább érzelmi, mint értelmi, inkább impresszió, mint kommunikáció — egyszóval: művészet, amelynek nemcsak joga, hanem lényege, kötelessége, hogy a rendelkezésére álló tényezőket mindig új és új formában variálja, ahogy Claudel írja a költészetről: „Azok a szavak, amelyeket használok, mindennapi szavak, és mégsem ugyanazok többé! Ezek a virágok a ti virágaitok, és mégis azt mondjátok, hogy nem ismertek rájuk. És ezek a lábak a ti lábaitok, de íme én a tengeren járok és diadalmasan tapodom a tenger hullámain.” — és HONEGGER a zenére vonatkoztatva hozzáteszi, hogy „a költőknek néha igazuk van”.²³

MAGDICS KLÁRA

²³ Zeneszerző vagyok. Budapest, 1960. (Ford. Oltványi Imre.)

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

A kettőztetések szerkezeti típusai a finnugor nyelvekben

I.

A nyelvbeli kettőztetésnek sok változata van: ismétlődhetnek egész szavak, egyes szótagok, de előfordul hangok kettőztetése is. A megismételt részek egymásutánja lehet közvetlen, vagy esetleg segédszók (kötőszók) választják el őket. Aszerint, hogy teljes vagy részleges ismétlésről van-e szó, megkülönböztetnek teljes kettőztetést (Gemination) vagy részleges kettőztetést (Reduplikation).¹ Én úgy látom, hogy célszerűbb a kettőztetési típusokat más alapvető szerkezeti sajátságok alapján osztályozni (l. alább, 7. l.).

A világ legkülönbözőbb nyelveiben való általános elterjedtségét a kettőztetés a maga mennyiségi szemléltető sajátságának köszönheti. Onomatopoeitika jellege révén mintegy visszatükrözi a természet hangjainak, valamint a térnek és az időnek az érzékelését, a tárgyak elhelyezését, a cselekvés lefolyásának milyenségét, és így elsősorban az utánzás, a disztributív és az aspektusi jelentés, továbbá mindenféle kiemelés, hangsúlyozás stb. nyelvi eszközéül szolgál. Azonkívül HIRT-nek is igazat kell adni abban, hogy a kettőztetés egyes típusai a játszi szóalkotásra és rövid szavak meghosszabbítására való törekvéssel magyarázhatók.²

Még a múlt század derekán jelent meg A. F. POTT kitűnő tanulmánya,³ amelyben a szerző tipológiai kutató módszerrel a kettőztetésnek nemcsak szóalkotási, hanem nyelvtani és stilisztikai szerepét is boncolgatja. Az indo-európai, finnugor, türk, óceániai, amerikai, afrikai és más nyelvekből vett példák alapján POTT azt bizonyítja, hogy a kettőztetés egyes fő típusai megtalálhatók olyan nyelvekben is, amelyek rendszerükre és származásukra nézve egyáltalán nem hasonlítanak egymásra. WUNDT meg éppenséggel azt állítja, hogy a kettőztetés két módját a világ minden nyelve ismeri: az egyik ismétlődő hangok utánzására, a másik a tulajdonság és a cselekvés kiemelésére (fokozására) szolgál.⁴

Habár a kettőztetés általános jellege és elterjedtsége kétségtelen, talán mégsem lenne felesleges, ha megvizsgálnánk típusait egy nyelvcsalád keretein belül. Hiszen bizonyos kettőztetési típusok különösen jellemzők egy valamilyen nyelvre (vagy nyelvcsaládra), a másikban meg csak elvétve fordulnak

¹ WUNDT 623.

² HIRT 14.

³ A. F. POTT, Doppelung als eines der wichtigsten Bildungsmittel der Sprache. Halle, 1862.

⁴ WUNDT 624.

elő. Az indoeurópai nyelvekben például az igeidők képzésében játszott nagy szerepet a kettőztetés,⁵ a finnugor nyelvek történetéből ezt viszont nem lehet kimutatni. Az afrikai joruba nyelvben az ige első szótagjának megismétlésével szabályosan alkothatók főnevek (*darukaia* 'cselekedni', *dadaukra* 'cselekvő személy'),⁶ a maláj és a dakota nyelvben a gyűjtőnevek az egyedi jelentésű főnevek megismétlésével képezhetők (maláj *pochon* 'fa', *pochon-pochon* 'erdő', dakota *runa* 'férfi', *runa-runu* 'nép'⁷). A finnugor nyelvekben ezek a kettőzési módok nem szokásosak.

Az egyes kettőztetési típusok értékelése a történeti szemponttól is függ. Az indoeurópai nyelvek régebbi fejlődési fokán például intenzíven érvényesültek az egyes kettőztetési módok, ma azonban alig maradt valami nyomuk a németet kivéve, amelyben elég sok *tipptopp*, *Wirrurr*, *Singsang*, *Klingklang*, *Mischmasch*, *Zickzack*-féle szó járja.

Alább következő szerény tanulmányomban a finnugor nyelvekben előforduló fontosabb kettőztetési típusokat szeretném rendszerezni szerkezeti sajátásaik alapján, és lehetőleg azt is megállapítani, meg voltak-e ezek a típusok legalább csírájukban az alapnyelvben. Később az egyes nyelvekben az illető jelenségek már különféle módon fejlődhetek tovább.

II.

Először is felhívjuk a figyelmet a legtermészetesebb és éppen ezért az egyes nyelvekre legkevésbé jellegzetes típusokra. Ezeket a jelen fejezetben csak felsoroljuk, de részletesebben nem tárgyaljuk.

Ide tartoznak elsősorban a tisztán stilisztikai célú kettőztetések, mint például egyes szavak és szószerkezetek megismétlése, amellyel különösen gyakran találkozunk versekben. Példák: manysi *Voikén-Tārém āplēmē, Voikén-Tārém āsemnē sar lāwuñkwē ēri*. (MUNKÁCSI, *Medvénekek I*, 72) 'Fehér-Ég apuskámnak, Fehér-Ég apámnak végre meg kell mondani'; mdE. *oktabrás saš. oktabrás saš. ištamo šupav, sirñe potso* (Тундоль вайгельть. Саранск, 1950, 75), 'Megjött az október. Megjött az október. Olyan gazdag, tele arannyal'; magyar *A magyarok istenére esküszünk, esküszünk, hogy rabok tovább nem leszünk* (PETŐFI, *Nemzeti dal*).

Tisztán stilisztikai értékű kettőztetések az izgatott beszédben előforduló ismétlések, például finn *Astukaa sisään, olkaa hyvä, hän sanoo. — Tervetuloa, tervetuloa!* (PEKKANEN, *Tehtaan varjossa*. Helsinki, 66) 'Tessék befáradni — mondja —. Isten hozta, isten hozta!'; mdE. *mešt, mešt? aštek, aštek . . . Di ton nēkak . . .* (Cyp. 66) 'Mit, mit? Várj csak, várj csak . . . De te mintha . . .'; mari *mas'ka e're tsarrà: it mɔ:ɔ da it mɔ:ro!* (БЕКЕ, *Mari szövegek IV*, 274) 'A medve folyton csillapítja: „Ne énekelj, ne énekelj!”'. Különösen gyakoriak a tisztán stilisztikai értékű kettőztetések megszólításokban, állathívogatókban: mdE. *Eħ tundo, tundo, ton maziĵ tundo*. (Cyp. 35) 'Ó tavasz, tavasz, te szép tavasz!'; a Mezőkövesd környéki magyar paraszt a libákat *patyi-patyi*, a kacsákat *tas-tas*, a csirkéket *csire-csire* szóval hívogatja (MNY).

⁵ А. МЕЙЕ, Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков. Москва, 1938, 199.

⁶ POTT 279.

⁷ WUNDT 635.

XXXIII, 181), az oroszban a csirkéket *цын-цын*, a kacsákat *ymb-ymb* vagy *ymu-ymu* szóval hívogatják, stb. Az ilyenféle kettőztetéseknek az egyes nyelvek specifikumához alig van közük, ezért is vannak elterjedve a világ legtöbb nyelvében. Ugyanez áll az alkalomszerűen, mintegy ötletszerűen használt hangfestő szavakra is, mint például a következő kifejezésekben: mdE. *vagonoň čarjňne kortašt*: *teke-sak-sak. teke-sak-sak* (Срп. 49) 'a vasúti kocsi kerekei mondogatták: teke-szakszak. teke-szak-szak'; *žňnk-žňnk! mařavs vedratňes čudřica lovcos* (Срп. 54) 'Dzinyk, dzinyk — mondotta a vödörkbe ömlő tej'; mari *лβ-лβ* (Карм. 3; a falevelek susogását utánzó hangok). Világos, hogy ilyen ötletszerűen használt hangutánzás bármikor és bármely nyelvben keletkezhet — anélkül, hogy hangutánzó szó a nyelv valódi szótározható szavává válna. Igaz, hogy vannak bizonyos kivételek, mert még állati hangokat utánzó hangsorok is állandósulhatnak. Így az oroszban a macskanyávogást *мяу, мяу*, a komiban *ňav, ňav* (Совр. коми яз. 296) hangsorokkal szokták utánozni. Ugyancsak a komiban a fajdkakas dürgését *kot-kot-kot*-tal (uo.), a manysiban *хор-хор*-ral (Манс.-русск. сл.) jelölik, a magyar a kakukkolást *kakukk, kakukk-nak*, a komi *kuku-nak* (Совр. коми яз. 296) hallja.

A különféle nyelvek specifikumához nincs sok közük a módosító szók, a melléknevek és az igék kettőztetésének sem, legalább a következő egyszerű típusok szerint: m. *alig-alig*, manysi *woril-woril* (Манс.-русск. сл.) 'alig-alig', komi *žžid-žžid* (Совр. коми яз. 169), m. 'nagy-nagy', manysi *maň-maň* (Манс.-русск. сл.) 'ici-pici' (tkp. 'kicsi-kicsi'), udmurt *šed-šed* (Русск.-удм. сл. 1308) 'fekete-fekete', m. *lassan-lassan*, manysi *řosat-řosat* (Манс.-русск. сл.) 'meszse-messze', mari *šuen-šuen* (Карм. 2) 'ritkán-ritkán', lpK. *širren, širren* (Яз. письм. нар. Сев. 161) 'játszottak, játszottak'. Néha az ilyenféle ismétléseknek nyelvtani értékük is lehet. Például az udmurtban a melléknevek kettőztetése a tulajdonság magas fokának állandó kifejezőjévé vált.

Sok, különféle nyelvcsaládhoz tartozó nyelvből ismerünk példákat hangutánzó alapon képzett tárgyi jelentésű szavakra is. Pyenek a latin *turtur* 'vadgalamb', perzsa *bűbűl* 'fülemile' (WUNDT 633), csuvas *kukukk, kukku*, német *Kuckuck*, mord. és mari *kuku* 'kakukk', manysi *toř-toř, top-top* 'kanalas réce', *rap-rap* 'sarlófecske', *kat-kasű* 'cinege', *piš-piš* 'egér',⁸ udmurt *durga-darga* (Ал. Повт. 155) 'csere-bogár', komi-permják *ž'ož'og* 'lúd', mari *βale-βale* (Марийско-русск. сл.) 'poszáta', orosz *колокол* 'harang', *тамтам* 'dob'; figyelemre méltók a hasonló szerkezetű gyermekszók is: orosz *nana* 'papa', *мама* 'mama', *баба* 'nagyamama', *няня* 'dada', francia *bonbon* 'cukorka' (vö. *bon* 'jó'), *joujou* 'játékszer' (vö. *jouer* 'játszani'), *cocotte* 'tyúkocska', m. *baba, csecse, pipi* stb.

A felsorolt kettőztetési típusoknak a világ nyelveiben való általános elterjedtsége azzal is magyarázható, hogy szerkezetük rendkívül egyszerű, mivel legtöbbjükben mindkét tag egyforma. Kisebbségi részüket (mint például az orosz *колокол*, az udmurt *durga-darga*, a francia *cocotte*) már tulajdonképpen átmenetet képez a következő (harmadik) fejezetben tárgyalandó típusokhoz, minthogy bennük a két tagnak egymáshoz való fonetikai—morfológiai viszonya olyan is lehet, amely már csak az illető nyelvben alakult ki.

⁸ А. И. КАРТИНА, Словосложение имен в мансийском языке. Просвещение на советской Крайнем Севере. Ленинград, 1958, стр. 294.

III.

A finnugor nyelvekre jellemző kettőztetések szerkezetével eddig aránylag keveset foglalkoztak. Nagy érdemük van a magyar ikerszók tanulmányozásában PAIS DEZSŐNEK, KELEMEN JÓZSEFNEK, B. LŐRINCZY ÉVÁNAK (I. A mai magyar nyelv rendszere I, Bp. 1961), de a többi finnugor nyelvben a kettőztetések kérdését főleg csak a hangfestő szók és a páros összetételek szempontjából vizsgálták.⁹

A finnugor nyelvekben szerkezeti szempontból a szavak vagy szórészek a következőképpen ismétlődhetnek: 1. azonos hangalakban; 2. megváltozott hangalakban; 3. képző vagy segédszók felhasználásával (azzal a kérdéssel nem foglalkozhatunk, hogy az ismétlés eredményeképpen összetett szók vagy szó-szerkezetek keletkeznek-e).

Mint már fentebb megemlítettük, a szavaknak azonos hangalakban való megismétlése (kettőztetése) természetességénél és egyszerűségénél fogva nagyon sok nyelvben előfordul. Mégis felhívánk a figyelmet egy érdekes kettőztetési fajtára, amely — úgy látszik — kevésbé van elterjedve a különféle nyelvcsaládokban. A finnugor nyelvek a határozatlanság, a többség, az osztó (disztributív) és más jelentések kifejezésére gyakran kettőztetik a névmásokat: m. *kiki*, azaz, *hogyhogy*, mordE. *kije-kije* 'némely', 'valaki' (*kije* 'ki'), *meže-meže* 'valami' (*meže* 'mi'), *kona-kona* 'valamelyik' (*kona* 'melyik') (Кол., структур. прост. предл. 63), udmurt *kud-kud* 'némelyik', *tače-tače* 'bármelyik' (*tače* 'olyan'), *make-make* 'bármely' (*make* 'valami'), *kjče-kjče* 'bármilyen' (*kjče* 'milyen'), *maje-maje* 'bármely' (*ma* 'mi') (Ал., Повт. 160), manysi *ti-ti* (FUF. XXVIII, 51) 'ez, íme ez'.

Az ilyen kettőztetett névmások néha valamilyen (rendesen megmeregvedett) esetalakban is használatosak: mdE. *koso-koso* 'valahol' (*koso* 'hol'), *kosto-kosto* 'valahonnan' (*kosto* 'honnan') stb. (Кол., Структур. прост. предл. 63), udmurt *solaň-solaň* (Ал., Повт. 160) 'hozzá-hozzá'. Bár, mint említettem, a névmások kettőztetése nincs nagyon elterjedve, azért nem állítom, hogy nem fordul elő a világ más nyelveiben. Például a latinból is ismerünk kettőztetett kérdőnévmásokat: *quisquis*, *quaequae*, *quidquid* 'bárki, bármely'.

A finnugor nyelvekre rendkívül jellemző a szavaknak megváltozott hangalakban való megismétlése. Ennek két változata van. Vagy egyik tag sem bír önálló jelentéssel, vagy csak az egyik bír vele. (A nyelvtörténet segítségével nem egyszer az „értelmetlen” tagról is bebizonyítható, hogy valamikor önállóan is használták; erre magyar példákat PAIS D,¹⁰ udmurt példákat V. АЛАТЫРЪЕВ [l. pl. Повт. 156, 157] említ.) KELEMEN JÓZSEF behatóan tanulmányozta ezeket a változatokat, és arra a meggyőződésre jutott, hogy

⁹ A legjelentősebb munkák (a magyar nyelvészek munkáin kívül) a következők: В. И. АЛАТЫРЪЕВ: Повторы в пермских языках. Ученые записки Карело-финского государственного университета. Т. II, вып. I. Петрозаводск, 1948; ugyanettől a szerzőtől Междометно-наречные повторы в удмуртском языке. Ученые записки Ленинградского государственного университета. Серия востоковедческих наук, вып. 2. Ленинград, 1948; Д. В. БУБРИХ: К проблеме изобразительной речи. Ученые записки Карелофинского государственного университета. Т. III, вып. I. Петрозаводск, 1949; М. А. САХАРОВА. Изобразительные слова в коми языке. Советское финно-угроведение. Т. IV. Ижевск, 1949. Sok érdekes türk és finnugor példát tartalmaz АСМАРИН munkája: Н. Ф. АШМАРИН. Подражание в языках Среднего Поволжья, вып. 1—5. Баку, 1925.

¹⁰ PAIS, Példák a hangutánzó ikerítésre: MNy. L. 275—9.

a magyarban az „értelmetlen” tagokból álló szavak nem összetettek, hanem egyszerűek.¹¹

A következő ikerszók egy „értelmes” és egy „értelmetlen” tagból állanak: m. *cserere*, udmurt *žug-žag* 'szemét' (*žag* 'szemét'), *kučo-mačo* 'tarka-barka' (*kučo* 'tarka') (Ал., Повт. 156), manysi *šoχri-χoχri* (Манс.-русск. сл.) 'szita-kötő' (*χoχri* 'mozgás'). A magyarban az *Ista-Pista*, *Anna-Panna*, *Andi-Bandi*-féle játszi becéző ikerített személynévekből (vö. *István*, *Anna*, *András*) a második tag önállósulása után lett használatos a *Pista*, *Panna*, *András* becézőnév.

A következő ikerszóknak egyik tagja sem használatos önálló jelentéssel: mari *βəž-βuž*, *βər-βor* (Марийско-русск. сл.) 'gyorsan', udmurt *uri-beri* (Ал., Повт. 163) 'hirtelen', 'hanyagthomlok', mdE. *tult-talt* 'ürügy', *kult-kalt* 'hiába-valóság' (Шест. Дисс. 98), m. *dinom-danom*, *lári-jári*.

Tudjuk, hogy hasonló ikerszók vannak a világ sok nyelvében, de azt is figyelembe kell venni, hogy bizonyos nyelvekben, vagy közeli rokonnyelvi csoportokban az ikerszók esetleg olyan szabályok szerint alakulnak, amelyek más nyelvekre vagy más közeli rokonnyelvi csoportokra nem jellemzők. Például a magyarban a két tag viszonya olyan, hogy vagy magas hang áll mély hanggal szemben (*gizgaz*), vagy ajakkerekítés nélkül képzett magánhangzó ajakkerekítéssel képzett magánhangzóval (*gider-gödör*), vagy az első tag magánhangzóval (illetve az ajkak közreműködése nélkül képzett mássalhangzóval), a második tag viszont labiális vagy labiodentális mássalhangzóval kezdődik (*ákombákom*, *cókémók*).¹² A mordvinban a két tag magánhangzóinak viszonya körülbelül ugyanolyan, mint a magyarban,¹³ de megfigyelhetők másféle sajátosságok is. A mordvin ikerszókra például jellemző, hogy a tagok rendszeren *t*-vel végződnek, vagyis alakjuk a többes szám alakjára hasonlít (l. az előző példákat). Ez a sajátosság analógiás úton keletkezett. Az ilyen ikerszók mintái olyan mellérendelő összetételek, amelyek önálló jelentéssel bíró szavakból állnak, például *atat-babat* 'házastársak', 'férj és feleség' (vö. *ata* 'férj' és *baba* 'feleség'); ebben mindkét tagnak egyedi jelentése van, de alakjuk többes számra mutat.

Rendkívül sok hangalakváltoztatással képzett szókettőztetést (főleg módhatározói funkcióban) használnak a komiban, például *ž'ik pür že čuž-čaz konvert voštis* 'rögtön ripp-ropp feltépte a borítékot'; *tup-tap raka mune űured* 'liccs-loccs megy a varjú a lápon'.¹⁴

Miután ALATYRJEV (Повт. 164, 165, Межд. 226—232), SZACHAROVA (l. az említett munkát) és (BUBRICH Грамм. лит. коми яз. 196) anyagát átnéztem, arra a meggyőződésre jutottam, hogy a permi nyelvekben az egyik tag zártabb magánhangzója áll a másik tag nyíltabb magánhangzójával szemben, habár előfordulnak más, ritkább változatok is.¹⁵ BUBRICH

¹¹ KELEMEN J., Szempontok az ikerszók vizsgálatához (MNY. XXXV).

¹² К. Е. МАЙТИНСКАЯ: Венгерский язык. II. Москва. 1959. 153—4.

¹³ L. a példákat Шест. Дисс. 98.

¹⁴ М. А. САХАРОВА: Изобразительные слова в коми языке. Советское финно-угроведение. IV. 1949. 35, 36.

¹⁵ SZACHAROVA szerint a hangváltoztatással kettőztetett komi szók tagjaiban a következő magánhangzók váltakoznak: *u ~ a*, *i ~ o*, *u ~ e*, *i ~ a*, *i ~ a*, *u ~ o* (l. az említett cikket 35); mások szerint a váltakozások a következők: *u ~ a*, *u ~ o*, *u ~ e*, *i ~ a*, *e ~ a*, *u ~ o* (Совр. коми яз. 262); ALATYRJEV szerint az udmurtban a leggyakoribb az *i ~ a*, *i ~ a*, *u ~ a*-féle váltakozás, azonkívül a tagok végén gyakoriak az *-žr*, *-žl* és más hangsorok, továbbá a különféle hangsúly típusok felhasználása attól függően, hogy milyen a kettőztetett szók jelentése (l. Ал., Межд. 228—232).

megjegyzí, hogy a kettőztetett komi szókban a két szótagból álló komponensek gyakran végződnek *i*-vel vagy *a*-val: *luzi-lozi* 'ziláltan', *gira-gara* 'kippkopp',¹⁶

A mari—orosz szótárból kicédulázott adataim arról tanúskodnak, hogy a hangalaki változtatással kettőztetett mari szók tagjai közül az elsőben *ə* (mari irodalmi helyesírással *u*), a másodikban *o*, ritkábban *a*, *u* van: *pəlt-pəlt* (gyors mozgás utánzása), *kərt-kərt* 'gyorsan' *ləz-loz* (kócosság utánzása), *kəβe-kəβo* 'hirtelen', *kəγər—koγər* (csikorgás utánzása), *lədər-lədər* (kocsizörgés utánzása), *nəmər-nəmər* (ragadósság utánzása), *ləj-ləj* (sima mozgás utánzása), *məγə-muyə* 'halkan és ki nem vehetően', *kəγər-kuyər* 'cikk-cakkosan', *nəγe-nuyə* (kellemetlen érzés utánzása) (Марийско-русск. сл.). A magánhangzó váltakozáson kívül még más sajátosságok is szembeötlenek; például az, hogy a tagok gyakran *-ər* végződésűek (úgy látszik az *-ər* határozó képző analógiájára).

A hangfestő kettőztetéseknek kivételesen nagy a száma a volgai és a permi nyelvekben. Hasonló a helyzet a szomszédos tatár és csuvas nyelvben is.¹⁷ Azonban, mint ahogy a fenti példák mutatják, a kettőzött szók tagjainak egymáshoz való szerkezeti viszonya mindegyik nyelvben más és más. Ez természetesen azt bizonyítja, hogy a finnugor alapnyelvben még nem alakultak ki teljesen az ilyenféle szóismétlések szerkezeti típusai.

A harmadik szerkezeti főtípust járulékok vagy segédszók felhasználásával alakult kettőztetések jellemzik. Ismétlődhetnek hangfestő (önálló jelentéssel nem bíró) vagy önálló jelentésű gyökérelemek. A hangfestő gyökérelem vagy hangalakváltozás nélkül vagy hangalakváltozással ismétlődik, és a járulékok vagy segédszók csak a második taghoz kapcsolódnak.

A komiban a hangfestő határozószók második tagjához gyakran járul az instrumentális megmerevedett esetragja: *vak-vakən šerektini* 'hangosan hahotázni', *šur-šarən petis* 'suhogó hangot előidézve lépett be' (Совр. коми яз. 262). Ugyancsak a komiban „nem teljes jelentésű” igék (mint *kivni* 'hallatszani', *kerni* 'tenni' stb.) is járulhatnak a második taghoz: *eš esis š'urk-š'urk-keris* 'az ajtó egy icipicit nyikorgott'; *vatkil bežnas tuγ-γeqkeris* 'Vatkylj (kutya neve) farkát egyszer-kétszer megcsóválta' (Совр. коми яз. 249, 250).

Hasonló jelenséggel találkozunk egyes altaji nyelvekben is; például a mandzsuban a *se-mbi* 'tenni; mondani' ige hangfestő szavakhoz fűzve hangok és zörejek előidézésével járó cselekvést jelöl: *doŋ doŋ se-* 'dobolni', *tebke tabke se-* 'típegni, bizonytalanul lépni' stb.¹⁸

Az önálló jelentésű szók ismétlődhetnek képzőikkel együtt is. Például a volgai, a permi és az ugor nyelvekben általános a képzőkkel ellátott számszóneveknek disztributív jelentésben való megismétlése: mdE. *vejfe-vejfe* 'egyesével', *kavtoŋ-kavtoŋ* 'ketten-ketten', *kolmoŋ-kolmoŋ* 'hárman-hárman' stb. (Эрз.-русск. сл.; vö. *vejke, kavto, kolmo* 'egy, kettő, három'), mari *iktən-iktən* 'egyesével', *koktən-koktən* 'ketten-ketten' (Марийско-русск. сл.; vö. *ik-, kok-* 'egy, kettő'), *odigen-odigen* vagy *ogen-ogen* 'egyesével', *kiken-kiken* 'ketten-ketten' (Удм.-русск. сл.; vö. *odig* 'egy', *kik* 'kettő'), komi *etken-etken* 'egyesével', *kiken-kiken* 'ketten-ketten', *kuimen-kuimen* 'hárman-hárman' (Бубр.,

¹⁶ Д. В. БУБРИХ: К проблеме изобразительной речи 88.

¹⁷ Б. А. СЕРЕБРЕННИКОВ: Категория времени и вида в финно-угорских языках пермской и волжской групп. Москва. 1960. 277—8. l.

¹⁸ G. J. RAMSTEDT: Über onomatopoeische Wörter in den altaischen Sprachen. JSFOu. LV/III: 112.

Грамм. лит. коми яз. 99; vö. *eti, etik, kik, kuim* 'egy, kettő, három'), manysi *akwal-akwal* 'egyesével', *kityäl-kityäl* 'ketten-ketten', *atal-atal* 'öten-öten' (Манс.-русск. сл.; vö. *akwa, kit, at* 'egy, kettő, öt'), m. *ketten-ketten, härman-härman, négyen-négyen* (vö. *kettő, három, négy*). A kettőztetés a disztributív jelentésnek általában nemcsak kiemelésére szolgál, hanem a kettőztetés következtében kapja meg a gyűjtő számnév a disztributív jelentést (például a magyarban, a manysiban, a komiban). A legtöbb esetben közös az, hogy a számnévnek *-n* képzője van. Ez a finnugor locativusra vezethető vissza, amely essivusi jelentést kapott. Valószínűnek tartom, hogy még a mordvin *-ni* is a locativusrag folytatása, habár a mai nyelvben a genitivusi *-ni* hatására palatális lett.

Még más, csak individuálisan egyes nyelvekre jellemző suffixumok segítségével történő kettőztetésre is említhetnénk adatokat. Például ebben a mdE. mondatban: *vedrañ-vedrañ lovco ervas maks'* (Cyp. 54) 'mindegyik adott egy-egy vödör tejet'; a mariban általános a határozói igenévnek mint a főcselekvés jellemzőjének megismétlése: *šortan-šortan ojla* 'könnyezve-könnyezve meséli'; *muren-muren kaja* 'énekelve-énekelve megy'; *tolan-tolan kaja* 'jőve-jőve megy el' (vagyis 'gyakran jön látogatóba') stb. (Карм. 2, 3), *šonen-šonen tajra ik oješ šoyaleš* (Совр. марийск. яз. 254) 'gondolkodva-gondolkodva (vagyis 'hosszas gondolkodás után') Darja elhatározta'. ALATYRJEV szerint az udmurt gyakran kettőztet instrumentális *-n* ragos főneveket, mellékneveket és határozószókat, pl. *diren-diren časkaos žingirto* 'néha-néha (szó szerint 'idővel-idővel') megcsendülnek a csészék', *šugen-šugen nuizi* 'nagy nehezen (szó szerint 'nehézzel-nehézzel') vitték' (Ал., Повр. 160).

Plyenféle szerkezetek a komiban is használatosak: *sije lilde bukvaen-bukvaen* (Коми-русск. сл. 237) 'betűzgetve (szó szerint 'betűvel-betűvel') olvas'. A mariban a kettőztetett határozószók leginkább a főnevek genitivusi alakjára emlékeztetnek: *žaranžaran-žaranžaran* 'ágyásonként' (*žaranžaran* 'ágyás'), *žapən-žapən* 'időnként' (*žap* 'idő'), *ilemən-ilemən* 'helyenként' (*ilem* 'lakhely') (Марийско-русск. сл.).

Az is előfordul, hogy a teljes jelentésű szónak csak az alaprésze ismétlődik meg, és pedig úgy, hogy az első tag valamilyen jellegzetes állandó járulékot vagy segédszó kíséretet kap, a második tag viszont jelezhető vagy ragozható.

Ezzel kapcsolatban figyelmet érdemelnek azok az igei szerkezetek, amelyben a ragozott (vagy ragozható) igealak mellett (rendesen előtte) ugyanazon ige határozói igeneve áll: m. *kerve kért*, mari *keče peltenak pella* 'a nap egyre süt' (szó szerint 'melegítve melegít'), *taratenak tarata* 'egyre buzdít' (szó szerint 'buzdítva buzdít') (Совр. марийск. яз. 254, 255), mdE. *solaz solams* 'gyorsan olvadni' (szó szerint 'olvadva olvadni'), mdE. *livtaž livtams*, mdE. *lijež lijems* 'gyorsan futni' (szó szerint 'repülve repülni') (Жол., Структ. процр. предл. 87), komi *šojemen šoje* 'rágva rág' (szó szerint 'éve esz'; V. Lytkin közlése). Előfordul másféle igei szerkezet is, például a m. *nöttön nőni* kifejezésben az első, melléknévi igenévi taghoz locativusi *-n* járult.

A névszói szerkezetek közül említésre méltók azok, amelyek a tulajdonság magas fokának kifejezésére szolgálnak. Első tagjukhoz esetrag vagy nevutó járul, és pedig az udmurtban ablativusi rag: *šedleš no šed* (Удм.-русск. сл. 420) 'nagyon fekete' (szó szerint 'feketénél feketébb'), a komiban elativusi rag: *jonis jon* (Совр. коми яз. 169) 'nagyon erős', a mdE.-ban ablativusi rag: *očudonga* (vagy *očudovak*) *očuš* (A. Feoktisztovsz közlése) 'a legidősebb', a finn-

ben genitivusi rag: *suuren suuri* (ХАК., Разв. финск. яз. 166) 'hatalmas', a magyarban adessivusi rag: *szebbnél szebb*, a mari esetrag helyett névutót használ: *sai deč sai* 'nagyon jó', *kuyu dečkuyu* 'nagyon nagy' (Марийско-русск. сл.).

A finnben a főnévvel kifejezett fogalom magas minősítése szabályszerűen a ragozható főnév elé kitett ugyanazon főnévnek többes számú genitivusi alakjával jelölhető: *kysymysten kysymys* 'nagyon fontos kérdés' (szó szerint 'kérdések kérdése'), *salien sali* 'a legszebb terem' (szó szerint 'termek terme') (Мак. Субст. словосоч. 65). A magyarban is előfordulnak hasonló szerkezetek, és pedig mind egyes, mind többes számú előtaggal: *halálnak halálával meghalni*; *Feleségek felesége* (egy Petőfi-vers címe; ebben a példában a birtokos szónak nincs esetragja).

Néha meg az első tag ragozható (jelezhető), és a második taghoz járul valamilyen jellegzetes toldalék: finn *pyytää pyytämällä* 'kérve kérni, könyörögni', *sataa satamistaan* 'szakad az eső', *olla olevinaan* 'tettetni magát' (ХАК., Разв. финск. яз. I, 166) vö. m. *ment-mendegélt*, *sir-sirdogál* stb., amelyekben mind a két tag ragozható és jelezhető.

Figyelemre méltók az olyan határozószó-féle kifejezések is, amelyekben a tómorféma megismétlése a következő szerkezeti változatokban fordul elő: a) az első tagnak van járuléka, például mari *βiklan-βik* 'egyenest' (*βik* 'egyenesen'), *jəren-jər* 'köröskörül' (*jəy* 'körül') (Марийско-русск. сл.); b) a második tagnak van járuléka: finn *aika ajoin* 'időről időre' (*aika* 'idő'), *paikka paikoin* 'helyenként' (*paikka* 'hely') (ХАК., Разв. финск. яз. 166); c) mind a két tagnak van járuléka, de ezek nem azonosak; mari *βeran-βerəške* (Марийско-финск. сл.) 'helyenként' (*βer* 'hely'), m. *unos-unitalan, véges-végig*, finn *loppujen lopuksi* 'végre, végeredményben' (szó szerint 'végek végévé', *loppu* 'vég') (Мак. Субст. словосоч. 66).

A c) típushoz tartozó kifejezések sokfélék, de minthogy a szókészletnek ezt a frazeológiai rétegét a finnugor nyelvekben (talán a magyart és a finnt kivéve) eddig alig tanulmányozták, nem könnyű megállapítani az idetartozó kifejezések pontosabb típusait. Pedig bizonyos típusok az egyes nyelvekben okvetlenül kikristályosodtak. Például az udmurtban a folytonosságot ugyanazon tómorfémák toldalékaképpen az *-is-* és az *-e* elemek szembeállítására fejezi ki: *artis-arte* 'vállvetve' (*artis-* 'oldalt', *arte* 'oldalt'), *aris-are* 'évről évre' (*ar* 'év'), *beris-berse* 'egymás után, libasorban' (*ber* 'hátsó oldal, hátsó hely') (Удм.-русск. сл.), a magyarra a *-ról ~ -ről* és a *-ra ~ -re* ragok szembeállítására jellemző: *lépésről lépésre, szájról szájra, napról napra* stb.

A mariban az *-n* és *-de* végű, egy igéhez tartozó határozói igenevek összekapcsolásával fejezik ki a cselekvés nem teljes voltát vagy egyenletlen időközökben történő megismétlődését, például *podalən-podalde* 'néha eddegélve' (tkp. 'eddegélve, nem eddegélve'), *užən-užde* 'hol észrevéve, hol észre nem véve' (tkp. 'észre véve, nem észrevéve') (Совр. марийск. яз.), *ilen-iləde* 'úgy ahogy tengődve' (tkp. 'élve, nem élve'), *jören-jörəde* 'pislákolva' (tkp. 'kialudva, nem kialudva') (Марийско-русск. сл.).

A finnugor nyelvekben, mint más nyelvekben is, sok figura etymologica-szerű kifejezés használatos. De ezek közül engem ezúttal csak azok érdekelnek, amelyeknek komponensei olyan szoros kapcsolatban vannak, hogy más szó nem ékelődhet közéjük, és a szórendjüket sem lehet megváltoztatni. Éppen ezért most nem foglalkozunk a *hősi halált halni, hosszú életet élni* féle kifejezésekkel, minthogy ezeket sokféleképpen lehet használni (vö. *ott halt hősi*

halált, nem élt olyan hosszú életet stb.). Igaz, hogy átmeneti természetű kifejezésekkel itt is kell számolnunk.

A finnugor nyelvekben nemcsak a tőmorféma vagy alapszó kettőztetése fordul elő, hanem praefixumoké és suffixumoké is a tőmorféma vagy alapelem megismétlése nélkül.

A magyarban például megszokott dolog az igekötők kettőztetése; ily módon lehet jelölni a cselekvésnek egyenetlen időközökben való megismétlését: *meg-megállt, vissza-visszanézett*. Ugyancsak a magyar használja a felsőfok praefixumának kettőztetését a tulajdonság legmagasabb fokának kifejezésére: *legleslegjobb* (vö. *legjobb*), *legeslegszebb* (vö. *legszebb*).

Suffixumok kettőztetése is előfordul; ily módon lehet nyomósítani a jelentésüket. SIMONYI adatokat hoz fel a magyar *-cska ~ -cske* kicsinyítő képző kettőztetésére: *kincsecskécském, könyvecskecske* (TMNy. 514). BUBRICH megemlíti, hogy a mordvin *-kšno ~ -kšné* gyakorító képző megismétlődhet: *sakšnokšnoms* 'különösen gyakran jövegetni' (*sams* 'jönni').¹⁹ Az ilyen véletlenül, alkalmyszerűen használt kettőztetésből állandó kapcsolat keletkezhet. Ilyen eredetű a magyarban a műveltető *-tat ~ -tet*, a kicsinyítő *-dad ~ -ded*, a nyelvjárásokban előforduló melléknévi képző *-sos ~ -sas ~ -ses ~ -sös*, a komiban a gyűjtő számnevek *-nan* képzője (például *ńolnan* 'mind a négy, mind a négyen' (Совр. коми яз. 187), a mariban a hangfestő igéket képző *-tat* (például *kočartataš* 'nyikorogni', *čodartataš* 'zörögni', *kočartataš* 'hencegni' stb.) (Совр. марийск. яз. 234), a mozzanatos *-l* kettőztetésével alakult igeképző *-lal, -atal, -läl, -äläl* (*įalįatalalaš* 'rövid időre megköt'²⁰).

Végül a finnugor nyelvekben egyes szótagok vagy hangok kettőztetése is előfordul. A finnen ennek rendszerint nyomósító-fokozó funkciója van, például *ruti ruotsalainen* 'igazi svéd', *supi suomalaisinen* 'igazi finn', *paki paraastaan* 'teljes erővel', *puhi puhdas* 'teljesen tiszta', *tyttö tyhjä* 'teljesen üres', *upo uusi* 'vadonat új') (Хак., Разв. финск. яз. 166). A magyarban bizonyos hangfestő igék gyakorító vagy mozzanatos jelentése részben attól függ, hogy a tövük egyszerű vagy kettőztetett mássalhangzóval végződik-e: *lebeg* és *lebben*, *csörög* és *csörren*, *löttyög* és *löttyen* stb. (A finnségi nyelvek mássalhangzó fokváltakozását mint tisztán fonetikai jelenséget nem soroljuk ide).

A különféle típusú kettőztetések lehetőségeit nagymértékben az illető szó kategóriai hovatartozása határozza meg. A tulajdonságot kifejező mellékevek és határozószók megismétlése fokozásszerű jelentésmódosítást eredményez, a számnevek, a főnevek és a nem tulajdonságot jelentő határozószók disztributív jelentést kapnak, az igék jelentésmódosítása az aspektusi árnyalatok területén mozog. Kivételek természetesen mindenütt előfordulnak.

A kettőztetések és szóismétlések szerkezeti típusai a mai finnugor nyelvekben nagyon sokfélék. Habár a legtöbb típus általános vázlata valószínűleg megvolt már az alapnyelvben is, a hangviszony, a toldalékok stb. felhasználásának részletes szabályai csak később az egyes nyelvekben vagy a közeli rokonnyelvek csoportjaiban alakultak ki és kaptak többé-kevésbé állandó formát.

Moszkva

KLARA MAJTINSZKAJA

¹⁹ Д. С. БУБРИХ, Эрзя-мордовская грамматика минимум. Саранск, 1947. 49. 1.

²⁰ БЕКЕ Ö., Cseremisiz nyelvten. Вр. 1911. 294. 1.

Rövidítések

- Ал., Межд. = В. И. АЛАТИРЕВ, Междометно-наречные повторы в удмуртском языке. «Ученые записки Ленинградского государственного университета. Серия востоковедческих наук», вып. 2, Ленинград, 1948.
- Ал., Повт. = В. И. АЛАТИРЕВ, Повторы в пермских языках. «Ученые записки Карело-финского государственного университета», II, вып. I.» «Исторические и филологические науки». Петрозаводск, 1948.
- БУБР., Грамм. лит. коми яз. = Д. В. Бубрих, Грамматика литературного коми языка. Ленинград, 1949.
- КАРМ. = Г. Г. КАРМАЛИН, Система письма определений с определяемыми словами, двойных и сложных слов в марийском языке. 1929. (a kiadás éve nélkül).
- Кол., Структ. прост. предл. = М. Н. КОЛЯДЕНКОВ, Структура простого предложения в мордовских языках. Саранск, 1959.
- Коми-русс. сл. = Коми-русский словарь. Сыктывкар, 1948.
- МАҚ., Субст. словосоч. = Г. Н. МАҚАРОВ, Субстантивные словосочетания типа «имя существительное + имя существительное в косвенных падежах в финском языке» «Прибалтийско-финское языкознание». Академия наук СССР, Карельский филиал Москва—Ленинград, 1961.
- Манс.-русс. сл. = А. Н. Баландин и М. П. Вахрушева, Мансийско-русский словарь. Ленинград, 1958.
- Марийско-русс. сл. = Марийско-русский словарь. Москва, 1956.
- Русско-удм. сл. = Русско-удмуртский словарь. Москва, 1956.
- САНДР., Нек. = САНДРӧ—ВАГӧ (Молодцов В. Л.), Некоторые принципы зырянского правописания. Сыктывдін, 1926.
- Совр. коми яз. = Современный коми яз. Сыктывкар, 1955.
- Совр. марийск. яз. = Современный марийский язык. Морфология. Йошкар—Ола. 1961.
- Сур. = «Сурань толт.» III. Саранск, 1957.
- Удм.-русс. сл. = Удмуртско-русский словарь. Москва, 1948.
- ХАҚ., Разв. финск. яз. = Л. Хакулинен, Развитие и структура финского языка. I. Москва. 1955.
- Шест., Дисс. = А. Е. Шестакова, Образование существительных и прилагательных от именных основ в мордовских языках. Кандидатская диссертация. Москва, 1952.
- Эрз.-русс. сл. = М. Н. Коляденков и Н. Ф. Цыганов, Эрзянкорусский словарь. Москва, 1949.
- Яз. письм. нар. сев. = Языки и письменность народов Севера. I, Ленинград, 1937.
- НІВТ = Н. НІВТ, Indogermanische Grammatik. IV. Heidelberg. 1928.
- РОТТ = А. Ф. РОТТ, Doppelung als eines der wichtigsten Bildungsmittel der Sprache. Halle, 1862.
- WUNDT = W. WUNDT, Völkerpsychologie. I. Die Sprache. Dritte Auflage. Leipzig, 1911.

Az ősspermi első szótagbeli *i > *ó és *ó > i hangváltozásról

I. A NyK. előző számában egy permi szópár: zürj. *gin* 'Filz, Decke', votj. *gin* 'nemez; Filz' ~ zürj. *gen* 'Daune(n), Flaumfeder(n), Haar(e) am Körper (der Tiere od. des Menschen), votj. *gon* 'Haare (am Körper), Gefieder' etimológiáját tárgyaltam. E szók összetartozása — mint ott kifejtettem — a permi nyelvekben gyakori zürj.-votj. *i* ~ zürj. *e*, votj. *o* váltakozás alapján lehetséges. Az *i* ~ *e*, *o* váltakozásra vö. WICHMANN: SUSToim. XXXVI, 55—6, 66; uo. több példa. Idetartoznak még a következő alakpárok is: zürj. (WUo.) I. *nimen*, Ud. *nimen* 'zum Vergnügen, zum Zeitvertreib (I.); kaum, mit Mühe (Ud.)' ~ *nem*: V., Sz., Pecs., Ud. *ni-nem*, I. *ni-nem*, *ni-nem* 'nichts'; (uo.) V., AV., Sz., Lu., I., Ud., P. *nir* 'Nase, Schnauze, Schnabel (V., Sz., Lu., I., Ud., P.); Vorderteil (des Bootes) (AV.)' ~ V. *neris* 'kleine Anhöhe im Walde' (e szók összetartozására vonatkozóan l. RADANOVICS: NyK. LXII, 325); (uo.) Sz., Lu., I. *riškid* ~ V., Sz., Ud. *reškid* 'zerbrechlich, spröde, brüchig (Sz., Lu., I., V., Ud.), locker (I., V., Ud.); freigebig (Sz., Lu.); weinerlich, weichherzig (Lu.)'; (uo.) V., Sz., *tj* 'jener', Ud. *tjn* 'da, dort' ~ *tę*: V., Sz., Pecs., Lu., Le., I., Ud. *tę-rijt* 'gestern (V., Pecs., I., Ud.); gestern abend (Sz., Lu., Le.); Sz., Lu., P. *ten* 'neulich, unlängst (Sz., Lu.); gestern (P.)', (GEN.) KP. *tön* 'gestern'.

A perm nyelvekbeli *i* ~ *e* (*o*) váltakozás nem vezethető vissza a finn-ugor korig, mint STEINITZ (FgrVok. 129—130) feltette, hanem egy ősspermi hangváltozásban leli magyarázatát. E. ITKONEN (FUF. XXXI, 291—2) szerint az ősspermi *ó (> zürj. *e*, KP. *ó*, votj. *o*, *a*) szabályos előpermi előzménye *ü volt. Néhány esetben az ősspermi *ó hang előpermi *ü folytatójaként is előfordul, például: zürj. *šelalniš* 'spucken, speien' ~ votj. (MUNK.) *šalat*-ua. ~ fi. *šylkeä* ua. (vö. E. ITKONEN: i. h. 300, 327).¹ E. ITKONEN (i. h. 291) szerint ez a szabálytalan hangfejlődés az előpermi *ü hangnak likvidák előtti nyíltabbá válásával (*ü > *ó) magyarázható.

2. Véleményem szerint az ősspermi *ó nem csupán előpermi *ü-nek, hanem néhány biztos példában előpermi *u-nak is megfelelő.² Például: 1. zürj. (WUo.) Sz., Lu. *keltni*, V. *kevtni*, Ud. *kevtnis* 'mit dem Zugnetz fischen (Sz., V.); aus der Suppe die besten Bissen herausfischen (Lu., Ud.); die Sahne abnehmen, abrahmen (Ud.)' ~ votj. (MUNK.) Sz. *kalt*- 'a kerítő hálóval

¹ Egyébként az előpermi *ü* magánhangzónak a permi nyelvekben szabályszerűen *i* felel meg (E. ITKONEN: i. h. 300, 327).

² A permi nyelvekben az előpermi *u hangnak az *ü-höz hasonlóan szintén *i* a szabályos folytatója (vö.: E. ITKONEN: i. h. 300, 324).

halászni; mit dem Zugnetz fischen' ~ finn *kulle* (gen. *kulteen*) 'Treibnetz' (vö. FUV.; SKES.); 2. a m. *irt* (R. *ort* is) 'ausrotten, jäten' zürj. (WUo.) V., Sz., Lu., I., P. *širni*, Ud. *širnis* 'scheren, beschneiden, schneiden, (I. auch) rasieren' és votj. (MUNK.) Sz. *šir-*, K. *šër-* 'metszeni, levágni, körülvágni (pl. a kiálló részeket), ketté hasítani; schneiden, abschneiden, abstutzen (z. B. die ungleichen Teile) entzwei spalten' megfelelőjéhez (etimológiai összetartozásukról l. Nyh.⁷; FUV.) kapcsolom a következő permi szókat is: zürj. (WUo.) Lu. *šerni* 'schneiden'. (GEN.) KP. *šöret-* 'aus- od. zuschneiden' ~ votj. (MUNK.) Sz. *šor-* 'szeletekre v. darabokra vágni (pl. kenyeret); in Stücke schneiden (z. B. Brot)'; 3. ? zürj. (WUo.) V., Sz., Pecs., Lu., P. *kerni*, I. *kèrni*, Ud. *kernis* 'falten, in Falten legen (V., Pecs., Lu., P., I., Ud.), in Falten nähén (Sz.), krumm ziehen, krümmen (V., Lu., P., I.)' ~ finn *kuroa* 'fálteln, mit Falten versehen, kräuseln' (vö. FUV.; SKES.). — További példákat l. alább.

E példák, valamint az alább felsorolandó egyéb idetartozó esetek alapján úgy gondolom, hogy itt nem előpermi **ü* > őpermi **ó* változással van dolgunk, hanem (többnyire likvidák előtt végbement) őpermi **i* (< előpermi **ü* és **u*) > **o* nyíltabbá válással. E nyíltabbá váláshoz hasonló jelenség a votjákban ugyancsak likvidák előtt lezajlott **o* > *a* nyíltabbá válás (vö. E. ITKONEN: FUF. XXXI, 290–1). A likvidák előtti **i* > **o* hangfejlődés idővel azt eredményezte, hogy e változás néhány esetben más fonetikai helyzetben levő első szótagbeli *i* hangra is kiterjedt. Így magyarázandó az E. ITKONEN (i. h. 291) által említett zürj. (WUo.) *et-* > *e'ik*, (GEN.) KP. *ötik* 'ein' ~ votj. (MUNK.) *odig*, *og* ua. ~ finn *yksi*.

A következő példákban a feltehető őpermi **o* hang — az előbb tárgyalt, szóbelseji likvidát tartalmazó szókhoz hasonlóan — szintén előpermi **u*-ra megy vissza. Ezekben tehát **u* > **i* > **o* (> zürj. *e*, KP. *o*, votj. *o*, *a*) hangváltozás történt: (WUo.) V., Sz., Pecs., Lu., P. *tedni*, I. *tèdni*, Ud. *tednis* 'wissen, (V., Sz., Lu., P., I., Ud. auch) kennen, erkennen, erfahren' ~ votj. (WICHM.) G. *todîni* J., MU. *todîni* 'wissen, kennen, erfahren' ~ finn *tuntea* 'fühlen, kennen, erkennen, wissen' ~ m. *tud* 'wissen' (vö. FUV.). Az előpermi **u*-nak szabályszerűen megfelelő *i* van meg a zürj. *ted-* szóval etimológiailag összefüggő zürj. (WUo.) Sz. *tjaldni*, Lu. *tjaldni*, Pecs., AV. *tjald-*, V. *tjaldni*, Ud. *tjald'nis*, P. *tjald'ni*, I. *tjaldni* 'sichtbar sein, zu sehen sein' alakban. A 'wissen' és a 'sichtbar sein, zu sehen sein' jelentések viszonyára vö. német *wissen* ~ latin *videre* (vö. KLUGE, Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache¹⁸).³ A zürj. (WUo.) Lu., I., Ud., P. *tšek* 'dicht (Lu., Ud.: Kamm, I., Ud.: Wald), dicht wachsend (z. B. Saat, Wald) (P.)' (~ m. *sok* 'viel', vö. FUV.) idetartozása kétes, mivel a zürj. KP. és votj. adatok hiányában nem lehet eldönteni, hogy a zürj. szó *e* hangja őpermi **o* vagy **ö* magánhangzóra megy-e vissza.

A zürj. (WUo.) Sz., Lu., P. *penni* 'coire cum femina, Beischlaf ausüben' ~ votj. (WICHM.) G., Uf. *ponîni*, M. *ponni*, J., MU. *ponîni* 'setzen, legen' (~ fi. *panna* 'setzen, legen, stellen', vö. FUV.; SKES.) szóban feltehető őpermi **o* előpermi **a*-ra megy vissza. A szabálytalan hangmegfelelés feltehetőleg **a* > **u* > **i* változással magyarázható (vö. E. ITKONEN: FUF. XXXI, 286, 303). A **pîn-* alakból a mai zürj. *pen-*, votj. *pon-* alak **i* > **o* nyíltabbá válással jött létre (másképp: E. ITKONEN: i. h. 291).

³ E. ITKONEN (FUF. XXXI, 291) szerint a zürj. *tjaldni* hangtanilag jobban illik a finn *tuntea* alakhoz, mint a *tèdni*. Az *i* > **o* változás és ezen változással kapcsolatos zürj. *i* ~ *e* váltakozás alapján azonban a két zürjén alak összetartozása kétségtelen.

Ugyanílyen szórványos *a > *u > i hangfejlődést tehetünk fel a zürj.-votj. *kik* 'zwei' (~ fi. *kaksi* ua.) számnévben is. A *kekjã'mis* 'acht' alak *e* hangja szintén *i* > *ó > *e* változás útján keletkezett (másképp: E. ITKONEN: i. h. 303).

A zürj. (WUo.) *velni* 'sein' ~ votj. (MUNK.) *val* 'war' alakokban feltehető első szótagbeli *ó előpermi előzménye *o volt (vö. fi. *olla* 'sein'). Az előpermi *o-ból az óspermiben szabályosan *u* lett (az *o > *u* változásra vö. E. ITKONEN: FUF. XXXI, 286), majd ebből szórványos *u > i hangfejlődés útján jöttek létre a zürj. (WUo.) V. *vili* Prät.: I. P. Sg. V., Sz., Pecs., Lu. *vilis* Prät.: 3. P. Sg. stb. és votj. (WICHM.) *vilini* 'sein, vorhanden sein' stb. alakok. A zürj. *vel* ~ votj. *val* változat óspermi *i > *ó (zürij. *e*, votj. *a*) nyíltabbá válással keletkezett (másképp: E. ITKONEN: i. h. 291).

3. Az óspermi alapnyelvben az *i > *ó nyíltabbá válással ellentétes, szórványos *ó > *i zártabbá válás is történt. Így magyarázható az előpermi *ä-re visszamenő zürj.-votj. *i* hang a következő szókban: 1. zürj. (WUo.) V., Sz., Lu., I. *minni*, Ud. *minnis* 'sich befreien, sich losmachen, sich retten (V., Sz., Lu., Ud.), verschienen (v. d. Farbe) (I., Ud.)' ~ m. R. *menik* 'sich retten, gerettet werden', *menekül* 'fliehen, sich retten, flüchten' (vö. FUV.); 2. zürj. (WIED.) *synöd*, *synad* 'Luft', (FOKOS-FUCHS, SyrjWb.) V. *sinöd*, Pr. *sinöd* 'Ausdünstung bei heissem Wetter, warmer Dampf (Ausdünstung) im Freien, nicht in der Badestube (V.), nach einem Feuer aufsteigender, wie blaue Luft über dem Walde schwebender Rauch (Pr.)' ~ m. *ég* I. 'Himmel', 2. R. 'Luft' ~ fi. *sää* 'Witterung' (vö. Nyh.?⁷; FUV.); 3. zürj. (WIED.) *sis* 'faul, verfault, stockig . . .', (WUo.) V., Sz., Lu., I., Ud., P. *sis* 'faul, verfault; (I., Ud. auch) Fäulnis' ~ votj. (MUNK.) Sz. *sis* 'rothadt, poshadt, korhadt; rothadtság, korhadtság; verfault, vermorscht; Fäulnis, Fäule' ~ m. R. *ev*, *év* 'Eiter', vö. FUV. (a zürj.-votj. szóban a jésített *s* hatására *i* > *i* változás történt); 4. zürj. (WUo.) Ud. *pišti* 'Schwalbe' ~ votj. (WICHM.) *poski* ua. ~ fi. *pääsky(nen)* ua. ~ m. *fecske* ua. (vö. FUV.; SKES.). A zürj. szóban az *i hangból *i* lett a szóbeljeji *s* hatására. A votj. alak a szabályos *ä ~ *ó > o megfelelést mutatja.

4. Az *i > *ó nyíltabbá válás némelykor úgy ment végbe, hogy az eredetibb *i*-t tartalmazó alak is megőrződött. Ezáltal keletkeztek a zürj. *i* ~ *e*, votj. *i* ~ *o(a)* váltakozást mutató alakpárok. A hangalakilag elkülönült alakok közt aztán sok esetben jelentésselkülönülés is történt, például: zürj. *gerd* 'rot' ~ *gird* 'geronnenes Blut'; zürj. *gen* 'Daune(n), Flaumfeder(n), Haar(e) am Körper', votj. *gon* 'Haare (am Körper), Gefieder' ~ zürj. *gin* 'Filz', votj. *gin* ua. stb.

5. Összefoglalás: Az óspermi *ó hang egyetlen szabályos előzményének az előpermi *ä tekinthető (ugyanígy vélekedik E. ITKONEN is: FUF. XXXI, 292). Az óspermi *ó többi előpermi előzménye az óspermi alapnyelvben lezajlott hangváltozásokkal (előpermi *a, *o > *u > i; előpermi *u, *ü > i) s végső fokon az *i > *ó nyíltabbá válással függ össze. Ezen nyíltabbá válással ellentétes *ó > i zártabbá válás eredményei azok a szórványos esetek, amelyekben az előpermi *ä-nek a permi nyelvekben *i* felel meg. Az óspermi alapnyelvben végbement *i > *ó hangváltozással kapcsolatos a permi nyelvekben előforduló zürj. *i* ~ *e*, votj. *i* ~ *o(a)* magánhangzó-változás.

RÉDEI KÁROLY

A zürjén *-jas* stb. és a votják *-jos* többesjel eredetéhez

1. A permi nyelvekben a többes szám jelének a következő alakjai vannak: zürj. *-jas*, Ud. *-jes*, P. *-iez*, *-ez*, KP. *-jöz*; votj. *-jos*. Például: *mort* 'Mensch; Mann'; *mortjas*, Ud. *mortjes*, P. *morttez*, *ker-kuiez*, *ker-kuez* (*ker-ku* 'Haus, Wohnhaus, Stube'), KP. *mörtjöz*, votj. *murtjos* (*murt* 'Mensch'), B. *kışnoos*, MU. *kışnojos* (*kışno* 'Weib'), vö. WICHM.—UOT. szótárában Hauptzüge der Formenlehre: passim; UOTILA: SUSToim. LXV, 182, 264. — A zürj. P. *-iez*, *-ez*, KP. *-jöz* jel fonetikai helyzettől függő alakváltozataira vö. UOTILA: i. h.

BUDENZ (MUSz. 404; NyK. XXII, 380) a permi többesjel valamennyi változatát a zürj. (WICHM.—UOT.) V., Sz., Lu., Ud., P. *jez*, I. *jéz* 'Volk, Leute, Menschen, andere (Leute); Fremder, anderer; fremd', (GEN.) KP. *jöz* 'Zeit', *jöz-aj* 'Schwiegervater', votj. (WIED.) *joz* 'Glied, Gelenk, Altersgenosse', (MUNK.) Sz. *joz* 1. 'íz, izület', 2. 'bütyök, bog, csomó (a szalma szárán)', 3. 'párja, viszony szerinti megfelelője, hozzáillője vkinek v. vminek', M., Sz. *joz-kalik* korácsok, kortársak; Altersgenossen' szókkal egyeztette. WICHMANN előadásában (I. UOTILA: SUSToim. LXV, 182—3) a zürj. *-jas*, Ud. *-jes* ~ votj. *-jos* alakot az osztj. (KT. 141—2) DN. *ja'χ* 'Mannsleute, Mannsvolk', V. *ja'χ* 'Mannsleute', Trj. *ja'χ* 'Mannsvolk' stb. szóval vetette egybe (ugyanígy: UOTILA: i. h. és FUF. XXIX, 26; I. még LYTKIN: Nyr. LIX, 76). UOTILA (i. h.) szerint csupán a P. *-iez*, *-ez*, KP. *-jöz* alakok származhatnak a *jez* 'Volk, Leute, Menschen . . .' főnévből.

2. WICHMANN magyarázata hangtani és jelentéstani szempontból kifogástalan ugyan, én mégis valószínűbbnek tartom, hogy a nagyfokú hangalaki hasonlóságot mutató permi többesjelek (helyesebben: a permi nyelvek többes szám jelének különböző alakváltozatai) nem választhatók el egymástól, hanem genetikailag összefüggenek, és a zürj. *jez* 'Volk, Leute, Menschen . . .' stb. főnévvel azonosak. Ez a BUDENZra visszamenő etimológia hangtanilag is jól védhető. A zürj. *jez* ~ votj. *joz* szó valószínűleg az ősspermi alapnyelvben vált többes számjellé. A zürj. *jez* ~ votj. *joz* (~ fi. *jäsen* 1. 'Glied, Gelenk'. 2. 'Mitglied', egyéb rokonnyelvi megfelelőit I. MUSz. 829; SKES.; FUF.) szóban feltehető ősspermi **o* **ä* hangra megy vissza (vö. E. ITKONEN: FUF. XXXI, 291, 325). Az ősspermi **o* hangnak a votj. *-jos* *o*-ja és a zürj. Ud. *-jes* *e* hangja szabályosan felel meg. A zürj. P. *-iez*, *-ez* többes jelben, úgyszintén a *jez* főnév Le. *jez* : *jez-vi* 'Fingergelenk, Halmknoten' alakjában *e* > *e* változás történt a szóeleji *j*-hatására (vö. E. ITKONEN: i. h. 291). A KP. nyelvjárásban az első szótagnál hátrább csak az *a*, *ə* és az *i* magánhangzók fordulnak elő: A zürjén nyelvjárások nem első szótagbeli *i* és *e* hangja helyén a KP. nyelvjárásban egyaránt *ə* van, például: inessivus: *-jn* ~ KP. *-ən*, instrumentalis

-en ~ KP. *-en*, terminativus *-edz* ~ KP. *-ež* stb. (vö. GENETZ: SUSAik. XV/1, 49 kk.). A KP. *-jez* *θ* hangja tehát szabályosan felel meg a zürj. Ud. *-jes*, P. *-iez*, *-ez*, votj. *-jos* többesjel magánhangzójának.

A zürjén nyelvjárásokban — mint láttuk — az Ud., P., KP. nyelvjárások kivételével *-jas* hangalakú többesjel használatos. A *-jas* *a*-ja az Ud. *-jes*, P. *iez* stb., votj. *-jos* alakokban is feltehető előpermi **ä*-re megy vissza. Az **ä > a* változásról I. E. ITRONEN: FUF. XXXI, 265, 325. A kétféle hangképviselő esetleg arra utal, hogy a *jez* főnévből már az őpermi alapnyelvben többesjel lett, s így a *jez* szó és a belőle alakult többesjel összetartozásának a tudata a nyelvérzék számára már korán elhomályosult. Ez viszont azt eredményezhette, hogy a többesjel magánhangzója — legalábbis az alapnyelv bizonyos nyelvjárásaiban — a *jez* főnév magánhangzójától eltérő módon fejlődött.

A *jez* főnévben az előpermi *-s* az első és a második szótag között *-z*-vé lett, a második szótagnál hátrább, a zürj. *-jas*, Ud. *-jes*, votj. *-jos* alakokban azonban hangtörvényszerűen megőrződött (vö. UOTILA: SUSToim. LXV, 172 kk.). A P. *-iez*, *-ez*, KP. *-jez* alakokban a *z* másodlagos lehet. Az eredeti *s* feltehetőleg zöngés mássalhangzók előtt vált *z*-vé, majd innét (a P. nyelvjárásban) analógiás úton más fonetikai helyzetben is elterjedt (vö. KP. *-jez* : *mórtjoket* 'emberekkel', *vúnjeznimlō* 'unseren Brüdern').

'Mensch, Volk' jelentésű szónak többes szám jelévé való fejlődése a török-ségben is ismeretes (vö. RÄSÄNEN: SUSAik. L/7, 4; RAVILA: FUF. XXVII, 99).

RÉDEI KÁROLY

Az osztják irodalmi nyelvről

Ha egy irodalmi nyelv keletkezésének körülményeit vizsgáljuk, mind a k ü l s ő — a nyelvet beszélő közösségtől függő —, mind a b e l s ő — a nyelv törvényszerűségeitől függő — tényezőket figyelembe kell vennünk. Hogy azonban ezeket vizsgálhassuk, tudnunk kell mindenekelőtt: mi tulajdonképpen az irodalmi nyelv. PAIS DEZSŐ így határozza meg „A magyar irodalmi nyelv” c. tanulmányában: „Az irodalmi nyelv egy nyelvközösség nyelvi változatait lényeges elemeikben kiegyenlítő nyelvtípus, amelyen az illető nyelvközösség számára szóló vagy szólni hivatott irodalmi művek létrejönnek vagy létrejövendők.” (I. OK. IV, 425.) A különféle nyelvekben a kiegyenlítő nyelvtípus más-más időpontban más-más feltételek között jött létre vagy jön létre. Mi most egy kialakulóban levő irodalmi nyelvet vizsgálunk. E vizsgálathoz összehasonlítási alapul szolgálhatnak már kialakult (orosz, német, francia, magyar stb., sőt egyes kihalt nyelvek, pl. az ógörög stb.) és kialakulóban levő (manysi, komi, udmurt, nyenyec stb.) irodalmi nyelvek példái.

Az egyes irodalmi nyelvek létrejöttékor a végső eredmény általában közös, azonban sohasem azonosak létrejöttük és fejlődésük körülményei. A társadalom fejlődése során sok olyan tényezőt, mely egyes irodalmi nyelvek keletkezésében döntő szerepet játszott, más irodalmi nyelvek létrejöttében más tényezők váltanak fel. Így pl. több európai nyelv irodalmi nyelvének létrejöttében, vagy akár a magyar irodalmi nyelv létrejöttében is vitathatatlanul fontos szerepe volt a hűbéri társadalom idején a kancelláriai hivatalnak, kolostori iskoláknak, udvari énekeseknek, a könyvnyomtatás megindulásának stb. Más társadalmi formában mások lesznek e külső tényezők is, így pl. a szocializmus építésének korszakában egy irodalmi nyelv létrejöttének fontos tényezői: az általános tankötelezettség, a kulturális felemelkedés (újság, rádió, televízió, film stb.), az ipar, a mezőgazdaság, a technika, a közlekedés fejlettsége stb. Bizonyos tényezők pedig különböző társadalmi formákban is hathatnak, így pl. a több nyelvjáróterület diákjait összefogó főiskolák stb.

Vessünk fel néhány szempontot az osztják irodalmi nyelv keletkezésének és — tőle elválaszthatatlanul — fejlődésének kérdéséhez.

Kiindulópontunk egyrészt annak vizsgálata, hogy mikor, mely időpontban keletkezett a szóban forgó irodalmi nyelv; másrészt, hogy milyen külső körülmények hozták létre, vagyis mik voltak megalakulásának okai.

Sorjában haladva először tehát az időpont kérdését vetjük fel. Bizonyos próbálkozások már a XIX. század második felében történtek arra, hogy az osztjákok (s velük együtt más kis népek számára) írásbeliséget teremtsenek, mégpedig bizonyos hittérítő társaságok bibliafordítást adtak ki, valamint rövid kis nyelvtant.

E kiadványok részben más-más osztják nyelvjárást vettek alapul. Így pl. VOLOGODSZKIJ evangéliumfordítása (1868; 1880²) a berjzovi és az obdorszki, JEGOROV ábécéskönyve (1897—98) az obdorszki nyelvjáráson alapult. Ez utóbbinak új kiadása (1903) a vachi-vaszjugáni nyelvjárásban jelent meg (vö. W. STEINITZnek a kazymi nyelvjáráson alapuló chanti irodalmi nyelvről szóló tanulmányát a Языки и письменность народов Севера c. kötet 198—9. lapján és МОЖАРСКИЙ, Хантыйский Язык 459—60 a Младописменные языки народов СССР c. kötetben). Аврорин „Литературные языки народов Севера и местные диалекты c. cikkében (Вопросы языкознания 1953; 7. l.) írja, hogy e kísérletek nem jártak sikerrel, hiszen az írni-olvasni tudó osztjások száma abban az időben még elenyészően csekély, a felnőtt lakosság 2%-a. E néhány eredménytelen próbálkozás után már csak a szovjet hatalom idején indul meg ismét az osztják irodalmi nyelv megteremtésének folyamata. Természetesen ehhez csak azért lehet hozzáfogni, mert az irodalmi nyelv létrehozásához szükséges előfeltételeket is megteremtik: bevezetik az általános tankötelezettséget, szakembereket képeznek.

Valóságos kulturális forradalom zajlik le ekkor az írástudatlanság felszámolása terén. E kulturális forradalom sikerének érdekében sok nehézséget kellett leküzdeni, így pl. elsősorban az írásbeliség hiányát, a tankönyvek hiányát, az anyanyelvet oktató pedagógusok hiányát, amint erre НАЖДУ ПÉТЕР „Наре Сзovжет-Észak kulturális felemelkedéséért” c. cikkében (Nyr. 75: 181) rámutat.

Az első osztják nyelvű tankönyv, az obdorszki nyelvjáráson alapuló „Hanti knjiga aluj untltija pata” 1930-ban jelenik meg; szerzője a nyenyec származású ХАТАНЗЕЈЕВ. (Meggjegyezhetjük, hogy a kiadás éve a címlap belső oldalán az 1931. év.) Az osztják irodalmi nyelv kialakulásának kezdőpontjául tehát e könyv megjelenésének évét jelölhetjük meg.

Az okok, melyek nyomán az osztják irodalmi nyelv létrejött, a következők: a SzU nemzetiségi politikája következtében megalakult chanti-manysi nemzetiségi körzet önállósága, az általános tankötelezettség bevezetése nyomán az anyanyelvi oktatás az általános iskolák első három osztályában stb.

E külső tényezők mellett meg kell vizsgálnunk azokat a belső tényezőket, nyelvi törvényszerűségeket, melyek az osztják irodalmi nyelv keletkezésében szerepet játszottak, ill. játszanak. Ezek közé tartozik elsősorban az osztják nyelv nyelvjárási tagozódása s ennek a kapcsán az a máig is megoldatlan probléma, mely az osztják irodalmi nyelv megteremtőit foglalkoztatja: melyik nyelvjárás vagy helyi tájszólás legyen az osztják irodalmi nyelv alapja.

Az osztják nyelvet a szakirodalomban, mint ismeretes, 3 fő nyelvjárás-területre osztják: az északi, a déli és a keleti nyelvjárás-területre. E nyelvjárásokon belül számos helyi tájszólást ismerünk, melyek közül egyik-másikban a határos nyelvjárás-területek bizonyos nyelvi jelenségeinek keveredései is előfordulnak. A nyelvjárásokon belül előforduló helyi tájszólásokat is felsorolom, azért, mert az irodalmi nyelvi kísérletek egyes helyi tájszólásokon alapulnak. A helyi tájszólások tehát a következők (vö. STEINITZ, Ostj.Gr., 8—9 és МОЖАРСКИЙ, i. m. 459):

I. Az északi nyelvjárás helyi tájszólásai (északról dél felé haladva az

Ob mentén):

a) obdorszki (= szalehardi),

- b) suriskari¹,
- c) berjozovi,
- d) kazymi,
- e) serkalyi (= középsőobi);

- II. A déli nyelvjárás helyi tájszólásai:
- a) nizjami (= kondinszki v. atlymi),
 - b) keusi,
 - c) irtisi, kondai;

- III. A keleti nyelvjárás helyi tájszólásai:
- a) szalymi,
 - b) szurguti (ide: tremjugáni, jugáni is),
 - c) vachi, vaszjugáni (= felsőobi).

A legáltalánosabban ismert hangtani kritérium az osztják nyelvjárások és helyi tájszólások felosztásában az *l* hangok viselkedése. E jelenség részletezését mellőzném is, csupán röviden mutatnék rá az őosztják postalveolaris *l* hang megfeleléseire az egyes osztják nyelvjárásokban: az északi nyelvjárásban *l*, *ɹ*, a déliben *t*, a keletiben *ɹ*, *l* hangot találunk. A hangviszonyok keveredését látjuk azonban pl. az északi nyelvjáráshoz tartozó serkalyi tájszólásban, ahol az *l* helyén, több hangtani helyzetben, a déli nyelvjárásra jellemző *t*-t találunk, vagy a keleti nyelvjáráshoz tartozó szalymi tájszólásban, ahol ugyancsak a déli nyelvjárásra jellemző *t* áll *l* helyett (vö. STEINITZ, Ostj.Gr., 11). Megjegyezhetjük még, hogy a keleti nyelvjáráshoz tartozó felsőobi, vaszjugáni tájszólásban a vachi tájszólás szókezdő *l* hangja helyén bizonyos esetekben *j*-t találunk (STEINITZ, Ostj.Gr. 9). Pl. a 'fejsze' jelentésű szó a vachi tájszólásban *l̥ājam*¹ alakú, a vaszjugániban pedig *īājam*¹ (KT. 1042b).

Ez ismert hangtani különbségen kívül szeretnék még néhányra rámutatni. Pl. a szóbelseji *-u-* helyén a vachi tájszólásban *-χ-*t találunk: O. *lau* 'ló', Kaz. *лоу*, DN. *tau* ~ V. *lox*; a 'fehér' jelentésű szó: O. *uā'ui*, DN. *нѳуз*, V. *nāxu*; a 'fekete' jelentésű melléknév: Serk. *numy*, V. *nāxmā*. (Jelentős hangtani különbség a keleti nyelvjárásban meglevő hangrendi párhuzam a többi nyelvjárással szemben.)

A hangtani különbségeken kívül lényeges különbségek vannak az egyes nyelvjárások között alaktani szempontból (STEINITZ, az Ostj.Gr. 11. a hangtaniaknál sokkal fontosabbnak tartja ezeket a különbségeket), továbbá mondattani téren is. Lássunk néhány alaktani különbséget. Az igével kapcsolatban: a főnévi igenév képzője a legtöbb osztják nyelvjárásban, tájszólásban *-ta*, a Kaz.-ban és a suriskariban azonban *-ti*, a vachiban pedig a hangrendi illeszkedés következtében *-t(ā)* alakú.

Sur.	Serk.	V.
<i>manti</i> 'menni'	<i>mānta</i> 'ua.'	<i>mōntā</i> 'ua.'

¹ STEINITZ a Языки и письменность народов Севера 193. lapján azt írja, hogy a suriskarszki körzet központja Muzsi; itt az osztják az Ob partján és az Ob Synja nevű mellékfolyója mentén laknak. Ugyanebben a kötetben a 230. lapon Черняков „Карта распространения языков народов Севера СССР.” c. cikkében az obdorszkit és a suriskarit egy nyelvjárásnak tartja.

Az igeragozásban a jelen idejű ragozás különbségének bemutatására lássunk egy ragozott igét az egyes szám 1., 2., 3. személyében:

Š.	Kaz.	Vachi
1. <i>mantəm</i>	<i>манлѣт</i>	<i>мѣнлѣм</i>
2. <i>mantən</i>	<i>манлѣн</i>	<i>мѣнвѣн</i>
3. <i>manət</i>	<i>манл</i>	<i>мѣнвѣл</i>

(vö. VÉRTES EDIT, Az első keleti osztják tankönyv, NyK. LXI, 436.).

A névszóragozásban a latívusz ragja:

Kaz.	Serk.	V.
-a	-a	-(ä)
<i>фабрикая</i>	<i>χота</i> <i>школая</i>	<i>лоха</i> <i>χатта</i>

A vachi nyelvjárásban az -(ä) rag mellett -n(ä), -(ä)n(ä) és -x(ä) ragot is találunk:

школаха
школаяна
школаяха

ТЕРЕШКИН, Очерки диалектов хантыйского языка с. tanulmányában csak az -(ä) és a -n(ä), -(ä)n(ä) ragot említi (44—48) (vö. még VÉRTES EDIT . m. 431).

A lokatívusz ragja:

Sur.	Kaz.	Serk.	V.
-n	-n	-на	-нә
	-ны	<i>χотна</i>	
	<i>куртны</i>		<i>төхәнә</i>

E rag mellett a vachi nyelvjárásban megvan a -на rag is, pl. *лохна* (vö.: ТЕРЕШКИН i. m. 48—52).

Mondattani különbségek is vannak a nyelvjárások között. Pl. csak a keleti nyelvjárásból idézhetem a következő szerkezetet, a Vj. tájszólásból:

ičin pamja'rnā:kən 'he (kaksi) ovat niityllä';
iču pamja'rnā:tət 'he (monta) ovat niityllä' (KT. 703a),

vagyis loc.-ragos névszóhoz a kettős szám, ill. a többes szám jele járul, s így névszói állítmányt alkot (vö. VÉRTES EDIT, Nyelvtani adalékok a keleti-chanti [osztják] nyelvjárásokhoz, NyK. LX, 184).

Végül nem hagyhatjuk figyelmen kívül a szóképzleti különbségeket sem. Pl. a 'gyermek' jelentésű szó az északi és déli nyelvjárásban *hawrem* (няврем) alakú, míg a keleti nyelvjárás vachi tájszólásában ugyanilyen jelentésben a *нвѣи-кыи* szó ismeretes.

A medve neve az északi nyelvjárás Serk. tájszólásában *мойпыр*, a keleti nyelvjárás V. tájszólásában pedig *ux*, a medvebocsokat ugyancsak a Serk.-ban

мойтыр пошхым jelöli, a V.-ban helyette *ux моқалит* áll. A 'kéz' szó az északi nyelvjárásban *još* alakú, a keleti V. nyelvjárásban azonban *kōf* alakú.

Mindezek a nyelvjárási különbségek érthetővé teszik, hogy az osztják irodalmi nyelv megteremtésében máig is kísérletezés folyik arra, hogy a megfelelő nyelvjárást, ill. tájszólást válasszák ki az irodalmi nyelv alapjául.

Itt tulajdonképpen eljutottunk az osztják irodalmi nyelv sokat vitatott problémájához. Nézzük meg, 1931 óta mely nyelvjárás, nyelvjárások, tájszólás, tájszólások szolgálták az irodalmi nyelv alapjául.

Az első tankönyv, mint már említettem, az obdorszki tájszólás alapján készült, igaz, hogy keveredtek benne egyéb nyelvjárási, tájszólási elemek is, pl. az egyes és többes szám 3. személyű, több birtokra vonatkozó *-lal* birtokos személyrag gyakran *-tat* alakban szerepel. STEINITZ a keveredéseket önkényeseknek nevezi (Ostj.Gr. 24).

Az obdorszki tájszólás egyelőre ezzel a kis kötetkével megszűnt az irodalmi nyelv alapja lenni. A következő kötet már a kazymi tájszólást vette alapul, 1934-ben jelent meg. A kazymi tájszólás egészen 1940-ig maradt az irodalmi nyelv alapja. Ekkor váltotta fel a serkalyi nyelvjárás, melyen az első könyv csak 1945-ben, a háború befejezése után jelent meg. 10 évvel később, 1955-ben újabb próbálkozás látott napvilágot, a suriskari tájszólást véve alapul, majd követték ezeket a keleti nyelvjárásból is kísérletek, 1958-ban a vachi, végül a szurguti tájszólás alapján (1959).

E kötetek megjelenésének sorrendjében még egy fontos határvonalat húzhatunk meg: a latin betűről cirill betűs írásra való áttérés évét, 1937-et. Igaz, hogy cirill betűs irodalmi kiadvány már 1880-ban is jelent meg, ti. Vologodszkij fent említett Máté-evangélium fordításának első kiadása latin betűs, a második kiadás azonban cirill betűs (L. МОЖАРСКИЙ, i. m. 459—60).

Az irodalmi nyelvű kiadványok nyelvjárási változóságának oka nem csupán abban van, hogy az osztják nyelvben nagyok a nyelvjárási különbségek, hanem abban is, hogy megoldást keresnek e különbségek áthidalására.

1952. dec. 8. és 13. között zajlott le egy értekezlet Leningrádban, észak népeinek nyelvéről, többek között az osztják irodalmi nyelvről. Az értekezleten elhangzott előadások és hozzászólások híven tükrözik azt az igyekezetet, hogy az egész osztják nyelvközösség számára érthető irodalmi nyelvet teremtsenek. Csak egy felszólaló véleményére szeretnék hivatkozni, a Chanti—Manysi nemzeti körzeti pedagógiai szakiskola igazgatójának, Velicskónak hozzászólására. Velicsko rámutatott egy, a chanti irodalmi nyelv fejlődése szempontjából jelentős akadályra, mégpedig arra, hogy az Északi Népek Intézetének tudományos kutató munkaközössége hibát követett el akkor, amikor az osztják irodalmi nyelv alapjául a középsőobi (= serkalyi) tájszólást tette meg. Így a szurguti és vachi osztjákok írásbeliség nélkül maradtak, mivel egyáltalán nem értik a középsőobi osztjákokat, s az orosz nyelvet is nagyon csekély mértékben, vagy egyáltalán nem ismerik (I. Совещание по языкам народов Севера. Тезисы докладов, 138.). Ma már ez a 4 irodalmi nyelv él egymás mellett. МОЖАРСКИЙ (i. m. 460) szerint azért volt fontos az irodalmi nyelv alapjául a vachi nyelvjárást választani, mert az osztjákok közül a legtöbben keleti nyelvjárásban beszélnek.

Nyilvánvalóan ilyen megfontolások alapján jelentek meg az előbb említett vachi, ill. szurguti tájszóláson alapuló irodalmi nyelvi tankönyvek.

Arra, hogy párhuzamosan 2 irodalmi nyelv él egymás mellett valamely finnugor nyelvben, példa a mordvin vagy a komi nyelv, tehát az osztjákban is helyes lenne 2, vagy — amint azt az osztják származású Tyerjoskin javasolta — 4 (2 északi: obdorszki és kazymi, 2 keleti: vachi és szurguti) párhuzamos irodalmi nyelv egymás mellett élése. (I. ТЕРЕШКИН, Очередные вопросы развития литературного языка ханты).

Felvetődik a kérdés, vajon vannak-e e vajúdó irodalmi nyelvnek irodalmi művei, írók, költők, kiknek működése az irodalmi nyelv kifejezés létjogosultságát adja? Vannak.

A Советская Этнография 1955. kötetének 3. számában jelent meg SZERGEJEV cikke: „Литературное творчество народов севера.” Ebből arról értesülünk, hogy a chanti—manysi nemzetiségi körzet pedagógiai szakiskolájának almanachja, a „Сответский Север” az első osztják és vogul írók fóruma. Ő ír arról (i. m. 177. l.), hogy az első osztják költő Г. Лазарев, aki többek között lefordította osztjakra az Internacionálét, azután pl. Nyekraszov és más orosz költők verseit.

Az osztják írók között szerepel Хатанзеев, aki (bár nyenyec származású) az első osztják olvasókönyv szerzője. Mint láthatjuk, a göröngyös úton járó osztják irodalmi nyelvnek is vannak művelői.

Térjünk azonban vissza a tulajdonképpeni irodalmi nyelvi vizsgálódásokhoz. Nézzük meg, vajon betölti-e normatív szerepét az osztják irodalmi nyelv?

Kezdhetjük mindjárt az ábécénél. LAKÓ GYÖRGY „A kis szovjet népek irodalmi nyelvéről és stótarairól” c. cikkében (Nyr. 75: 417) rámutat azokra a nehézségekre, melyek az új alfabetumok összeállításakor adódnak, így pl. arra, hogy a nyelvek hangállománya eltér az orosz nyelv hangállományától. Az osztják irodalmi nyelvben is nem kis problémát okozott a hangok jelölése. Már a kazymi tájszóláson alapuló irodalmi nyelvben is találunk a nehézségek áthidalására utaló diakritikus jeleket, ill. mesterségesen alkotott betűket. Pl. a jésített mássalhangzókat a megfelelő betűjel alatt elhelyezett balra nyitott félkör jelzi. Mesterségesen alkotott betűjel a mediopalatális zöngés spiráns betűjele: *h* és más betűjelek. Azonkívül, ha a cirill ábécé bizonyos betűjeleinek az osztjákban nincs azonos hangértékű hangja, felhasználják más hang jelölésére. A kazymi irodalmi nyelvben pl. így használták a cirill ábécé lágyító jelét a redukált magánhangzó jelél.

A vachi irodalmi nyelvből is sok példát idézhetünk ilyen megoldásokra. Pl. a STEINITZNél (OstjVok. 27) redukált *o*-nak leírt hangot az irodalmi nyelv *o* betűvel jelöli, a redukált *ö*-t pedig *ö*-vel, a redukált *v* hang jele: *ə*, a redukált *a*-é pedig: *ä*. A mássalhangzókat jelölő betűk között itt is akadnak mesterségesen alkotottak. Ilyen pl. az aspirált *k* hang jele, a *к*, vagy a mediopalatális *η* hang jele, a *н*. A palatalizált mássalhangzókat a betű jobb felső sarkába írt vessző jelzi (*л', ч'*).

Az ábécé felőleli az illető nyelvjárás vagy tájszólás hangállományát, beleértve a jövevényszavakban előforduló hangokat is. Ily módon már az ábécé is tükrözi bizonyos mértékig a különbséget a különféle irodalmi nyelvek között. Pl. a vachi irodalmi nyelvi ábécében 13 magánhangzót jelölő betű van (nem számítva a cirill ábécé *e, ё, я, ю* betűit). A magánhangzójeleknek ez a magas száma mutatja, hogy az irodalmi nyelv törekszik pl. a vachi nyelvjárás hangállományát az írásban is pontosan tükrözni.

Az irodalmi nyelv a helyesírási szabályokat is alkalmazza az egyes betűk, ill. szavak írásmódjára, a szóelválasztás szabályaira stb. Ilyen pl. a serkalyi

irodalmi nyelvben, amelyben a mediopalatális nazálist 2 betű, az *нз* betűkapcsolat jelöli, a következő helyesírási szabály: „*нз букваиңгын ий согласной сый постыиңгын.*” Vagyis: 'az *н* és 2 betű egy mássalhangzót jelöl'. „*нз яха ханишта мостл*”: 'az *нз*-t egybe kell írni' (P., 65.). Vagy ugyancsak a serkalyi irodalmi nyelvben, ahol a cirill ábécé lágy jele (*ь*) a mássalhangzó jésítettségét jelöli, a helyesírási szabály így hangzik: „... буква *ь* тув ет-петны тотти букваит эквит атэт ханишта ант рахыт: монь-сит, а-кань.”: 'a *ь* betűt az előtte álló betűtől különírni nem szabad: mesék, baba' (P., 32.). Vagy pl.: 'A *й*-t az előző betűhöz kell írni; pl. *мой-пыр.*' (P., 31.). Helyesírási szabályt találunk arra vonatkozóan, hogy milyen szavakat kell nagy kezdőbetűvel írni, így pl. városok, falvak, utcák, folyók stb. nevét (P., 88.). A fenti helyesírási szabályokat Русская „Ханты ясынг учебник” (1948) c. nyelvtankönyve tartalmazza. E tankönyvben még számos helyesírási és más nyelvtani szabályt találunk.

Az irodalmi nyelv az alaktan területén is szabályozza a nyelvhasználatot. Ezenkívül bizonyos formánsok új funkcióban kerülnek elének. Így pl. a melléknév fokozása az irodalmi nyelvben a következő: A kazymi irodalmi nyelvben STEINITZ megállapítása szerint (Языки и письменность народов Севера 205) a melléknév középfokát szintaktikailag képezik, mégpedig oly módon, hogy az *евлт* vagy a *кинси* névutó fejezi ki a hasonlítást, a melléknév alapfokban marad. Pl.: *ма там поһ евлт* (v. *кинси*) *вэн*: 'én ennél a fiúnál idősebb (tkp. idős)'. A felsőfokot *мет* 'leg-' szóval képezik úgy, hogy ezt az alapfokú melléknév elé teszik, pl. *мет вэн*: 'legnagyobb'. A serkalyi irodalmi nyelvben a középfok képzése másképpen történik. Itt a melléknév végére a *-шук* képzőt teszik. Ennek a képzőnek a funkciója a serkalyi nyelvjárásban már közel áll a középfok képzéséhez. STEINITZ ezt írja róla (OstjGr. 50.): '*-šək* bezeichnet eine gewisse quantitative Modifikation (durch etwas mit dem Komparativ zu übersetzen), z. B. *унə-šək* 'etwas grösser' (*унə*).' Itt jegyezzem meg, hogy egy kazymi irodalmi nyelvi szövegben is középfok jelölőként találjuk: *кимət һатт гусар пə җертəмəшək јис*. (STEINITZ, OstjGr. 68) 'Másnap a huszár még erőtlenebb lett.' STEINITZ OVD. I. kötetében is van a képzőnek középfokjelölő szerepe, pl.: *wəпə-šək* 'näher' (I. 64.), bár általában a feljebb már említett funkcióban találjuk: I. 134.: *wəпə-šək* 'nahe' (I., 134.); *јел-šək* 'etwas voraus' (I., 96.). Ugyanilyen funkcióban Regulj szövegeiben: *ноч сек* 'kissé feljebb' (OH. II., 295.), *јелšək* 'kissé odébb' (OH. I., 367.). A serkalyi irodalmi nyelvben a képző új funkciója a középfok képzése. Pl.: *Йивэвет йивпох киньси 3 ота уншук*. 'A leány a fiúnál 3 évvel nagyobb.' (Arifm. 67.) Vagy: *Тын эвйттэтн хойхосьны аришук нохыр сэм на муькема?* 'Kettőjük közül kinek van több cédrusdiója és mennyivel?' Можарский, az új szavak keletkezésének módjai között szintén említi e képző középfok jelölő új szerepét, pl. *хувашик* 'дольше' (i. m. 461). Azt is megfigyelhetjük, hogy a középfok képzésére nem csupán a melléknév kerül középfokba, hanem megtaláljuk még hasonló határozóul a *киньси* névutót. A latívusz ragjának új funkciója is szerepel itt, amivel több valami, latívuszba kerül, így az *ота* 'évvel' az *от* 'év' szóból, a *муькема* 'mennyivel', a *муькем* 'mennyi' jelentésű szóból. A serkalyi irodalmi nyelvben a felsőfok képzése a kazymihoz hasonlóan történik, vagyis a melléknév elé a *мет* 'leg-' jelentésű szócskát tesszük, a melléknév alapfokban áll. A hasonlítást itt is a *киньси* fejezi ki. Pl.: *Лев уса воһ киньси мет юр... вои*. 'Az oroszlán valamennyi

¹ A tankönyv címének rövidítése ebben a cikkben: P.

állatnál a legerősebb állat.' (Хватай—Муфа: Букварь, 129.) Vagy: *Ma анкем мет ям!* 'Az én anyám a legjobb!' (P., 40.)

A ragok közül érdekes pl. az *-a* latívuszrag néhány funkciója. Az egyiket az imént láttuk a melléknév fokozásakor. Másik funkciója a datívusz, pl.: *Поха 14 пример верта мост.* 'A fiúnak 14 példát kell megcsinálni.' (Arifm. 59.) Itt a *нох* 'fiú' szó áll latívuszban. A magyar *-ért* raggal fordíthatjuk a latívuszt ebben a mondatban: *Муйкем яблоко 4 шойта . . . тутта рахым* 'Hány almát lehet hozni 4 rubelért?' (Arifm., 86.) A 'valamibe kerül' kifejezést is latívuszban találjuk: *Перо 3 копейкая хойт.* 'A toll 3 kopejkába kerül.' (Arifm., 19.) A nyelvjárási használatból is ismert esszivuszi funkcióban találjuk a latívuszt ebben a mondatban: *Мунг классов монитэв, тувым система тайтэв.* 'Mi az osztályunkat szeretjük, azt tisztán tartjuk.' (Хватай—Муха, Букварь, 73.) Transzlatívuszi a funkciója itt: *Афанасий яргянг ота йис.* 'Afanaszij 9 éves lett.' (Хватай—Муха, Букварь, 65.)

Az osztjákban nagyon gyakori a névutók használata. STEINITZ a kazymi irodalmi nyelvről írja, hogy némelyik főnév ragtalan alapalakja is használatos névutóként. Pl.: *мар 'idő' ~ луη мар 'nyáron'* (Языки и писменность народов Севера, 212—13.). A serkalyi irodalmi nyelvben is megtaláljuk e névutót, ilyen formákban: *Кам от мар '2 évig'; Ий минута мар 'egy pillanatig'* (Катаев, 99, 124.); *хатл мар 'egy nap alatt'; сѣс мар 'egy óra alatt'* (Arifm., 65., 107.); *хув мар 'sokáig'* (P., 93.). Vagy ilyen a *хуват* 'hosszúság' jelentésű névszó névutóként: Kazymi irodalmi nyelv: *јehan хуват 'folyó mentén'* (STEINITZ, Языки и писменность народов Севера, 212—13.), a serkalyi irodalmi nyelvben: *почта хуват 'postán'* (Хватай—Муха, Буквар, 59.)

Végül nézzük meg, milyen változások mentek végbe az irodalmi nyelv szókészletében. Az új szavak keletkezésének módjai:

A kölesönszavak átvétele, valamint a belső szóalkotás (képzés, összetétel és jelentés-változás) módjait az osztják irodalmi nyelvben is megtaláljuk. Számos orosz jövevényszó került az osztják nyelvbe. E szavak nagy része hangalakjában nem nagyon változott meg (természetesen csak az újabb kori jövevényszavakra vonatkozik ez), s ezért pl. az osztják irodalmi nyelvi ábécékben néhány betű csupán a jövevényszavak hangjainak jelölésére szolgál. A jövevényszavak elsősorban az ipar, a szövetkezeti gazdaság, a közlekedés, a társadalmi és a kulturális élet fogalmai közül valók. A jövevényszavakhoz a serkalyi irodalmi nyelvben a többesjel *-u-* (= *-i-*) kötőhangzóval járul, ha a szó magánhangzóra végződik, pl.: *картинка ~ картинкаит 'képek', предложение-ит 'mondatok', сый ~ сыйт 'hagnok', буква ~ букваит 'betűk',* de a kötőhangzó *-ы-*, ha a szó mássalhangzóra végződik, pl. *колхозник ~ колхозникыт.* A jövevényszavakhoz járuló *-ны* lokatívuszrag előtt pedig *й-*-t találunk: *Москваины 'Moszkvában', страницайны 'oldalon'.* A duális jele előtt is *-й-* áll a jövevényszavak végén, pl.: *буквайнгын '2 betű'* (P., 63.).

A jövevényszavak nagy része névszó, de ige is akad köztük. Pl. ilyen a *монитта 'szeretni'* (Хватай—Муха, Букварь, 89.), *рисовайтта 'rajzolni'* (P., 72.), osztják ige-kötővel a *нох решайтта 'példát megoldani'* (Arifm., 15.).

A belső szóalkotású szavak között öszetétel útján keletkeztek effélék: A serkalyi irodalmi nyelvben: *от вер 'ige'* (P., 150.), *карты юш 'vasút', унтлыйтты няврем 'tanuló diák'* (Хватай—Муха, Букварь, 113., 120.), *Ёхты лопым яснгыт 'Feleletek'* (P., 168.), *пенгкынг непек 'dörzspapír'* (ткр.

'fogas papír' (Катаев, 100.), *ханшты сохыт* 'tábla' (tkp 'íróbőr') (P., 71.), *Почта туты хо* 'postás' (P. 110.).

A vachi irodalmi nyelvben ilyen pl.: *сэмвэх* 'szemüveg'. Можарский idézi: *тут йингк* 'бензин' (bуквально 'огненная вода'), *туса евытты ёх* 'снайпер' (bуквально 'опытно стреляющие люди') (i. m. 461.).

A szóképzés területéről néhány példa: az *-om* (= *-ot*) 'dolog' jelentésű szó önálló szóból vált képzővé; ha a *-ti* jelen idejű melléknévi igenév képző előzi meg, ezzel együtt *-tot* képzőt alkot (vö. STEINITZ, Языки и письменность народов Севера, 204.). STEINITZ ilyen példákat közöl: *тетот* 'étel', *луһтот* 'olvasás'.

Megtoldhatjuk ezeket a példákat a serkalyi és a vachi irodalmi nyelvből is néhányal: serk.: *тэтом* 'étel' (P., 50.), *ёнттом* 'játék' (Arifm., 27.), *иньсис том* 'kérdés' (Arifm., 27.), *яньс том* 'ital' (Хватай—Муха, Букварь, 88.). A vachi irodalmi nyelvben: *йәһқатом* 'játék' (Терешкин, Букварь, 107.), *өннэлтэхэл том* 'tanszer' (Терешкин, Букварь, 107.), *вер том* 'dolog' (Терешкин, Букварь, 111.).

E szemelgetések innen-onnan nem adhatnak teljes képet a kialakulóban levő osztják irodalmi nyelvről. Még az irodalmi nyelvek alapjául szolgáló nyelvjárások kutatásában is sok a tennivaló, s így természetesen az irodalmi nyelvek vizsgálata területén még sok feladat vár e nyelv bűváraitól.

F. MÉSZÁROS HENRIETTA

* DÉCSY GYULA tévesen a *toot* alakot tartja 'dolog' jelentésű szónak (Das Vokalsystem der ostjakischen Schriftsprache, UAJb. XXXII, 167).

A magyar szó etimológiájának kérdéséhez

A jelen cikk a *magyar* népnévvel, illetve az annak eredetével összefüggő problémákat tárgyalja röviden. Foglalkozik egyrészt a magyar nyelven belül a kérdéssel, bevonva a vizsgálatba a *Megyer* törzsi nevet, továbbá a névadó mondabeli ősök, *Hunor* és *Magyar* neveit. Másrészt pedig megvizsgálja a *magyarok* legközelebbi rokonaikat, a jelenleg Nyugat-Szibériában lakó obi-ugor osztjákoknak és voguloknak saját népneveit és frátria-neveit.

Elemzésünkben a modern nyelvtudománynak azt a módszertani elvét alkalmazzuk, mely szerint a nyelvi jelenségeket nem elszigetelten, hanem kölcsönös összefüggésükben kell vizsgálni. Eszerint a nyelvtörténeti folyamat egymást váltó konfigurációk és nem egymástól független változások sora, s így a modern nyelvészet az etimológiai kutatásban is új perspektívákat tár elénk.¹

A) Magyar nevek

1. Saját népnév és törzsi név

A magyarság saját népeve *magyar*. A szónak azonban nem ez az eredeti alakja, noha már a XI. századból van rá adatunk. A szó eredetibb alakja *moder* lehetett, miként erre a régi forrásokban található *moger* adatból következtethetünk. (A szóban levő *e* fonéma fonetikai jellegének és a magánhangzó-rendszerben elfoglalt helyzetének tisztázása még további vizsgálatokat igényel.) A közkeletűbb saját népnév egészen a XVI. századig a *moder* forma lehetett, s a mai *magyar* (*modor*) alak csak akkor szorította ki végérvényesen.²

A *moder* népnévre vonatkozólag Anonymus-nál a következőket találjuk: „*populus . . . per ydionia alienigarum Hungarii et in lingua (!) propria Mogerii vocantur.*” Ugyanez az alakváltozat fordul elő továbbá a *Hetumoger* („*septem*

¹ A cikk angol eredetijének címe: „Etymological Connections of *Magyar* 'Hungarian' s a következő kötetben jelent meg: „For Roman Jakobson. Essays on the Occasion of His Sixtieth Birthday.” The Hague, 1956. Mouton & Co. 677—81. l. A jelen cikkben előadottakat a szerző már érintette „Ugric Ethnic Names” [Ugor népnevek] című tanulmányában, amely G. Róheim [Róheim Géza] „Hungarian and Vogul Mythology” [Magyar és vogul mitológia] című munkájának a függelékében jelent meg (Monograph XXIII, American Ethnological Society, 1954, 83—86. l.). — E magyar változat előkészítésében nyújtott segítségéért Kovács Ferencnek mondok köszönetet. A magyar szöveg az angol eredeti átdolgozása.

² ZSIRAI: NyK. LIII, 68—9.

principales persone qui Hetumoger vocantur”) és a *Dentumoger* („*terra . . . que Dentumoger dicitur*”) összetételekben is.³

A *moder* alakhoz közelálló változat található Bíborbanszületett Konstantinnál, aki felsorolván a magyarságot alkotó törzseket, harmadikként a *Μεγέση* (*meder*⁴) törzset említi. A *meder* a vezető törzs volt, s tagjai közül választották meg Árpád fejedelmet, mikor a magyar törzsszövetség létrejött. Ez a változat szórványosan későbbi forrásokban is előfordul az egész magyarság nevéként. Ennek a változatnak a meglétét egyébként számos helynév is bizonyítja.⁵

A magyar nyelvtudományban uralkodó közkeletű felfogás szerint a *moder* alak az eredeti, belőle jött létre a *modor* és a *meder* változat egyaránt, az előbbi progresszív, az utóbbi pedig regresszív asszimilációval. Mármost, ha elfogadnánk a *moder* változatot elsődlegesnek, két nem-motivált ellentétes irányú hangfejlődést kellene feltennünk, azt meg éppen nem tudnánk megmagyarázni ezen az alapon, hogy miért fordul elő egymás mellett a honfoglalás idején a *moder* és a *meder*. Ha azonban szétekintünk az uráli nyelvek között, azt találjuk, hogy gyakoriak az olyan szópárok, amelyek tagjai csupán abban különböznek egymástól, hogy egyik tagjukban palatális, másik tagjukban pedig veláris magánhangzó van, mássalhangzóik viszont azonosak. Ezt néhány magyar példával illusztráljuk:

ez ~ az
 kever ~ kavár
 önt ~ ont (ezek összetartozása etimológiailag bizonytalan)
 gyűr ~ gyúr

A veláris hangrendű változatokhoz gyakran a nagyobb intenzitás képzele kapcsolódik.⁶

(A *moder* ~ *meder* két morféma bontható. Egyesek képzett szónak, mások összetételnek tartják. Ha képzett szó, abban az esetben második tagja egy uráli vagy török eredetű képző. Ha pedig összetétel, második tagja egy önálló szó — a *moder* változat vegyes hangrendűsége inkább emellett szólana —, mégpedig vagy a cseremisz *erge*, finn *yrkä* és lapp *irke* alapján kikövetkeztethető finnugor *er 'férfi, ifjú, legény', vagy pedig hasonló török szavak vala-

³ *Scriptores Rerum Hungaricarum*. Budapest, 1937, 34—5.

⁴ Bíborbanszületett Konstantín, A birodalom kormányzása. Fordította és kiadta MORAVCSIK GYULA. Budapest, 1950, 174/175. l. Az eredeti felsorolás élén minden valószínűség szerint a *Megyér* törzs neve állott. A Bíborbanszületett Konstantín által elsőként említett két törzs később csatlakozott a magyar törzsszövetséghez. Az akkori szokások szerint ők mentek elől a harcban, s a törzsek felsorolásakor az ő nevük került az első helyre. A törzsek tényleges száma valószínűleg több volt hétnél. Ez lehet az oka a különböző forrásokban található eltéréseknek. Ha a Bíborbanszületett Konstantín felsorolásában található *Kürtügyermatu* nevet — mely nyilvánvalóan két név összetétele — felbontjuk, hátulról számítva a hetedik név a *Megyér(i)* lesz. Tehát feltehető, hogy a törzs-felsorolásban elvi változással kell számolnunk Konstantín felsorolásában.

⁵ KNEZSA ISTVÁN, Ungarns Völkerschaften im XI. Jahrhundert. AECO. IV, főként a 377—8. l. — A honfoglaló törzsek nevei egész Magyarországi területén megtalálhatók helynevekben, s ez arra utal, hogy a törzsi szervezet i. sz. 1000 tájékán felbomlott. Feltehető, hogy ebben a korban a *meder* ~ *moder* etimológiai kapcsolata is elhalványult.

⁶ Hasonló szó- és névpárok az altaji nyelvcsaládban is gyakoriak. Vö. továbbá: *ket* 'jeniszjei osztják', *kot* 'a *ket* törzs' (ma már kihalt).

melyike. A finnugor és a török szavak távolabbról esetleg összefüggenek egymással.⁷ Ez a kérdés azonban nem tartozik a cikk körébe.)

Ily módon feltehetjük, hogy i. sz. 900 táján, a honfoglalás idején egymás mellett élt a *mod-* ~ *med-* szógyökérpár, melynek *mod-*változata az egész nemzetet jelölte, a (*med*) pedig a nemzet vezető törzsét.

2. Névadó mondai hősök nevei

Kézai Simon Krónikájában ugyancsak előfordul egy rokon formája a *moder* szónak: Ménrót két fiának egyike *Mogor* (olvasata: *modor*); az ide vonatkozó szöveg: „*Menroth . . . duos filios, Hunor scilicet et Mogor, ex Eneth* (helytelenül: *Enech* 'ünő, szarvas') *sua coniuge generavit, ex quibus Hunni sive Hungari sunt exorti*”.⁸ Köztudomású, hogy Kézai szerint a magyarok nem csupán rokonai a hunoknak, hanem valójában azonosak is velük. A tulajdonképpeni közös ősük tehát *Hunor*, s egy fiatalabb testvérnek, *Mogornak* a szerepe ebben az összefüggésben illogikus. Valószínű, hogy ez az ellentmondás is a mondai hagyomány hitelessége és régisége mellett szól.⁹

Miként fentebb már említettük, a felsorolt nevek ebben az esetben is valószínűleg két morfémát tartalmaznak. (A második morfémát általában az **er* szó asszimilálódott formájaként fogják fel. Ez problematikus. A *moder* és a *modor* változatok egyidejűleg fordulnak elő, s következésképpen egyéb lehetőségeket is nyitva hagynak. Így például számbajöhet a magyar *úr* [eredetileg 'princeps', ma 'dominus; Herr'], továbbá az osztják *ur, or, ort* 'hős', de figyelembe vehetők hasonló iráni szavak is.) Bárhogyan is álljon a dolog a szóban forgó nevek második morfémáját illetően, feltehetjük egy névpár meglétét, mely egyaránt mondai ősökre vonatkozik, s melynek *mod-* tagja a magyarság nemzeti nevével azonosítható. (A *Hunor* névvel itt most nem foglalkozunk. Nyilvánvaló, hogy Kézainak történeti koncepciója érdekében volt szüksége rá, ezért felesleges etimológiájának a felderítésével törődnünk.)

A fentebb említett nevek a következő párt alkotják:

Törzsi és nemzeti nevek: *mod(er)* ~ *me(d'er)*.

Névadó mondai hősök: *mod(or)* ~ *hun(or)*.

Megvizsgálandó fontos körülmény, hogy ezek a nevek párokat alkotnak. Az első névpárban a fonológiai ellentétet a veláris-labiális és a palatális-illabiális magánhangzó szembenállása alkotja és így az alakkettőség motivált. A második névpárban nem fonológiai ellentétről van szó, hanem a Kelet-Európában az i. sz. első évezredében általánosan elterjedt mondáról, amely a két honalapító testvérről szól. (A testvérek száma természetesen nem okvetlenül kettő a mondákban, pl. a bibliai Sém, Kám és Jáfet történetében, de Kain és Ábel.)

Ilyeténképpen a honfoglalás idején a *magyar* szó családjának három különböző tagját kell feltennünk: *moder* 'magyar', *modor* 'mondai hős: Magyar', s végül *meder* 'a Megyer törzs'. Két gyökér-morféma áll ebben a három szóban szemben egymással: a *mod* az egész magyarságra vonatkozik, a *med-* pedig az egyik törzsre.

⁷ ZSIRAI: NyK. LIII, 73—4.

⁸ *Scriptores Rerum Hungaricarum* 144.

⁹ GYÖRFFY GYÖRGY, *Krónikáink és a magyar őstörténet*. Budapest, 1948, 29.

B) Obi-ugor nevek

1. Saját népnevek

A vogulok saját népi neve *mańsi*. A különböző nyelvjárásokban különböző magánhangzók találhatók ennek a szónak az első szótagjában, s a legtöbb nyelvjárásban hiányzik a szóvégi *-i*.¹⁰ A vogulok a *mańsi* szót az osztjások jelölésére is használják, akiket közeli rokonaikként tartanak számon és akikkel közösek a frátriák. Az összehasonlító módszer révén a *mańsi* népnév következő pre-vogul alakja rekonstruálható *meńs* 'vogul, obi-ugor'.¹¹

Az osztjások a *chanti* szóval nevezik meg magukat. Ennek a névnek is különböző formái élnek az egyes osztják nyelvjárásokban.¹² A rekonstruálható pre-osztják forma: *kánta*.¹³

2. Frátria-nevek

Csupán nemrégiben derült fény arra, hogy a vogul, illetve az osztják nép tagjai két patrilineális exogám frátria valamelyikéhez tartoznak. Az egyik frátria neve *moš*, a másiké pedig *por*.¹⁴ (Hasonló a társadalmi szervezete az obi-ugorsággal szomszédos osztják-szamojedoknak és jeniszeji osztjásoknak is.) A *moš* név eredeti formája — miként ez a déli és a keleti osztják nyelvjárások alapján kikövetkeztethető — **mońs* lehetett.

Igy az obi-ugor nyelvekben két névpárt találunk, melyek a társadalmi, illetve a törzsi szervezetre vonatkoznak:

Törzsi nevek: *meńs* ~ *kánta*.

Frátriák: *mońs* ~ *por*.

Az a körülmény, hogy az első névpárt két obi-ugor nép neve alkotja, lehet a véletlen műve, hiszen nem lehetetlen, hogy esetleg több obi-ugor nép is volt, nem csupán kettő. A másik névpár viszont kétségtelenül annak a társadalmi ténynek bináris kifejeződése is, hogy az obi-ugorság két frátriára osztódik.

A rekonstruált közös obi-ugor frátria-név, illetve törzsi név továbbá olyan szópart alkot, melynek tagjai csupán veláris-labiális, illetve palatális-illabiális magánhangzójuk révén különböznek egymástól: **mońs* ~ **meńs*. Az ilyen szópárok gyakoriak az obi-ugorban.

C) Etimológiai megfelelések és végkövetkeztetések

A hangtörténet tanúsága szerint az ugor *-ńs* szabályos magyar nyelvi folytatója (*-dž >*) *-d*.¹⁵ Ha tekintetbe vesszük továbbá a tárgyalt szavak egyéb hangtani jellegzetességeit is, teljes joggal azonosíthatjuk a *mođ* 'magyar' szót a **mońs* 'a *moš*-frátria', továbbá a *međ* 'a Megyer törzs' szót a **meńs*

¹⁰ ZSIRAI: NyK. LIII, 69.

¹¹ STEINITZ, W., WogVok. (Berlin, 1955); FugrVok. (Stockholm, 1944).

¹² KARJALAINEN—TOIVONEN, OstjWb. (Helsinki, 1948) I, 317.

¹³ STEINITZ, W., OstjVok. (Berlin, 1950). — A *chanti* népnév etimológiájáról l. RADANOVICS: NyK. LXII, 120—3 és ALH. XI, 157—61.

¹⁴ STEINITZ, W., Totemismus bei den Ostjaken in Sibirien. Ethnos (Stockholm, 1938), 125—40. — Bár nem tartozik közvetlenül ide a kérdés, mégis megjegyezzük, hogy a két frátria két különböző néppel való azonosítása — melyekből az obi-ugorság létrejött — elfogadhatatlan, hiszen a két frátria fizikailag nem különül el egymástól.

¹⁵ NyH. 7 45.

'vogul' szóval. Ami a kérdés jelentéstani részét illeti, mind a négy esetben különböző szociális csoportosulásokról van szó, azonban az obi-ugorok és a magyarok különböző szociális struktúrájának a következtében és az ős-ugor idők óta végbement lényeges társadalmi változások miatt nem várhatunk egészen pontos jelentésbeli egyezéseket. Nem egészen világos a viszony az egyes szociális csoportok és a reájuk vonatkozó nevek között (miként fentebb említettük, a veláris magánhangzó rendszerint nagyobb, a palatálisak pedig kisebb intenzitás kifejezői). A kétszeres megfelelés az általunk javasolt azonosítást szükségszerűvé teszi; önálló párhuzamos fejlődések lehetősége fölöttébb kétséges. (Az ilyen jellegű kettős etimológiák véleményünk szerint gyakoriak az uráli nyelvekben, de nemigen ismerik fel őket, mivel általában egyes, egymástól elszigetelt morféákat szokás vizsgálni, vagy pedig hangváltozással magyaráznak hangváltakozást. Így pl. a hagyományos felfogás a *magyar* ~ *mańsi* megfelelést fogadja el, s a hangrendi különbséget a kérdéses nyelvek valamelyikében végbement önálló fejlődés eredményének tartja, vagy pedig a *mańsi* megfelelőjének a *megyer* változatot tekinti s úgy véli, hogy a *magyar* változat valamiképpen a magyar nyelv külön életében jött létre.)

Az elmondottakat a következőkben foglalhatjuk össze:

1. A *mod-* ~ *med-* névpárnak a vogulban van megfelelése, s ez a névpár valószínűleg ugor eredetű. Nem világos a viszony a két név s az általuk jelölt szociális csoportok között a nagy társadalmi különbség miatt.

2. A *mod-* az egyetlen változat, melynek mindegyik ugor nyelvben van megfelelése. Az obi-ugorban a megfelelő szó az egyik frátriára vonatkozik. Hadd hívjuk fel itt a figyelmet arra, hogy a magyarság eredetére vonatkozó mondában a *Mogor* név szintén házasodással kapcsolatban kerül szóba.

3. Az egész szóban forgó „etimológiai területen” számos olyan szópárt lehet találni, amelyek fonetikailag motiváltak, mint a magyarban a *moder* ~ *meder*, az ős-ugorban a **mońs* ~ **meńs*, vagy pedig kulturális vagy szociális tényezőknek köszönik létüket, mint a magyarban a *Mogor* ~ *Hunor*, az obi-ugorban pedig a *moś* ~ *por*.

Ily módon a *mod-* 'magyar' morféma etimológiája — nem tekintve itt most a szó esetleges távolabbi kapcsolatait a közfinn **mēs* 'ember'¹⁶ és az óind **mānuṣ-* 'ember'¹⁷ szavakkal — háromféle, három különböző korra vonatkozó problémát vet fel:

1. Hogyan vált a *mod* szógyökér annak a törzsszövetségnek a jelölőjévé, amelyből a magyar nemzet létrejött, és milyen viszonyban áll ez az alak a vezető *Megyer* törzs nevével?

A kérdéses kor: i. sz. IX. százada.

2. Milyen viszonyban áll a *mod-* a mondabeli névadó *Mogor* nevével, és milyen viszonyban áll egymással a *Mogor* és a *Hunor* név?

A kérdéses kor nem határozható meg közelebbről (a magyarság etnogenezisére vonatkozó monda igen régi lehet, s későbbi időkben nagy változásokon mehetett át).

3. Milyen viszonyban áll a *mod-* ~ *med-* az ősugor **mońs* ~ **meńs* szópárral, és milyen volt az ősugorok törzsi, illetve társadalmi szervezete?

A kérdéses kor: az i. sz. e. I. évezred.

Columbia Egyetem, New York

LOTZ JÁNOS

¹⁶ TOIVONEN, Y.: Suomi V/10, 391.

¹⁷ ÅKE. 454.

A m. ad állítálagos obi-ugor megfelelőiről

A m. ad szót többen (MUSz. 716; WICHMANN: SUSToim. XXI, 25; NyH.⁷; EtSz.; SzófSz.; kérdőjellel COLLINDER, FUV.; SKES.; RADANOVICS: NyK. LX, 154) összevetették a következő obi-ugor szavakkal: vog. (MSz.) É. *ántés* 'segítség', *ántésti* 'segít'; (MTR.) *ántés* 'segítség' | osztj. (KT. 61) Ni. *ántəs*, Kaz. *ánta's* 'Hilfe, Unterstützung' stb. szavakkal. Az obi-ugor szavakat azonban — mint látni fogjuk — nemcsak jelentéstani okokból, hanem más meggondolások alapján is el kell választanunk a m. ad szótól.

Az obi-ugor szavak alapszava ugyanis mind az osztjákban, mind a vogulban megtalálható: o s z t j. (KT. 51) C. *o'n*, plur. *ónət* 'in den Boden des Flusses gesteckte Stangen, an die dann das aus dünnen Birkenbäumchen gefertigte *tíməs* ins Wasser gesenkt wird (so stellt man das *uō. pžəmtíməs* her); Kam. *on*, plur. *ónət* 'Stützpfehl des Wehrs'; V. *a'n'*, plur. *ánət'* 'senkrechter Pfehl am Wehr'; Trj. *'á'n'* : *'ǰyǰəsa'n'* 'Stützpfehl des Sperrwehrs', *uyǰ'rá'n'*, plur. *-á'nət'* 'senkrechter Pfehl am Sperrwehr'; Ni. *on'*, Kaz. *o'n'*, O. *an* = Kam.; (PD. 1545) Ko. *on* 'Pfehl', J. *án* (*ànəm*) 'Pfoften, Pfehl' | v o g. (KANN.—LIIM., idézi STEINITZ, Einige Kapitel aus der ob-ugrischen Vokalgeschichte. Sonderdruck aus Forschen und Wirken. Fetschrift zur 150-Jahr-Feier der Humboldt-Universität zu Berlin. Band III. Berlin 1960) AK. ÉVag. DVag. AL. FL. Szo. *ün*, P. **βùnà* 'Pfehl im Fischwehr'; (CSERNY.) *un* 'столб рыболовного запора'. Az osztj. szó első szótagbeli magánhangzója őssosztj. **a*-ra megy vissza, amelynek a vogÉ.-ban lehet *u* megfelelője (CSERNYECOV nem jelzi szótárában a magánhangzók hosszúságát).

Az alapszó névszói származéka az osztj. (REG.) Szig. *änpi* (P. *änpi*), *äning* (P. *änən*) a következő példamondatokban: *kuling Ass jängeu sät änpi äning poll mohlä änteu* 'halas Obunk vizét száz oszlopú oszlopos [halrekesztő] fallal kedvünkre bedúcoljuk' (OH. II, 6); *jangen írpi [jang nirpi] niring poll vuerlem | jang änpi äning poll vuerlem* 'vizes karójú karós czégét csinállok, vizes lábú lábás czégét csinállok' [helyesen: tíz karójú k. c. cs., tíz oszlopú oszlopos czégét csinállok'] (ONGY. 116).

Az 'oszlop' jelentésű alapszó *-t* denominális igeképzős származékát csak az osztjákban (ott is csak REGULY szövegeiben) találjuk meg: osztj. (REG.) Szig. *ánt-* (P. *ánt-*) 'bedúcol; verraammeln [oszloppal, dúccal ellát; mit Pfehl versehen]: *kuling Ass jängeu sät änpi äning poll mohlä änteu* 'halas Obunk vizét száz oszlopú oszlopos [halrekesztő] fallal kedvünkre bedúcoljuk' (OH. II, 6). Ennek az igének a származéka a REG. szövegekben többször előforduló *ántangen*, *ántangn* (P. *ántànen*, ONGY.: *ántanen*) *-tanen* összetett képzős alak, mely az azonos tövű igével figura etymologicás szerkezeteket alkot. Mivel

azonban a *-tanen* képző csak igéhez járulhat (SCHÜTZ: NyK. XL, 73—4; STEINITZ: OVE. I, 230), a fenti alakokat helyesen így elemezhetjük: **ánttānen*, s fordításuk: 'támaszkodásával (feltámaszkodik), támaszkodván (feltámaszkodik)' (l. SCHÜTZ: uo.). Például: *sohung poll antangen antestall | kuling poll antangen antestal* 'mintha csak tokfogó gerébre támaszkodnék, föltámaszkodik, mintha csak halas gerébre támaszkodnék, föltámaszkodik' (ONGy. 159). L. még: OH. I, 104, 368.

Az osztj. (REG.) Szig. *ánt-* (P. *ánt-*) ige *-as, -as, -g's* deverbális nomenképzős származéka mind az osztjákban, mind a vogulban megvan. Osztj. (KT. 61) Ni. *ántas*, Kaz. *ánta's* 'Hilfe, Unterstützung', O. *wnda's: iuywndasna'* 'an einen Baum gelehnt (ebenso z. B. an die Tür, die Wand usw.)'; (PÁPAY, ÉONyt.) É. *wndás* 'segítség' (134), *wndás uèrləm* 'segítséget nyújtok' (68), *wndás uèrà!* 'segíts meg!' (155), *mola wndás* 'mit nyersz vele' [mi segítség (van)] (134); (REG.) Szig. *nāngen verti mui antes tüital* 'neked tevő (használó) micsoda segítséget tud adni; was für dir zu leistende Hilfe hat er?' (OH. III/1, 124) | vog. (MSz.) É. *ántés* 'segítség'; (MTR.) *ántés* ua. Például: *nek nanēn vārnē man antēs ānšē'im* 'micsoda segítséget tehetek én neked (tkp. neked tevő micsoda segítségem van?)' (VNGy. I, 142); *kāt-antēs, la'il-antēs oss vāri!* 'kéz-segítséget, láb-segítséget hadd nyújtson (csináljon)!' (VNGy. II, 15); *nanēn nē-mat antēs at vāri* 'neked semminemű segítséget nem teszen' (VNGy. IV, 325); *am tawānēl manū antēs kinšē'im?* 'Minő segítséget kívánjak (keressek) én tőle' (uo.); (KANN.—LIM.) Szo. *m' r'n onvasta ne kātōnds-, lā'ylōndstal pa'tsēn?* 'Bist du ohne deinen Leuten helfende Armhilfe, Beinhilfe geworden?' (SUSToim. CI, 71); P. *soāt tumpēlygēn ātš'i onts a't βāāreryt* 'Deine sieben Kälber bringen (dir) keinen Nutzen' (uo. 25).

'Segítség' jelentésű szavunk esetragos (osztj. loc.-instr. *-na*; vog. instr. *-l*) alakjai az osztjákban is, és a vogulban is névutókként használatosak (l. erről bővebben: RADANOVICS: NyK. LX, 154—5): *osztj.* (KT. 61) Ni. *antāna* '(puun, hirren ym.) nojassa' O. *iuywndasna'* 'an einen Baum gelehnt'; (PÁPAY, ÉONyt.) *rouā wndasna* 'meredek part mellett' (158), *si ādēm nēnho wndasna* 'ezen rossz ember miatt; [Ezen rossz ember segítségével, révén]' (30), l. RADANOVICS: i. h. | *vog.* (MSz.) *qntsel* 'mellett, tájékán', *ontsēl* 'közelében', (MTR.) *qntsel* 'mellett', (CSERNY.) *ontsēl* 'рядом'. Példák: *tūlnē jiw-qntsel tūstāvē* 'álló fához támasztva (MTR. mellett [!]) állítják föl' (VNGy. IV, 406); *sirej-āsū kātū ontsēl sa'irēpēstā* 'a kard atyja keze közelében vágta ketté' (VNGy. II, 73, 455); *vōr ontsēl jāmite'im* 'az erdő körül (tájékán) járok' (VNGy. II, 455). A 'segítség, támasz' szó névutóként való használata a *'segít, mellette, a közelében van' jelentésből könnyen érthető.

Az osztj. (REG.) Szig. *ánt-* (P. *ánt-*) ige *-s* deverbális igeképzős visszaható jelentésű származéka a REGULY szövegeiben található *antes-, antess-* (P. *āndās-, ONGy.: antas-*) 'föltámaszkodik' jelentésű ige. Például: *sohung poll antangen antestall | kuling poll antangen antestal* 'mintha csak tokfogó gerébre támaszkodnék, föltámaszkodik, mintha csak halas gerébre támaszkodnék, föltámaszkodik' (ONGy. 159); *sokung poll antangen sokan antestem* 'Mintha csak tokfogó gerébre támaszkodnám, csak nehezen állítom meg [támaszkodom fel]' (OH. I, 368); *antesslem* ua. (OH. I, 104).

Mind az osztjákban, mind a vogulban találhatunk azonban a 'segítség, támasz' jelentésű főnévből képzett, osztj. *-t* vagy *-tā-* (l. STEIN., Chrest.² 65) és vog. *-tā, -ti, -tā, -ta'*-képzős (SZABÓ: NyK. XXXIV, 60—1) igéket. Az osztj. (KT. 61) Ni. *antastatā* 'helfen; etw. für jmdn leisten, für jmdn zahlen, durch

Bezahlung von einer Schuld befreien', Kaz. *q̄ntastzti* 'helfen (durch Kräfte, Geld, mit Waren)', O. *yndastzdá* 'aus der Verlegenheit retten', (PÁPAY, ÉONyt.) É. *yndastasèn lojn* 'megsegítenél' (113), *yndastì* 'segíts meg!' (113) | v o g. (MSz.) É. *ántesti* 'segít; helfen', (MTR.) *ántestälsèn, ántestälsèn* [az utóbbi alak lehet csak helyes] 'támogattad', (KANN.—LIIM.: SUSToim. CI, 71) *òndasta*- 'helfen'. Példáink: *sis-jārel nañen taw ta q̄ntestitü, ma'il-jārel n.t. ta ā.* 'hát-erővel majd ő fog téged segíteni, mell-erővel majd ő f. t. s.' (VNGy. II, 146); *voss āntestēnūlèn* 'segíts rajtam' (VNGy. I, 162); *atü kätü āntestälsèn [q-], atü la'ilü q̄ntestälsèn* 'sem a kezét nem támogattad, sem a lábát nem támogattad' (VNGy. IV, 32); *mi'rn òndasta'ne kätōnds-, là'ylōndstal pa'tsēn?* 'Bist du ohne deinen Leuten helfende Armhilfe, Beinhilfe geworden?' (SUSToim. CI, 71).

REGULY hangjelöléséből az osztják szavak első szótagbéli magánhangzó-jára nehéz következtetni. STEINITZ (ÖVE. II, 69) szerint REGULY *ā*-val többnyire *ǝ*-t, de gyakran *o*-t is jelöl. Ezek figyelembevételével próbáljuk megmagyarázni az alapszónak és származékainak első szótagbéli bonyolult — látszatra szabálytalan — magánhangzó-megfeleléseit. Két ősosztják magánhangzó-váltakozási sor keveredésének a felvételével a nyelvjárási hangzómegfelelések megmagyarázhatók. Ezek a következők: 1. **a ~ *u* (STEIN., OstjVok. 102); 2. **ɔ ~ *u ~ *ǝ* (uo. 106). Az alapszó magánhangzója **a*-ra, a *-t*-képzős igei származék magánhangzója **ɔ*-ra, az *-s*-képzős névszói, illetőleg igei származék vokálisa pedig **ǝ*-ra vezethető vissza.

A vog. *un* alapszó *u*-ja feltehetőleg ősvog. **ū*-ra megy vissza (vö. STEIN., WogVok. 207 kk.). Nem valószínű, hogy a vogul névszói és igei származékok a vogul alapszó származékai. Valószínűbbnek látszik, hogy a vogl. *ántés* stb. osztjából való átvétel.

Jelentéstani szempontból sincs akadálya az 'oszlop; Pfahl' → 'támasz; Unterstützung' → 'segítség; Hilfe' (tehát a konkrétból az absztrakt felé való) jelentésfejlődésnek.

Összefoglalva: a vog. *ántés*, osztjNi. *ññtas* 'segítség' szavakat eddig a m. *ad* szó megfelelőihez csatolták. Láttuk azonban, hogy ezek az 'oszlop' jelentésű szó származékai, ezért a m. *ad*-hoz való tartozásuk elfogadhatatlan.

ERDÉLYI ISTVÁN

Szófejtések*

35. Magyar *csupor* 'Töpfchen, Häferl'

Csupor (*csuprot*, *csupros*) 1. R. 'Topf, Krug', 2. 'Töpfchen, Häferl', 3. R. 'eine Art Kriegsgerät: Feuertopf', 4. N. 'weibliches Schamglied' (EtSz.) — 1321: *Chupor* szn. (Oklsz.); 1382: *Chupur* szn. (uo.); 1575: *czuporból* (Helt.: Krón.) — szavunk eredeti jelentése kétségtelenül 'Topf, Krug; Töpfchen, Häferl', azaz: 'valamilyen edény' volt. Az 'eine Art Kriegsgerät: Feuertopf' és a 'weibliches Schamglied' jelentés másodlagos. Az EtSz. és a SzófSz. a *csuport* ismeretlen eredetűnek tartja.

Véleményem szerint a *csupor* főnév *r*-je denominális névszóképző. Ugyanez a képző van meg a R. *lapor* 'lapály, lapos hely', N. *odor* 'öblös üreg' stb. szavainkban is (vö. Nyh.⁷ 97; LEHTISALO: SUSToim. LXXII, 181—2; D. BARTHA, Szóképz. 108—9). A *csupor csup-* tőszavát egyeztethetőnek gondolom a következő zürjén származékszók alapszavával: (ЛИТКИН, Хрест. 123) Le. *ťšipľ* 'берестяной черпачок для питья', Szkr. *ťšibleg*, Ud. *ťšebleg* ua.; (WICHM.—UOT.) Sz. *ťšibleg*, Lu. *ťšipleg* 'kleines Trinkgefäß aus Birkenrinde (zum Trinken aus der Quelle); (Sz. auch) Kopftuch, das am Hinterkopf gebunden wird (wie eine Mütze, bei den verheirateten Frauen)'; (FOKOS-FUCHS, SyrjWb.) V. *ťšibleg* (seltener) 1. 'sackartiger Teil der Decke, in den man auf der Reise die Füße steckt'; 2. 'Schöpfkelle aus Birkenrinde (mit dieser schöpft man z. B. im Walde Wasser)'; (SzlSzlKomi) Szkr., KSz. *ťšibleg*, FV. *ťšibleg*, Lu. (Ob.), Le. *ťšipleg*, Lu. *ťšiplug*, *ťšipluška* 'воронкообразный берестяной черпачок для питья'; FSz. *ťšiblek* 'ковш мельничный'. — Idetartoznak még a következő származékszók is: (WICHM.—UOT.) Sz., Lu. *ťšipiš* 'Salzdose aus Birkenrinde (von d. Form einer grossen Schnupftabakdose; bei den Jägern u. a.)'; (FOKOS-FUCHS, SyrjWb.) Mez. *ťšipiš* 'geflochtener Korb, der auf dem Rücken getragen wird (aus dünnen Latten, nicht aus Birkenrinde; hat keinen Deckel); (Heu, Erdäpfel usw. werden so getragen)'; V. *sol-ťšipiš* (seltener) 'Salzdose aus Birkenrinde'; (SzlSzlKomi) FSz., Pecs., Szkr., KSz. *ťšipiš*, FV. *ťšipiš* 'берестяная солонка в виде шкатулки'; Szkr. *vev-ťšipiš* 'торба для дачи лошадам овса'; Szkr. *porok-ťšipiš* 'пороховый рог, пороховница'; Ud. *ťšeblek* 1. 'берестяная солонка в виде шкатулки', 2. 'высокий короб из драни (для носки сена, картофеля)'. —

A zürj. Le. *ťšipľ l*-je denominális névszóképző (vö. WIEDEMANN, Gramm. 68; LEHTISALO: SUSToim. LXXII, 179). A *ťšibleg*, *ťšipleg*, *ťšebleg* stb. alakok

* „Szófejtések” címmel a NyK.-ben (LXI, 359—61; LXII, 124—8, 323—7; LXIII, 377—87; LXV, 156—64) és a NytudÉrt. 38. számában eddig összesen 34 etimológiám jelent meg. A jövőben szómagyarázataimat továbbra is „Szófejtések” cím alatt, de folyamatos számozással fogom közölni.

denominális *l* + *g* képzővel vannak ellátva. A zürj. *g* (< fgr. **rk*) képzőről I. WIEDEMANN, Gramm. 58—9; UOTILA: SUSToim. LXV, 138—9; GYÖRKE, Wortb. 58. A Lu. *tšiplug* és *tšipluška* alak vége (-*ug*, -*uška*) valószínűleg orosz nyelvi hatással magyarázható. A *tšipiš*, *tšipiš* származékszó -*š* eleme a fgr. denominális **š* névszóképzővel azonos (WIEDEMANN, Gramm. 63; LEHTISALO: SUSToim. LXXII, 225).

A zürj. szóeleji *tš*- (< fgr. **tš*) és a szóbelseji *p* (< fgr. **pp*) a m. *csupor* cs, illetőleg *p* mássalhangzójának szabályosan felel meg. A zürj. *tšilleg*, *tšibleg*, *tšebleg* alakok *b* hangja az utána következő *l* zöngésítő hatására *p*-ből keletkezett (vö. UOTILA: SUSToim. LXV, 402, 408—9).

A zürj. *tšipil*, *tšibleg*, *tšipiš* stb. első szótagbeli *i*-je a szókezdő *tš*-jésítő hatására eredetibb **i* hangból keletkezett (vö. WICHMANN: SUSToim. XXXVI, 72, 81; E. ITKONEN: FUF. XXXI, 300, 321—2). Eredeti *i* magánhangzóra utal az Ud. *tšebleg* alak első szótagbeli *e* hangja is. Ebben az *e* a zürj. *i* ~ *e* váltakozással függ össze. Ilyen váltakozást láthatunk például a következő szóban is: (WICHM.—UOT.) V., Sz., Lu., Ud. *gird*, I. *gird* 'geronnenes Blut (V., Sz., Ud.: I.: rötlich); blauer Fleck am Körper (Lu.)' ~ V., AV., Sz., I., Ud., P. *gerd* 'rot' (vö. WICHMANN: i. h. 55—6, 66; RÉDEI: NyK. LXV, 11—1.). Az Ud. *tšebleg* első szótagbeli *e*-je *e* hangra megy vissza. — A zürj. *tšilleg* egyébként átkerült az oroszba: *чублик*, *чублик* 'Trinkgefäß aus Holz oder Birkenrinde' (KALIMA: FUF. XVIII, 44—5; VASMER, REW. III, 350). Az orosz szó *y* (*u*) hangja szintén eredeti veláris magánhangzóra (*i*) utal.

Az első szótagbeli zürj. **i* (> *i*) ~ magyar *u* magánhangzómegfelelés szabályszerű.

Az egyeztetés jelentéstanilag is lehetséges. A m. *csupor* a zürjén megfelelő tanúsága szerint eredetileg egyszerűbb nyírkéregből (esetleg más fakéregből is) készített edény neve lehetett. Eredetileg ugyanilyen kezdetleges ivóedény lehetett *csobolyó* szavunk is, melynek obi-ugor megfelelői 'nyírkéregből való ivóedény' jelentésben használatosak (vö. KALIMA: Nyr. LIX, 72; LAKÓ: Melich-Eml. 210; TOIVONEN: Vir. 1946: 398; UOTILA: Vir. 1947: 142—3).

36. Magyar R. N. eny 'Schutz'

I. *Eny*, *enyh* 1. 'Schutz', 2. 'védett, hely, ahol szél, eső, hó, nap heve nem éri az embert, állatot' [1519: Menenek egi kőz vagi *yn* helire (DebrK.); 1596: az halomnac es eynec *ennyeben* (Decsi: SallJ.); 1617: kiknek *enyekben* meg oltalmazhatod magadat (Lép.: PTük.)]; *enyett* 1. 'unter', 2. 'mittels', 3. 'anstatt'; *enyhely* 'Ruheort, Versteck': ez a régiségben és a népnyelvben előforduló szavunk az EtSz. szerint ismeretlen eredetű. BEKE (Eesti Keel XIX, 196; Nyr. LXIX, 38; I. még SzófSz.) az *eny* alapszót a következő fgr. szókkal vetette egybe: v o g. (MSz.) *saj* 'mög; abseits gelegener Ort'; *sajit* 'mögött', *sajnel* 'mögül', *sajné*, *sajin* 'mögé' | o s z t j. (KT. 815—6) DN. *säi* 'Vorhang, Gardine um das Bett herum; Raum hinter etw., Schutz', V. *säi*, *sä'i* 'Zwischenwand aus Brettern, Verschlag, Scheidewand', Kaz. *sai* 'Schutz, Teil hinter etw., Schatten, geschützte Stelle, geschützt, nicht vom Wind getroffen' stb. | z ü r j. (WICHM.—UOT.) *sai* 'Hinter-; Raum hinter etw.' | v o t j. (MUNK.) Sz. *saj* 'hűvösség, frissesség; Kühle, Frische' | c s e r. (PS.) K. *šoj* : *šojl* 'Hinter-' | f i n n *suoja* 'Schauer, Regendach'.

Ez az egyeztetés nem fogadható el. Az obi-ugor szók zürjén jövevények (RADANOVICS: NyK. LX, 428; LXI, 364; másképp: Moór: NyK. LXI, 362).

Az etimológia többi tagja pedig mélyhangúsága miatt nem lehet a magyar szó megfelelője.

Az EtSz. szerint a m. *eny*, *enyh* alapjelentése 'hely' vagy 'vminek a möge' lehetett. Ha 'hely' → 'mögöttes hely, mög' jelentésváltozásból indulunk ki, akkor az *eny* stb. alakok valamennyi jelentése könnyen megérthető. 'Hely' alapértelmeire utal az *enyett* névutó 'helyett' jelentése is.

Ha *eny*, *enyh* szavunk eredeti jelentése valóban 'hely' volt — s ez nagyon valószínűnek látszik —, akkor egyeztethető a következő permi szókkal: z ü r j. (WICHM.—UOT.) *in*: V. *paškŷd inę le dźis* 'an einem weiten Ort liess er (sie) nieder'; V. *alkes-in* 'abschüssige Stelle, Abhang' stb.; (FOKOS-FUCHS, SyrjWb.) V., Ud., Le., Pr., Vm. *in* 'Ort, Stelle' | v o t j. (MUNK.) Sz. *in*, *in* 'hely; Ort'.

A m. *eny* -ny-je a rokon nyelvi megfelelők alapján *n-re mehet vissza. A szóvégi n > n palatalizációról l. BÁRCZI, Htört.² 161—2. A votj. *in* alak -n hangja szintén másodlagos (UOTILA: SUSToim. LXV, 430, 431). — A magyar és a permi szók magánhangzó-megfelelése is szabályos.

Az *enyh* alakba a h az *enyhely* vagy az *enyhül* hatására került be (vö. EtSz.).

Az *eny*, *enyh*, *enyhely* alakok jelentései 'mög' → 'szélvédett hely, árnyék' → 'oltalom' jelentésváltozással magyarázhatók. Hasonló jelentésfejlődések mentek végbe a már említett osztj. szóban is: (KT. 815—6) DN. *sāi* 'Raum hinter etw.' ~ 'Schutz' ~ 'Vorhang, Gardine um das Bett herum'; Kaz. *sqi* 'Teil hinter etw.' ~ 'Schatten' ~ 'geschützte Stelle, geschützt, nicht vom Wind getroffen' ~ 'Schutz'. — Az *enyhely* összetétel nyilván már csak az eredeti 'hely' jelentés elhomályosulása és az újabb 'Schutz' jelentés kifejlődése után keletkezhetett.

37. Vogul *kūnäs* 'göngyöleg'; osztják *kõne*'s '(Tuch)ballen'

Vog. (MSz.) É. *kūnäs* 'göngyöleg; Ballen'; (VNGy. II, 28) É. *vouta jarmak saw kūnäs* | *sawél voss totentawél* 'vékony selyem sok tekercsét nagy számban vigyétek' | o s z t j. (KT. 413) Trj. *kānā*'s, Ni. *ku'nes*, *kū-*, Kaz. *kõne*'s, *kõ-* 'конец; (Tuch)ballen'.

Az itt megadott obi-ugor szók az orosz *конец* 'vég' átvételei.¹ Az orosz szónak ugyanis ДАЛЬ szótára szerint az obi-ugor alakok 'göngyöleg; (Tuch)-ballen' jelentésével egyező '(условная единица в торговле) штука ткани, холста, трубка' jelentése is van. Mind a magán-, mind a mássalhangzó-megfelelés világos, tehát nem szorul különösebb bizonyításra.

38. Osztják *je'ur3* 'Wolf'

Az obi-ugor népek a farkastól ugyanúgy félnek, mint a medvétől, ezért tisztelik és szent állatnak tartják. Ez abban is megnyilvánul, hogy a farkast nem sajátos szóval, hanem különféle körülírásokkal nevezik meg. Lássunk belőlük néhányat: v o g u l: (MSz.) É. *sāli-purn*'-uj »rént harapó állat«;

¹ KÁLMÁN BÉLA a vogul szót „Die russischen Lehnwörter im Wogulischen” (Budapest, 1961) c. művében nem tárgyalja.

(VNGy. II, 0318) AL. *pong-uj*, P. *pong-vuj* »fogas állat«; (ROMB.) *хаймным* »futo valami«; o s z t j á k: (STEINITZ, OstjChr.² 166) *vuli pörti voj* »rént harapó állat«; (KT. 634) Kaz. *нѣръмъо'*, -*ро'* »mocsári férfi«; (uo. 707) Mj. *п'унънъ ко'*, Trj. *п'унънъко'* »szőrös férfi«.

Az osztják nyelvben a farkasnak egy olyan elnevezése is van, amelyik a legtöbb nyelvjárásban megtalálható: (KT. 141) DN. *je'ur3*, tbsz. *je'ure't*, V. *jo'vraχ*, Vj. *jo'vrak*, Vart. *jo'vrak*, Likr. *jo'vraχ*, Kaz. *je'uar*², O. *je'uar* 'Wolf'; (PD. 35) Ko. *je'ur3* ua. Elterjedtségéből arra következtethetünk, hogy ez a szó lehetett a farkas legősibb neve az osztjában. Eredetét azonban mind ez ideig nem fejtették meg.

Véleményem szerint a farkasnak ez az elnevezése is tabuszó. A DN. *je'ur3*, V. *jo'vraχ* stb. szóvégi -3, -*aχ*, -*ak* (< fgr. *-k) eleme denominális névszóképző lehet (vö. GYÖRKE, Wortb. 11; LEHTISALO: SUSToim. LXXII, 338, 341). A DN. *je'ur*, V. *jo'vr*, O. *je'uar* alapszót egyeztethetnek gondolom a következő vogul szóval: (VNGy. II, 579, 650) É. *jewer* (REGULY: *je'vur*, *jeur*) 'falka, csorda'; (MSz.) FL. *lū-jewer* 'lóménes; Gestüt'; (MTR.) KL. *lū-jeur* ua.

Az osztj. szó első szótagjában ósosztj. **ö*, a vogulban pedig ósvog. **i* hangot tehetünk fel (vö. STEINITZ, OstjVok. 73 és WogVok. 215). Az ósosztj. **ö* magánhangzónak a vogulban **ä* volna a szabályszerű megfelelője. A szabálytalan hangmegfelelés feltehetőleg az ósvog. **ä* ~ **i* magánhangzóváltakozással függ össze. E váltakozásról l. STEINITZ, WogVok. 181, 308, 323.

Az osztj. V. *jo'vraχ* 'Wolf' stb. szó valószínűleg a V. *jo'vraχ uāiχ*, O. *je'uar uai* 'falka-állat, azaz: falkában élő állat' jelzős szerkezetből vonódott el.

39. Osztják *kəʎa*'s 'Mangel'

LEHTISALO (Vir. 1959: 218) a m. *kell* 1. 'sollen, müssen', 2. 'nötig sein, bedürfen' etimológiai megfelelői közé sorolta az osztj. (KT. 463) Kaz. *kəʎa*'s 'Mangel', *kəʎ'a za ŋs* 'loppui (leipääines yms.)', *səmpəʎa kəʎa*'s 'heikkonäköinen', *aŋŋt k.* 'leivän puute', Trj. *kəʎa*'s: *səmpəʎa k.* *kə* 'schwach-, kurzsichtig' szót. A csupán két nyelvjárásból adatolt osztják alak idetartozása azonban hangtanilag nem lehetséges. A *kell* szavunkban és rokon nyelvi megfelelőiben feltehető fgr. *-lk- mássalhangzókapcsolatnak (vö. mord. M. *kelgəms*, E. *kelgəms* 'lieben, belieben', lapp N. *gál'gát* 'shall, (of hearsay) be said to; must, have to; ought', az osztjában nem *l, a, t* a folytatója, hanem *γ + l, γ + a, γ + t* (vö. Nyh.⁷ 36; Beitr. 64; COLLINDER, CompGr. 120).

Nagyon valószínű, hogy az osztják szó zürjén jövevényszó, a zürj. (WICHM.—UOT.) Sz., Lu. *kolni*, V. *kovni*, Ud. *kovnis*, P. *kouni*, I. *kōni* 'nötig od. vonnöten sein' ige jelen idejű egysz. 3. sz. *kolas* 'kell, szükséges' alakjának az átvétele. — A mássalhangzómegfelelés nyilvánvaló, ezzel tehát nem foglalkozom. Az első szótagbeli Kaz. *o*, Trj. *e* előzményeül feltehető ósosztj. **ö* (vö. STEINITZ, OstjVok. 62, 96) a zürj. szó *k* utáni helyzetben levő *o* hangjának szabályosan felel meg (vö. TOIVONEN: FUF. XXXII, 126). A második szótagbeli zürj. *a* ~ osztj. *a* hangképviselet is szabályszerű (vö. TOIVONEN: i. h. 139).

40. Zürjén *imralni* 'пыхать'

A z ü r j. (SztSzlKomi) AV., Szkr., Ud. *imravni*, FV. *imralni* 'пыхать, веягь теплом', Vm. Ud. *imirtni* ua. etimológiai megfelelőjének tartom a

v o t j. (MUNK.) J. *omîr* : *tîl-o* 'láng', Sz. *omîr-ak* : o. *baštä* 'a kemence forró levegőjére mondják, midőn — pl. a kürtönyílás elzártával — hirtelen szétömlik a szobában', (WICHM.: FUF. XIV, 97) J., M. *omîr* : *tîl-o.*, G. *omîr* 'Flamme', Uf. *omîrîni* : *tîl omîre* 'das Feuer lodert auf', Uf., G. *omîrak*, Sz. *omîrak*, M. *o'mîrak* 'sogleich, schnell, plötzlich' szót. — A votj. *omîr*-ral a következő fgr. szókat egyeztették: finn *aurinko* 'Sonne' | l a p p K. (GEN. 100) T. *avr* 'Flamme', (T. I. ITK.) T. *aŷr(a)* g. *auŷa* 'glühende Kohlen, Flamme' (WICHMANN: FUF. XIV, 97; UOTILA: SUSToim. LXV, 372; SKES. kérdőjellel).

Ha a permi szók valóban összetartoznak a finn és a lapp alakkal, akkor az őspermire $*a > *u > i$ hangváltozást kell feltennünk. Az *i* hang a zürj. *imral*-ban megmaradt; a votj. *omîr* o-ja viszont az őspermiben végbement $*i > *o$ ($>$ votj. o) nyíltabbá válással függ össze (e hangváltozásról l. RÉDEI: NyK. LXV, 371—3).

RÉDEI KÁROLY

Etimológiai megjegyzések

1. Ad

Zürjén, votják, mordvin, finn, lapp megfelelői vannak. Többen (MUSz. 716; WICHMANN: MSFOu. XXI, 25; NyH.[?]; EtSz.; SzófSz.; ?-lel FUV., SKES.) még a következő obi-ugor szavakkal is egyeztetették: v o g (MSz.) É. *ántés* 'segítség', *ántésti* 'segít', (MTR.) *ántés* 'segítség', *ántéstälsén*, *ántéstälsén* 'támogattad' | o s z t j. (KT. 61) Ni. *õntäs*, Kaz. *õnta's* 'Hilfe, Unterstützung', Ni. *õntästätä* 'helfen; etw. für jmdn leisten, für jmdn zahlen, durch Bezahlung von einer Schuld befreien', O. *yndastzda* 'aus der Verlegenheit retten'. Az egyeztetés ellen hangtani szempontból nem emelhetünk ugyan kifogást, de jelentés-tani okokból az obi-ugor szavakat mégsem vonhatjuk ide. Ugyanis a vogul szóval összetartozik az É. (VNGy. II, 680; VNyj. 18) *ontsel* 'körül, közelében, mellett' névutó (az -l instr. rag). Az osztják főnév locativusragos alakja is használatos névutóként (KT. 61) Ni. *õntäsna* '(puun, hirren ym.) nojassa', O. *yndä's*: *iyvndäsnä* 'an einem Baum gelehnt (ebenso z. B. an die Tür, die Wand u. a.)'. Mindez arra enged következtetni, hogy az alapszónak eredetileg konkrét jelentése volt. Egy 'ad' jelentésű ige esetleges 'segítség' jelentésű származékának helyhatározói névutóvá fejlődése nem valószínűsíthető. (Az obi-ugor szavak etimológiáját l. ERDÉLYI: NyK. LXV, 390—92.)

2. Ág

A magyar szakirodalomban hosszú ideig általánosan elfogadott egyeztetését (NyH.[?]; stb.), amely a fi. *onki* 'Haken' szóval stb. hozta kapcsolatba, ma már nem tekinthetjük elfogadhatónak (l. TOIVONEN: Vir. 1934: 385; FUF. XXVIII, 251; LAKÓ: NyK. LIX, 211; a részletes cáfolatot l. az MSz-FgrE. megjelenendő I. kötetében). A másik, valószínűbb egyeztetés ?-lel a finn *hanka* 1. 'Hängehaken', 2. 'Rudernagel, -haken' szóhoz kapcsolja (ANDERSON, Wandl. 209; magyar ~ részben helyesen finn, tévesen mordvin; TOIVONEN: i. h.-ek: magyar ~ finn). A finn etimológiai szótárban (SKES.) az *ág*-at, mint kérdéses megfelelőt, mindkét említett finn szónál megtaláljuk. A finn *hanka*-val való egyeztetést szeretném az alábbiakban valószínűsíteni.

A finn szót AHLQVIST (Kulturw. 173), KLUGE (FUF. XII, 39), SETÄLÄ (FUF. XIII, 363) stb. germán jövevényszónak tartotta: ónord *hanki* 'Ruderband' stb. (< *germán **hanhu* ~ **hanju*). KLUGE szerint eredeti jelentése 'Hänger oder Hanger (für das Ruder)' lehetett. Az egyeztetésnek hangtani akadálya nincs ugyan, de jelentéstani okokból mégis valószínűtlennek kell minősítenünk. A szó több finnségi nyelvben is megvan. Ezek jelentése általánosabb ('haara, haarukka' ág, elágazás, szárny; ágacska; villa) mint a germán

szóé. Ezt a származékok is mutatják (SKES.): (Nykysuomen Sanakirja) *hanko* '(szénahányó) villa', *hangas* 1. 'hirvien ja peurojen pyyntiin käytetty johdeita [a jávorszarvasok és a vadrénszarvasok fogására használt irányító sövény]', 2. seiväspärien varaan tehty kolmiadaksinen tilapäinen aita [páros rudak támasztásával készített három sövénykarós alkalmi kerítés]. Minthogy az *ág* és a finn *hanka* egyeztetésének sincs hangtani akadály (eredeti hangalakja **šnks* lehetett, TOIVONEN: FUFÁ. XXVIII, 251), elfogadhatóvá tesszük egyeztetésüket, ha jelentéseik azonosságát, illetőleg rokon voltát be tudjuk bizonyítani. Vegyük először szemügyre a magyar szó jelentéseit: 1. 'Ast, Zweig', 2. 'der Zacken z. B. an einer Gabel, an einem Hirschgeweih', 3. 'Arm eines Flusses' (EtSz.). Az ÚMTSz. kéziratos anyagában gazdag anyagot találunk.¹ Néhány jelentést idézek: 'a motolla két végén levő keresztfa'; 'a kerekesszuszaly orsójához tartozó vitorla szárnya'; 'a völgy ága'; 'a völgy kezdeti része'; 'jegeshalászatnál az oldal lyuk sor'; 'a gyöngynek egy-egy sora' (*Nyóc aóg gyönygy*) stb. Az *ágas* származék jelentéseiből: 1. 'voll Äste'; 2. 'gabelförmig, zackig'; 3. N. 'Hängevorrichtung, Rechen'; 4. 'Stütze, Pfeiler' (NySz.); 'felül kétágú gerenda a ház tetőzetében'; 'a ház eresztét tartó fent háromágú gerenda', 'kútágas'; 'kétágú fa, amely a kútgémet tartja'; 'két ágban végződő bot [a nyársat teszik rá]'; 'a kakas kétágú mellső része'; 'kétágú cövek az emelőháló könnyebb kiemelésére'; 'a parittyá kétágú fája', 'kiszáradt fa ágait leszabdallják, de nem többől, erre aggatják a csuprokat'; 'a hátsó tengely és zsámoly közé erősített kétágú fa, mellyel a szekér hátsó részét a nyújtóhoz erősítik' stb. (ÚMTSz.). Az *ágocs* jelentése 'a szekérrúd villa alakú folytatása'; 'a nyél elágazó része (gereblyénél)' stb. (uo.). Az *ágasfa*: 'többágú fa fogas helyettesítésére'; 'három, kúpalakban összeállított faállvány, amelyre a széna-boglyát rakják'; 'kétágú egyenes favilla' (uo.); *ágaskapa* 'két vagy négyágú begörbített ágú favilla' (uo.), *ágasos hácsku* 'földbeásott V alakban szétágazó fából készült hácsó' (uo.). Bármelyik jelentést figyeljük is meg, mindegyikben közös elem az 'elágazás, elágazó valami'. A *hanka* a Nykysuomen sanakirja (a finn értelmező szótár) szerint 1. 'oksan ja rungon, peukalon ja etusormen tms. välinen kulma, haarukka [az ág és a fatörzs, a hüvelyk- és a mutatóujj közti szög, ágacska]'; 2. 'veneen partaassa oleva laite (alk. oksa), johon airo soudettaessa t. perää pidettäessä tuetaan, hankatappi, tulla [a csónak szélén levő készség (er. ág), amelybe az evezőt evezés vagy kormányzás közben támasztják, evezővilla]'; stb. A SKES. a következő jelentéseit közli: veneen tulla (sekä puinen, joskus luonnonoksa, että rautainen) [evezővilla (fából, olykor természetes ágból, gallyból vagy vasból)]; ripustuskoukku, ripa [akasztóhorog, -kampó, fogantyú]; 'hanko [vasvilla]'; peukalon ja etusormen välihaarukka (peukalohanka) [a hüvelyk- és a mutatóujj alkotta elágazás]; loven t. peukalohangan näköinen merkki, poron korvassa [a hüvelyk- és a mutatóujj alkotta elágazáshoz hasonló alakú jel a rénszarvas fülén] stb. Az adatok itt is, mint a magyarban 'elágazás, elágazó valami' jelentésre utalnak. Hasonlóképpen TOIVONEN (FUFÁ. XXVIII, 251) a *hanka* eredeti jelentését 'Ast, Zweig'-ben állapította meg. A germán szó 'evezővilla' jelentése valószínűleg hatott a *hanka* jelentéságazatainak kialakulására, gazdagodására. Az is elképzelhető, hogy az ilyen jelentésű *hanka* szó germán eredetű, de az egyéb jelentésű *hanka* finnugor. Az előbbi föltevés azonban valószínűbbnek

¹ Nem közlöm, hogy ezek a jelentések melyik vidékről valók, mert fejtegetéseim szempontjából ez teljesen közömbös.

látszik. Mindenesetre a magyar és a finn szó jelentéseinek egybehangzó tanúsága alapján az *ág* és a *hanka*, — minthogy hangtani akadály nem áll az útjában — a nagy valószínűséggel egyeztethető szavak csoportjába tartozik.

3. *Csap* 'fenyőgally'

N. SEBESTYÉN IRÉN (NyK. LI, 456) a finn *säippy* 'dürrer Baumast' szóval rokonítja. A *säippy* jelentéstani okokból nem lehet a magyar szó megfelelője, bár ettől függetlenül magashangúsága is gondot okozna. N. SEBESTYÉN IRÉN a *csap*-nak következő jelentéseit közli: 1. 'fenyő-gally, fenyőfa ág', 2. 'termésre hagyott (eggy arasznyira lemetszett) szőlővessző' (MTSz.). A MTSz. felsorolta 3. jelentést: 'a kerékben a két falat egybefoglaló szeg' nem idézi. A cikk megjelenése óta eltelt két évtized alatt sok addig nem ismert népnyelvi adat gyűlt össze. Az ÚMTSz. kéziratos anyagában az N. SEBESTYÉN közölte 1. jelentésre a következőket találjuk: 'gally', 'faág', 'mindenféle erdei fa ága', és számunkra a legfontosabb: 'az élőfa törzéből csapszerűen kinyúló száraz ág'. A 2. idézett jelentésre: 'szőlőmetszésnél a metszés után maradt csonk'; ennek a meghatározásnak több variációja van. Növényrész elnevezésére szolgál még: *csap* 'a nádszálnak két gerezd közti része'. — Az N. SEBESTYÉN által megadott és az általam kibővített 1. és 2. jelentésben van közös elem. Ez a 'csapszerűen kiálló rövid egyenes fa(darab)'

A MTSz. adta 3. jelentéshez több adattal szolgálhatunk. Elsőnek az ott idézett értelmezés egy változata: 'a kerékagy végéből áll ki a kerék csapja vagy vastengelye'; 'fából faragott tartószeg'; 'a gerenda vagy deszka elvékonyított vége, amely a másik gerenda vagy deszka megfelelően vágott lyukaiba illik'; 'az ajtót a küszöbhez és a szemöldökfához erősítő farész'; 'a komp dobján keresztül dugott két rövid erős rúd a dob forgatására', 'a nagygerenda mindkét végén levő vas'; 'szappanból faragott pálcika'; 'dugó'; 'a tekerő tengelye'; 'a fonalgombolyító rövidke tengelye'; 'a malom része: a vizeskerék tengelye végén vasból van'; 'a malomnak keményfából készült része, amin a nagygerenda csapjai forognak' stb. Ezekből a jelentésekből kiderül, hogy a közös elem itt is a 'csapszerűen kiálló rövid egyenes fa- (vagy vasdarab)' mint az 1. és a 2. jelentés esetében. Mindezeket a CzF. és a MTSz. egynek veszi, csupán az EtSz. tekinti a 'fenyőgally' jelentésű *csap* szót ismeretlen eredetűnek. Mind a három jelentéstípusnak azonban közös alapja a köznyelvi *csap* 'der Zapfen an Fässern, die Pipe, Röhre' stb. (EtSz.). Nincs okunk tehát, hogy a címben szereplő *csap*-ot külön szónak tekintsük.

4. *Csűr*, *csűr* 'a pörgő orsója'

PAASONEN (Vir. 1917: 112) ebben a jelentésben egyeztette a következő permi szavakkal: *z ü r j.* (WUo.) V., Sz., Pecs., Lu., Le., I., Ud., P. *tšers*, Le. *tšersk-* 'bepereho (V., Sz., Lu., Le., I., Ud., P.)', itse värttinä, johonkehrätty lanka kääriytyy [maga az orsó, amelyre a fonalat tekerik] (Pecs.), Spindel (I., Ud. auch) Achse'; (GEN.) KP. *čörs* 'Spindel' | *v o t j.* (MUNK.) Sz. *čers*, K. *čers* 'fonó orsó; Spindel', *urobo-čers* 'szekértengely; Wagenachse', Sz. *čers-*, K. *čers-* 'fonni; spinnen'; (WICHM.) G. *tšers*, M., MU. *tšers* 'Spindel'.

Az egyeztetésnek hangtani akadályja nincs. A permi szavak magánhangzója, minthogy *r* előtt áll, származhat előpermi **e*-ből is (vö. E. ITKONEN: FUF. XXXI, 306). A szövegi *s* valószínűleg a *tőhöz* tartozik (vö. UOTILA:

MSFOu. LXV, 351) mert magánhangzó nem áll előtte, mint az *s* képző előtt általában. A zürj. tőben jelentkező *k* analógikus (vö. i. h. 412).

A PAASONENTÓL (Vir. 1917: 112) esetlegesen idevont szavak: *zürj. I. tsēr*, Ud. *tsēr* 'Schienbein (I.); Schaft des Schuhwerks, Stiefelschaft (Ud.)' | *fi n n sääri* 'Unterschenkel, Schenkel, Bein, Wade' a *csūr*-nek sem hangtani (vö. mdM. *šejer* 'Kohlenstengel'), sem jelentéstani szempontból nem lehetnek megfelelői.

TOIVONEN (Vir. 1920: 89) az észti *tsōr* 'Kreis, Umkreis, runde Scheibe' szót is egyeztette a magyar szóval. Jelentéstani okokból nem látjuk ide-tartozását valószínűnek.

A magyar és a permi szavak természetesen eredetileg nem jelentették azt, amit ma. Az 'orsó' és a 'szekértengely' alapján — úgy gondolom — '(rövid) egyenes fa(darab) (Holz)' jelentésből kell kiindulnunk. Ha az egyeztetett nyelvekben ilyen, vagy ehhez hasonló jelentést találunk, akkor PAASONEN szófejtése valószínűsíthető. V. I. Litkin szerint a zürjén szókinsnek kb. csak egyharmadát ismerjük. Az általa szerkesztendő tájszótár megjelenésével talán új jelentésekre bukkanhatunk még. A PAASONEN cikke óta megjelent zürjén szótárak közül némileg új jelentést egyben találunk: (SzrSzlKomi) *чōpc* 'беретено; ось, стержень'. Az utóbbi szó magyarul 'rúd', ami nem okvetlenül *ось* 'kocsitengely', mint más forrásban. — A magyar szó szűk területen — az Ormányságban — él. A kikövetkeztetett jelentéshez hasonlókat találunk Pécsváradon, Baranyában: *csūr* 'egyik végén meghegyezett, másik végén kerekre, simára lefaragott, 2 dm hosszú hengerded alakú fadarabka, a csűrözés nevű játék egyik kelléke' (ÜMTSz.). Viszont szinte az egész nyelvterületen elterjedt szó, a N. *csürök* egyik jelentése: 'mind a két végén kihegyezett, hengerded fácska (a csürközés nevű játék kelléke)' (uo.). Minthogy azonban a *csürök* — a mai köznyelvi *csülök* — elsődlegesnek látszó jelentése 'Klaue, Huf', aligha tekinthetjük a *csūr* származékának. A *csürköt* tehát eredetileg (disznó, kecske stb. lábszárának alsó részéből nyert) csonttal játszhatták, a *csürt* pedig fadarabbal. (A kétféle játék két különböző néven megvan az oroszban is: чырок, бабка). Kétséges azonban, hogy szabad-e az éppen hogy adatolt *csūr* alapján ilyen következtetést levonnunk.²

A föltételezett eredeti '(rövid) egyenes fa(darab)' jelentés fejlődhetett ugyan párhuzamosan is 'orsó'-vá a magyar és a permi nyelvekben, de erre elegendő bizonyíték nem áll rendelkezésünkre. A *csūr*-nek különben is van elfogadott egyeztetése: a szláv eredetű (KNIEZSA, SzlJSz. 143) *csō*, N. *csū* 1. 'Röhre', 2. N. 'Weberspule' származékának tartják (EtSz.). A *csūr* keletkezését így képzeljük el: *csō* ~ *csū* > **csōl(e)ni* ~ **csūl(e)ni* > *csōlleni* ~ *csūlleni* > *csōrleni* ~ *csūrleni*, *csōrōlni* ~ *csūrōlni* 'szövéskor a csőre fonalat tekerni' (ÜMTsz.) > *csūr*³ (R. *tsōr*). A *csō* és a *csūr* jelentésében közös elem a 'rövid, hengerded alakú fácska'. Az Ormányságban, ahol mind a két szó előfordul a *csēvre*, a *csēllōpōrgōn* tekerik föl a fonalat a *s z ō v é s h e z*. A *csūr* meg a *pōrgō* 'rokka' része, amire a kész fonál tekerődik a *f o n á s n á l* (vö. OrmSz.). Nincs tudomásom róla, hogy ezeket másutt megkülönböztetnék, hiszen lényegében azonos tárgyat jelölnek.

² A *csūr* játéknévét azonosították a *csūr* 'Scheune' szóval is (vö. MTsz.).

³ A *csō*-vel összefügghet az a *csūr* is, amelyik a 'csűrcsavarintót játszó fiúkból álló lánc'-ot (MTsz.) jelenti (l. NYIRKOS, NytudÉrt. 38:81).

A *csűr*-nek két számottevő megfejtését ismertettük. Finnugor etimológiája hangtani szempontból kifogástalannak látszik. Az eredetinek nem tekinthető 'orsó' és 'szekértengely' jelentés mellett vannak nyomai olyan jelentésnek is, amely esetleg közös lehetett a magyarban és a permiben. Baranyában, ahol a szó 'orsó' és '...fadarab' jelentésben is él —, *csévölnek* és nem *csürlenek* (vö. OrmSz.). A *csűr* talán nyelvjárási jövevényszó lenne? De másutt, ahol *csürlenek* stb. ott *csűr* alak nincs, hanem *csü* stb. Az a tény, hogy egy esetleg finnugornak is magyarázható szó a magyarban csak kis területen él, szerintem elvben nem mondhat ellen az egyeztetésnek. Mindezek ellenére mégsem merném állítani, hogy a *csűr* finnugor eredetű. Számolni kell ezzel az egyeztetéssel is, de talán valamivel nagyobb valószínűsége van a *csőből* való eredeztetésnek.

5. R. *ellik* 'steigen' és *ül*

Az EtSz. véleményével ellentétben a szónak a következő egyeztetése a helyes: v o g. (WV. 7) TJ. *täls* 'er setzte sich (in ein Boot, auf Pferd)' | o s z t j. (KT. 1110) Vj. *ie'ltä* 'treten, steigen, gehen (in ein Boot, einen Schlitten), sich setzen (in ein Boot, einen Schlitten)' | z ü r j. (WUo.) Lu. *selni* 'sich (in etw. od. auf etw.) setzen', (z. B.) sich (in einen Schlitten, od. in ein Boot) hineinsetzen' (I. SIMONYI: Nyr. XXXIX, 434).

Az *ellik*-nek ezeket a rokonyelvi megfelelőit, valamint az ide nem tartozó finn *sälyttää* 'aufbürden' és lapp *sälket* 'conscendere in littus' szavakat WICHMANN (FUF. XV, 36), LEHTISALO (MSFOu. LVIII, 123: + szám.), UOTILA (SyrjChr.: ? finn) a m. *ül* 'sitzen' rokonainak tekintették. Ez a föltevés nem állja meg a helyét. Az *ellik* nyílt *e* (ü)-jéhez a vog. **ä*, osztj. **e*, zürj. **ä* hangok közelebb állnak, mint az *ül* eredetibb *i*-jéhez. A jelentések nagyrészt azonosak az *ellik* jelentésével. Nem az ülést, a nyugalmi helyzetet jelentik, hanem a mozgást (fel-, -rá-, beülést). — LEHTISALO (i. h.) az *ül* igéhez vonta még a következő szamojéd szót is: Jur. O. *šivš* 'sich setzen (in den Schlitten, in das Boot)'. Úgy gondolom, megvan a lehetősége annak, hogy ezt az igét az *ellik*-hez kapcsoljuk.

A finn *sälyttää* szót, mint említettem, az *ül* igével egyeztettem. Minthogy nem látszott akadálya, az *ellik* rokonaként soroltam föl egy cikkem adattárában (NyK. LX, 251). A megfelelők közül azonban törölni kell, mert még alapszava *säly* 'Bürde' is denominális származék (vö.: N. *sälä*) (I. HAKULINEN, SKRK. I, 58; E. ITKONEN: UAJb. XXVIII, 66).

Az EtSz. és a SzófSz. megemlíti azt a lehetőséget, hogy az *ellik* az *ül* reflexivuma. Ez a föltevés nem valószínű. A finnugor megfelelők csak az *ellik* hangalakját igazolják. A magyar nyelvtörténetben nem tudunk rá példát, hogy egy ige és reflexivuma csak többszörös hangfejlődésen keresztül ($e > \ddot{e} > i > ü$) lenne egymással összekapcsolható.

6. *Feke* '??'

OSKAR LOORITS (JSFOu. LXI/5, 47) „About the religious concretism of the Setukesians” c. dolgozatába Fazekas Jenő szóbeli közlése alapján (uo. jegyz.) a következő etimológiát vette be: magyar *feke* jelentés nélkül; osztják *bakste* j. n.; szetu *Peko* egy fabálvány neve. A *feke* azonban valószínűleg azonos a R., N. *fekü* ~ *fekő* 'legend'; N. *fekü-fa* 'vész-döntötte erdei nagy fa' (MTsz.) szóval, ezért rokonságát a *fekszik* ige megfelelői között kell keresnünk.

7. *Fél* 'halb'

A. J. JOKI (Vir. 1960: 157) szerint a szelkup Ty. *pələg*, *pələg^r* 'Hälfte, Seite' szóban a -*a^r* képző, amely **η*-ből fejlődött. Ezzel szemben fölvetném azt a lehetőséget, hogy a többi szelkup *peleñ* stb. alakokkal ellentétben, a tymi forma osztják jövevény, vö. az ehhez a folyóhoz területileg legközelebb fekvő nyelvjárásokat (OL. 155) V., Vj. *pələk* 'Hälfte, Seite'.

8. *Fél*: *félszer*, *ajtófélfa*

Az EtSz. elfogadja az összetétel első tagjának egyeztetését a következő szavakkal: zürj. (WUo.) Ud. *bel* 'Tür- od. Fensterposten' | m o r d. (AHLQV.) M. *päl* 'Zange, Zaunstange'; (Beitr. 47) *pəl* | finn *pieli* 'aufrecht stehender Pfahl, Pfoste' | ? l a p p N. *bəllje* 'each of the curved tent-poles of the winter tent or of the corresponding parts of a Lapp hut without rafters'.⁴ De az EtSz. szerint nem szükséges elválasztani a *fél* 'halb; Hälfte; eines der paarweisen Gliedmassen; Seite' szótól. Igaz ugyan, hogy a nyelvtörténeti adatok alapján a magánhangzó eredeti minőségét nem lehet megállapítani: ma a tövében nyílt *e*-t tartalmazó *fél*-lel teljesen azonos az alakja. Míg az utóbbi első szótagi magánhangzója fgr. nyílt **ä*-re megy vissza (l. E. ITKONEN: FUF. XXIX, 320, XXXI, 211, 291), az előbbi rokonnyelvi megfelelői zárt **e*-re utalnak (l. E. ITKONEN: FUF. XXIX, 311, XXXI, 314). Lehetséges, hogy a két szó a m. nyelvtörténeti korban a nyílt és zárt *e* egybeesése folytán lett homoníma. Az eredeti kettősség mellett jelentéstani megfontolások szólnak. Az EtSz. — nyilván a *fél* jelentései 'halb; Hälfte' alapján — a két *ajtófélfa* egyikének 'felének', esetleg az *ajtó* 'oldalának' gondolhatta a *fél*: *félszer*, *ajtófélfa* szót. A *fél* azonban nemcsak *ajtó*, *kaput*, hanem *mennyezetet* is tarthatott (vö. SIRELIUS: FUF. VIII, 23). A WICHMANN (FUF. III, 99) által föltételezett 'als Stütze dienender Pfahl, Ständer' jelentés, mindegyik rokon nyelv alapján valószínűnek látszik. A magyarban és a zürjében azonos módon szűkült a szó jelentése.

A *félszer* mindmáig elfogadott értelmezését HORGER (MNY. XIX, 143) adta. Szerinte a szó elvonás a *félszer tető* jelzős szerkezetből. A *félszer tető* és a *kétszer tető* egykori meglétét HORGER csupán föltételezi, adat nincs rá, csak analógia. Annak ellenére, hogy a *fél* 'halb; Hälfte' osztják és cseremisz megfelelőjének ismeretes hasonló alkalmazása (l. BEKE: NYR. LXXXVI, 472), a szó előtagját mégis a *fél*: *félszer*-rel lehet azonosítani. HORGER (i. h.) értelmezése — a ház oldalához épített kocsiszín, amelynek egy lejtőjű teteje van — nyilvánvalóan a *félszer* fejlettebb változatára vonatkozik. Az elnevezésnek még akkor kellett keletkeznie, amikor a *félszer* embernek, állatnak, tárgynak (ideiglenes) védelmül szolgáló, faoszlopokon, ágasokon nyugvó, fakéreg-, gally-, szalma-stb. tetővel befödött alkalmatosság lehetett, mint pl. nálunk a Sárközben (l. MNÉPR. I, 239). A *félszer*nek inkább egy, de legfőlőbb három oldala zárt, a többi nyitott, tehát az oszlopok, a *fél*-ek adják az építmény jellegzetességét.

K. SAL ÉVA

⁴ Vö. SKES. (a fi. *pieli* alatt).

Etimológiai megjegyzések

8. Cseremisiz *la tšše* 'Korb aus Lindenbast'

A cser. (PAAS.) *la tšše* 'Korb aus Lindenbast, in dem man, wenn mann auf Jagd od. Fischfang ging, die Wegzehrung legte' szónak eddig csak a finnből és a lappból voltak kétes megfelelői (l. TOIVONEN: FUF. XIX, 134).

Hangtani szempontból jól megfelel a cseremisiz szónak a zürj. (FOKOS-FUCHS) Ud. *la tšš* 'Zuber, in dem man Fische einsalzt'; *lamu* (o: *la tšš*) 'бочонок'; *сур ламу* 'бочонок для пива, из-под пива; *черу ламу* 'бочонок для рыбы' (SzerSzlKomi.).¹

A jelentésbeli eltérés — háncskosár ~ sajtár, hordócska — igen csekély, s mivel azonos kategóriába tartozó használati eszközökön belül nyilvánul meg, nem igényel különösebb magyarázatot.

9. Cseremisiz *košo* 'Quackente'

TOIVONEN a cser. (GEN.) P. *košo* 'Quackente, fuligula, гоголь' szót az osztj. (KT. Szogom *čèntš* 'чирокъ (Ente)', Kam. *čèntš* 'eine чирокъ-Art'; ? magy. *kacsa* 'Ente'; szam. *konzu* 'Möwe' alakokkal egyeztette (FUF. XIX, 176).

Összetartozik a cseremisszel a zürj. *кочыць, кочіць* 'серая утка' (SzerSzlKomi.) jelentésű szó. A zürjén adatok alapján azonban az osztják és szamojéd szavak nem tarthatnának össze a cseremisszel — a magyarról nem is szólva, mely nyilvánvalóan sláv eredetű —, mert a cseremisiz szóbelseji mássalhangzó nem affrikátára, hanem *s*-re megy vissza. A cseremisiz szóban az *š* nyilván másodlagos. Az *s* > *š* hangfejlődésre különösen szókezdő helyzetben számos példát találunk az észak-keleti és keleti cseremisiz nyelvjárásokban, de a szó belsejében sem ritka ez a jelenség, például M., MM. *βaske*, USj. *βaske* 'bald, gleich, schnell' < csuv. (PAAS.) *vaska-* (BEKE: FUF. XXII, 110). VASZILJEV és a MRSzl. jésítetlen *кос, коцо* alakban ismeri a szót.

10. Finn *mäyrä* 'Dachs'

A SKES. a fi. *mäyrä*, karj. *mägrä* stb. 'Dachs' jelentésű szavakhoz csak a cser. *nerve* szót kapcsolja, mint kétes megfelelőt.

A cseremisiz szót VASZILJEV szótára *нэргэ, нэрдэ* 'барсук' alakban közli.

Összetartozik ezekkel a szavakkal a votj. *нарды* 'барсук' (UdmRSzl.) szó is. A szótár jelzi, hogy a votják szó csak a déli nyelvjárásokban használatos.

Több körülmény szól amellett, hogy a votják adat nem eredeti finnugor szó, hanem cseremisiz kölcsönzés.

¹ Сравнительный словарь коми-зырянских диалектов. Сыктывкар, 1961.

Az eredeti szókezdő mássalhangzó a finnségi és szamojéd megfelelők alapján (I. N. SEBESTYÉN I.: OK. I, 362) kétségkívül *m*. Az *m > n* hangváltás a cseremiszből jól magyarázható népetimológiával, mivel a cser. (WICHM.) *ner* 'Nase; Hügel' jelentésű szó könnyen hathatott a borz nevére, amelynek egyik szembeötlő jellegzetessége hosszú orra. A votjában viszont hangtani szempontból aligha tehető fel hasonló jelenség. A votják szóbelseji *-rd-* ismét csak a cser. *nerde* alak kölcsönvétele mellett tanúskodik, mert a cseremiszből ez az eredetibb *nerve* változataként él, a votjában viszont ilyen hangfejlődésre nem találunk példát.²

11. Cseremisiz *kārme'm* 'fára... mászik'

BEKE ÖDÖN a cser. (BEKE) CK., Cs. *kārme'm*, CÜ. *kār(D)me'm*, JT. *kārtem* stb. 'a fára, falra mászik, belekapaszkodik (ágba, hajba)' szót a votj. (MUNK.) *kormal-* 'vakar, karmol, körmöl' igével egyeztetni (NyK. XLV, 343).

A cseremisiz szónak, melyben a *D, t* másodlagos hangok (vö. BEKE, CserNyt. 118) megfelel a zürj. (FOKOS-FUCHS) V., Ud. *kurmanvi* 'scharren, harken, aufharken; schaben (V.), mit der Hand harken (Ud.)'; *курманви* 'захватывать, нахватывать, забирать (себе)' (SzlKomi).

A zürjén szó megfelelője a votjában nem a BEKE idézte adat, hanem a ҚЫРМАНЫ I. 'шупать, ощупывать'; 2. 'сжимать, пожимать, зажимать' (UdmRSzl.) ige. A votj. (MUNK.) *kormal-* tehát hangtani szempontból nem tartozhat ide.

12. Cseremisiz *kurža'm* 'laufen'

A cser. (WICHM.) KH. *kārgāžam*, U. *kurža'm* 'laufen (KH., U.), rollen (KH.)' szót a SKES. a fi. *karata* (*karkaan, karaan*) 'fliehen, entfliehen, entweichen' kétes megfelelőjeként idézi.

A cser. *kuržam* alaknak jól megfelel a zürj. *кыржотны* 'обрыскать, обегать', melyet a SzlKomi a FV. nyelvjárásból idéz.

13. Cseremisiz *pošem* 'elszaporodik'

A cser. (SZIL.) *pošem* 'elszaporodik; (Gen.) reichlich wachsen'; *поша* 'размножается'; *поша, поса* 'засаривается (сорными травами) (VASZ.); *пошаш* I. 'засоряться, (сорными травами)'; 2. 'размножаться, плодиться, расплодиться' (MarRSzl.)³ alakok eddig még nem merültek fel a finnugor etimológiai irodalomban.

A cseremisiz szót egyeztetethetjük az alábbi zürjén adatokkal: L. *пюша* 'чаша'; Le. *пюшуд* 'очень густой, частый (напр. о лесе)'; *пюшудин* 'чаша' (SzlKomi); *пюш* 'молодой ельник, еловая поросль' (KRSzl.)⁴

Mindkét nyelvben eredeti szóbelseji mássalhangzóként *š-t* kell feltennünk. VASZILJEV *s-es* adata nyilván másodlagos. A cseremiszből közismert *s, š > š* hangfejlődés mellett számos szóban ellenkező tendencia érvényesülését látjuk (vö. BEKE: FUF. XXII, 118, 20).

BERECZKI GÁBOR

² Vö. УОТИЛА: SUSToim. LXV, 346—7.

³ Марийско-русский словарь. Москва, 1956.

⁴ Коми-русский словарь. Москва, 1961.

Etimológiai megjegyzések

1. émelyeg, émelyít, émelygős

Émelyeg szavunk mind az EtSz., mind a SzófSz. szerint ismeretlen eredetű. Azt hiszem azonban, hogy ezen szavunkat biztosan finnugor eredetűnek kell tartanunk, mivel aligha választható el az alábbi rokonyelvi szavaktól: finn *imelä* (*imel, imele*) 'édes, édeskés, émelygős'; *imakka, imara* ua.; *imarella* 'hízeleg; karjalai *imelä* 'édes, édeskés'; aun. *imel*; lúd *imel* 'rozsmalátából készült húsvéti eledel'; *ämäl* 'malátalisztból süített kenyér édes belső része, amelyből házi sört készítenek'; vepsze *imel'* 'édes, édeskés'; *'äimeä* 'nagyon édes, émelygős', vót *imel, imiä* ua.; észt *ima, imal, imalik, imane, imar, imav* ua.; liv *imäb, imäbi* 'édes, sótlan' ~ lpN. *ämiüdit, hämiüdit* 'nagyon édes, különösen jó ízű lenni' ~ zürjén *jumol, jumov, jumid* 'édes, édeskés'; *jum* 'rozslisztból való édes tészta'; *jummedni* 'édesít' ~ votják *jumal, dumal* 'édes, savanyítatlan'. A Suomen kielen etymologinen sanakirja a fősorolt szavakhoz kapcsolja még az alábbi szamojéd adatokat: ? jurák *'amñaly, 'amnaly* 'édes'; kamasz *ñemga* ua.

A magyar és a finnégi szavak egyezése kétségtelennek látszik. Az ősfinn nyelvre **imä-* alak föltételezése tetszik a legvalószínűbbnek. Az első szótagban mindenütt *i* áll, kivéve a lüdot és a vepszét, ahol az *i* mellett *ä* is előfordul. A lapp *h-* biztosan másodlagos, s a vepsze *j-* is annak mutatkozik. A lúd és a vepsze *ä-* talán hasonulás következtében a második szótag *ä-*jének hatására jött létre. Erre ugyan más példát nem tudok, de még nehezebb lenne megmagyarázni a minden finnégi nyelvben meglevő *i-t* egy esetleg fölteendő **ä-*ból. Bizonyos mértékig támogatják föltevésemet az ilyen szavak, mint pl. finn *isä* 'apa' ~ déli észt *esä*, finn *ilkeä* 'gonosz' ~ vepsze *elgeitelob* 'undorít'. Azt hiszem, ezekben a szavakban nyelvállás szerinti illeszkedés történt, mert az említett példákban a legtöbb finnégi nyelvben az első szótagban felső, a másodikban alsó, ill. középső nyelvállású magánhangzó van. A lapp *ä* a finn *i* szabályos megfelelője, vö. finn *ilma* 'levegő, ég, világ' ~ északi lapp *älbme* ua.

A második szótagban szükségszerű az **ä* föltevése, noha most a lúd *ämält* kivéve mindenütt *e* vagy *a* van. Az észt és a liv *a* ugyanis csak **ä* vagy **a* folytatása lehet, s a finnben is csak eredeti *ä* váltakozhat *a*-val, pl. *heilakka* ~ *heiläkkä, häihtyä* ~ *haihtua* stb. A második szótag *e*-je talán azáltal keletkezett, hogy az eredeti **ä* egy fokkal hasonult nyelvállás tekintetében az *i*-hez, vö. finn *itää* 'csírázik' ~ észt *ide* 'csíra', vepsze *ideged* 'csírák'.

Nehezebb a helyzet a finn szavakhoz kapcsolt permi adatokkal. A zürjén *ju-* ~ votják *ju-* csak eredeti **jo-* vagy **ja-* folytatása lehet, a **ja-*, ill. **jo-*

viszont a finnségi nyelvekben meg szokott maradni, pl. *jalka*, *jakaa*, *joki* stb. A permi *j*-t veláris magánhangzó előtt nem tarthatjuk másodlagosnak, s a közfinn **jo* > *i*- vagy **ja* > *i*- változást is nehéz elképzelni, noha pl. az *iho* 'bőr' szóban esetleg ez ment végbe, vö. md. E. *jožo*, M. *jož*, cser. *juž*. COLLINDER itt vagylagosan **juša* alakot is lehetségesnek tart (CompGr. 411), tehát esetleg **js*- szókezdetből is kiindulhatunk. Azonban az *iho* példája alapján sem érthető, hogy miért vált volna az *imelä* szó a legtöbb finnségi nyelvben palatális hangrendűvé, hiszen az *i* békésen megfér mély magánhangzókkal is.

Megítélésem szerint akkor juthatunk el a legkevésbé problematikus megoldáshoz, ha előpermi **jimä*-től indulunk ki. A fgr. **ji*- > finnségi *i*- hangfejlődésre van példánk, pl. finn *ilma*, karjalai *ilma*, lúd *ilm*, *ilme*, észt *ilm*, lív *ilma*, északi lapp *álbme* < finnugor **jilmä* (COLLINDER, CompGr. 411). Elképzelhető azonban az is, hogy az előpermi **j*- másodlagosan került az *i*- elé, és így finnugor **imä* lenne a kiinduló pont. A **ji*- > *i*- (vö. nyj. *ímelyedik*) > *é*- hangfejlődés a magyarban is érthető, kérdés azonban, hogyan jöttek létre a permi szóalakok.

A finnugor **i*-nek a permi nyelvekben *i*, ritkábban *e* a folytatása, előfordul azonban, hogy az **i* már korán **ü*-vé labializálódott, s az **ü*-nek *i* a szabályos fejleménye. Erre példa a zürjén, votják *šjir* ~ finn *hiiri* és a zürjén *rinš*, votják *šjñir*, *inšir* ~ finn *riihi* 'száritó csűr' (< **riņeš*, vö. ITKONEN FUF. XXXI, 180–181, 303, 327). Az *i* később mind a zürjénben, mind a votjában sporadikusan labializálódhatott, pl. előpermi **u* > (**ü* és **ü* a permiben egybeesett) votj. *kisñi* ~ zürj. *kusni* 'kioltani', eloltani' ~ észt **kus*-; votj. *kidž* ~ zürj. *kudž* ~ finn *kusi* 'húgy'; votj. *kññi* ~ zürj. *kuñi* 'a szemet becsukni'. Ezekben a példákban ITKONEN másodlagos labializációt tesz föl a zürjénben, s ezt a *k*-velarizáló hatásának tulajdonítja (i. h. 317). Lehetségesnek tartja azonban a zürjében az *i* > *u* változást a következő, *k*-t nem tartalmazó szavakban is: votj. *jir* (~ ? finn *juuri* 'gyökér') ~ zürj. *jur*; votj. *minñi*, *munnñi* (~ finn *mennä*, észt *minna* 'menni') ~ zürj. *munnñi* (i. h.). Az *i* > *u* labializáció a votjában is előfordul: előpermi **u* > zürj. *kñi* (~ finn *kutoa* 'szóni') ~ votj. *kuñi*; zürj. *pürzñi* (~ finn *purku* 'hófúvás') ~ votj. *puřzñi*; előpermi **ü* > zürj. *šil* (~ finn *sylä* 'öl') ~ votj. G. *šil*, U. *sul*, I., M. *sul* (i. h. 319). Végeredményben tehát a permi nyelveket erős labializáló folyamat jellemzi, s ez a folyamat, tekintettel az *-m*-re, természetes.

A SKES. szamojéd adatait kiegészíthetjük még a következőkkel: jurák O. *ņamñellō* 'schmackhaft, wohlschmeckend sein', *ņamñellī* 'ist schmackhaft', U., Sjo. *amñellī* id., O. *ņamñellōđp* 'schmackhaft, wohlschmeckend', OP. *ņamñēllađwā* *dārāđ* 'es muss gut schmecken', *ņamñēññāññp jī*¹² 'Honig' ~ kamasz *ñāmŕp*, F. *ñāmŕā*, A. *ñāmra*, *ñamga* 'süss'. A jurák szó vokalizmusát tekintve aligha származtatható eredeti **ji*-ből vagy **i*-ből, de egyébként is világosan hangutánzó szó; föltehetően a *ņamñē* 'essen' ige származéka. A jelentésfejlődés a következő lehetett: 'ehető, enni való' → 'ízletes'.

A kamasz szó szintén veláris hangrendű, s valószínűleg ugyancsak hangutánzó eredetű, vö. *amñām*, *amnam* 'essen'. Az *ñ*- másodlagos lehet; a szóbelseji nazális hatására jöhetett létre, vö. finn *imeä* ~ magyar *emik* ~ kamasz *ñimerñim*.

Vizsgálódásaink eredménye következőképpen foglalható össze: finnugor **jimä* (? **imä*) > finn *imelä* ~ zürjén *jumol* ~ votják *jumal* ~ magyar *émelyeg*. A korábban idekapcsolt jurák és kamasz szavakat az etimológiából törölni kellene.

2. finn *penger* ~ *penkere-* 'földszél, emelkedés, halom, lépcsőzet, terasz, gát, töltés, földbástya, sánc'; *piennar* ~ *pientare-* (észt *peendra-*, *pinder*, *pender* is) 'mezsgye, gyepes útszél'.

A SKES. ezeket a szavakat összefüggésbe hozza a *penkka* (nyelvjárási *penka*) 'meredek partszél, szél, halom, lejtősödés, töltés, földsánc' szóval. A *penkka* gemináta *kk*-ját azzal magyarázza, hogy a hasonló jelentésű *penkki* 'pad, virágágy' (< svéd *bänk* 'pad, homokzátony, emelkedés, domb' ~ német *Bank*) szó *kk*-ja hatott az eredetileg rövid *k*-t tartalmazó *penka* szóra. Ez a föltevés minden bizonnyal helytálló.

A *penkka* ~ *penger* ~ *piennar* szócsaládhoz azonban a SKES. nem kapcsol rokonnyelvi szavakat, pedig a szócsalád biztosan finnugor eredetű, mivel az osztjákban pontos megfelelői vannak, vö. (KT 691) Irt. *pəŋgər* 'Hügel', *pəŋtər*, *pəntər* 'Hügel, Anhöhe, Bodenschwelle (auf einer Heide)', *pəntər* ua. Az Irt. ə ~ á a finn *e* szabályos megfelelője, pl. finn *veri* 'vér' ~ osztj. Irt. *wər* (vö. STEINITZ OstjVoc. 89–91). A *pəntər* szó *ŋ*-je a hasonló jelentésű *pəŋgər* -*ŋ*-jének a hatására alakulhatott ki az eredetibb *n*-ből.

3. finn *kuule-* 'hallani'

A finn *kuule-* szó finnugor eredetű, s a SKES. szerint a következő rokonnyelvi szavak kapcsolhatók hozzá: lapp N. *gullát* 'kuulla; tuntea; ymmärtää' stb. ~ mord. E. *kulems*, M. *kuləms* 'kuulla' ~ cser. *ko'lam*, *kola'm* ~ votj. *kilyŋi* ~ zürj. *kilyŋi*, *kilyŋi* ~ vog. *kāl-*, *χōl-*, *χūl-* ~ osztj. DN. *χūt-*, V., Vj., *χōl-*, Ni. *χūt-*, Kaz. *χō'la-* ~ ? magyar *hall*.

A szó tehát minden finnugor nyelvben magvan. Meglepő ezért, hogy a szamojéd nyelvekből nem került elő a fősorolt szavaknak egyetlen egy etimológiai megfelelője sem. A szó jelentése is olyan, hogy nagyon régi eredetre gyanakodhatunk. Azt hiszem, az alábbi szamojéd szavakat minden különösebb nehézség nélkül a finnugor nyelvi adatokhoz kapcsolhatjuk etimológiai megfelelőkként: jur. (LEHT.) T. *χā*, E. *kā* 'Ohr; Henkel (an Gefässen); Schenkel des Zugnetzes' ~ jen. (PROK.) *kō*, (CASTR.) *kū*, *kó* 'Ohr' ~ tavgi (PROK.) *kou*, (KLAPR.) *ko* ~ osztják *szam.* (HAJDÚ—PÁPAI) *koo*, (CASTR.) *kó*, *kū* ~ kam. (DON.) *kū*, *kū* ~ koibál (PALL., KLAPR.) *ku* ~ mot. (PALL.) *kukda*, (KLAPR.) *kuma* ~ karag. (PALL.) *kukta* ~ taigi (KLAPR.) *Gokta* ua.

Eszerint a fi. *kuule-* szónak minden szamojéd nyelvben van megfelelője. A hangtani egyezés tökéletes, vö. a szókezdő **k*-ra nézve: magyar *hal* 'Fisch' ~ finn *kala* ~ jur. T. *χālte*, E. *kārřəŋ* ~ tavgi *kole* ~ jen. Ch. *kaše*, B. *kare*, Waj. *kārre* ~ osztják *szam.* *kuete*, *kuel* ~ kam. *kola*, (DON.) *kuləm* ~ koibál KL. *kola* ~ mot. KL. *kele*, P. III. *ghallä* ~ taigi ATL. *kállä* ~ karag. P. III. *kalè* ua. (I. LEHTISALO: SUSToim. LVI, 74–75; a jur. E. és a kam. (DON.) adatokat én iktattam be).

A szó belseji *-*l*- a szamojédban eltűnt azokban a szavakban, amelyeknek finn megfelelője -*e*-tövé (COLLINDER, CompGr. 117). COLLINDER négy példát idéz: finn *kuole-* 'die' ~ jur. *haa-* ~ tavgi *ku-* ~ jen. *kaa-* ~ osztják-*szam.* *qu-* ~ kam. *kū-*; finn *nuoli* 'arrow' ~ jur. *tuuni* 'rifle, gun' (*tuu* 'fire') ~ osztják *szam.* -*ni* 'arrow' ~ kam. *naa*, *nä* 'bullet', *nie* 'arrow' ~ taigi *nejmä* (-*mä* is probably Pxlsg); finn *tule-* 'come' ~ ? jur. *too-* ~ ? tavgi *tuu'a* (*tuu-* ?) ~ jen. *tuu-* ~ osztják-*szam.* *tü-* (or *tulyš-* 'reach, arrive at', *tuldy-* 'bring, deliver' ?) ~ kam. *šo-* (or *tu-* 'arrive somewhere' ?); finn *tuli* 'fire' ~ jur.

tuu ~ tavgi *tuj* ~ jen. *tuu* ~ osztják-szam. *tüü* ~ ? kam. *šü* ~ mot., taigi *tuj* ~ karag. *dúj*. Ilyen a finn *nuole*- 'to lick' ~ kam. *nü*- is.

A szajáni szamojéd nyelveket kivéve a megfelelések mindenütt pontosak, a tavgiban két \emptyset megfelelő mellett egy *-j* megfelelés is van. Ez a *j* COLLINDER szerint az *l* lekopásának közbeeső stádiumát képviseli (i. h.). A szajáni szamojédban — a kamaszt kivéve — *-j*- megfelelés mutatkozik a többi nyelv \emptyset -jével szemben (*nuoli, tuli*). A finn *kuule*- 'hallani' megfelelői viszont \emptyset -t tartalmaznak a szajáni nyelvekben is. Ez azonban nem lehet akadálya az egyeztetésnek. Figyelembe kell vennünk ugyanis, hogy a finn *kuule*- szajáni szamojéd megfelelői képzővel vannak ellátva: mot. *ku-kda*, karag. *ku-hta*, taigi *go-hta*, s a hármas mássalhangzótorlódást (*-jkt-*, *-jkd-*) a nyelv nyilvánvalóan igyekezett elkerülni. A koibálban nem járul képző a szóhoz (*ku*), viszont a finn *tuli* 'tűz' koibál megfelelője sem tartalmaz *j*-t: KL. *siü*, P. III. *sy* (LEHTISALO SUSToim. LVI, 78—79, COLLINDER ezt az adatot nem közli). Feltevésemet támogatja *hol(nap)* szavunk szamojéd rokonsága is: jur. (CASTR.) *hü* 'Morgen' stb. ~ jen. B. (CASTR.) *ki-duduo* ~ tavgi (CASTR.) *ki-duatu* ~ osztják-szam. *ka-r* ~ kam. (DON.) *ko-rodon* ~ koibál KL. *ka-ran* ~ mot. KL. *ku-man* ~ taigi *ku-michaja* ua. (vö. HAJDÚ: MNy. XLIV, 113—118). Ebben a szóban sincs tehát a szajáni nyelvekben *j* a képzőelemek előtt. Ezek alapján tehát a szóbelseji *l* problémája is megoldottnak tekinthető.

Az uráli vokalizmus története még meglehetősen tisztázatlan terület, de mivel a finnugor nyelvekhez hasonlóan a szamojédban is mindenütt veláris (a legtöbb esetben hosszú) magánhangzót találunk, az egyeztetés a vokalizmus szempontjából is elfogadható.

Jelentéstani szempontból nem szükséges bővebb magyarázatot adni. Egy ősi nomen-verbum jelentkezik ebben a szóban, amelynek jelentése a finnugor nyelvekben csak igei, a szamojédban pedig csak névszói lett. A rokonnyelvekből több példát említhetünk arra, hogy egy testrésznév nemcsak a testrészt jelöli, hanem a testrésszel végzett cselekvést is. MÉSZÖLY GEDEON egyik tanulmányában (A *láp* szó eredete és rokonsága. Szegedi Füzetek III, 87—143) kimutatta, hogy a régi magyar *láb* ~ *lább* 'víz színén áll vagy jár' igé eredetileg a *láb* névszóval azonos. Ő hivatkozik a votják *nir* 'orr' ~ *nir*- 'orrával tūr' szókra is.

4. finn *käärme* 'kígyó'

Köztudomású, hogy a *käärme*, nyj. *kärme* szó balti jövevény. Megfelelői a litván *kirmis*, lett *cirmenis*. Megvan a karjalaiban is: *keärmis*, az észtbten (nyj.) *kärm*, *kärv*, s a finnból átvették a lappok is: lpN. *gärbmáš* stb. Nem is a szó eredeztetése körül vannak problémák, hanem az szorul magyarázatra, hogy miért felel meg ebben a szóban a balti *i*-nek finn *ää* ~ *ä*. A balti *i* ugyanis a finnben meg szokott maradni: *hihna*, *silta*, ? *kinata*, *villa*, *vihvilä*, *hirvi*, *kirves*, *pirtti*, *karsina* (KALIMA, Itämeren-suomalaisten kielten balttilaiset lainasat 69). Előfordul néha *e* és *ä* megfelelés is: *herne*, *herhiläinen*, *härkä*, *kärme* (i. h.), az *ää* megfelelés azonban teljesen egyedülálló. KALIMA hivatkozik arra, hogy az *ir* > *er* ~ *är* változás több nyelvből ismeretes, pl. svéd *kärna* < ósvéd *kirna*; finn *kärsiä* ~ mord. E. *kirdems* stb., de nem tud válaszolni arra a kérdésre, miért ment végbe az *ir* > *er*, *är* változás az egyik szóban, s miért nem történt meg a másikban.

A problémát teljes egészében nehéz megoldani, de a *käärme* szó sajátos hangalakját meg lehet magyarázni. Ebben az esetben bizonyára népetimológia zavarta meg a szabályos balti—finn hangmegfelelést. A szó *i*-je az *r* előtt amúgyis hajlamos volt a nyíltabbá válásra, ezért könnyen megtörténhetett, hogy a nyelvérzék a 'kígyó' jelentésű szót a *kääriä* 'csavar, göngyöl, teker' ige családjába vonta, és hangalakját is ennek a képeire formálta. Ezt igazolja a karjalai *keärmis* alak is, amely vokalizmus tekintetében pontosan megegyzik a *kääriä* karjalai megfelelőjével: *keärie*. A finn *ä*-nek egyébként *ä* felel meg a karjalaiiban: finn *härkä* ~ karjalai *härkä* (< litván *žirgas*, lett *ziņģis*, óporosz *sirgis*).

MIKOLA TIBOR

XVII. századi közlés a Volga menti magyarokról

Újabb történeti és nyelvtudományi irodalmunk nem ismeri JOHANN ADAM SCHALL könyvének a Volga menti magyarokról szóló sorait, pedig már SAJNOVICS fölhívja rá a figyelmet Demonstratiójában (nagyszombati kiadás: 128—9). Mint SAJNOVICS írja, KAPRINAI ISTVÁN különféle könyvekből és régi kéziratokból sok adatot gyűjtött össze a Volga vidéki testvérekről, ő maga azonban ezek közül csak egyet akar közölni: egy SCHALL munkájából vett idézetet. A Demonstratio szerzője nem nyilatkozik arról, hogy KAPRINAI gyűjteményéből írta-e ki e sorokat, vagy pedig ő maga másolta ki az 1665-ben összeállított könyvből.¹

Mivel a közlés fontosnak látszik, utánanéztem a szóban forgó résznek az 1660-as években megjelent kötetben. Címlapjának szövege: HISTORICA NARRATIO, De INITIO ET PROGRESSU MISSIONIS SOCIETATIS JESU Apud Chinenfes, Ac Præfertim in Regia Pequinenfi, Ex Litteris R. P. JOANNIS ADAMI SCHALL ex eadem Societate, Supremi ac Regij Mathematicum Tribunalis ibidem Prælidis. Collecta Viennæ Aultriæ Anno M.DC.LXV. Typis Matthæi Cofmerovij, Sacræ Cæfareæ Majestatis Aulæ Typographi. Alább közlöm a 199. és 200. l. idevágó sorait; dőlten szedettem azokat a szakakat, amelyeket SAJNOVICS kihagyott.

[199. l.] *Et verò memoriæ proditum est, Patrem de Societate [ti. Jesu] natione Ungarum à Turcis captum, per eos ad Tartaros hocce venundatum pervenisse; Retulit ille postea per literas Romam perscriptas: hoc exilio se in patriam erectum esse: Reperisse se ibidem homines, eodem quo Ungari utentes idioma, planeque eos, à quibus Ungari quondam processisse videantur: proinde pro pretio redemptionis non lytrum, sed socios poltulare, qui avitam gentem patriâ religione unâ secum imbuant. Inde compendio ad Chinenfes penetrari posse; sumptibus & periculis, atque immani circumnavigatione impofterum declinandis: cæterum non admodum peregrinis moribus, foli femiustulatae ac crudiufculæ carni ftomachum aptare oportere; hanc cum lacticinijs ferè fi [200. l.] ne pretio in Tartarorum tentorijs obviam esse.*

Ki az ismeretlen magyar jezsuita? Fönmaradt-e levelezése, megvanak-e még az útjáról szóló jelentések, írt-e tüzetesebben a Volga menti magyarok nyelvéről, szokásairól? Ha feletet akarunk adni e kérdésekre, alapos római levéltári kutatást kell végeznünk. Ennek nyomán talán meg lehetne

¹ A kötet megjelenési idejét nem tudtam pontosan megállapítani. A címlapon olvasható „Collecta [...] Anno M. DC. LXV.” nem jelenti szükségképpen a megjelenési évet is. A második, bővített kiadás 1672-ben jelent meg, Regensburgban.

állapítani, hogy az ismeretlen jezsuita magyarjai valóban azok voltak-e (nem pedig nyelvrokonaink), s ha csakugyan magyarokról van szó, akkor esetleg azt is megtudnánk, hogy mikor szakadtak a Volga vidékére.

Nem utolsó rendű a hitelesség kérdése. Ezzel kapcsolatban csak annyit, hogy a *Historica* narratiót annak a JOHANN ADAM SCHALLnak (1592— vagy 1591—1666) az írásaiból állították össze, aki mint a kínai jezsuita misszió vezetője megbízható értesüléseket szerezhett a Kínába érkezett magyar jezsuita viszontagságos útjáról.

Nem választhatta el nagy idő kettőjük működését: SCHALL 1618-tól élt Kínában,² a magyar pap pedig legkorábban a XVI. és a XVII. század fordulója táján érkezhett oda, a kínai jezsuita misszió kezdeti sikerei után.³ Valószínűbb azonban, hogy a névtelen magyar éppen SCHALL missziójának idején ért Kínába, mikor ottani rendtársai már nagy számban — és igen eredményesen — munkálkodtak.³

VÉRTES O. ANDRÁS

² STREIT, ROB.: *Bibliotheca Missionum*. V. Band. Aachen, 1929. 718. l. Ugyane munkában, a 718—9. lapon: SCHALL munkáiról, a 720. lapon: a SCHALLra vonatkozó irodalom.

³ A kínai missziókra l. WETZER—WELTE, *Kirchen-Lexikon*. II. Band, 1848, s. v. China.

Bor és szőlő

(A szőlőtermelés kialakulása népünknel az idetartozó szókészlet tükrében)

1. Őseink a borral, mint itallal, még Kelet-Európában ismerkedtek meg; bizonyára éppúgy kereskedelmi cikként, mint a germánok a rómaiak borával. Valószínűleg török *szatócs*-ok révén származott el hozzájuk a Pontus mellékének bora. Régebben másképp magyarázták *bor* szavunk eredetét, amennyiben feltették, hogy a régi magyarok a törökök révén már Kelet-Európában megismerkedtek volna a szőlőműveléssel is. Ezzel ugyanis néhány más török jövevényszavunk is — mint *szőlő*, *szűrni* és *seprő* — kapcsolatba hozhatónak látszott. Csakhogy persze *szőlő* szavunk megfelelője egy török nyelvben sem szolgál a *Vitis vinifera*-nak vagy termésének megnevezésére, hanem egyszerűen csak 'bogyó'-t jelent. Ez lehetett a mi nyelvünkben is a *szőlő* szó eredeti jelentése. Ezért mondják a székelyek is — amint ezt erdélyi származású barátaimtól hallottam — a ribizlit is *szőlő*-nek. — A *szűrni* és *seprő* szavak megfelelői pedig olyan török nyelvekben is megvannak, amelyeknek a beszélői a szőlőtermelésnek még csak hírét sem hallhatták. A *szűrni* szó bizonyára a *túró* szóval tartozik össze, mert hisz a *túrót* ma is úgy választják el a savótól, hogy ruhán keresztül megsűrlik a felmelegített aludttejet. Bizonyára így készítették a *túrót* azok a törökök is, akiktől őseink a *túró*- és vajkészítést (vö. *író*, *köpü*) eltanulták. Ami pedig a *seprő*-t illeti, az bizonyára a *karó* és *komló* szavainkkal tartozik együvé, amennyiben a sörkészítésre vonatkozhatott; ezért is van meg a mi seprőnknek megfelelő *čüprä* pl. a kazáni tatárok nyelvében 'Hefe, Sauerteig' jelentésben (vö. GOMBOCZ: BTLw. 116).

A régi magyarok állítólagos szőlőtermelése nemrégiben még azon az őstörténeti elmélet mellett is érvként szerepelt, hogy őseink 463-ban Nyugat-Szibériából vonultak volna Kaukázus mellékére az ongorok társaságában. Ez az elmélet persze gyökeresen tévesnek bizonyult (vö. Moór: Acta Ethn. II, 25—140). Mivel pedig őseink a Kubán mellékén sohasem laktak, az ottani törökök állítólagos szőlőtermelését sem vehették át vagy ismerhették meg.

Ott pedig, ahol a régi magyarok Kelet-Európában ténylegesen laktak és ahol közelebbi kapcsolatba kerültek valami bolgár-törökös nyelvet beszélő, földműves török néppel, vagyis a Közép-Don és a Közép-Volga közötti Leve-diában, ott a szőlő már nem terem meg. Utolsó kelet-európai szállásterületükön, vagyis a Donyec-melléki Etelköz homokján a szőlő manapság bizonyára éppúgy megterem mint Kecskemét és Izsák környékének homokján, de ezt a régiek még aligha tudták. De nem is úgy művelhették Kelet-Európában egykor a szőlőt, hogy azt valamilyen fátlan mezőségen is termeszhették volna. Kelet-Európában ugyanis a szőlőt eredetileg fákra futtatva termeszhették, hisz vad állapotban iszalagszerű erdei növény volt, amelynek épp a

Pontos-mellék volt az őshazája. A szőlőnek ez a művelési módja *lugas* néven nálunk is ismeretes volt (vö. OklSz. 597). Csakhogy a Donyec melléki füves mezőségen nem igen volt fa, amelyre a szőlőt fel lehetett volna futtatni. *Lugas* szavunk egyébként ismeretlen eredetű (vö. SzófSz.); az azonban szókezdő *l*-je miatt sem lehet kétséges, hogy nem a törökből került a nyelvünkbe, mert hisz szókezdeti helyzetben ez a hang török nyelvekben nem fordulhat elő (vö. oszmán *i-limon* 'citrom').

2. Az előadottak szerint őseink a szőlőműveléssel csak mai hazájukban ismerkedhettek meg, nyilván az itt lakó szlávok révén, akiknek már lehetett szőlőtermelésük. Ennek ellenére a magyarok ruházhatták át a szőlőre ezt a 'bogyó' jelentésű török jövevényszavunkat. Őseink még a X. század folyamán szorosabb kapcsolatba kerültek a Kárpát-medence akkori szláv népei közül a bolgárokkal és a szlovákokkal, a X. század végén és a XI. század folyamán pedig a dunántúli szlovénekkal (az erdős Dunántúlt semmiesetre sem szállták meg előbb, vö. Moór: StudSl. II, 79—84). Az hogy a régi szlovákoknak lett volna szőlőtermelésük, különösen sem túlságosan valószínű; a bolgároknak azonban már lehetett és a dunántúli szlovéneknek biztosan volt. Tehát vagy a bolgárból vagy a dunántúli szlovének nyelvéből kerülhettek a magyarba azok a szláv jövevényszavak, amelyek a szőlőműveléssel hozható kapcsolatba.

A régi szlávok szőlőtermelése hazánk helyneveiben is bizonyos nyomokat hagyott hátra. A délvidéki bolgárok szőlőtermelésével hozható kapcsolatba a Temesmegyei *Vinga* neve (< szláv *Vinega*; vö. Moór: ZONF. VI, 112). Vingán szőlőtermelés még ma is folyik, a szomszédságában pedig a középkorban két *Szóllós* nevű hely is akadt.

Nevezetes szőlőtermő vidék volt a középkorban a Szerémség is, ahol szintén bolgárok laktak (vö. Moór: Studia Slav. VIII, 270). Talán ilyen szőlőtermő helyekre vonatkoztak a szlavóniai szláv származású *Vinkovec* és *Wynnyak* helynevek is (vö. Csánki, II, 529), amennyiben esetleg a szláv *vino* tekinthető e helynevek alapszavának. Mindenesetre e vidék egykori bortermelő voltáról tanúskodik az egykori négy itteni *Szóllós* nevű hely (vö. Csánki, II, 254, 355). Talán még a törökvilág előtt pusztultak el az itteni szőlőskertek, mert a magyar *parlag* szó *párlog* alakban a szerb-horvátban is megtalálható 'verwahrloster Weinberg' jelentésben, és tőlük ezt a szót ebben a jelentésben a bolgárok is átvették (vö. Kniezsa: SzJsz. I, 393).

Bolgárok lakhattak a magyar honfoglalás korában Baranyában is, ahol azonban a középkori bortermelésre csak 4, magyar névadáson alapuló *Szóllós* helynév emlékeztet (vö. Csánki II, 529). Amennyiben bolgárok laktak volna Baranyától felfelé a Duna mentén a Dunakanyarig, akkor bolgár névadásból származhatik a következő két, szláv eredetű szőlőtermelési helynév is. Az egyik az egykori Tolna megyei *Winar* (1250) > *Unár*, *Onár* (Csánki III, 456), a másik a moóri borvidéken levő *Vinár* (Csánki III, 357). Mindkét helynek a neve a 'vincellér' jelentésű szláv *vinarъ* szóból származik. Lehetséges azonban, hogy ezek a helynevek nem bolgár, hanem szlovén névadásból származnak, mint a többi hasonló jellegű dunántúli helynév is. Ezek: a Veszprém megyei *Vinár* (vö. Csánki III, 260), a Zala megyei *Vonyarc* (vö. Csánki III, 124), amely nyilván szláv *Vinarci* névalakból származott. Valami szláv *Vinodolina* 'szőlővölgy' visszatükröződésének látszik a zalai *Vindornya-Szóllós* neve, amely már a XIII. században van említve *Vyndurna-Scelleus* néven (vö. Csánki III, 113).

Az előbbieken felsorolt szláv eredetű, szőlőskertekhez kapcsolódó dunántúli helyneveken kívül túl, illetve innen a Dunán csak egyetlen ilyen jellegű helynév akad, mégpedig Nógrádban. Ez a szintén szláv *vinarci* 'vincellérek' szóalakból származó *Vonyarc* (vö. CSÁNKI I, 110). Hogy kik voltak Nógrádban a névadók, szlovákok-e, bolgárok-e, nem tudhatjuk. Nem lehetetlenség, hogy a névadók itt is szlovének voltak, azoknak a szlovéneknek a leszármazottai, akik a IX. század elején az Alduna felől előretörő bolgárok elől északi irányba menekültek; ezek nevezték el a Salgótarján melletti *Pécskő*-t is, és ezeknek tulajdoníthatók a középszlovák nyelvjárás délszláv elemei is (vö. MOÓR: StudSl. VIII, 280).

Akármit legyen is ez, arra nézve semmi kétségünk nem lehet, hogy a magyarok délszlávok, mégpedig bolgárok és dunántúli szlovének példaadása nyomán tértek át a szőlőművelésre, aminek — amint tudjuk — különösen a kereszténység felvétele után lett nagyobb jelentősége, amennyiben a bornak a keresztény liturgiában is szerep jutott. Ennek is tulajdoníthatjuk, hogy az ország tele van *Szőlős* nevű helyekkel, bár őseink valószínűleg egyéni okokból sem vetették meg a boritalt, amiből valahol Kelet-Európában nyilván csak a tehetősebbek vehették ki a részüket. És ha őseink kénytelenek voltak is elhagyni a Pontusnak bortermő mellékét, azért az előkelők új hazájukban bizonyára már a X. század folyamán is be tudták szerezni szlávok révén a boritalt, mielőtt még a közmagyarok is kapához nyúltak volna a szőlőtermesztés érdekében . . . Ha ti. ez nem így lett volna, akkor egy század során a török — magyar *bor* szó is valószínűleg kiveszett volna nyelvünkéből.

3. Az előadottak szerint a borral kapcsolatba hozható X. századi szláv jövevényszavaink nem igen származhatnak más nyelvből, mint a bolgárból, tekintve, hogy a magyarok — amint már említettük — a Dunántúl erdős vidékeit csak a X. század végén szállták meg.

A bort bizonyára már a X. században is hordóban szállították és tárolták; ezért semmiképp sem véletlen, hogy a 'hordó' jelentésű *bocska* szó KNEIENZA szerint is csak X. századi átvétel lehet a bolgárból avagy az óhorvátból (vö. SzlJsz. I, 95). Az utóbbi formális lehetőséget mindenesetre kiküszöbölhetjük, mert a magyarok a X. század folyamán valami „óhorvát”-nak mondható népcsoporttal még semmiesetre sem állottak érintkezésben vagy közelebbi kapcsolatban.

A *bocska* szó bolgár származása mellett tanúskodik nyílásának népi *akna* neve is. Ez a szó a szláv *okno* szóalak átvételének tekintendő (vö. SzlJsz. I, 60). Ezzel a szóval mint az *oko* 'szem' szó származékával szláv népek eredetileg a boronaháznak szem alakra kivágott füst- és világító nyílását nevezték meg (vö. SCHRADER—NEHRING: Reallex.² I, 308). Ezért is a legtöbb szláv nyelvben 'ablak' az *okno* szó jelentése. Ezt a szót a magyarok is átvették 'füstnyílás' jelentésben. Ezt világosan tanúsítja, hogy nyelvünkben ebből a jelentésből 'kémény' jelentés fejlődött, amely jelentésben ez a szó különösen dél-dunántúli nyelvjárásokban van elterjedve (vö. KNEIENZA, i. h.). Nyelvünkben azonban meghonosodott ez a szó 'hordónyílás' jelentésben is. Mivel pedig az *okno* szónak ez a jelentése nemcsak hogy megvan a bolgárban is, hanem az összes szláv nyelvek közül ez a jelentés KNEIENZA összeállítása szerint egyedül a bolgárból mutatható ki, ebben a jelentésben ez a szó nyilván a bolgárból került a magyarba. Ebben a különleges jelentésben való egyezést a magyar és a bolgár között KNEIENZA felfogásával ellentétben semmiképp sem lehet

a véletlennek tulajdonítani, már csak a *bocska* származására való tekintettel sem. Abban azonban kétségtelenül igaza van KNEIEZSÁNAK, hogy *akna* szavunknak 'hordódugó' és 'sóbánya' jelentése magyar nyelvi fejleménynek tekintendő.

Ha pedig a *bocska* szóalak a bolgárból származott, akkor nyilván ebből a nyelvből való az elavult 'magna vasa vini' jelentésű *bocs* szó is (KNEIEZSA, i. h.), sőt bizonyára ezek készítőjének még a középkor folyamán elavult *bocsár(d)* elnevezése is, mégha a szó szláv megfelelője csak az oroszról mutatható is ki (vö. KNEIEZSA: SzlJsz. I, 600). De valószínűleg ebből a nyelvből való a régi bormértéknek, a *csőbör*-nek a neve is; ez ugyanis KNEIEZSA szerint is egy X. századi szláv *čbbrt* szóalak átvételéből származik (SzlJsz. I, 144).¹

Hogy ezek a szavak még X. századi átvételeknek tekintendők, azt a hordókészítés szláv származású terminológiája is tanúsíthatja; ebben ti. véletlenül sorra olyan szavak akadnak, amelyek a szláv denazalizáció előtt, vagyis még a X. század folyamán kerültek a magyarba. Ezek a szavak: *abroncs* (16. sz.), *donga* (1233) és *ontora* 'a dongák bevágása, amelybe a feneket illesztik' (vö. SzlJsz. I, 38, 158, 361). Ezek a X. századi átvételek a legnagyobb valószínűség szerint ugyanabból a nyelvi forrásból származnak, mint az előbb tárgyaltak, vagyis a bolgárból.

A hordóba a bort tölcser segítségével szokták önteni. Mármost a tölcsernek van egy szláv származású elnevezése nyelvünkben; ez a népnyelvi *léjó* (vö. KNEIEZSA: SzlJsz. I, 310). Abból a körülményből, hogy ez a szó az egész magyar nyelvterületen sokféle alakváltozatban van elterjedve,² arra lehet következtetni, hogy nyelvünkben már régóta megvan, mégha a rávonatkozó legrégebb adat csak a XVI. századból való is. KNEIEZSA szerint egy szerb-horvát *ljev* vagy egy szlovák *liev* alak átvételéből származnék. A szó nyilvánvaló régiségére és általánosan elterjedt voltára való tekintettel az először említett formális lehetőség eselik, de a szlovákból való származtatás tekintetében is nehézséget jelent a magyar szó mélyhangúsága. Ezért KNEIEZSA valami szlovák nyelvjárási **liov* szóalakból lett volna hajlandó kiindulni. Csakhogy persze valami -*ov* végződésű származéka az 'önteni' jelentésű szláv *lějo*—*lějo* igének, a szlovák és a szh. *liev*—*ljev* szó alapszavának, más szláv nyelvekben sincs. Ezért nagyon kérdésesnek látszik, hogy ilyen alakváltozat egykori megléte a szlovákra vonatkozólag egyáltalán feltehető-e. Mivel az említett ige több származéka szerepel szláv nyelvekben 'tölcser' jelentésben,³ feltehetjük, hogy valamelyik szláv nyelvben 'tölcser' jelentése lehetett a szláv *lějo* ige egy olyan származékának is, amely más jelentésben több szláv nyelvben megvan és amelyből a magyar *léjó* szóalak már levezethető. Ilyen alakváltozat volna egy X. századi szláv **lějava*—**lějava* alak, amelyből a magyar *léjó* már éppúgy származhatott volna, mint ahogy pl. a szláv *zastava*-ból nyelvünkben *zászló* lett. Az említett szláv alakváltozat feltevését pedig az ilyen szláv nyelvekben meglévő alakváltozatok teszik számunkra lehetővé, mint szh. *ljavica* 'Durchfall'; szlovén *ljavac* 'Gussregen', *na-livác*, *na-liváló*

¹ Majd másutt alkalmam lesz behatóbban is kifejteni, hogy a *bödn* készítőjének *bodnár* elnevezése valószínűleg őtől eredetű nyelvünkben.

² Ilyenek: *léjó*, *lějú*, *lěhó*, *lěvó*, *lió*, *lihu*, *livu* stb. (vö. KNEIEZSA, i. h.).

³ Ilyenek: szlovén *ljev*, *na-livác*, *na-livác*; cs. *lejšek*; l. *lejek*; ukr. *lějka* (l. BERNEKER: EtWb. I, 709).

'Giesskanne'; cs. *lévanec* 'gegossene Talke', (s)-*lévarna* 'Giesserei'; keleti szorb *lįjawc* 'Platzregen' (vö. BERNEKER i. h.).

Ezek szerint lehetségesnek látszik, hogy azok a bolgárok, akikről a magyarok előkelői a X. század folyamán a bort beszerezték, **lęjava* 'öntő' néven ismerték a tölcsért, amelynek segítségével a *bęcka*-kat megtöltötték borral. — Az ilyen tölcsérek valószínűleg az érett lopótök (*Lagenaria vulgaris*) terméséből készültek. Határozottan emlékszem, hogy gyerekkoromban a Vendségben még láttam ilyenforma tölcséreket. *Tök* szavunk eredetileg erre a növényre és nem az igazi tökre (*Cucurbita Pepo*) vonatkozott, amely ti. Amerikából került Európába. Így *lęjó* szavunk esetleg egy nyelvi rétegbe tartozik *tök* szavunkkal, amely KNEZSA szerint korai átvétel valamelyik délszláv nyelvből (vö. SzlJsz. I, 531). Ha pedig korai átvételnek tekintendő a *tök* szó, akkor mint átadó nyelv a X. századra nézve csakis a bolgár, a XI. századra nézve pedig esetleg a dunántúli szlovén jöhetne tekintetbe. Persze ilyenféle tökből készítették a lopót is, amellyel a bort a hordóból kiszívták. Ennek az eszköznek már magyar az elnevezése, amelynek a helyébe csak a középkor végén lépett a német *hébér* szó, amely talán már más anyagból készült.

A hordó borokat nyilván már a IX—X. században is *polata*-ik pincéiben tartották a bolgárok előkelői, akikről aztán ezt a szokást a magyarok előkelői is átvehették. Már pedig *palota* szavunk KNEZSA szerint is valószínűleg bolgár származású (vö. SzlJsz. I. 379); *pince* szavunk pedig szerinte X. századi átvétel (SzlJsz. 422). Ez utóbbi feltevés tekintetében a *c* megléte némi nehézséget jelent; de ha tekintettel vagyunk arra, hogy a *c* hang — úgy látszik — már a X. század közepe táján meglehetett a Felső-Tisza mellék magyarságának a nyelvében (vö. BÁRCZI, Magyar hangtört.², 111), akkor *pince* szavunk X. századi meghonosodása sem mondható lehetetlenségnek.

Az előkelők pincéiben levő nagy *bocs*-okba a bort nyilván alkalmas *bocská*-kban messziről hozták. Az ilyen, bor szállítására alkalmas bocskákat nevezhették (*bor*)*hordó bocská*-nak, amely kifejezésből a *hordó* szó 'Fass' jelentésben már meglehetősen korán kiválhatott, mert ebben a jelentésben már a XIV. században feltűnik (vö. SzófSz.). A boros hordókkal teli szekér csak a „magna via”-ként emlegetett legjobb utakon haladhatott biztonsággal; ezért is az ilyen jó utakat a régiek *borhordóút* néven emlegették: az OklSz.-ban három adat van erre az elnevezésre, a legkorábbi 1378-ból.

4. Ha az előadottak alapján lehetségesnek látszik is, hogy a bolgár-szlávok bora már a X. század folyamán is eljutott a magyarság előkelőinek serlegeibe, az azonban már nem valószínű, hogy őseink már a X. század folyamán áttértek volna a szőlőművelésre is. Ez csak akkor következhetett be, amikor a közmagyarok rátértek a kapás- vagy — mondhatnók azt is — a kerti növények termesztésére. Ezek közül a szőlőn kívül a legnevezetesebb a *káposzta*. Ez a szó csak a szlovákból vagy a szlovénből kerülhetett a magyarba, mert a bolgárból ez a latin—német szó már hiányzik. Mivel pedig a káposzta-torzának nyugat-magyarországi *kocon* neve a székelyben is megvan (vö. KNEZSA, SzlJsz. I, 669) és nyilván a dunántúli szlovének nyelvéből származik (vö. kajhorvát *kocen* 'Krautstengel', szlovén *kocén* 'ua.'), erre való tekintettel — azt hiszem — joggal tehetjük fel, hogy a XI. század első felében a kapás növények termesztése már meghonosodhatott a dunántúli magyarság gazdaságában, mert hisz a székelyek őseit már a század végén telepítették át

Erdélybe.⁴ Az pedig valószínűnek mondható, hogy őseink a XI. század első felében a dunántúli szlovének révén nemcsak a káposztaatermesztéssel ismerkedtek meg, hanem a szőlőműveléssel is. Ezt azok a dunántúli szláv eredetű helyneveink is valószínűvé tehetik számunkra, amelyek — amint fentebb láttuk — határozottan a szőlőműveléssel hozhatók kapcsolatba. Szőlőtermesztésre ösztönözhetette őket — amint már említettük — a keresztény hit felvétele, illetve a papok erre való buzdítása is, mert hisz érdekükben állott, hogy biztosítsák egyházaik számára a liturgiikus célra szolgáló bort.

Hogy a dunántúli szlovének nem lugasszerűen művelték a szőlőt, hanem — mondhatnánk — római módra, azt két idetartozó, szlovén származásúnak tekinthető szláv jövevényszavunk világosan tanúsítja. Az egyik a 'Rebholz' jelentésű *venyige* szó, amely — úgy látszik — a szlovén *venik* 'Reisig, rőzse' és a *vinjaga* 'szőlő, vadszőlő' keveredéséből származott (vö. KNEZSA, SzlJsz. I, 552). A venyigét egy görbe késsel szokták metszeni (tudomásom szerint már a rómaiaknál is); ennek *kacor* a neve, valami délszláv *kosorb* szóalakból származott (vö. KNEZSA, SzlJsz. I, 237). A szó mindenestre régi a magyarban, mert hisz a székelyben is megvan a venyigével együtt; de hangalakja is azt tanúsítja, hogy legkésőbb az *o > a* hangváltozás előtt, vagyis 1250—1300 előtt került a nyelvünkbe. Az előadottakra való tekintettel ezt a szőlőtermelési műszót is a dunántúli szlovének nyelvéből származtatjuk, mégha a szlovénből a szükségelt *kosor* alakváltozatot nem tudjuk is kimutatni. A szlovénben ti. a kérdéses szó *kosér* alakú. A magyar szóalak ennek feltételezhető **koser* előzményéből is származhatott, amint a magyar *kocon*-nak is *kocén* a megfelelője a szlovénban.

5. Persze a szőlőt nemcsak metszeni kellett, hanem kapálni is, de kapálni kellett a káposztát is. Ezért valószínűnek tarthatjuk, hogy a dunántúli szlovének nyelvéből vettük át a *kapál* igét is. Őseinknek azonban a délszláv *motika* 'kapa' eszköznévre már nem volt szükségük, mert hibásan kikövetkeztették a *kapál* igéből a *kasza*—*kaszál* szópár mintájára a *kapa* szót (vö. SzlJsz. I, 249). A szőlőműveléshez azonban egy csákányszerű — sokszor két- vagy háromágú — eszközre is szükség volt; ez volt a *kapacs*, amely a szláv *kopačb* szóalakból származott. Ez a szó — úgy látszik — különösen Dunántúl van elterjedve, régiségét pedig szintén az *o > a* hangmegfelelés tanúsítja. Hogy mint szőlőművelési szerszám neve honosodhatott meg a magyarban, azt vend nyelvi megfelelőjének, a *kopács* szóalaknak a jelentése tanúsíthatja számunkra. FLISZÁR JÁNOS ti. Magyar—vend szótárában (1922) ezt a szót 'szőlőkapáló'-val fordította le (145. l.).

6. A szőlőművelés sok munkával jár, és a szőlősgazda buzgalmát nagyokára jutalmazza csak az érett *gërézd*. Ez ismét egy délszláv eredetű szó nyelvünkben, mert megfelelője *grozd* alakban az oroszon kívül, ahol gyaníthatólag bolgár jövevényszó, csak a délszláv nyelvekből mutatható ki (vö. KNEZSA, SzlJsz. I, 193). De hogy lett délszláv *grozd*-ból a magyarban *gërézd*? KNEZSA ennek megmagyarázására helyesnek lát valami délszláv **grezdb* alakváltozatot feltenni. Nem hiszek ebben, mert ez esetben a magyar *gërézd*

⁴ A székelység nyelvjárásaiban található szlovén jövevényszavak kérdését behatóan tárgyaltam egy, a Südostforschungen XIX. évfolyamában megjelent cikkben (369—79), de a tárgyalt szavak között a fenti *kocon* nem szerepelt. Azóta még néhány más idetartozó szóra is bukkantam.

szóalak zárt *e*-je ismét csak érthetetlen volna. A régi nyelvi *gerizd* (Schlägli szj.) és *görozd* szóváltozatok azt tanúsítják, hogy ebben a szóban nyílt *e* hang sohasem volt, márpedig a szláv **grezdō* *e*-jének a magyar nyílt *e* volna a megfelelője. Egyetérthetünk azonban KNEZSA-val abban, hogy a régi magashangú szóalakra való tekintettel (már a BesztSzj.-ben is így szerepel) valószínűtlen, hogy ez a szó magashangú alakjához valami „hangrendi átcsapás” útján jutott volna el, mert hisz a „hangrendi átcsapás” csak abban a korban jelentkezik nyelvünkben, amikor a magashangú testesebb névutók már ragként kapcsolódtak a szavakhoz, vagyis a „hangrendi átcsapás” tulajdonképp regresszív hasonulás útján jött létre. De mivel KNEZSA magyarázata sem látszik kielégítőnek, valami más magyarázatot kell a **gorozd* > *gērēzd* fejlődés megmagyarázására keresnünk. Esetleg a *szőlőgērēzd* összetétel előzményéből előreható hasonulással lett **gorozd*-ból *gērēzd* olyan korban, amikor a nyelvünkben az *ō* hang még nem volt meg. — De az sem lehetetlen, hogy a *grozdō* szó szláv nyelvi kollektívumából, a *grozdiye* szóalakból⁵ vált ki a *gērēzd* szóalak, esetleg a **gorozd*-dal való keveredés útján, olyanformán, ahogy a szláv *kopije*-ből — a *-je* végződést birtokos személyragnak fogva fel — † *kēp* lett a magyarban (vö. Moór: MNy. LII, 218).

7. Mikor a gerezdek beértek, következett a szüret. Érdekes, hogy az ide tartozó műveletek megnevezésére a túrókészítésre vonatkozó *szűr* szó (l. fentebb) továbbképzett alakját találjuk. Ez arra látszik mutatni, hogy a mustot a régiek más módon állították elő mint manapság. Gyaníthatólag nem valami prést használtak fel erre a célra, mert hisz *prés* szavunk (a XVI. században említik először) német jövevényszó (vö. SzófSz.). Ennél a német présnél esetleg faékek beverésével végezték a préselést. A ma ismert csavaros présnek a neve ugyanis *torkolyprés* lehetett, amely szóalaktól hibás kikövetkeztetéssel *törköly* szavunk származott. Ez a szó is német jövevényszó, a németben pedig a latin *torcular* átvételének tekintendő. Persze valami présfélére az olaj- és sajt készítésnél is szükség volt. Ez lehetett a *sajtó* (Besztercei szj.). Ez az ősi *sajtó* esetleg nem volt más mint két lap, amelyek közül a felsőre súlyokat raktak. A *szüret* szó azonban azt gyaníttatja velünk, hogy az esetleg leszemelt⁶ vagy csak a kádban megtaposott gerezdekből a túrókészítéshez hasonlóan valami ruhaféle felhasználásával szoritották ki a levét.

Bizonyos, hogy a szüreteléshez kádra mindenképp szükség volt. *Kád* szavunk (BesztSzj.) nyilván a délszlávból való, bár erre KNEZSA szavai szerint „komoly kritériumunk nincs” (SzlJsz. I, 238). Mivel azonban ez a szó a bolgárból hiányzik, mint átadó nyelv tulajdonképp csak a dunántúli szlovének nyelve jöhet tekintetbe, amely nyelvből — amint tudjuk — más szőlőtermelési szavunk is származik. De valószínűleg a szlovénből való átvételnek tekintendő a *kácca* szó is, amely a szláv *kadca* szóalaktól származott (vö. KNEZSA: SzlJsz. I, 236). Nyilván ugyanebből a forrásból származik a *kádár* szó is, mégha *e* szó megfelelője a szlovénből nem is mutatható ki (vö. SzlJsz. I, 657). Mindenesetre megvan azonban a vendben *kadar* alakban (vö. FLISZÁR i. m.), amely szóalak rövid *a*-jával aligha tekinthető a magyarból való átvételnek.

⁵ Ennek a szóalaknak a folytatása — úgy látszik — megvan az összes délszláv nyelvekben: a bolgárban *grozde*, a szh.-ban *grožde* 'Trauben' (vö. IVAN POPOVIĆ: Geschichte der skr. Sprache, 1960, 278), a vendben *grozgye* 'szőlő' jelentésben (vö. FLISZÁR i. m.).

⁶ Erre a műveletre vonatkozik a német *pflücken* szó, amely vulgáris latin **piluccāre* szóból (vö. olasz *piluccare* 'Trauben abbeeren') származott (vö. KLUGE: EtWb.¹¹).

8. Az előadottak alapján azt kellene várnunk, hogy a szőlőszajtolás és szűrés terméke, a *must* szó, vagy a bolgárból, vagy a szlovénből származott legyen. BÁRCZI e szóra vonatkozólag ezt mondja a SzófSz.-ban: „európai vándorszó, a közvetlen átadót megjelölni lehetetlen, szóba kerülhet a német, valamely szláv nyelv, ol., ófr., latin”. A kfn. *most*-ból a m. *must* az *o* miatt semmi esetre sem származhat, bár a német szó az alapja a *mustra* vonatkozó szónak a szlovénben (*mošt*), a vendben (*most*), a lengyelben (*moszcz*) és a lengyelen keresztül az ukránban (*mošč*) is (vö. MIKLOSICH: EtWb. 207). Szavunknak az olaszból vagy az ófranciából való származtatása inkább csak formális, mint reális lehetőség, tekintve, hogy a bortermelési terminológiánkban sem ófrancia, sem olasz származású szavak nem akadnak, de az is nyilvánvaló, hogy szavunk valami szlovén *mošt* szóalak átvételének sem tekinthető. Ellenben annak már nevezetesebb akadályja nincs, hogy a középlatin *mustum* szót tekintsük szavunk őseinek: az *-um* végződést a beszélők az első személy ragjának fogva fel hagyhatták el. A kolostorok kertjeiben pedig bizonyosan termeltek szőlőt is, és bizonyos, hogy e kertek példamutatók voltak népünk kerti kultúrájának kialakulására, amint azt leghatározottabban a középlatinból származott *palánta* szavunk tanúsíthatja.

Igen ám, kérdezhetjük azonban, de hogyan nevezhették meg nálunk a mustot, mielőtt a kolostorok révén a középlatin *must(um)* szó gyökeret nem vert nálunk? Nyilván úgy, ahogyan azok a szláv népek, amelyeknek a révén eleink megismerkedtek a szőlőműveléssel, vagyis a bolgárok és a dunántúli szlovének. Míg az utóbbiak *mošt* néven ismerhették a mustot, a bolgárok a X. században nyilván *mōstz* néven, amely szóalaknak a folytatása nemcsak a mai bolgár *mōst* 'Most', hanem a szh. *mōst* 'ua.' szóalak is. A X. századi bolgár *mōstz* a magyarban nyilván **mōstzu* alakban honosodott volna meg. Ezek szerint nem lehetetlen, hogy a kolostorokban a latin—bolgár származású **mōstzu*-t azért kezdhették el *mustum* néven emlegetni, mert a *mōstzu* szóalak a barátokat emlékeztethette a 'must' latin nevére. De nem lehetetlen az sem, hogy Dunántúli a bolgárból kölcsönzött régebbi **mōstzu* szóalak keveredett a dunántúli szőlőtermelők révén megismert szlovén *mošt* szóalakkal. Sőt ez a második lehetőség talán még valószínűbbnek is mondható, ha tekintettel vagyunk a dunántúli szlovéneknek a helynevekből is megállapítható, jelentősnek mondható szőlőtermelésére.

9. Hogy azok a szlávok, akiknek a révén őseink közelebből is megismerkedtek a szőlőműveléssel, illetve a bortermeléssel, a mustot *mōstz* néven ismerhették, arra a borlégy (*Culex vinarius*) magyar nevének, vagyis a *muslica* szónak dunántúli *muszlica* és *muslinca* alakváltozataiból is következtethetünk.

A *muslica* szó a közfelfogás szerint valami szláv *mušica* 'kleine Fliege' szóalakból származott volna. Ez a szó nyelvünkben kétségtelenül régi, mert hisz már a besztercei és a schlagli szójegyzékekben is megtalálható. E származtatás körül azonban van egy kis hiba! KNEZSA szavai szerint ugyanis: „Az egyeztetés komoly nehézsége a *mus-l-ica* l-je, amelyet sem a szlávból, sem a magyarból megmagyarázni nem tudunk” (SzJsz I, 350). Sőt én úgy látom, arra sincs adat, hogy a borlégynek valamely szláv nyelvben *mušica* volna a neve. A szlovén *mušica* jelentése nem 'Weinmücke', hanem 'kleine Fliege'. Szerb—magyar szótárában (Novi Sad 1957) KOVÁCS is 'legyecske' és nem 'muslica' szóval értelmezte a szerb *mušica* szót, és bizonyára ez a jelentése a bolgár *mušica* szónak is. — Egy másik nehézsége e magyarázatnak,

illetve feltevésnek az, hogy a borlégynek a neve épp a Dunántúl borvidékein — vagyis Baranyában, Tolnában és a Balaton mellékén (vö. SzlJsz. I, 349) nem is *muslica*, hanem *muszlíca*, sőt van még e névnek egy nagyon elterjedt *muslinca* változata is. Mindezekre a változatokra az említett származtatás nem ad magyarázatot, illetve ilyen magyarázattal senki még csak meg sem próbálkozott.

Ezek szerint *muslica* szavunkra olyan magyarázatot kell találnunk, amely érthetővé teszi a *muszlíca* és *muslinca* változatok létrejöttét is. Ezt a magyarázatot meg is találhatjuk, ha abból a feltevésből indulunk ki, hogy a borlégynek a neve azoknak a szlávoknak a nyelvében, akiknél a magyarok a bor előállítását megismerték, 'musti légy', vagyis *mbsztica*, illetve *mbsztbnica* (ti. *mucha* 'légy') volt. Ez feltehető is, mert tudjuk: a borlégny akkor kellemetlenkedik leginkább, amikor a must forrni kezd. Arra pedig több példa van, hogy a magyarban szláv szavak *-st-* hangkapcsolatának *-szl-* felel meg; ilyen szavak például: *zászló* < szláv *zastava* (vö. KNEJZSA: SzlJsz. I, 569), vagy *poroszló* (i. m. 440), vagy *boroszló* (i. m. 104). Az eredetinek tekinthető *muszlíca*, **muszlínca* szóalakokból pedig a *muslica*, *muslinca* változatok nyilván *sz—c > s—c* elhasznolás útján a magyarban fejlődtek ki.

Az itt kifejtetthez teljesen hasonló hangfejlődéssel találkozunk az 'égérfogó' jelentésű népi *paslica* szavunkban is, amely nyilván a szláv *pastb* 'csapda' szó kicsinyítőképzős **pastbca* vagy **pastica* származékának tekintendő (vö. KNEJZSA: SzlJsz. I, 395). KNEJZSA a *paslica* szóalak megmagyarázására valami rejtélyes szláv **paslica* szóalakot volna hajlandó feltenni, amire véleményem szerint sem szükség, sem lehetőség nincs. Ellenben a m. *paslica* szóalak kifogástalanul magyarázható olyan módon, ahogy mi a *muslica* szóalak létrejöttét magyaráztuk. A különbség csak az, hogy a *paslica* szó felteendő *sz-es* **paszlíca* alakváltozatát kimutatni nem tudjuk, míg a *muslicá-é* viszont megvan. Ezzel szemben nem tudjuk kimutatni az általunk feltett szláv **mbsztica* vagy **mbsztbnica* szóalak mai fejleményeit a szláv nyelvekben, míg a *paslica* szóalakra vonatkozólag feltehető szláv **pastbca* szóalak fejleménye megvan *pasca* alakban a szlovákban (vö. KNEJZSA i. h.).

Azt is megállapíthatjuk, hogy mind a szláv **mbsztbnica* alakból származó m. *muslinca*, mind pedig a szláv **mbsztica* alakból származott m. *muszlíca* és *muslica* változatok X. századi átvételeknek tekintendők, mert hisz az első szótag *u-*ja szláv *z-*ből, a második szótag *i-*je pedig a *muslinca* változatban szláv *z-*ből származott. Márpedig a *jer*-hangok 1000-en túl aligha voltak meg a szláv nyelvekben.

Ezek szerint a *muslica* szó és változatai azt tanúsítják, hogy őseink a borkészítés művelésével még a X. század folyamán ismerkedtek meg a bolgárok révén. A X. században ugyanis a dunántúli szlovénekkel közelebbi kapcsolatban még nem állhattak, de az ő példájuk nyomán a X. század végén vagy a XI. század elején aztán maguk is áttértek — amint az előzőkben láttuk — a szőlőművelésre.

10. Nem lehetetlen, hogy már a régi bolgárszláv bortermelők is kénezték a hordóikat, mert hisz a kénnek tisztító hatását már a régi görögök is ismerték.⁷

⁷ Vö. SCHRADER—NEHRING: Reallex.² II, 359. — A kén valószínűleg a régi magyarok is ismerték, de valószínűleg mint a tűzgyújtás segédeszközét, illetve segédanyagát.

Ha így lett volna is, a régiak kezdetleges borkezelési eljárása mellett nem egyszer megeshetett, hogy a bor megecetesedett. Ezért is valószínűnek tarthatjuk, hogy *ecet* szavunk (XV. sz.) egy nyelvi rétegbe tartozik származás és időrend tekintetében *pince* és *muslica* szavainkkal, vagyis ez a szavunk is még X. századi átvétel a szláv *ocetъ* szóalakból (vö. KNEZSA: SzlJsz. I, 167). Emellett tanúskodnak *ecet* szavunknak *ecēt* és *ecöt* változatai. Ezek ti. régi magyar **ocitu* szóalakot tükröznek vissza (vö. EtSz. I, 1471), amely szóalak csak az idézett X. századi szláv *jer-es* alakból származhatik. Mivel pedig őseink a X. században csak a szlovákokkal és bolgárokkal állottak szorosabb kapcsolatban, nyilván vagy a szlovákból, vagy a bolgárból származott az *ecet* szó is. Ez utóbbi lehetőség valószínűsége már csak azért is lényegesen nagyobb, mert a borral kapcsolatba hozható legrégebb szláv eredetű szókészletünk semmi esetre sem a szlovákból származott; már pedig a borra és az ecetre vonatkozó szavak összetartozását az is tanúsítja, hogy a legtöbb nyelvben, amelyben megvan a latin *vīnum* szó megfelelője jövevényszóként, megtalálhatjuk a latin *acētum* megfelelőjét is. Valami délszláv nyelvből származtatja *ecet* szavunkat az EtSz. is, de ennek megokolása KNEZSA megállapítása szerint is hiányzik a cikkből. Ezt az indokolást az előzőkben — azt hiszem — megadtuk. *Ecet* szavunk a dunántúli szlovének nyelvéből már azon általunk képviselt felfogás szerint sem származhatik, hogy ti. őseink csak a X. század vége felé szállták meg Dunántúlt és kerültek szorosabb kapcsolatba az ott lakó szlovénekkal. Ebben az esetben azonban az is nagyon kétséges, hogy a Dunántúl régi szlovén nyelvű lakói ismerték-e egyáltalán a magyar *ecet* szó szláv megfelelőjét. A vendből ugyanis ez a szó FLISZÁR szótárának tanúsága szerint hiányzik. Helyette itt a *gyeszi* (*jeszi*) és *eci* szóalakokat találjuk, amelyek közül az elsők nyilván a latin *acētum* > **atēcum* német megfelelőjének, az ófn. *ežzih* szónak átvételéből származnak, amint ez a szó a szlovénben is megvan *jesih* alakban (vö. MIKLOSICH, EtWb. 219); a szótárakban található *ocet* szóalak talán nem is népi eredetű a szlovénben, vagy csak egy bizonyos nyelvjárásban van meg. Ez az ecetre vonatkozó szlovén — vend *jesi(h)* szó nyilván kronológiailag is egy nyelvi rétegbe tartozik az előbb tárgyalt *mošt* 'must' szóval, és azt tanúsítja, hogy a szlovének ősei még jóval a X. század előtt a németek példája nyomán kezdtek hozzá a szőlőműveléshez.

Természetesen nemcsak a bornak gondatlan kezeléséből származott az ecet, hanem készítették is, mégpedig valószínűleg törkölyből.⁸ Sőt — úgy látszik — voltak emberek már a középkorban is, akik iparszerűleg foglalkoztak ecetkészítéssel és -árusítással. Egy ilyen ecetgyártót emlegethettek 1480-ban „Gregorius *Eczethes*” néven (vö. OklSz.), de még 1714-ben is szerepel az *eczetáruló* foglalkozásnévként.

11. A szőlőművelés terminológiája a középkor folyamán több szláv jövevényszóval már nem gyarapodott. Legfeljebb lengyel borkereskedők révén honosodott meg nálunk is a lengyel *czop* 'Zapfen' szó *csap* alakban (XIV. sz.) (vö. MOÓR: Acta Univ. Szeged. Sectio Phil. I [1955], 109).

A középkor vége felé német telepesek révén meghonosodtak nálunk — amint már említettük — bizonyos présfélék. És ekkor került a németből a nyelvünkbe, valószínűleg a városok bortermelő és borárusító polgárai révén,

⁸ Vö. 1553: „Thyztha eczeth therkel nekyl”; 1553: „Waghon therkeoles eczeth harom hordo (OklSz. 1009).

néhány más szó is a bortermelés fogalomköréből. Ezek: *vincellér* (XV. sz.), *pint* (XVI. sz.), *lóre* (XVI. sz.), *hébér* (XVI. sz.) és *pintér* (XV. sz.) (vö. SzófSz.), továbbá: *kőtör* < n. *Keller*.⁹ És valószínűleg a németek révén ismerkedtek meg őseink az *égett bor* készítés nemes mesterségével is. Ezen, ma már elavult kifejezés a német *Branntwein* szó tükörszavának látszik. Mindenesetre már 1524-ben előkerül a *Borégető* családnév (vö. OklSz. 84).

12. A törökvilág folyamán, illetve utána pedig szerb telepések révén néhány balkáni szőlőfajta honosodott meg nálunk a rájukvonatkozó szerb nevekkal együtt. Ezek: a *kadarka* (vö. KNEZSA, SzlJsz. I, 239), a *szlankamenka* (vö. SzlJsz. 478) és a *dinka* (*kövidinka*, *rózsadinka*) (SzlJsz. I, 155). Valószínűleg a szerb-horvátból való a *vinkó* szó is (vö. KNEZSA, SzlJsz. I, 559) és mindenesetre a 'lóre' jelentésű nyelvjárási *vinos* szó (vö. KNEZSA, SzlJsz. I, 559).

A Balaton-mellék régi szőlőtermelésére vonatkozik a *Poloznak* helynév is (vö. CSÁNKI III, 92), amely név már a veszprémi görögnyelvű alapítólevélben is említve van. KNEZSA szerint e helynév a szláv *loza* 'szőlővenyige' szó származéka (vö. MNy. XLIII, 141). — A KNEZSA által feltett *grezd* szóalak pedig kimutatható a kajhorvátból (vö. NyK. XXXIX, 45).

MOÓR ELEMÉR

⁹ Ez a szó ilyen alakban ma csak a székely nyelvjárásokban van meg; régebben azonban — úgy látszik — szélesebb körben is használatos lehetett, mert *kuinar* alakban (< **ketner* < *ketler* < *kelter*) elszármazott — úgy látszik — a lengyelekhez is (vö. A. BRÜCKNER: UJb. IV, 96).

Hunfalvy Pál levelei Imre Sándorhoz

HUNFALVY PÁLNAK IMRE SÁNDORHOZ intézett 17 levele és egy levelező-lapja az Imre család levelesládájából került a Ráday Gyűjtemény levéltárába. Itt ez írások az „Imre család levéltára. B. I. 3. Imre I. Sándor levelezése” jelzet alatt találhatók.

E levelek közül az elsőt 1857. tavaszelő 20-án vetette papírra a lelkes tudós, az utolsót pedig harminc esztendővel később, 1887. június 7-én írta az akkor is lankadatlan kedvű kutató és szervező. HUNFALVY e három évtizedének termése annyira ismeretes, hogy fölösleges lenne ez időszak munkásságának részletes jellemzése.

A levelek címzettje, IMRE SÁNDOR, életének nevezetes fordulópontjait érte meg e harminc esztendő alatt. 1857-ben még „Hóldmező-Vásárhelyett” az ev.ref. algimnázium igazgató tanára, 1860-tól a debreceni kollégium egyik latin—görög tanszékén működik, utóbb a teológiai akadémián a magyar nyelv és irodalom előadója. Innen kerül Kolozsvárra 1872-ben, ötvenkétéves korában; az egyetemen a magyar nyelvtudomány és irodalomtörténet egyesített tanszékének első tanára lesz. (Vö. PINTÉR JENŐ: Irodalomtörténet, XXV, 1—9. l.)

HUNFALVYNAK IMRE SÁNDORHOZ írt baráti hangú levelei fényt villantanak írójuk többirányú, fáradhatatlan tevékenységének egy emberöltőnyi időszakára. Értéküket növelik azok a nyilatkozatok, amelyek gazdagítják a tudománytörténet, nevezetesen a nyelvészettörténet egy szakaszára vonatkozó ismereteinket. A hazai finnugor nyelvtudományi munka megszervezője, a nyelvtudomány kiváló művelője a tudomány és nyelvészet fellendítésének általános módszerein töpreng: specializálódást, „munkaosztást” sürget (1., 2., 4., 6., 10. és 11. levél); segítséget kér a magyar nyelvnek a gimnáziumokból való kiszorítása ellen (1. lev.), hangsúlyozza az „irodalom támasztásának” szükségességét. Megismerjük a Magyar Nyelvészet szerkesztése körüli anyagi és más természetű nehézségeket, s a ma százesztendőt betöltött Nyelvtudományi Közlemények első szerkesztőjének tollából tájékozódunk az akkor induló folyóirat előkészítéséről, terveiről.

11 levelet választottam ki közlésre. Megítélésem szerint ezek világítanak rá legjobban HUNFALVY nyelvészeti munkásságára. A többieknek csupán tárgyát jeleztem.

A szöveget betű szerint közlöm. Néha a *C* és *S*-ről nem dönthető el, hogy maiuscula-e, vagy pedig minuscula (pl. az 1857. 9/15-i levélben). Ilyenkor a valószínűbbnek látszó megoldást választottam. — Az sem egészen világos mindig, hogy az ékezetek hosszúak-e avagy rövidek. Az is előfordul, hogy az *ó*, *ű* egyik vesszője ponttá kurtul.

Technikai okokból bekezdést alkalmaztam olyankor is, amikor a levélíró a margóba nyúló „kikezdést” használt (például az 1., 2., 6. levél befejező formulájában, egyik-másik levél szövegének első sorában).

Az írások általában jó állapotban maradtak fenn, csak egyikük hely és év nélküli töredék. Kettő többé-kevésbé megrongálódott (az 1860. május 17-i és az 1862. febr. 7-i keltű). A ki nem következtethető hiányokat [...] -tal jeleztem; az el nem olvasható, de kikövetkeztethető részeket [...] -be, a HUNFALVY által törölt szövegrészeket pedig < > -be tettem.

Az első levélnek címzését is leírtam a teljesség kedvéért. A többi cím közlését nem tartottam szükségesnek, egyik-másik hiányzik is. Megjegyzem, hogy HUNFALVY az 1860. máj. 17. előtti leveleket — feltehetően — mind Hódmezővásárhelyre küldte, — az e dátum utániakat Debrecenbe, az 1873. máj. 17-e után írtakat pedig Kolozsvárra.

Miután a Ráday Gyűjteményben megtaláltam e leveleket, értesültem arról, hogy HUNFALVY életének és munkásságának jeles kutatója, LOVÁNYI GYULA is tudomást szerzett ottlétükről. Megnézni, feldolgozni azonban már nem tudta ezeket az írásokat; várta — mindörökre hiába —, hogy a zimankós időjárást felváltó friss napsütés újra felpezsdítse régi munkabírását, de már nem láthatta meg az alább közölt sorokat.

I.

A magyar gimnáziumokból a magyar nyelven való tanítás leginkább a remek irodalom ürügye alatt rekesztetik ki: irodalmat kell támasztani! A M. Nyelvészetnek ez egyik feladata. A munkaosztás fontossága. — Jó lenne, ha IMRE írna KRÜGER görög nyelvtanáról a Magyar Nyelvészetben.

Pesten 1857 tavaszé 20.

Tekintetes Tanár Úr!

Olvastam tavali isk. tudósítványát „A' határozatlan ígéről és ige-nevekről.” Ennyi mentességet szokott előítéleteinkül <nem> találtam ez újabb időben egy magyarul írt könyvből sem; de annyi könyvismeretet sem a' külföldi nyelvtudományból. Lehetetlen nem öröndenem ezen váratlan-ságon (hadd menjen új de rossz szónak). Hanem ez bajt szerezhet T. urnak, ha enged nekem, föltéve hogy kérésemet helybenhagyja.

T. úr úgy tudja mint én, hogy a' magyar gymnasiumokból a' magyar nyelvöni tanítás leginkább a' remek irodalom ürügye alatt rekesztetik ki: mert a' magyar irodalom semmi eszközt sem mutathat fel a' görög és római tudományra, tehát erre magyarul nem is lehet tanítani. Hála félszeg tudósok-dásunknak, igaz e' vád; de a' belőle vont következtetés a' legsúlyosabb, melyet csak gondolhatni; olyan súlyos, mint dö<dö>ghalál, mely elragadja a' fizsülötteket. Azon kell lennünk, hogy elenyésztesük a' vádat; irodalmat kell támasztani! A' M. Nyelvészetnek ez egyik feladata, de [...] foganattal. De segítsünk hát lassankint:

T. úr igazgatása alatt 5 ember áll, gondolom, mind fiatal. Nem lehetne közöttök olyanféle munkaosztást eszközölni, hogy az egyik a' görög, a' másik a' latin a' harmadik a' magyar nyelvtudományt tegye különös feladatává? 'S Tekintetes úr nem dolgozhatná-e ki a' M. Nyelv. VI. füzet [!] számára, Krüger Griechische Sprachlehre für Schulen, III. kiadásából a' 26. §. 11, 1—14 jegyzeteit? Isméri talán Halder értéközését a' tavali Egri programmá-

ban, Szepesi—Kühner nyelvtanárul? Ebben azt mondja ő, hogy a' magyar nyelvtanítók sokra mentek, ha a' paradigma fordításában Krügernek ezen jegyzeteit használni tudják. — Szeretném, ha T. úr tanítaná őket ezek használatára. Junius elejéig kellene a' czikk, — melyet fájdalom, megjutalmazni nem tudnék. De békopogtatok — szokásom szerint, azt reményelve, hogy T. úr nem haragszik érte.

Tettes Urnak

alázatos szolgája
Hunfalvy Pál
Szervitater 7. sz. a.

[Címzés:]

Tettes Imre Sándor urnak
ev. reform. algymnasium igazgató-tanárának
Hóldmező-Vásárhelyett.

2.

Hatni kell, kiváltképp a protestáns papokra, hogy vegyék kezükbe a tudományt: ki a „remek”, ki a sémi, ki a magyar nyelvészetet,¹ ki a teológiai szakot.

KRÜGER jelentősége. Az indogermán és a sémi nyelvek hajlításának összevetése; az altaji nyelvek.

Pesten 1857. tavaszhoz 2.

Tekintetes Úr!

Mindnyájan kezdők vagyunk, 's nem juthat nekünk más tennivaló annál, hogy úgy iparkodjunk, hogy az utánunk érkezők ne lehessenek csak kezdők, hanem kénytelenek legyenek folytatni elkezdött munkánkat. Hatni kell kiváltképp prot. papjainkra, hogy ők vegyék kezeikbe a' tudományt, ki a' remek, ki a' sémi, ki a' magyar nyelvészetet, ki teológiai szakot, 's arra derekasan készüljenek; az ő tudományos közremunkálkodásuk [ez utóbbi szótag betoldva] hiját felette érezzük. Tudom, ők elszigeteltségükben még inkább meg vagynak nyögözve, mint tanáraink: ámde mennél többen közzülek övedzenek föl, annál kisebb lesz az elszigeteltség, 's nagyobb mozoghatóságuk.

Krügerre nézve, ha nem csalatkozom, az lehetne a' görög tanulásunk alapja, ennek hát tudós — nyelvészeti tudós — fordítása tanítóink tanítása lehetne. Errül hát utóbb is. Ha megkapja a' könyvet T. úr, 's megcsinálja, mire szives volt igérvközni, ne tessék az idő miatt aggódni; ha nem vehetném be a' VI. füzetbe, beveszem majd a' harmadik folyam első füzetibe.

A' megemlített két dolgozatát T. urnak, t. i. Warga M. nyelvtanának bírálatát, 's a' Sárvári Cosarjárólít [!]² örömet elfogadom, 's a' mi belőle belefér a' VI. füzetbe, — melyre több nagyobb czikk vár — abban fog kijönni. A' nyelv hajlítását pedig nagyon szeretném T. Urtul látni. Erre nézve, reménylem tökéletesen egyet értünk. Én t. i. mint valahol kimondtam, az indogermán és sémi nyelvek hajlítását nem abban látom, hogy képzőket és ragokat vesznek föl a' szótörzshöz, — ezt teszen az altaji nyelvfaj is, mégpedig nem kevesbbé szorosán, mint amazok, — hanem abban, hogy az előbbi két faj az idők vagy módok jelölésire a' ragokon kívül a' szótörzs szólóját is elváltoztatja, vagy

¹ Remek nyelvészet = classica philologia.

² A Magyar Nyelvészet 1857. évfolyama 426—475. lapjain közli IMRE SÁNDOR ismertetését: C. J. Caesar Művei I. kötet. Emlékiratok a galliai hadjáratról. Fordította Sárvári Béla. Pest, 1856.

a' szótörzset gyöngíti avagy erősíti. 'S ez nincsen a' mi nyelvünkben. A' német nyelvészet kénytelen lesz megtenni a' nevezett külömböztetést, mí fogjuk rávenni. A' ragozásban egyik vagyunk; a szótörzs változásában külömbözünk. Figyelmeztettem arra Ballagit, — de az nem azon erős szilárd talpas, millyen nekünk kell; jobban szeret villogni, mint melegíteni: azután semmit sem tud az altaji nyelvekben; egyes kiszédögetett [a *d* betűt H. *g*-ből javította] szók nem tudomány. — A' magyar időkre nézve az V. füzetben, melly most fog megjelenni, új anyagot talál T. úr. Szeretném, ha írónk a' mult időket és az *ánd* *énd* időt helyesen tanulnók használni, stilusunk kimondhatatlan sokat nyerne.

A' gör [!] és latin nyelv viszonyait nem ismerem — de T. úr keze által bizonyosan tanulságossá lesz.

Béfejezem, a' mivel kezdenem kellett volna. Köszönöm szívességét, mellyel felszólításomra olly sokat ígérő levelet írt, 's köszönöm azon bizodalmat is, mellyet abban mutat irántam, hogy még más alkalomra is hágy [ez utóbbi szó betoldás] említendőket. Meg vagyok győződve, a' M. Nyelvészet T. urban derék harcst nyert. Hogy az nem jutalmaz, sőt hogy rágalmat hoz reám inkább mint sem jutalmat s úgy azokra is, kik velem kezét fognak, az ne ijesszen vissza. Ej más nótákat is tudnék <elg> elhegedülni embereinknek: de nem volna haszon benne. — Hajnalodik a' nyelvtudományra nézve; minap egy Nagy Szombati (VII. osztálybeli) tanulótlul vettem levelet, mellyben az ifjú utasítást kér. Jó jel, — illyen lehet csak jutalmunk.

Tisztelettel maradtam

Tttes Urnak

alázatos szolgálja.
Hunfalvy Pál.

3.

1857. júl. 19.

Szerkesztési ügyek: a Nyelvészet VI. füzete közli IMRE ismertetését SÁRVÁRI fordításáról. Nincs pénz korrektorra, maga javítja a szedést, ezért sok a hiba. A folyóirattal kapcsolatos egyéb problémák.

4.

Részvétnyilvánítás IMRE SÁNDOR gyermekének halála alkalmából.

Szükségesnek tartja 6—7 íven előadni a szanszkrit nyelvtant, s ezt a Magyar Nyelvészet évfolyamában közölni. Ez talán egy-két fiatalban korán ébreszt kedvet arra, amit később nehezebben tanulhat meg.

Pesten 1857, 9/10-kén.

Tekintetes Úr!

Ha részvevő sajnálat némileg enyhíthet olly fájdalom, mellynél nagyobb — úgy képzelem, mert nekem, bár tíz év óta házasnak, nincsenek gyermekeim — szüle nem ismér: fogadja tőlem e' <z> nyomorult enyhítést!

Nem estem a' várt czikk miatt semmi bajba, mert mindig úgy vagyok a' Nyelvészettel, hogy a' mit az első füzet számára nem kaphatok, azt a' második, harmadikra várom. A' szedést csak jövő héten kezdetem el, T. úr cikke tehát meg fogja nyitni ez évi folyamot. Tessék tehát a hátralevő részt is felküldeni; mert ha nem felette hosszú, egyszerre adnám; ha pedig hosszú, alkalmas helyen fogom megszakasztani, s a' másik felet a' következő füzetben adni.

Mit gondol T. úr erről? Gyakran van szükségünk a' szanszkrit nyelvtanra, 's nincs semmink, mire utasíthatnók az olvasót. Egyes nyelvtani tényeket, ha hosszabbacsán hozzuk is fel, mégsem [adhatjuk; kijavítva:] adhatunk úgy elő, hogy a' nyelv-szerkőzetet [felvilágosíthatják; kijavítva:] felvilágosíthassák. Szükségesnek tartom tehát 6—7 ívnyi téren előadni a' szanszkrit nyelvtant; 's ezt ez évi folyamban közleni. Minthogy bötűinkkel kell élni, az előadás lehető tömött lehet, úgy hogy a' nyelvtényeket kimerít-hesse. Sőt, mert kevés embernek van nálunk kedve és ideje, hivatalos foglalato-sossági közt, akár Bopp akár Benfey Szanszkrit nyelvtanát forgatni, 's az olvasás nehézségét legyőzni: azért kellene nálunk ilyenféle asininus pons, melly, lehet, egykét fiatalban korán ébreszt kedvet arra, mit aztán később annyival nehezebben tanulhat meg. — Közölje szívesen véleményét az iránt.

Megköszönvén czikkét, — vigasztalódást kívánok Ttes urnak, 's kedves nejeinek.

Tisztelő barátja
Hunfalvy Pál.

Az idei programját tessék
valamiképp elküldeni.

5.

LUGOSSY sértődése. Támadások HUNFALVY ellen. Néhány szanszkrit nyelvtan említése. — Bizonyos magyar ragozási alakok hasonlítász szanszkrit alakokkal.

Pesten 1857. 9/15.

Tekintetes Úr!

Köszönettel veszem a' 3 programját. — A' szkr. nyelvtanra nézve előttem is ugyan azon aggodalom áll, melly T. urat is tartóztatna [!]: csak-hogy „dum defluat amnis!” várhatnánk, ha meg akarnók várni a' mi embereink szabadulását az előítéletek nyügébül vagy kötelességök felfogását. Értem a' bizonyos főiskolára való célzását is! Felette sajnálkozom azon, hogy Lugossy úgy tette magát ellenembe a' mint. Válaszom irásában kevesebb ötet meg-teríteni, — mert azt gondoltam, erre ő reá nem szorul, csak tudjon finnül, mit, úgy hittem, tenni fog, ha vele beszéllek, — mint inkább másokat inteni akartam, hogy ne [ez utóbbi szó betoldás] engedjék át magokat csalképzete-teknek. De Lugossy iszonyúan megsértve találta magát „válaszom” által, s miután ismételt szólalkozás után sem akart kiengesztelődni — nem velem, mert azt fel sem veszem — hanem a' világos ösvényen járó tudománnyal: tudós gyereknek tartom őt, s föl sem veszem, bár mit [tegyen; kijavítva:] teszen is. — Tudom azon legdöntőbb kifogást is, mellyel agyon akarnak suj-tani, — hogy nem szoptam anyám tejével a' magyar nyelvet! Köszönjék meg a' sorsnak: különben ha magyar anyátul születve is tt.?pl.? találok lenni, már rég karikással lekergettem volna íróink 3/4-dét a' magyar parnasz-szusrul. — No de, úgy a' mint vagyok hozzászoktam a' gyermekek nyilazá-sához, s gyakran észre sem veszem, hogy reám lőnek. Ha felelek, mi gyakran történik, csak azért teszem, mivel a' mi közönségünk nem tud itélni, hanem csak azt nézi, ki meddig győz felelni. — Ne gondoljon T. barátom uram se az éretlenséggel, sőt az öregeket mellőzvé, a' fiataloknak annál inkább mutogassa a' Szkr. könyveket! Szóbul ért a' magyar ember! — Én Baudry franc. grammatikáját nem ismérem, de megvan „Vollständige Gram. der Sanscrit-sprache” Benfey, Leipzig 1852.” ez nem kezdőknek való, kik útmutató nélkül

tanulnak; 's megvan „Kritische Gr. der Sanskrit Sprache in kürzerer Fassung v. Bopp. 2 Ausgab. Berlin 1849.” Ezt igen alkalmasnak találom kezdőknek. —

Az említett fordított czikkkel várakozóék barátom egy kissé. Mert Csen-gery Szemléjébe beadtam már: „*A nyelvtudomány, s mi közünk lehet hozzá?*” mellyben az európai nyelvtudomány feladatát, történeti (és nyelvtani), bölcselmi eredményeit köztök előiteleteit [!] is előadván, s az ázs. és európai 4 nagy nyelvfajt, a' *sinait* (mire Schott „*Chinesische Sprachlehre*”-t használtam, Berlin, 1857), az <áj> árjait, altajit és sémit leírván, elég anyagot kaptam azon kérdésre: *mi közünk lehet a' nyelvtudományhoz?* s a' reá teendő feleletre. Minthogy a' tárgy igen bő, s én röviden, lehet sok helyütt nem eléggé világosan beszélttem: talán jó alkalmat szolgáltatok a' tárgy valamelyik részének világosabb és bővebb fejtögetésére. Azt tehetné T. B. uram, s ekkor [vagy: ahhoz?] alkalmasint használhatná a' fordított czikk velejét, s beküldhetné a' Szemlébe, melly az enyim után egy két hó mulva megint adhat ilyen tárgyat.

A' Nyelvészet I. füzete fogja az egész czikket adni. Nincsen abban olylyasmi, mit elleneznem kellene; bővíteni való van — mert *σὺν δύο ἀρχομένην* mindnyájan tanulunk. Lesz hát jegyzetem, mellyek az ezen tárgyróli nyomozás folytatását akarják előidézni.

Ez akad. év alatt az egész altaji nyelvfaj igéjét szándékozom előadni, összevetve a' Szanszkrittel, mert valahára rendelkezhetem némileg a' mandsuval és mongollal is. Ebből van egy jegyzet a' ?czikkem? alatt, mellyből tanuljuk, hogy a' tudók-féle ragozás a' sznkr. *paraszmaipadam*, a' hallik féle *p̄g* az *atmanépadam*-ragozáshoz hasonlít.

Vegre [!] van kis kérésem: Ne tessék a' levélpostán küldeni csomókat, hanem a' gyors-postakocsin, a' postadíj miatt. B. uram azt hitte bizonyosan, hogy az iskolai pecsét bérmentesít: de én nem állok ezen beneficium alatt. Minthogy a' Nyelvészek szegények, öconomusok is tartoznak lenni.

Isten T. b. urammal,

hü tisztelője
H Pál.

6.

A nyelvtudomány fontossága. — BUDENZ értékelése. — IMRE akadémiai levelező tagsága.

Pesten 1859 febr. 14.

Tekintetes Úr!

Vettem a' Csomót, s általadtam a' tud. Akademia Elnökének szóló levelet a' titkári hivatalban, a' másikat *p̄g* Ballagi urnak.

Tekintetes úr dolgozatát a' magyar igeidőkrül a' IV. füzetben fogom közleni. A' mit én Fogarasi munkájára irtam, az az Akad. értesítőben fog; 's pedig az Értesítő szokása szerint, nagy későn megjeleni. Ön dolgozata a' nép nyelvéből is hoz becses adalékok [ez utóbbi más szóból javítva], mellyek hasonlókép azt tanusítják, hogy a' magyar élő nyelv is képes rendet és táv-arányt felfogni és tartani. Ön dolgozata, mint iskolai emberé is, nagy fontosságú. Mert (hisz én is a' magyar iskolákban tanultam, 's ha nem a' legjobbokban, talán nem is a' legrosszabbokban, tudom tehát körülbelül, mit tudtak és tudnak általában iskoláinkban) ha valaki vizsgálatra fogná tanítóinkat a' görög és latin ige-idők jelentéséről, azt hiszem, kevesen tudnának többet,

mint épen könnyv nélkül elmondani néhány betanult szabályt, mellynek hatását nem értik. Sokan [hallották; javítva:] hallottak ugyan valamit a' M. Nyelvészeti ebbeli mozgalmárul: de kicsinylik, hogy sem <meg>olvasnák, különben is egy „finnező”-től származik, azt hiszik, s annak tudása legalább nem szükséges, ha nem káros is. A' fogarasiféle tudomány az *igazi magyar tudomány*. Én apológiámban [-ban másból javítva] hidegen lemeztelenítem: egy úttal újra megerősítem az előbbi tanúságokat. Lehet, hogy ön cikkéhez is új adatokat fogok előhozni.

Lonkayban kissé nagyon hibázik az, mi gymnasiumi tudósban nem kellene hibáznia; a' k. [ez utóbbi betű betoldás] papok pedig, kik a' Tanodai lapokba irnak, nem lehetnek azok, kiktől grammatikai vagy stílusbeli szababosságot várni lehet. —

Apr. 6. Még nem igen jártam úgy, mint ez egyszer. Valahányszor elmém emlékező táblájára tekintetem, mindig azon tudattal teltem el, hogy T. úrnak válaszoltam, mert arra világosan emlékeztem, hogy egyszer irtam. Azomban ma papirosaim közt dulván, íme ott lappang ezen szerencsétlen megkezdett, különben is tartalmatlan levél. Alkalmasint maga szégyenközik vala, hogy ennyire üres, s inkább borult a' lomok közzé, hogysem magát mutogatta volna. Nem használt neki, — elküldöm, legalább annak bizonyosságára, hogy febr. 14-olta úgy hittem, hogy irtam T. úrnak. — Az ólta kijött a' III. füzet, fájdalom, a' szokottnál is több nyomtatási hibával. Erre nézve szeretnék segítséget, s nem kaphatok. A' IV. füzet, mellyet már szednek, adja Budenz ismertetésének folytatását; véleményem szerint igen derekast. Budenzben nagyon jeles nyelvtudóst kaptunk; azt szívesen megbocsáthatjuk neki, hogy előadása nem eléggé magyaros vagy világos még. Mellyikünk tudna így is két három év alatt idegen nyelven írni. Azután a' hiba reám hárul, ki elolvasom kéziratját, 's rajta igazítgatok. —

T. úr azt hiszi, hogy nékem köszöni levelező tagnak választatását. Csak atkozok, — nekem a' választásokba nem volt befolyásom, akkor én is levelező t. valék. Hanem minden látszólagos ellenkezések (daczára) mellett, mellyek az akadémia felolvasásaiban kitűnnek, az ügyre nézve nagy egyetértés van köztünk. Legalább én semmi személyi tekintetet nem tartok; úgy hiszem azért, mások sem. De megválasztatásának én is nagyon örülök, — nem igen találtam még köztünk embert, kinek eszejárásával annyira egyezném, mint a' T. uréval; mi<n> nekem annál jobban esik, mert meggyőző arrul, hogy tán még sem vagyok félen járó, mind a' mellett, hogy annyinak eszejárásával ellenkezem. —

Isten tartsa meg!

T. urnak

alázatos Szolgája
Hunfalvy Pál.

Kriechenbauer cikkét a' ?nek? használatáru jó volna ismertetni. Nem teheté azt T. ur, a' IV. füzet számára? Ne tessék válaszolni; ha 3 hét alatt nem küld semmit, olybá veszem, hogy nem teheti.

7.

Pest. 1859. jun. 12.

Nem tartaná-e meg székfoglalóját az akadémiai szünet előt? Július 4. alkalmas enne, mert ez az utolsó nyelvosztályi ülés.

8.

1859. jul. 23.

Az értekezést — ha a szerző másképp nem rendelkezik — az Értesítőben közlik. A folyó akadémiai év nevezetes lesz, az Értesítőnek történeti nyomossága lehet, azért maradjon együtt, ami együvé való.

9.

Pesten, 1859. okt. 24.

HUNFALVY bírálja IMRE SÁNDORNak Kazinczyról írt pályamunkáját. Helyesli higgadt hangját, bátorságát, amely nem dicséri éjig Kazinczyt. CSENGERY erősen fogadkozott, hogy szemléjében kiadja a pályamunkát. Ha nem közölhetné mindjárt, akkor HUNFALVY gondoskodik arról, hogy a Pesti Naplóban jelenjék meg.

10.

A Kazinczyról írt tanulmány sorsa: az Akadémia pályamunkát nem ad vissza, így mégsem közölhető a Naplóban.

A IV. évfolyam utolsó füzeté hirdeti az új évfolyamot. Reméli, hogy a szaporított 5 ív ára kitelik az előfizetésekből, mert már a IV. évfolyamnál sem kellett a magából pótolni a költségeket. De azért ingyen munkára szorul. Ezt restellvén hajlandó is lett volna felhagyni a *Nyelvészettel*.

BUDENZ tanácsa a nyelvtudomány fellendítésére.

Pesten 1859 12/14-kén.

Tisztelt barátom uram!

A' tapasztalás megmutatta, hogy semmi sem lett Csengery ígérétebül, semmi sem a' Naplóí közlésbül. Ugyanis én, mint az Akademia ügyeiben nagyon novus homo, csak később tudtam meg azon akad. szabályt, melly az akadémiába beadott pályamunkák visszaadását tilalmazza, — s' hogy az így van minden Akademiánál. Akkor pedig, midőn ezt megtudtam, késő volt már egyebet tennem. Ergo habent sua fata libelli! —

Vette T. b. uram a' IV. foly. utolsó füzetét, s olvasta a' külső lapon álló hirdetését az új évfolyamnak. Ha nem áll is olyan jól ügyünk, mint azon hirdetésbül kitetszik, de azért rosszabbul sem állunk, a' mennyiben reményem, hogy az Akademia 50 példányra való előfizetésébül, s a' többiekbül ki fog telni a' szaporított 5 ív ára, mert már tavál, vagy is a' IV. folyamánál sem kellett magamébül pótolni. Azért még folyvást szorúlok <idegen> ingyen munkákra. Ezt restellvén, hajlandó voltam, fel is hagyni a' *Nyelvészettel*, melly tőlem csak ugyan szerfelett elveszi az érkezést: de talán nem épült volna jobban nyelvtudományunk. Új lélekzettel fogok hát hozzá, ha élek, legalább még négy évig, s ha úgy lehet mint most. T. b. uram közremunkálását kérem jövődében is. Reményem Debreczenben több érkezése lesz mint mostani helyén. S minthogy a' két classicus nyelv és irodalom körül fog munkálkodni, tessék megálmodni a' teendők tervét, s azt a' Nyelvészetben közleni. Minap Budenz urat szólítottam fel, tanácsolja a' mi intézeteinknek, mint háritság el a' hátramaradást, — mert hogy tanítóink sem nagy kedvvel, sem nagy ügyességgel nem forgolódnak a' görög és latin körül, az<t>, úgy látszik nekem, sok jelenségbül tetszik ki. — Budenz erre csak azt felelte: „Részletessítsék tanulmányaikat, foglalkozzanak főkép egy bizonyos classissal critice exegetice esthetice, szerezzék meg a' hozzá szükséges mentül teljesebb [apparatussal; javítva:] apparatusat, vegyenek föl e' tanulmányozásbül eredő egyes kérdéseket, fejtegensék meg ad propriam utilitatem, és közöljék in communem usum omnium.” — Azt hiszem, nagyon helyes tanács

ez — de hogyan birjuk reá embereinket, hogy szerinte cselekedjenek? Én Önt gondolnám azon embernek, ki értelmezőnk lehetne — 's ohajtom, hogy a' M. Nyelvészet utján legyen az.

Tehát jó egészséget a' nem sokára bekövetkező ünnepre és új évre — inaskodjunk, mennyire tőlünk telik.

T. urnak

tisztelő barátja
Hunfalvy P.

U. I. Nem azért írtam vak papirosra, hogy a' Nyelvészetre takarékoskodjam, hanem mert a' síma angol papiros kápráztatja szemeimet lámpavilágnál.

II.

Örvendez IMRE Debrecenbe kerülésén, mert nagyobb munkaosztás lévén lehetséges, bővül a kör és működése is hathatósabb lesz. Igaz ugyan, hogy Pesten is szűk a kör, mindenki elszigetelten dolgozik: ha találkoznak is néha valahol, a munkában levő dolgáról egyik sem szól, nehogy untassa a többit.

Pesten 1860 5-hava 17-kén

Tekintetes Úr!

Én eleitül fogva örömmel vettem azon hírt, hogy T. úr Debreczenbe fog menni; most annak teljesítését, vagy inkább végrehajtását nem lehet örömmel nem hallanom. Reményem ugyan is, hogy Debreczenben nagyobb munkaosztás lévén lehetséges, e' kör is jóval tágabbra nyilván mint Vásárhelyett, T. úr működése minden tekintetben hathatósabb lesz. Az igaz, Debreczenben is elszigetelve lehet az ember; hisz úgy vagyunk itt Pesten is. Mindenikünk magában d[olgozik] jól rosszul, sokat keveset, a' mint tőle telik, vagy kedve győzi; beható részvét, vagy épen igazító figyelemmel kísérés nálunk nincsen, legalább körömben nincsen. Meglehet, hogy mindnyájan nehézkesebb természetűek vagyunk, s inkább robotban, mint szent hivatásbul dolgozunk, lehet, hogy a' munkafelosztás oszlat el bennünket, kik még is kevesebben vagyunk, hogysen egy egy munkarésznek többen jutnának, kik között folyhatna a' részvevő, bátorító, igazító közlekedés; lehet hogy más körülmény uralkodik felettünk: az eredmény az, hogy ha találkozunk is néha valahol, a' munkában levő dolgáruul egyik sem szól igen, mintegy tudván, hogy untatni fogna. Debreczenben hasonlóképp lehet, sőt hozzájárulhat még apró féltékenység is, melly annál erősebben hat, mentül összébb vonható a' kör, már a' vallás egyenlőségénél fogva is. De mind a' mellett szeretem Debreczenben tudni, már csak azért is, hogy közelebb jutott Pesthez, s így nekem is lesz valaha Szerencsém [!] Önhöz.

Említ valamit utolsó leveliben, mintha valamiért, a' mit egyszer nekem irt volna, aggódnék. Ha van aggódásra ok, az részemre esik, hogy ezen levelemet is illy későre halasztottam; T. úr semmivel sem hibázhatott ellenem. — Az ígért dolgotat soha sem lesz késő. —

Ballaginak általadtam, mindjárt a' levélnék kezemhez jutásakor, a' neki irottat.

Szivembül kívánván, hogy Debreczenben jó egészség és munkasiker tegye kedvessé lakását, minden tisztelettel vagyok

Tttes urnak

szives barátja
Hunfalvy Pál.

12.

Töredék. S. d.

Érzi, hogy dilettáns a görög és latin tudományokban. Kell, hogy ne csak a célt ismerje, hanem a célra vezető eszközöket is. Ezért vár sokat IMRÉTŐL, hogy ő legyen a gimnáziumaink Messiása... Csak gyakorlati ember értekezhet a klasszikus nyelvek tanításának módjáról. Szívesen látja, akár protestáns, akár katolikus ember teszi is ezt.

13.

IMRE cikkeinek közléséről. — Sajnálkozik a görög nyelv tanításának háttérbe szorításán. (Ballagi „káros kitűnőség”. — FOGARASI személyes tudósítása szerint a Nagyszótár megkezdése közel van.

Pesten, 1861, Jun. 13.

Tekintetes Barátom uram!

Hogy későre haladt annak bejelentése is, hogy vettem küldeményét T. B. uramnak, 's hogy a' görög nyelv fontosságáról írt munkáját a' III. füzetben megkezdem (fájdalom, ebben az egészset nem adhatom, lévén már egy hosszabb cikk megkezdve, midőn az kezemhez jutott) 's közbevetés nélkül a' IV.-dikben végét is adom, melly IV.-diket Julius végén vagy Augustus elején szeretném kiereszteni, ha a' szedők, kik most ezer meg ezer dologgal vannak elhalmozva, szándékomat meg nem hiúsítják. Használni fogom, természetesen, a' másik cikket is.

(Osterlamm hanyagságáról emlékeztetve meg, ugyan tessék megírni, hány évfolyam hibázik T. B. uramnál a' M. Nyelvészetből. Tessék azt egykét szóval legközelebb tenni, hogy a' III. füzet szétküldésekor már értesítve legyek.)

A' görög nyelv háttérbe szorítását nagyon sajnálom; én neki Pesten az evang. gymnasiumnál lehetőleg ellene fogok állani, — pedig most alapos reményem van, hogy azt évről évre emelni fogjuk — ha mindjárt magam maradnék is. Kár hogy a' pesti reformatus tanárok, mind Gönczy, mind Ballagi (melly<ik> utóbbi sok jelessége mellett mégis talán káros kitűnőség) a' valódi műveltető momentumokat nem írják; még nagyobb kár, hogy a' reformatus testvéreink részéről semmi hajlam sem mutatkozott az iskolák egyesítésére! Mi együtt egy archigymnasiumot állíthatunk volna fel: így két gyengébb gymnasiumunk lesz. Egy pesti protestans archigymnasium iskolai törvényt szabna az országban példája által.

Tett kérdéseire lakónilag felelek: A' *Tájszótár* folytatásáról nem tudok semmit; a' Nagy Szótár megkezdése, Fogarassi személyes tudósítása nyomán, közel van; a' M. Nyelv fejlődése való pályakérdés, tudtomra legalább megfejtve nincs.

T. barátom uram

tisztelője
Hunfalvy Pál.

U. i. Gymnasiumunkon egy lelkes tanár van, Szénássy, ki nagy szorgalommal pótolgatta a' hiányokat, mellyeket a' depr. Collegium, úgy látszik vala nekem, — mert régen ismérem — meg sem sejteté vele. — Egy indiskrét kérdés: Mennyi B. uramnak tiszteletdíja Debreczenben?

14.

Változás a M. Nyelvészetben: a' nyelvtudományi osztály bizottsága vette át a' kiadást. A' dolog lényege megmarad, mert a' Nyelvtudományi Közlemények szerkesztője is HUNFALVY LESZ, de ezután a' dolgozatok rendesen fognak díjaztatni. Az új folyóirat címének, szerkezetének terve.

Pesten, 1862. febr. 7.

Tekintetes Úr!

Ide zárva küldöm Pfeifer Ferd. nyugtát [!], melly a' történet elmondja. Igért viszonzszolgálatára nézve ajánlattal állok elő: Debreczenben lévén, s a' gőzmalom részvényeinek árát megtudhatván tessék megvenni a' nálam lévő két részvényt. Úgy megszabadulnánk én azon bajtul, hogy Ön szivességét fárasszam, Ön meg attul, hogy fel is vegye a' pénzt még [!] el is küldje Pestre.

A' hírlapokbul megtudta már Ön, hogy változás akar történni a' M. Nyelvészettel. Ezen változást én dolgozó társaim tekintetébül is kívánom, kik eddigelé ingyen dolgoztak a' M. Nyelvészethez. Most a' nyelvtudományi osztá[ly] bizottsága vevén által a' kiadást [, a dol]gozatok rendesen fognak díjaztatn[i . . .] ívéért), mint általában a' [. . .] munkálatai. Egyébiránt a' dolog lényege megmarad, mert én leszek a' Nyelvtudományi közlemények szerkesztője; csak annyiban változik, hogy eddigelé Imre Sándor cikkei kiadtam, a' nélkül hogy valaki [va]lami tudott volna róla, még az Akad. C[o]rrectorait se vehettem igénybe, csak Budenz — segített, ki, ámbár pápaszemes — én nem [va]lgyok az — még is akkorát [!] hibákat nézett el, hogy én sem különbeket; (A' hibák a' VI. füzetbe jönek ki a' világ elé.) most bé fogom jelenteni a' bizottságnak, hogy N. N. cikke errül arrul értekezik, s bé fog menni a' közlönybe. Sőt én még a' címet is meg akarnám tartani, így: *Magy. Nyelvész. Kiadja a' m. akad. nyelvtudományi osztály bizottsága etc.* A' külső elrendezésben azon v[ál]tozás fog történni, hogy elül lesznek ért[e]ke-zések, hátul (a' füzet felét is betöltők, ha kell) *nyelvtudományi ismertetések*, külföldi és belföldi megjelent munkákrul; e' lesz hát a' bírálati rész, mit én nagyon szükségesnek tartok.

Ezennel [. . .] és kérem tehát T. urat, tessék [. . .] inkább állandó dolgozó társ le[n]ni [. . .] dolgozatokon kívül az ismertető részben hathatós közremunkálást elvállalni. Egyelőre csak 1 kötetet ígérünk egy esztendőre, melly 30 ívbül áll, de ára csak 3 for. [. . .] kr; sokkal jutányosabb a' vevőkre nézve. [. . .] 30 ives kötetet is 6 füzetekben akarom a[d]ni,] úgyhogy minden két hónapra 1 füzet essék. A' M. Nyelv. VI. folyamának VI. füzetét csak azért tartóztatom vissza, hogy borítékán a' szükséges tudnivalókat kihirdessem. Most februáriusban dönti el a' kérdést az igazgató tanács (— pénzrül lévő[n] szó): mí tehát, csak martiusban kezdhetjük [. . .] működésünket, de Dec. végéig ki akarnám [ad]ni a' 6 füzetet. Tessék tehát eleve készülni, és dolgozni.

[T]ttes Úrnak

alázatos Szolgája
Hunfalvy Pál.

U. i. I[. . .] azt állítja, ho[gy . . .] az V. füzetet[.]

15.*

Megkapta a Mondattant, ismertetni fogják.
Szeretne személyesen találkozni Imrével.

Pesten, 1861. 12/12.

16.

Megkapta a kincsásási babonát, s közli a Nyelvtud. Közlemények készülő füze-tében.

A kolozsvári egyetem tájékán nem találkozik még senki, aki a rokon nyelvek tanulásába fogna?

* Az 1861. évből való levél — az időrendtől eltérve — a Ráday gyűjteményben a 15. sorszámot viseli.

Pesten, 1873. máj. 17.

Tekintetes Úr!

Régen meg akartam jelenteni, hogy a' kincsásási babonát vettem, s közlöm a Nyelvt. Közlemények készülő füzetében.

Egyszersmind köszönetemet fejezem ki érte.

A' Kolosvári egyetem tájékán nem találkozik még senki, a' ki a rokon nyelvek kincsási [!] tanulásába fogjon? Igaz, ahhoz is kell, hogy az ember „magát Istenessen' hozza kesicze” [!], különben nem boldogul.

Tisztelő Szolgája
Hunfalvy Pál.

17.

[Levelezőlap.]

1887. máj. 28.

Néhány sor: Egy-két hétre elvonul Tiszaföldvára. A kéziratot magával viszi.

18.

A szegedi árvíz Hódmezővásárhelyt is veszélyezteti. — Észrevételek IMRE munkájának a *k* képzővel foglalkozó részére. — Káros igyekezet kiirtani a magyar nyelvből az ikes igét vagy a passzívumot, s a magyarból vola-pökös nyelvet csinálni. További nyelvészeti észrevételek.

Tisza-Földvár, 1887. jun. 7-én

Nagyságos Barátom uram!

Megtisztelő bizodalomát örömmel fogadván, a *k* képzőt tárgyaló részt ide hoztam magammal, és már el és meg is olvastam. De lehet-e most Barátomnak grammatikai dolgokról írni, mikor olvasnom kell, hogy milyen veszedelemben forog Hódmezővásárhely és vele együtt egy nagy darab föld? mikor azon ijesztő gondolat nyomja lelkemet, hogy míg én itt irogatni készülök, Barátom uram a lakosokkal aggódik, talán érezhetőbb bajban is leledzik? Hat és több száz éve áll Szeged, áll H. m. város. A Tisza azon hosszú idő alatt bizonyosan többször és még jobban megáradt, mint az utolsó tíz év alatt; a városok, a falvak határaiból bizonyosan mindannyiszor sok részre kientott a víz: de magokat a városokat, a falvakat nem bántotta soha úgy mint most. Kiöntött a víz, el is takarodott; a hátrahagyott iszap megtrágyásván a földeket, réteket, a reákövetkezett termékeny nyár bőven pótolta vissza a szenvedett kárt. T. i. a Tisza szabályozatlan lévén arra terjeng vala, a merre a természet lejtőt hagyott, melyet az épülő városok, falvak kerülve kerültek. Most milliókkal meg milliókkal szabályozgatjuk a folyót, megkorrigáljuk a természetet, s a földeket és réteket [a *k* másból javítva] *nem* biztosítjuk, ám de a városokra és falvakra zúditjuk az árt. Újra és okkal boszankodom a magyar könnyelműségre, melyet a tudatlanság és kötelességmulasztás táplál. Már én is érzem a magyar szabályozgatás hatását: három év óta fizetnek velem ármentesítési adót, pedig ha valaha a Kőrös vize, melyet a Tisza vize felfel tol, az én tenyérrnyi földemet is eléri, akkor HMVásárhelytt halászat lesz, nem búzaaratás. Megvert az Isten a helyhatóságokkal és a folyó-szabályozó társulatokkal!!

Jun. 14-én. A 13-kai hírek szerint legalább Makó és HMVásárhely kerülnek ki a vízbefúladást: tehát ma inkább van kedvem grammatikázásra.

Bizodalmának megfelelő bizodalommal teszem meg észrevételeimet, előrebocsátván, hogy én legnehezebbnek találom a képzők felőli okoskodást.

Annyi a magyar nyelvnek aképzője [!], hogy rengeteg erdejökben bejárót találne ugyan talán, de bajosan találhatnék kijárót. B. uram a *k* képzőt sokkal tágabb téren találja meg, mintsem én keresgélni merném.

Nagyon kétséges előttem, vajjon dok, kod, nok, kol, kal, kál, kor; lék stb. stb. dog deg (bor-dog [!], hi-deg), ékony, ákony stb. igenesen a *k* képzőhöz csatolandók-e? Úgy-e, mikor a *k* képzőről szólunk — akár világos előttünk értelme, mint a pluralisi *k*-nak, akár nem világos, mint a lél-e-*k* k-jának — csak magát a *k* hangot akarjuk érteni? Én legalább csak ezt értem. Már a felhozott és fel nem hozott egy vagy több szótagu képzőkben, mellyik az értelmet meghatározó hang: a d, n, l, sz-é? vagy a k-é? Én meg nem mondhatnám; mert én a *dok*, *lék* stbféléket [!] felbonthatatlan szó részeinek, az az képzőknek [e három utóbbi szó betoldás] tartom. *Aszkodik* s hasonló felbonthatók: asz + kod; de annál is kevesebbé az egyszerű *k* képzőhöz vonhatók.

Azt tanácsolnám tehát általában, hogy az egyszerű *k* képzőt különvalónak tüntesse fel B. uram, a több hanggal tetézt *k* képzőtől; s ebben is tüntesse ki a felbonthatót és a fel-nem bonthatót. Evvel, úgy hiszem, elejét vehetni azon kritikának, melly csak gáncsolni szeret.

Lássuk most az egyszerű *k* képzőt. A pluralisi *k*-t kivéve, a mellynek értelmét tudjuk (ámbar meg nem mondhatjuk, miért nálunk pluralisi jelentésű a *k*, valamint nem tudjuk, miért foglalja el helyét és jelentését a finnben, <t> vogulban stb. *t* s mutatkozik csak a lappban *k* meg *h*? s miért foglalja el helyét és jelentését a törökben *lar ler*?) a *k* képzőnek értelmét nem tudom: de megkülömböztetem a kicsinyítő *ka*, *ke* képzőtől, mellynek értelme hasonlóképen világos. A lél-*ek* káját nem tartanám egyenlő jelentésűnek a kicsi-*ke* képzőjével [!]. —

Az <t> egyszerű *k* képzőt pedig nem keresném én az egytagú, akár név-akár ?ige-szókon?; mert azokat nem bírom széttagolni. Tehát *ok*, *sok*, *vak*, *csik*; *ük*, *kék*, *lék*, *lik*; *lök*, *bök* stb. stb. gyökszók, mert szét nem tagolhatók. Még ha a rokon nyelvek útba igazításával tagolhatóknak látszanának is, p. o. mint a *fék* (fe, finn pää), *szék* (finn *ssä*[!]= bél), mégis a magyar nyelv szempontjából gyökszók. Valakik, mint Barátom uramnál olvasom, a sok-nak *k*-ját is képzőnek tartják. Alkalmassint csalatkoznak. A török *csak* <...> szakasztott magyar *sok*; a vogul *sau* (= sok) pedig rokona, a *k* vokálissá válván, mi nem ritka tünemény a mi és más nyelvekben, p. o. a latin *aqua* a franciában *eau*, a focus olasz *fuoco*, [e két utóbbi szó betoldás] a franciában *feu*, a paucus, olasz *poco* a franciában *peu*.

Bátrabban keresném a két <tagu> vagy több tagu szókon a *k* képzőt, mint: lélek, fészek, törek, torok &. Ezek közül is kiválasztanám a *g*-seket, mint: tőzeg, üszög stb. a mellyek *g*-jét nem bátorkodom egyenlőnek tartani a *k*-val. Tanulságos az „üszögös buza” és „üszköt vet”. Ez utóbbiban a *k* csak *sz* miatt lett *g*-ből; azért *húzgál* és *üszkál* nem *üsz-gál*. Így áll a tenuis *t* is <d> a media *d* helyére a *szitkot*, *szitkok* után a *szitok*-ban, *szidok* helyett

A „látdek, tovak (latd-é, tova) érdekes curiosumok, jegyzetbe valók; nem soroznám a képzőkhöz.

A verbumbeli *ik* (török, látszik, láttatik, huzódik) nem képző, hanem 3-dik személybeli *rag*, de tetézt értelmű *rag*, mert nemcsak a 3-dik személynek exponense, hanem a subjectumra való vonatkozást is kifejező. Azért jár *okvetlenül* azon igékkel <...>, mellyek értelme reflexiv és [e két utóbbi szó betoldás] passiv, de jár olyanokkal is, mellyek nem passiv értelműek, de hajdan bizonyosan reflexivék voltak. A „tör” frangit és „török” frangitur

a nem-nyelvésznek is megvilágosítja az *ik*-nek funkcióját. Külömben a latin deponens és a görög medium is világosítók. A passivum — mennyire nyelvtudományom ér — mindenütt a reflexivumból lett. Féliszeg rationalismus akarja a magyar nyelvből kivetni az *ikes* igéket; valamint ostobaság tanítgatni, hogy a magyar nyelvnek nincs passivuma. Bizony <az első> a német vagy cseh szerzetesek, kik az első fordításokat tették a latinból vagy akár az első született magyar fordítók, kik csakugyan olly tudósok nem lehettek mint Szarvasék, [e két utóbbi szó betoldás] nem componálhatták volna a passivumot, ha ott nem lett volna a nyelvben. Hanem azon igyekezet, *vola-pökös* nyelvvé csinálni a magyart, lábra kap most, kivált a pesti egyetemen. Az az igyekezet tagadja a *lata* stb. [ez utóbbi szó betoldás] formát is, mert az *vola pökös* nyelvben sincs meg.

Azomban nagyon helyes az a restrictio, melyet B. uram a Révai törvényére nézve a 121. [a 2-es más számjegyből javítva] lapon kifejez.

Az *ik*-nek reflexiv és passiv értelmét a finn *itse*-vel világosítom meg, a mellyel azt etymon szerint is összetartozónak vélem. „Itse” azt teszi, mit „maga”, tehát *ik* is „maga” jelentésű; azért több, mint csak a 3-dik személynek pusztá <...> jelelője, az alanyra is vonatkozván, mint tárgyra. *Tör-* (n), frangit, *tör-ik* frangitur, az alanyra is vonatkozik. Az *itse* a finn Kalevalában igen gyakran „de” jelentésű, mint hajdan nálunk is a „maga” azon jelentésű volt.

Vajjon az *ik* névszókon, mint képző, azonos-e az igebeli *ik*-kel? A minden-ki = mindenik azt sejtetné velünk, hogy azonos a pronomen *ki*-vel; de a melly-*ik*, jobb-*ik*, harmad-*ik* szint így felfoghatók-e: melly-*ki*, jobb-*ki*, harmad-*ki*? Hogy *kiemelő* jelentésű, világos, p. o. melly-*ik* a sok kozzül [!] tette azt? A kettő kozzül való kiemelkedést még erősebben fejezi ki, mikor mondjuk: „a jobbikat vesszük.” Az újabb *harmad-ik*, a régibb *harmad* helyett csak azt a tüneményt mutatja, melyet a „*hazul-ról, felől-ről* stb. mutatnak, tetézt jelölést, millyen az *azt-at* is. Illyen volna B. uram felhozott „meggyőződte” = facit ut convincatur, mi többet is jelent mint a „meggyőz” = convincit. A névszóbeli *ik* tehát szerintem képző, az igebeli *ik* pedig rag.

A 123. [a 2-es más számjegyből javítva] lapon lévő „habokit, részökit, loakim v. luakim” nagyon megérdemelnek egy megjegyzést, melly nyelvtörténeti. A magyar nyelv a possessiv ragokat a szótörzshöz, a casusbeli és viszonyító ragokat pedig a possessiv ragokhoz fűzi, p. o. atya, atyám, atyámnak, atyámhoz. A finn megfordítva teszi: a casusbeli és viszonyító ragokhoz fűzi a possessiveket, így *isä* (= is, ós, atya) *isällä, isälle* = atyának, atyához; *isälleni, isälleni* = atyának-om, atyához-om. Illyenféle a „habokit” = habjait vagy [e két utóbbi szó betoldás] habjokot, „részökit” = <...> reszeit [!]. A török is szakasztottan így teszen, mint a „luakim” (= lovaim vagy lovaink). At = ló; atlar = lovak, atlarim = lovakim. A nyelvtörténeti jegyzethez egy történelmi járulna; [ez utóbbi szótag betoldás] hozzá: vajjon ezeket a feltetsző alakokat a nyelv a török uralkodás idejében vette-e föl, vagy annak előtte is megvoltak-e már?

A törzs utóhangjának kettőzése (csattan, <retten,> zökken), úgy látszik nekem, nem jelent *kezdést*, hanem *hirtelen egyszeri* mozdulatot, a folytonosságot jelentő *csatog* <reteg> zökög ellenében. Ha *retteg* van *retten* mellett, a kettős *tt* törzsbeli.

Mínthogy ezen munka nem-nyelvészek számára is lesz írva, a homályos jelentésű, különösen a népnyelvből vett példákat jó volna phrasisokkal is

értelmezni. Így p. o. nem értem jól „iszák a német Sack (zsák), eleinte csak iszákos állatot, utóbb *iv*, iszik törzstől származtatva *iszákos-t*, sokat ivót jelent.” ---

A mit írtam, „ad amicas aures írtam”. De üdvözlöm B. uram munkáját, s leszek szószólója.

Jun. 16. N. Barátom uramnak

tisztelő barátja
Hunfalvy Pál.

NB. Csak Pestről fogom elindítani
a csomót, hová jövő kedden megyek vissza.

Közli:
VÉRTES O. AUGUSZTA

Tartalom, jelentés, megértés

A szerző javasolja, hogy a tartalom természete alapján tegyünk különbséget partikuláris és univerzális mondatok között, majd rámutat, hogy a nyelvtudomány egyik mondattípus tartalmát sem vizsgálhatja. Tartalom és jelentés határozott különválasztása ezért elengedhetetlennek látszik. Ebből következik viszont, hogy a mondatok esetében különbséget kell tennünk kétféle megértés között. Végül a jelentésre épülő definíciók egyik gyakori hibájáról esik szó.

1. A szemantikáról írott kézikönyve végén ULLMANN így panaszkodik: „The real trouble is not that structuralists are avoiding semantic criteria in their phonological and morphological studies, but that they seldom venture beyond phonology and morphology. As a result, linguistics tends to become a purely formalistic discipline, a kind of 'pseudo-mathematics' devoid of any humanistic content.”¹ Ennek az aggodalomnak az indíttatására nézzük meg, hogy tartozik-e a nyelvtudományra a tartalom vizsgálata, s ha igen, akkor pontosan milyen tartalmakkal foglalkozik a mi tudományunk.

2. Egy adott nyelvközösségben naponta igen nagy számú nyelvi megnyilatkozás — az egyszerűség kedvéért a továbbiakban mondjuk azt, hogy — nagyszámú m o n d a t hangzik el. E mondatok száma nem végtelen ugyan, de gyakorlatilag megszámlálhatatlan. Mármost e mondatokat a legkülönfélébb szempontok alapján osztályozhatjuk. Jelen esetben mi két nagy csoportra bontjuk a mondatokat a következő módon:

A naponta elhangzó mondatok egy tekintélyes részét olyan mondatok teszik ki, amelyeket nem mindenki mondhat mindenkinek. Ilyenek pl. a csillagászat mondatai, amelyeket csak csillagász mondhat csillagásznak, mert más nem érti meg. De ilyenek az asztalosmesterség mondatai is. Ezeket a mondatokat, tehát a különböző tudományok, mesterségek, testületek (pl. katonaság) stb. mondatait szakmai vagy partikuláris mondatoknak nevezzük.

E partikuláris mondatokkal szemben állnak azok a mondatok, amelyeket mindenki mondhat mindenkinek, pl. a csillagász az asztalosnak, vagy megfordítva. Olyan mondatok tartoznak ide mint *Valószínű esni fog, Éhes vagyok, Jó napot kívánok* stb. Ez utóbbi mondatokat — az előbbiekkal szemben — univerzális mondatoknak nevezzük. Hogy egy adott nyelvközösségben mi tekinthető univerzális és mi partikuláris mondatnak, az sok mindentől függ. A civilizáció mai fokán az a megállapítás, hogy „A föld forog a nap körül”

¹ ULLMANN, S., *The Principles of Semantics*. 1957. 318. l.

univerzális mondatnak tekinthető, noha eredetileg a csillagászat partikuláris mondata volt. Az általános műveltség emelkedése — nyelvészeti szempontból — úgy fejezhető ki, hogy egyre több, korábban partikuláris mondat univerzális mondattá válik.

Nézzük most meg, hogy e kétféle mondatok közül a nyelvtudomány melyeknek a tartalmát vizsgálhatja. Azt hiszem, az nem kétséges, hogy a partikuláris mondatok tartalmának vizsgálata részünkről szóba sem jöhet. Az egyes rész-tudományok vagy mesterségek mondatait tartalmi szempontból csak az illetékes szakemberek értik meg és vizsgálhatják. A csillagászat mondatait csak a csillagászok, stb. Így a mondatok egy tekintélyes része esetében a tartalmi vizsgálatról a nyelvtudománynak eleve le kell mondania.

Maradnak az univerzális mondatok. Ezek tartalmi közismert, mindenki által értett tartalmak. Ezeket éppenséggel a nyelvtudomány is vizsgálhatná, de legalább olyan jögen egy sereg más tudomány is. Miért éppen a nyelvtudomány vizsgálja őket? Ha ennek ellenére belemennénk, hogy a nyelvtudomány az univerzális mondatok tartalmát is vizsgálja, akkor az a fonák helyzet állna elő, hogy bizonyos mondatok tartalmát megvizsgálánk, bizonyos más mondatok tartalmát viszont nem. Ám ez esetben nem mondhatnánk ki minden mondatra érvényes megállapításokat. Nyilvánvaló, hogy a nyelvtudomány tárgya csak olyasmi lehet, amit a) minden mondat esetében meg tud vizsgálni, s amit b) csak a nyelvtudomány tud megvizsgálni. Mivel a partikuláris mondatok tartalmát nem tudja vizsgálni, s az univerzális mondatok tartalmát nemcsak ő tudja vizsgálni, a tartalom vizsgálata egyik mondat-típus esetében sem lehet a nyelvtudomány tárgya.

Most ismét osszuk fel két csoportra a nyelvközösségben elhangzó mondatokat. Az egyik csoportba azok a mondatok tartozzanak, amelyek nem a nyelvről szólnak, a másikba pedig azok, amelyek a nyelvről szólnak. Nyilvánvaló, hogy ez utóbbi mondatok a nyelvtudomány partikuláris mondatai. (Hisz minden tudomány felfogható bizonyos mennyiségű partikuláris mondat összességének.) Mármost felvetődik a kérdés, hogy a nyelvtudományt kitevő partikuláris mondatoknak van-e tartalma. Természetesen és szükségszerűen van. S ezek a tartalmak miben állnak, mire vonatkoznak? Látuk fentebb, hogy a nyelvtudomány nem vizsgálhatja a mondatok tartalmát. Ebből következően a nyelvtudomány mondatainak a tartalma nem lehet a többi mondat tartalma — csak azok formája. A nyelvtudomány tehát csak saját, partikuláris mondatainak a tartalmát vizsgálhatja, saját mondatai viszont abban különböznek gyökeresen a többi partikuláris és univerzális mondattól, hogy tartalmuk a többi mondat formája. Ami tehát a többi mondat esetében forma, az a nyelvtudomány mondatai esetében tartalommá válik. A nyelvtudomány tehát olyan partikuláris mondatokból áll, amelyeknek — s ebben megegyeznek minden mondattal — formája van, de a tartalmuk is forma, más mondatok formája.

Miért nem érdekli a nyelvtudományt e mondatok tartalma? Azért, mert e tartalmak a valóságot tükrözik, természetesen igen eltérő színvonalon és irányban. (Az univerzális mondatok tartalmi köre igen széles, de nem különösebben mély. A partikuláris mondatok tartalma mély, de általában a valóság egy-egy szűkebb aspektusára vonatkozik.) A nyelvtudományt viszont a valóságnak csak egyetlen része érdekli, s ez maga a nyelv. A tartalom nem tartozik a nyelvhez, csak úgy, amint azok az utasok sem tartoznak az autóbushoz, akiket az autóbushoz alkalomadtán szállít.

Az eddigiek alapján azt mondhatjuk tehát, hogy a nyelvtudomány tárgya a nyelvi forma. Ez igaz, de nem a teljes igazság. Hogy miért nem, azt az alábbiakban fogjuk látni.

3. Abban egyet kell értenünk, hogy a tartalom nem része a nyelvnek. Kérdés azonban, hogy ha a mondatok tartalmától eltekintünk, ha a tartalmat kivonjuk belőlük, akkor mi marad vissza? Csak a forma? Ha a mondatokból kivonjuk a tartalmat, akkor nem üres vagy tiszta formák, hanem jelentéssel bíró formák maradnak vissza. Tehát különbséget kell tennünk jelentés és tartalom között. Az egyes jel esetében ezt úgy szoktuk megfogalmazni, hogy a jelviszonynak három tagja van, jel, jelentés és denotátum, azaz a jel tárgya.² Ez a hármasság a mondatok esetében is értelemszerűen megvan. (A mondat esetében kívánatos tartalomról és denotátumról beszélni. Oly módon, hogy a denotátum maga a valóság, a tartalom pedig a valóságra vonatkozó gondolat. S bennünket ez utóbbi érdekel most közvetlenül.) Minden mondatnak van tehát tartalma és jelentése. A kettő nem azonos. A tartalom feltételezi a jelentést, de a jelentés nem a tartalmat. Nézzük ezt kissé részletesebben.

Itt van egy partikuláris mondat: „A háromszög belső szögeinek az összege 180 fok.” Ennek a mondatnak is van jelentése és tartalma. Mármost ha ezt a mondatot egyszerre mondom ki egy iskolázatlan ember meg egy matematikus előtt, akkor a két hallgató a megértésnek bizonyára két különböző szintjéig jut el. A tanulatlan hallgató valószínűleg csak a jelentést érti meg, a matematikus pedig a tartalmat is. A mondat jelentésének megértéséhez elég az illető nyelvet ismerni — a tartalom megértéséhez esetenként egyéb ismeretek is kellenek, nemcsak nyelvek. Az univerzális mondatok — mint láttuk — a valóság köznapi, mindenki tapasztalataiban előforduló vonatkozásairól szólnak. Ezért ezek esetében a jelentés és a tartalom megértése rendszerint együtt jár. A partikuláris mondatok a valóság sajátos, nem mindenki tapasztalataiban adott vonatkozásairól szólnak. E mondatok esetében a tartalom megértéséhez — a jelentés megértésén túl — sajátos szakismeretek szükségesek. Azt mondhatjuk tehát, hogy a partikuláris mondatokból a nem szakember is „kiérti” azok jelentését, de nem a tartalmát. Így értjük azt a megállapításunkat, hogy a tartalom feltételezi a jelentést, pontosabban szólva a tartalom megértése feltételezi a jelentés megértését, de ez fordítva nem áll.

Mindez azt vonja maga után, hogy a nyelvben voltaképpen két különböző megértésről beszélhetünk. Az egyik a jelentés megértése — s valójában csak ez van nyelvi feltételekhez kötve. A másik, a tartalom megértése nem nyelvi feltételekhez kötött.

Abból a tényből, hogy a nyelvben kétféle megértés van, következik az is, hogy meg nem értés is kétféle van. Ha a robogó vonatban azt mondom az útitársamnak, hogy *Nem értem*, lehet, hogy csak nem jól hallottam, s így a jelentéshez nem jutottam el. De ha a diák egy matematikai szabályról mondja azt, hogy *Nem értem*, akkor valószínűleg nem a jelentés megértése körül van a baj, hanem a tartalom megértése körül.

A jelentés és a tartalom — azon túl, hogy a jelentés része a nyelvnek, a tartalom nem — abban különbözik, hogy a jelentés tagolt, a tartalom viszont mint egész jelenik meg. Mert a mondat jelentése az alkotó jelek — morfémák —

² Lásd erre MORRIS, CH., *Foundation of the Theory of Signs*. Chicago, 1955. 102. 1.

jelentéseinek összegéből áll elő.³ Ezért két mondat jelentésének a különbsége, ill. hasonlósága kifejezhető az alkotó morfémák különbségeiben, illetve egyezéseiben. Nézzük a következő mondatokat: *Péter elvesztette a türelmét, Péter elvesztette az állását*. E két mondat jelentésének különbsége megmagyarázható a *türelem* és *állás* morfémák különbségével. Tehát két mondat jelentése esetében elhatárolható az egyező (*Péter elvesztette a —*) és a különböző (*türelem—állás*) rész. Más a helyzet a tartalmuk esetében. Itt már koránt sem mérhető össze olyan világosan az egyezés és a különbség. A tartalom síkján talán csak egyetlen közös pontja van e két mondatnak, az, hogy mindkettő egy Péter nevű személyről szól.

4. Említettük, hogy ha a mondatok tartalmától eltekintünk, akkor nem üres formák maradnak vissza, hanem jelentéssel bíró formák. A jelentést kénytelenek vagyunk feltételezni a forma és a tartalom között, mert nélküle nem lenne megmagyarázható forma és tartalom társulása, kapcsolata, lévén mindkettő egymástól gyökeresen idegen, minden belső összefüggés nélküli. ULLMANN — mint láttuk — felpanaszolta, hogy a strukturalisták nem törődnek a tartalommal. Viszont tudjuk, hogy nemcsak a strukturalisták, de egyáltalán semmiféle nyelvész nem vizsgálhatja a tartalmakat. Valószínűleg ULLMANN is a jelentésre gondolt, csak pontatlanul fogalmazott. Éppen ezért nézzük meg a jelentés problematikájának egyik érdekes aspektusát.

A tradicionális grammatika arra a meggyőződésre épült, hogy egy mondat szerkezetét felismerhetjük annak jelentése alapján. Tehát a jelentés alapján jutunk el a formához. Ebből a felfogásból az is következne, hogy a jelentések szerkezete, tagolódása pontosan egybeesik a formák szerkezetével, tagolódásával, más szóval sem a jelentésnek, sem a formának nincs a másiktól autonóm szerkezete, s a jelentés közvetlenül meghatározza a formát.

A strukturalizmus, elsősorban a nagy BLOOMFIELD iskolája, melynek szerény követője e sorok szerzője is, ezzel a naív meggyőződéssel szemben két aggálynak adott hangot. Az egyik módszertani természetű, s így fogalmazhatjuk meg: Mivel a jelentések tisztán, a formától függetlenül sohasem jelennek meg, mert ellentétben a formával nem fizikaiak, a jelentés vizsgálata szükségképpen csak a formák jelentéstani interpretációja lehet. Ez pedig, mint minden interpretáció, nem mentes a szubjektivizmus veszélyétől. Mindaddig, amíg nem sikerül a jelentést valamilyen módon objektívizálnunk, s így a formális vizsgálat számára megközelíthetővé tennünk, e téren megbízható megállapításokat aligha tehetünk.

A másik megállapítás, amely tudományunkat nem a jelentéssel, hanem annak vizsgálatával szemben szkeptikussá tette, az a felismerés, hogy a jelentések és a formák tagolódása nem egynemű, hanem mindkettő a magáét törvényeit követi.

A strukturalizmus tehát nem a jelentéssel szemben szkeptikus, hanem a jelentés lehetséges vizsgálatával szemben. S meg kell mondanunk, hogy a tradicionális szemantika — amelynek ULLMANN a legigényesebb képviselője — e tekintetben eddig semmi segítséget nem adott. Ezek a szemantikai kézikönyvek ugyanis általában a következő témakörökre szorítkoznak: érintik a nyelvi jel problémáját, majd olyan jelenségeket, mint a homonímia, polisémia

³ Ezt a gondolatot részletesen is kifejtettem. L. „Questions of Meaning”, The Hague, 1963.

stb., s azután bőbeszédűen elsorolják a jelentésváltozások különféle lehetséges osztályozási módjait. Az ilyen szemantika még csak nem is súrolja az igazi problémát, azt, ami a strukturalizmust valóban érdekelné: t. i. a jelentés lehetséges felhasználási módját a nyelvi elemzésben, szerepét a nyelvi szerkezetekben. Az ilyen szemantika ellen, amely alapfogalmakat tárgyal izoláltan, elemi módon, nos az ilyen szemantika ellen — nevezhetnénk statikus szemantikának is — nem hadakozunk, de ennek a nyelvi szerkezet vizsgálatában semmi hasznát nem vesszük.

A hagyományos nyelvtan a jelentés alapján akarta definiálni a nyelvtani kategóriákat. Eközben egész sor nyilvánvaló tautológiával operált. Ezek egyike-másika napjainkig makacsul tartja magát, éppen ezért befejezésképpen erre vessünk egy pillantást. Tudjuk pl., hogy az ige úgy határozta meg, mint „cselekvést, történést jelentő” szókat. Mármost nyilvánvaló, hogy az *ülni* vagy a *futni* nem egyformán cselekvés (talán az *ülni* nem is cselekvés) a *tartalom* síkján. Maradt tehát a jelentések síkja. Igen ám, csakhogy a jelentések síkján már nem a kívülálggal állunk szemben, hanem egy meghatározott nyelv sajátos látásmódjával. S ez esetben a definíció, mely szerint az ige cselekvést jelentő szó, valójában ezt a gondolatot takarja: igének nevezzük egy nyelv azon szavait, amelyek olyasmit jelentenek, amit az illető nyelv cselekvésnek fog fel. De hogy mit fog fel cselekvésnek és mit nem, azt csak onnét tudjuk, hogy ige fejezi-e ki avagy sem.⁴ Ezt a tautológiát még általánosabban is kimutathatjuk:

Tudjuk, hogy a szavak bizonyos osztályai a mondatszerkezetek azonos pozícióiban léphetnek fel. Az ilyen szóosztályokat közönségesen szófajoknak nevezzük. S máris előtünk mered a sokat feszegett kérdés: mi az alapja a szavak azonos szófajhoz való tartozásának? Az egyik gyakori válasz szerint a szófajok voltaképpen jelentéskategóriák. Ennek értelmében a szavak bizonyos csoportjainak a jelentésében — az individuális jelentésen túl — általános, közös mozzanatok is vannak, s állítólag ezek a közös mozzanatok fejeződnek ki az egy szófajhoz való tartozásban. Nos nézzük ezt a gondolatot kicsit közelebbről. Sokan tehát azt állítják, hogy a szavak bizonyos osztályai azért léphetnek fel a mondatszerkezetek azonos pontjain, mert a jelentésükben van valami közös. S mivel tudják bizonyítani, hogy valóban van valami közös a jelentésükben? Azzal, hogy a mondatszerkezetek azonos pontjain léphetnek fel. A tautológia tehát itt is felbukkan. Éppen ezért aligha fogadhatjuk el azt a gondolatot, hogy a szófajok jelentéskategóriák.

Ellentétben a hagyományos nyelvtannal, mely azt hitte, hogy a jelentés alapján ismerjük fel a formát, a strukturalizmus, különösen pedig annak legújabb hajtása, a transzformációs elemzés kimutatta, hogy nem a jelentések alapján értelmezzük a formákat, hanem a formák alapján a jelentéseket. Egy-egy konstrukció jelentése számos esetben attól függ, hogy milyen forma szerint értelmezzük. Általában sok minden, amit korábban a jelentés intuíciójának tartottunk valójában a forma intuíciója.⁵ Nem lehetetlen, hogy ez a helyzet a szófajok esetében is. Talán nem azért lépnek fel egy szóosztály tagjai a mondatszerkezet azonos pontján, mert közös a jelentésük, hanem csak közösnek hisszük a jelentésüket, mert a közös forma ezt sugallja — de mint láttuk, önmagában nem bizonyítja.

⁴ Lásd erre ROBINS, R. H., Noun and Verb in Universal Grammar. *Language* 28: 289—98 (1952).

⁵ Lásd CHOMSKY, N., Syntactic Structures. Mouton Ex. Co. 94 l.

5. Láttuk tehát, hogy a nyelvben a tartalom nemcsak a formával áll szemben, hanem a formával és a jelentéssel. Ez viszont azt jelenti, azt vonja maga után, hogy a forma és a jelentés, minden különbség ellenére, mégis csak megegyezik annyiban, hogy egyformán idegen a tartalomtól, s együtt áll vele szemben. Mivel a jelentés nem azonos sem azzal a valósággal, amiről a mondat szól, sem e valóság gondolati másolatával, azaz a tartalommal, bizonyos értelemben a jelentés is csak forma, valamiféle belső formája annak a tartalomnak, amelynek külső formája a szűkebb értelemben vett nyelvi forma, azaz a hangtest.

ANTAL LÁSZLÓ

Néhány vitatott kérdés a fonéma modern vizsgálatában

I. A nyelv objektivitásának kérdésével szakirodalmunkban számos esetben foglalkoztak. TELEGDY ZSIGMOND (Általános nyelvészet, stilisztika, nyelvjárás történet. Budapest, 1956: 66) és ANTAL LÁSZLÓ (Nyr. 84: 353) gondolatait ismételve azt lehet mondani, hogy a materialista felfogásban a nyelv mint objektív jelenség az elsődleges; az egyéni tudatokban tükröződő „nyelvek” pedig ennek a létező, valóságos kategóriának a szobjektív lenyomatai. A nyelv objektív valóságából adódik az a következtetés, hogy a nyelvi kategóriák is objektívak abban az esetben, ha nyelvészeti interpretálásuk objektív. Ez a helyesnek elismert gondolat azonban a nyelvi kategóriák konkrét meghatározásában számos nehézségbe ütközik. (Pl. a szó, a mondat stb. konkrét meghatározása). Már DE SAUSSURE felhívja a figyelmet arra, hogy „a nyelv különös és meglepő tulajdonságához tartozik, hogy az első pillanatra megkülönböztethetőnek tartható tények nincsenek benne megadva, ugyanakkor azonban nem lehet létezésükben kételkedni, hiszen e tények együttműködése (kölcönhatása) alkotja a nyelvet. Ez a tulajdonság különbözteti meg a nyelvet minden más szemiológiai rendszertől. (SAUSSURE, Cours de linguistique générale. Paris, 1922. 149.)

A fonéma is nyelvi kategória, objektivitása két egymással összefüggő aspektusban észlelhető: fizikai realitás, mely a hang—fonéma közötti összefüggés eszközfonetikai vizsgálatán keresztül közelíthető meg, és pszichikai realitás, mely a megkülönböztető funkción keresztül észlelhető és vizsgálható.

Magától értetődő, hogy mindegyik fonológiai irányzatra jellemző, hogyan határozta meg a fonémát és a fonéma—hang közötti összefüggést. A fonéma meghatározása többek között azt is jelenti, hogy meghatározottnak kell lennie annak az alapkérdésnek, hogy mi is az azonos, illetve különböző egység. A kérdés még ma is problematikus volta HALLE egy mondatával illusztrálható, aki 1959-ben megjelent könyvében ezt írja: „... még ma sincs válasz arra a kérdésre, mi is értendő azon, hogy két hang azonos.” (The sound pattern of Russian. s-Gravenhage, 1959. orosz ford. Novoje v lingviztyike II. 1962. 304.)

Különböző fonológiai koncepciók meghatározásainak lényegét JAKOBSON öt nézetben sűríti össze:

1. Pszichológiai szempont, mely szerint a fonéma a beszélő szándékában létezik, s mint ilyen szemben áll a konkrétan kiejtett hanggal. A fonéma pszichofonetikai jelenség, míg a konkrét hang fizikofonetikai tény. A konkrétan elhangzott hang tehát a pszichikai szándék ekvivalense. Az eltérés a fonéma és a hang között a szándék relaizálásakor jön létre.

2. A fonéma a kód egysége, míg a konkrét hangok a közlés (message) egységei.

3. A fonéma egyes hangok egész osztálya, mely közös, azonos fonetikai sajátosságokat tartalmaz.

4. A fonéma fikció, absztrakt konstruktum, mely nem realizálódik feltétlenül akusztikai-artikulatorikus síkon. A fonéma tehát tudományos absztrakció — konstruktum. (Cikkemben később erről még részletesen szó lesz.)

5. A fonológia (épp úgy mint az egész lingvisztika) a nyelv algebraja, melynek tárgya az elvontan kijelölt egységek tiszta relációja, függetlenül az egységek konkrét reális fizikai valóságától.

Jakobson mindezeket a nézeteket külső meghatározásoknak nevezi („külső” meghatározás azért, JAKOBSON szerint, mert a fonémát elkülöníti a konkrétan kiejtett hangoktól). Ezekkel állítja szembe saját koncepcióját, mely szerint a fonémát immanens, belső struktúrájából kiindulva lehet csak objektívan meghatározni: a fonológia és fonetika összefüggésében és különbségében az alapkérdés abban áll, hogyan válaszoljuk meg a fonológiai egység és a konkrét hangjelenség viszonyának kérdését. A fonéma nem konkrét hang, hanem bizonyos megkülönböztető jegyek nyalábjá, melyet a beszélő és a hallgató egyaránt megtanult beszédtevékenysége folyamán artikulálni és apperceptálni. A fonéma immanens meghatározása azt jelenti, hogy a megkülönböztető jegyeket artikulációs és akusztikai aspektusban a konkrét fizikai hangon belül kell kimutatni. (R. JAKOBSON and M. HALLE, *Phonology in relation to phonetics*, orosz ford. *Novoje v lingvisztyike*, II. Moszkva, 1962. 238—44.)

Megemlítésre méltó itt JAKOBSONnak egyik felszólalása, melyben hangsúlyozza, hogy az a tény, hogy a fonéma a megkülönböztető jegyek nyalábjá, megdöntik SAUSSURE-nek azt az alapelvét, hogy minden nyelvi egység lineáris. A fonéma tudniillik ezek szerint kétdimenzionális nyelvi egység. (*Zeichen und System der Sprache* II. Band. 1962. 52.) A jelölő, signifiant síkján JAKOBSON érvelése, véleményem szerint, meggyőző.

JAKOBSON dichotomikus elméletében a megkülönböztető (differenciális) vagy releváns jegyek bináris oppozícióba állíthatók. A bináris oppozíciók száma minden nyelvben véges. Az eddig végzett konkrét nyelvi fonológiai kutatások 12 bináris oppozíciót mutattak ki, melyek azonban nincsenek mind jelen egy-egy konkrét nyelvben, mégpedig azért, mert bizonyos bináris oppozíciók különböző nyelvekben komplementáris, vagyis egymást kiegészítő distribúcióban állanak. (R. JAKOBSON, M. FANT, M. HALLE, *Preliminaries to speech analysis*, orosz ford. *Novoje v lingvisztyike* II. 210—212.)

JAKOBSON szerint a megkülönböztető jegyek bináris szembeállása a nyelvi struktúra immanens tulajdonságának következménye. Szerinte a nyelvben általában a megkülönböztető jegyek (az *a—o—u* típusúak kivételével) dichotomikus szerkezetűek, vagyis bináris oppozícióba állíthatók. (JAKOBSON, HALLE, *Phonology in relation . . .* orosz ford. N. L. 273—4.)

JAKOBSON dichotomikus elméletének konkrét alkalmazása során arra a következtetésre jutottak egyes nyelvészek, hogy a bináris szembenállás csupán hipotetikus posztulátum, melynek egyedüli célja, hogy a hangok reális fizikai tulajdonságából kiindulva a leggazdaságosabban és legegyszerűbben lehessen leírni a nyelv hangjai közötti viszonyt. Így a megkülönböztető jegyek bináris szembenállása nem fonetikai síkon, hanem fonológiai síkon értendő. (Kibrik, *K voproszu o metogye opregyelenyija . . . Voproszi Jazikoznanyija* 1962/5, 81,

Ivanov V. V. Tyeorija fonologiceszkih razlicityelnih priznakov. Novoje v lingvisztyike II. Moszkva 1962. 1967.) Így például KIBRIK hangsúlyozza, hogy csak a konkrét hangnak van meghatározott fizikai paramétere, míg a megkülönböztető jegy akusztikai tartalma viszonylagos. Ez azért van, mert a megkülönböztető jegy csak a konkrét hangok egymáshoz való viszonyát fejezi ki, a viszony pedig a konkrét nyelveken belül más és más. Ezért relatív a megkülönböztető jegyek akusztikai paramétere, s általános nyelvészeti szemszögből nézve a megkülönböztető jegy konkrét akusztikai tartalmáról alig lehet beszélni (KIBRIK, i. m. 82). Éppen úgy, ahogy a meleg melegebb (vagy nem meleg) meghatározás fizikai tartalma viszonylagos és attól függ, hogy milyen objektumokat hasonlítunk össze egymással, a megkülönböztető jegyek fizikai tartalma is konkrétan akusztikailag csak adott nyelven belül határozható meg. KIBRIKkel egyetértésben úgy összegezném, hogy a megkülönböztető jegy fonológiai és nem akusztikai fogalom, bár akusztikai interpretálása elengedhetetlenül szükséges.

2. Mint ismeretes, az információelmélet nyelvészeti alkalmazása a fonológiában érte el eddig a legtöbb eredményt.

Az információelmélet szempontjából a nyelv kódrendszer. JAKOBSON szerint, leegyszerűsítve, a nyelv kódrendszerében fonológiai síkon a következő jegyek (features) különböztethetők meg: a) megkülönböztető (differenciális) vagy releváns jegyek, melyek kétdimenzionálisan, nyalábba kötve alkotják a minimális lineáris fonológiai egységeket, a fonémákat. A fonémák közvetlenül nincsenek kapcsolatban a kódolás objektumaival: nincs jelentésük; b) konfiguratív (configuratív) jegyek, melyek funkciója a kiemelés (hangsúly) vagy a szétválasztás (határjelzés); (például a magyarban *Szabad Sajtó útja* és *szabadság; különjrat* és *vonja* stb. stb., hangtestek eltérő kiejtése); c) ekszpresszív (expressive) jegyek, melyek a beszélő emocionális hangulatát fejezik ki.

JAKOBSON szerint a megkülönböztető jegyek egyaránt kimutathatók a) akusztikai síkon (pl. spektrogramf segítségével), b) az artikulációban (pl. röntgenfilm segítségével) és c) az emberi appericiálásban. (JAKOBSON, HALLE, Phonology . . . orosz ford. N. L. 258—59.) Az összefüggés azonban a három sík között sokkal bonyolultabbnak bizonyult a további kutatások során, mint ahogy ezt eleinte feltételezték. Így például a legtöbb esetben nehezen határozható meg, hogy az akusztikai síkon (spektrogrammon) észlelhető mozzanat tulajdonképpen külön-külön melyik megkülönböztető jegy fizikai paramétere. DUKELSZKIJ, Principi szegmentacii recsevogo potoka, Moszkva, 1962. 3).

Azonkívül: a megkülönböztető jegyekkel együtt funkcionálnak a terjengős (redundans) jegyek. Előfordulhat, hogy a redundans jegyek átveszik a megkülönböztető jegyek funkcióját. Így például V. V. IVÁNOV egyik cikkében ezzel a jelenséggel kapcsolatban utal egy általa végzett kísérletre. Az automatikus beszédszintetizáló készülék bizonyos hangsorozatot „mondott”, melyet IVÁNOV úgy fogott fel mint az orosz „h o r o s o” szót. Mint azonban kiderült, a mechanikusan szintetizált szóban az *r* nem volt szintetizálva: a két magánhangzó közötti szünet appericiálódott azonosan az *r*-rel. (Novoje v lingvisztyike II. 154.)

A közlésben tehát a hangok egy része terjengős (redundans).

A hangok (betűk) redundanciája kísérletek sorozatával bizonyítható. Így egy vizsgálat szerint — az angolban a hangok mintegy 55 százaléka terjengős.

(FRY D. B., Communication theory and linguistic Theory. IRB Transaction on Information Theory 1953. 1.) Magyar anyagon hasonló kísérletek hasonló eredményhez vezettek (FÓNAGY IVÁN, A hang és a szó hírértéke a költői nyelvben: NyK. LXII, 76—8).

Ugyanakkor, a terjengős (redundans) elemek megkönnyítik a megkülönböztető jegyek felismerését. Az is ismeretes, hogy a hallottak megértésében segítő szerepet játszik a helyzet (szituáció) is, ahol a közlés elhangzik. Mennél ismertebb, megszokottabb a helyzet, annál könnyebb a hallgató feladata, hogy megértse az elhangzottakat. Ezenkívül, a nyelv hangjainak lineáris (törvényszerű) egymásutáni következése statisztikailag kimutatható és distribúciós szabályokba foglalható. A distribúciós szabályokat az egyén intuitíve számon tartja. Ez az intuitív valószínűségszámítás is fokozza a közlés hírértékének megjósolhatóságát. (Részletesebben erről lásd FÓNAGY IVÁN, Beszéd és valószínűség. Nyr. LXXXIV, 309—20.)

Ebből a rövid és vázlatos felsorolásból is nyilvánvalóvá válik, hogy a beszéd apperceptiálása rendkívül bonyolult folyamat, amely nem fogható fel mechanikusan úgy, mintha az egyén az általa hallottakat egyszerűen fonémáról- fonémára bontva fogná fel.

Bár a fonémák nincsenek kapcsolatban a jelentéssel, bizonyos hangképzetek közvetlenül asszociálódhatnak a jelentéssel. Az egy fonémából álló lexikai vagy grammatikai jelentésű morfémák hangtestét lehet példaként felsorolni, mint pl. a magyarban az *é* (övé) ; *k* (szobák) stb., vagy SCSEBBA orosz nyelvré vonatkozó példáit, ahol az olyan hangtestek, mint *i* (*u*) az és kötőszó, az *l* (*л*) a múlt idő (*видел, знал* stb.), az *u* (*у*) a tárgy (*воду, корову* stb.), az *a* (*а*) az alany (*вода, королева* stb.) jelentésével asszociálódnak. (SCSEBBA, Russzkije glasznije v kacsesztvennom i kolicsesztvennom otnosenyii. 1912. 6—7.) A fonéma-elmélet megteremtői, így SCSEBBA is például, éppen ebben látta az alapját annak, hogy az egyénnél kialakul egy öntudatlan mechanizmus, amely bizonyos hangképzeteket önállósít, autonomizál (SCSEBBA, i. m. uo.). Az egyén a beszédtevékenység elsajátítása következtében arra a képességre tesz szert, hogy intuitíve a beszédet egységekre bontsa. Ebből az intuitív szegmentálásból indultak ki mindazok a „spontán fonológusok” is, akik egy-egy nyelv számára ábécét teremtettek. Adott esetben okvetlenül meg kell jegyezni, hogy a spontán intuitív nyelvi szegmentálás (amelyet például az ábécék létezése, létrehozása feltétlenül bizonyít) kudarcot vallott, amikor a szintetizáló-analizáló gép számára programozni kellett egy-egy nyelv alapegységeit (hangtani síkon).

Így például DUKELSZKIJ fent említett munkájában hangsúlyozza, hogy a beszédfolyamat automatikus szegmentálásánál nem vált be az a feltevés, hogy beszédfolyamat egységét lingvisztikai kritériumokból kiindulva kell meghatározni, az egységek pedig annak az alapján identifíálhatók, hogy közös akusztikai paraméterek vannak (3 lap). (DUKELSZKIJ munkájáról az ismeretéseim az ALH.-ban jelenik meg.) Bár más vonatkozásban, de ugyanerről ír IVANOV, amikor megjegyzi, hogy JAKOBSON dichotomikus elméletének kivételével eddig az összes fonológiai irányzatok, részben még a glosszematika is, a beszédaktus fonológiai tagolásában az emberi intuícóra támaszkodtak. Tudniillik, ha áll az a tétel, hogy az ember intuitíve azonosítani tud bizonyos hangokat (mint azonosokat, illetve egymástól eltérőket), akkor az azonos, illetve különböző egységek rendszerbe foglalása kisebb vagy nagyobb következetességgel már megoldható probléma. Ez a posztulátum azonban lénye-

gében véve azt jelenti, hogy a fonológiai elemzés eredménye (az egység) előre adva van az egyén nyelvi intuíciójában, s a fonológus feladata mindössze abban áll, hogy tudományos szinten fogalmazza meg ezt az intuíciót. Mindaddig, amíg gyakorlati kérdések megoldásáról van szó, mely támaszkodhat erre az intuícióra az ilyen fonológiai szempont megengedhető. (Bár elméleti szempontból ez a tudományos analízis kételyeket vált ki, hiszen a fonológiai elemzés olyan fonetikai adatokból indul ki, melyek kijelöléséhez az elvégzendő fonológiai analízis már elvégzettnek számít. [IVÁNOV, i. m. 144—4].) SAUMJAN egyik munkájában, melyről az alábbiakban lesz szó, részletesen fejtegeti, hogy JAKOBSON dichotomikus elméletében is a fonológiai alapegység (a megkülönböztető jegy) kijelölése az emberi intuícióra támaszkodik. Valóban a nyelv megkülönböztető jegyeinek kijelölése a jakobsoni dichotomikus elmélet alapján is csak akkor lehetséges, ha előre ismert a nyelv fonémaállománya.

3. Rendkívül bonyolult és érdekes probléma, melyre az utóbbi években végzett kutatások keresnek választ, hogy milyen mechanizmus alapján változnak át az egyénnél az akusztikai szignálok megkülönböztető jegyekké.

Talán feleslegesen ismételtek ismert dolgokat, amikor kitérek arra, hogy a nyelvi kódban a kódjel (a nyelvi jegy) kétoldalú (bilaterális) egység. (Más felfogásban a nyelvi jegy unilaterális egység, de az adott cikk keretében erre nem célszerű kitérni.) JAKOBSON szerint az összes szemiotikai rendszerek közül csak a nyelvre jellemző az a sajátosság, hogy a megkülönböztető sík (a nyelv hanganyaga) és a szignifikatív sík (a jelentés) bonyolult hierarchikus mechanizmusa szétválasztódhat. JAKOBSON bizonyos afáziás betegek beszédét vizsgálva állapítja meg, hogy e két sík között, afáziás állapotban, néha konfliktus keletkezik. A két sík összeforrottsága megszűnik és az egész percepció egy síkra redukálódik. Ilyenkor előfordulhat vagy az, hogy az egyén felfogja és ismételni tudja az egyes fonémákat, de a belőlük összetett hangtestek értelmét nem fogja fel, vagy pedig csak a szót (szóformát) fogja fel és reprodukálja, de képtelen azok minimális egységeit is appericipiálni és reprodukálni. JAKOBSON megjegyzi, hogy az ilyen szavakkénti appericipiálás jellemző a gyermeknyelvi fejlődés kezdeti szakaszára, vagy pedig egy prelingvális állapotra (JAKOBSON, HALLE, *Fundamentals* . . . 74, 75).

A fonológia tárgya a nyelv megkülönböztető síkja. A megkülönböztető sík működésével kapcsolatban érdekes gondolatokra hivatkoznék. IVÁNOV fent idézett cikkében utal GELFAND és ZETLIN 1961-ben a Leningrádi Matematikai Kongresszuson elhangzott felszólalására. A felszólalásban a szerzők arra a tényre hívják fel a figyelmet, hogy az emberi szem éppúgy mint az emberi fül sokkal pontosabban és finomabban differenciálja, analizálja a fizikai tényeket, mint ahogy erre képes lenne egy technikailag teljesen azonos szerkezetű lencse, illetve kagyló. A szerzők a magyarázatot abban látják, hogy az ember a fizikai tények elemzésekor előbb elsődleges döntésekre jut, majd az elsődleges döntések alapján végleges hipotetikus határozatot fogad el (i. m. 160—61). L. A. CSISZTOVICS kísérletei alapján ugyanerre a következtetésre jut. CSISZTOVICS szerint a beszéd felfogásának modelljében két szakaszt lehet megkülönböztetni: az első szakaszban, melyet gyorsan működő kis terjedelmű operatív emlékezetnek nevez a szerző, az akusztikai szignálokról elsődleges döntések jönnek létre. Ezeknél az elsődleges határozatoknál az artikulációs mozzanatok, melyek részt vennének egy azonos hang képzésében, döntő szerepet játszanak. A második szakaszban az ember az elsődleges határozatok alapján kialakít

bizonyos végső eredmények sorozatát, melyek már nincsenek összefüggésben a hangos beszédsegmentum auditív képzetével. (CSISZTOVICS, ALJAKRINSZKIJ, ABULJAN, Vremennije zagyerski pri povtorenyii szlisimoj recsi. Voproszi psihologii. 1960, 6, 119.)

Nem felesleges adott esetben utalni FODOR ISTVÁN 1961-ben megjelent cikkére, ahol FANTRA hivatkozva határozottan leszögezi, hogy az akusztikai leírás nem pótolhatja a képzés szerinti elemzést, hanem ennek csak fontos kiegészítő részét alkotja.

Tudniillik, ha az akusztikai szignálok appercipiálásában az artikulációs mozzanatok olyan fontos szerepet játszanak, ahogyan ezt CSISZTOVICS kísérletei sorozatával, véleményem szerint, meggyőzően bizonyít, akkor a beszéd-folyamat hanganyagának leírásában valóban fontos egyrészt megkülönböztetni a hallgató és a beszélő szempontját, másrészt, de ezzel összefüggésben elemezni úgy az akusztikai, mind az artikulatorikus tényeket. (FODOR ISTVÁN, A megkülönböztető elemek jelentősége: NyK. LXIII, 139–140 és 158.)

4. A kibernetika által felvetett nyelvészeti problémák a fonológia céljait megváltoztatták. Ezzel összefüggésben a nyelv fonológiai modelljét is másképp kell ábrázolni. Mindeddig, mint ahogy erről már szó volt, a nyelvész az emberi intuíciónak indulhatott ki, illetve arra támaszkodhatott. A gépnek azonban nincs intuíciója, ezért a beszédaktus fonológiai egységekre való bontása, illetve a nyelv fonológiai modelljének kijelölése az eddig megszokott fonológiai módszerekkel nem oldható meg, írja IVANOV (i. m. 157).

IVANOV hangsúlyozza, hogy a megkülönböztető jegyek absztrakt rendszerbe való foglalása lényegében véve lehetséges feladat. Az ilyen absztrakt rendszer megkülönböztető jegyei csak közvetett relációban állanak fizikai megtestesítőikkel (IVANOV, i. m. 171). A szerző ezen a helyen CHOMSKYRA utal, aki először fogalmazta meg ezt a gondolatot JAKOBSON és HALLE *Fundamentals . . .* című könyvéről írt recenziójában. (*International Journal of American Linguistics*, vol. 23, No. 3. July 1957. p. 239.)

L. A. CSISZTOVICS hipotetikus modellje a hangos beszéd felfogásáról is, mint ahogy erről fent szó volt, tulajdonképpen azt a gondolatot hangsúlyozza — amely, véleményem szerint, alapvetően fontos állítás —, hogy az ember a hangos beszéd appercipiálásakor az akusztikai tényeket közvetlenül nem mint fonémákat (vagy megkülönböztető jegyeket) fogja fel, hanem az akusztikai szignálokról az artikulációs mozzanatokra támaszkodva előbb elsődleges döntéseket alkot. A továbbiakban az egyén a felhalmozott elsődleges döntések sorozata alapján végleges döntésekre jut, melyekben azonban már akusztikai tények nem szerepelnek.

SAUMJAN 1962-ben kiadott „Az elméleti fonológia problémái” című munkájában (Sz. K. SAUMJAN, *Problemi tyeoretjicseszkj fonologii*, Moszkva, 1962) kísérletezik azzal, hogy elméletileg megalapozza az absztrakt fonológiai egységek modellezését. (Először 1960-ban a *Voproszi Jazikoznanyija* 5., valamint a *Voproszi Filozofii* 1960/9. számában fogalmazta meg a szerző alap-gondolatait.) A szerző abból indul ki, hogy a nyelvi hang természete kettős: egyrészt akusztikai és artikulatorikus tény, másrészt nyelvi-szemiotikai viszonylagos egység. A nyelvi hang e két oldalának vizsgálata eredményeiben nem fed egymást. (Példának fel lehet hozni a magyar $n-\eta$ viszonyát, mely nálunk egy fonéma változata, míg az angolban ugyanez az akusztikai-artikulatorikus tény két fonémának a megtestesítője.) SAUMJAN

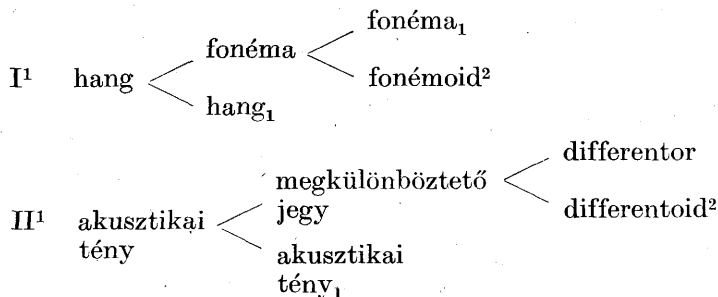
az eddigi fonológiai koncepciók alapvető hiányosságát abban látja, hogy nem veszik figyelembe a nyelvi hang természetének fent említett kettősségét. A fonéma eddigi meghatározásai egymást kizáró, egymásnak ellentmondó téziseken alapulnak. Az egyik tézis, hogy a fonéma a jelölők (signifiant) megkülönböztetésére szolgáló egység, s mint ilyen, SAUMJAN szerint, nincs feltétlenül a fizikai anyaghoz (hanganyaghoz) kötve, a másik tézis, hogy a fonémák akusztikai elemek. Az ellentmondást (antinomiát) SAUMJAN szerint úgy lehet kiküszöbölni, hogy a fonológiában, éppúgy mint pl. a fizikában logikailag különbséget kell tenni a megfigyelés (a konkrétan észlelhető tények) síkja és a konstruktumok síkja között. A megfigyelés síkjához az olyan elementáris fogalmak tartoznak pl. mint „*fehér, nehéz, rugalmas, rugalmasabb* stb., a konstruktumok síkjához pedig az olyanok, melyeket közvetlenül érzékelni nem lehet, pl. *elektron, proton, gen* stb. A konstruktumok az elementáris fogalmakon keresztül közelíthetők meg (SAUMJAN, Dvuhstupencsataja tyeorija fonemi i differenciálnih elementov. Voproszi Jazikoznanyija. 1960/5. 18.)

SAUMJAN hangsúlyozza, hogy a konkrét nyelv hangjainak azt a tulajdonságát, hogy azok fonémák, nem lehet közvetlenül úgy észlelni, mint a hangok fizikai tulajdonságát. A fonémák nincsenek egy bizonyos nyelvben közvetlenül, érzékelhető módon adva (i. m. 20). (Nem felesleges itt újból L. A. CSISZTOVICs hipotetikus modelljére utalni.)

Mindezt a fonológiában is meg kell különböztetni a tudományos absztrakciónak két síkját: 1. a megfigyelés és 2. a konstruktumok síkját. A hang és a fonéma a tudományos absztrakciónak alapvetően más síkjához tartozik. Így tehát Saumjan szerint a fonéma és a megkülönböztető jegy *k o n s t r u k t u m* (i. m. 1960. 20).

A fonémák és a megkülönböztető jegyek közötti viszony felismerése a nyelv fizikai anyagának elemzésén keresztül érhető el — írja SAUMJAN. A fonológiában, mint általában a strukturális nyelvészetben, a forma és az anyag (szubsztancia) problémájának megoldása tulajdonképpen a megfigyelés és a konstruktumok síkjának egymáshoz való viszonyának, megfelelésének (szootnosenyije) feltárását jelenti. Ezért a fonológus nem küszöbölheti ki vizsgálatából a fizikai anyagot, hanem következetesen el kell határolnia az absztrakció e két síkját és rögzítenie kell az átmenetet, a megfelelést a fizikai anyagtól (a hangtól) a konstruktumig (a fonémáig és a megkülönböztető jegyekig). (i. m. 33.)

SAUMJAN utal arra, hogy éppen úgy, ahogy a fizika fejlődésével az alapfogalmak differenciálódtak, kettéágazódtak, a fonológiában is differenciálódtak az alapvető fogalmak. A szerző ezt a következő ábrával illusztrálja (Problemi tyeoreticeszkoj fonologii. 88):

SAUMJAN munkájában hangsúlyozza, hogy az elméleti fonológia nem azonos az általános fonológiával. Az előbbi a fonológiai tények természetét vizsgálja és e célból hipotetikus-deduktív módszerrel sajátos konceptuális apparátust hoz létre, míg az általános fonológia a konkrét fonológiai rendszerek tipologizálásával foglalkozik. Az elméleti fonológiában a konstruktumok síkja ugyanazt jelenti, amit a kibernetikában a „fekete doboz”: vagyis, közvetlenül nem észlelhető rendszert, amely azonban a közvetlenül észlelhető adatok elemzésén keresztül megközelíthető, megismerhető (i. m. 1962. 5.)

SAUMJAN koncepciójának helytállóságát csak a kibernetika által felvetett nyelvészeti problémák gyakorlati megoldása igazolhatja, de munkája gondos áttanulmányozása a nyelvészek számára feltétlenül hasznos és szükséges.

Saumjan kétfokú fonológiai-elmélete, amely szerint a fonéma, illetve a megkülönböztető jegy konstruktum és közvetett viszonyban áll a fizikai tényekkel — a fonémának ez a „külső” meghatározása —, véleményem szerint, előbbre juttatja a problémát a fonéma objektivitása körül. A fonéma, illetve a megkülönböztető jegy mint konstruktum szintén objektív realitás, csupán bonyolultabb visszatükröződése az objektív valóságnak, mint ahogy ezt a „belső” immanens meghatározás szerzői feltárták.

*

Cikkemben igyekeztem röviden felvázolni néhány vitatott kérdést, amely a modern fonológiában tulajdonképpen a fonéma objektivitásának és meghatározásának a problémája körül összpontosul.

SZÁNTÓ ÉVA

¹ A hang, fonéma, akusztikai tény, nem azonos a hanggal, illetve fonémával stb., mert már differenciáltabb természetű fogalom, ezért különbözteti meg őket Saumjan külön jellel (1).

² A fonémoid és a differentoid a megfigyelés síkjához tartozik, míg a fonéma és differentor a konstruktumok síkjához.

Lauri Kettunen
1885 – 1963

1963. február 26-án elhunyt Lauri Kettunen, a helsinki egyetem nyugalmazott professzora, a balti-finn nyelvek nagyérdemű kutatója. Személyében olyan fáradhatatlan és termékeny kutatót vesztett el a finn nyelvtudomány, amilyent Suomi határain túl sem sokat ismer a nyelvtudomány története.

Tudományos érdemeket Kettunen oly fiatalon szerzett, hogy ezek őt már 29 éves korában az egyetemi oktatók sorába emelték. 1914-ben a helsinki egyetemen nevezték ki a finn nyelv docensévé, 1919-ben pedig a tartui egyetem hívta meg a balti-finn nyelvek professzorának. 1925-ben visszatérve hazájába, 1929-ig a finn filológia segédprofesszoraként működött a helsinki egyetemen, majd pedig — 1929-től — a balti-finn nyelvek rendkívüli tanáraként folytatta munkáját. Tanszékét 1938-ban az észti nyelv és közeli rokon nyelvei tanszékévé alakították át, s 1939-től kezdve Kettunen ezen tanszék vezetőjeként végezte oktatói munkáját egészen nyugalomba vonulásáig.

Kettunen tudományos munkássága nem terjed túl számottevő mértékben a balti-finn nyelvek körén, ezen belül viszont sok tekintetben úttörő jellegű. Amíg működésének megkezdése előtt nem egy balti-finn nyelvről csak alig-alig voltak ismereteink, addig ma — jelentékeny részben Kettunen munkájának eredményeképpen — valamennyi kis balti-finn nyelv köréből nagy mennyiségű szövegmutatvány, részletes hangtan és terjedelmes szótár, vagy legalábbis feldolgozás alatt álló szótári anyag áll a kutatás rendelkezésére. Ahhoz, hogy a balti-finn nyelvek megismerésének a lehetőségeiben ilyen gyökeresen új helyzet álljon elő, a tanulmányutak egész sorára, a gyűjtő munka végzője részéről pedig rendkívüli vállalkozó szellemre, fáradhatatlanságra, lankadatlan lelkesedésre, gazdag élettapasztalatokra és alapos emberismeretre volt szükség. Kettunen fiatal korától késő öregségéig vállalta a fáradságos és nemegyszer nélkülözéssel is járó helyszíni tanulmányutakat, s hogy azok a jelzett eredménnyel jártak, azt annak tulajdoníthatjuk, hogy ő birtokában volt mindazon kutatói és emberi tulajdonságoknak, amelyek útja sikerének feltételei voltak. A jellemzésére annak, hogy az eredmények eléréséhez mennyi utazásra, illetőleg milyen kitartó munkára volt szükség, csak két számot említek: Kettunen 1920-tól 1937-ig csupán a kis liv néphez nem kevesebb, mint 11 alkalommal tett tanulmányutat, a Közép-Svédországban lakó ún. erdei finnekhöz pedig nyolc alkalommal látogatott el. A vepsze-, vót- és livföldi tanulmányutak, valamint az észti nyelvi kutatások eredményeiből itt csupán néhány címet sorolhatok fel: Lautgeschichtliche Untersuchung über den Kodaferschen Dialekt, Viron (a későbbi kiadásokban: Eestin) kielen äännehistoria, Lõunavepsa häälik-ajalugu, Vatjan kielen äännehistoria, Livi-

sches Wörterbuch, Vepsän murteiden lauseopillinen tutkimus, Suomen lähi-sukukielten luonteenomaiset piirteet, Etymologische Untersuchung über estnische Ortsnamen. Az észtl nyelv megismerése szempontjából új korszakot jelentettek Kettunen finnül írt észtl nyelvkönyvei, valamint észtl—finn szótárai is.

A kis balti-finn nyelveken kívül sokat foglalkozott Kettunen anyanyelve nyelvjárásaival s ezek problémáival is. E téren legnagyobb szabású alkotása a Suomen murteet I—III, melynek harmadik kötete a finn nyelv nyelvjárás atlaszát foglalja magában. A nyelvhelyesség kérdései iránti érdeklődésének termékei „Hyvää vapaata suomea” (1949) és „Suomen kielen ohjesanastoa” című kézikönyvei. Írt iskolai leíró nyelvtanokat is.

A nyelvtudomány területei közül Kettunent főleg a hangtan és az etimológia érdekelte. Hangtani dolgozatai közül a finnugor nyelvtudomány központi kérdéseit is közelről érintik azok, amelyeket a fokváltakozás és a magánhangzóharmónia kérdéseiről írt. Kettunen tagadta mind a fokváltakozás, mind pedig a magánhangzóharmónia finnugor alapnyelvi eredetét, s ismételten rámutatott mind az előbbi elmélet fogyatékosságaira, mind pedig az utóbbi tanítás nehézségeire. Ilyen tartalmú cikkei közül emlékezzünk a következőkre: Astevaihtelusta länsisuomalaisissa kielissä (Vir. 1919), Liiallisia astevaihtelutapauksia (Vir. 1920), Eräitä erimielisyyksiä tieteenme kysymyksissä I—VII (Vir. 1925), Klusiilien heikon asteen merkintä (Vir. 1928), Suomen ts:n astevaihtelu (SUS.Toim. LVII.), Über einen „südestnischen Beitrag zur Stufenwechseltheorie” und über die Theorie selbst (SUS.Toim. LXVII.), Gab es Stufenwechsel im Urfinnischen? (NyK. L.), Vepsän vokaalisoinnun iästä (Vir. 1935.), Onko vepsässä ollut astevaihtelua? (Vir. 1938.), Astevaihtelun salaisuus (Vir. 1949.), Selvitystä astevaihteluun (Vir. 1951.). Pusztán egy-két balti-finn nyelvre korlátozódo észzrevételeivel Kettunennak nem sikerült a magánhangzóharmónia ősiségéről széles körben vallott meggyőződést megingatnia, az „uráli fokváltakozás” tanítása ellen felsorakoztatott érvei azonban nagy figyelmet keltek, s ezeknek jelentős részük van abban, hogy az uráli nyelvek kutatóinak többsége ma már elveti az uráli alapnyelvi fokváltakozást, s kisebbségük is legfeljebb csak esetleg lehetségesnek, de semmi esetre sem bizonyítottnak tartja.

Noha e megemlékezésem elején azt állapítottam meg, hogy Kettunen tudományos munkássága általában nem terjedt túl a balti-finn nyelvek körén, ez nem jelenti azt, hogy ezt az élő nyelvekkel oly szoros kapcsolatban állott és oly sok helyszíni kutatást végzett tudóst nem foglalkoztatták volna tudományunk elvi kérdései is, s hogy sohasem vont volna le általános következtetéseket saját tapasztalataiból. Állandóan érdekelte például az a kérdés, hogy a hangalaki változásokban milyen mértékben érvényesül szabályosság, s felvetette önmagának a szavak keletkezésének problémáját is. Az előbbi tárgykörbe tartozik „Säännönmukaisuuden puutteesta kielenelämässä” (Vir. 1927.) című, értékes megfigyelésekben gazdag dolgozata, a szavak keletkezése kérdésével pedig a mi folyóiratunk hasábjain (NyK. LX.) foglalkozott.

Kettunen tudós egyénisége lényegesen különbözött honfitársaitól. Amíg az idősebb finn kutató nemzedéket széles körben elterjedt nézet szerint általában elsősorban a tények rögzítésére való törekvés, a hűvös, szinte száraz tárgyilagosság jellemzi, addig Kettunen műveire és cikkeire sok esetben az erős szubjektivitás, a vitatkozó hajlam, az ellentmondási kedv nyomják rá bélyegüket. Noha nemegyszer hangsúlyozza azt, hogy a tudós első feladata a

tények megállapítása, s azok magyarázata akár el is maradhat, ezen elvéhez ritkán maradt hű. Gyakran meglegedett azonban ellenfele nézeteinek pusztá cáfolatával, s újabb magyarázatot legfeljebb ötletként mellékesen vetett oda. Szenvédélyessége nem ritkán még abban is megakadályozta, hogy tudományos ellenfele álláspontját világosan ismertesse; e helyett beérte egy-egy lekicsinylő megjegyzéssel. Nem kétséges, hogy cikkeiben Kettunen általában a tudományos igazság megközelítésének a célja vezérelte, írásainak értéke azonban a jelzett okok miatt mind tudományos, mind didaktikai szempontból többé-kevésbé különböző.

Lauri Kettunen több évet töltött Magyarországon a magyar állam tudós ösztöndíjasaként. Lív szótárának sajtó alá rendezését, valamint vepsze mondattani tanulmányának bizonyos munkálatait legalábbis részben Budapesten végezte el. Magyarországi élményeiről és benyomásairól részletesen számot adott útleírásaiban: Tieteen matkamiehenä (1945), Tieteen matkamiehen uusia elämyksiä (1948) és Matkapakinoita ja muita muistelmia (1960). Magyarországi emlékei magyar tárgyú regény írására is ihlették. Ezt Toivo Hovi álnéven „Tisza tulvii — Ilona, Ilona!” címen jelentette meg. Mind útleírásaiból, mind regényéből az látszik, hogy Kettunen felismerte az ellenforradalmi Magyarország társadalmának korhadtságát, de ugyanakkor nem jutott el kultúránk értékeinek meglátásáig.

Most, a búcsúzás órájában, e sorok írója előtt Lauri Kettunen úgy áll, ahogyan 1933 nyarán Lív földön megismerte: ízig-vérig romantikus, erősen hangulatos, tréfálkozó kedvű emberként, akinek jóakarátát, vendégszeretetét sok Finnországot járt magyarnak volt alkalma tapasztalni. Lauri Kettunen — ez a szüntelenül mozgékony ember, pihenést nem ismerő tudós — meghalt, de az élete végnapjait élő lív és vót nép meg a kihalófélben levő kis vepsze nép nyelve a tudományos irodalomban még sokáig élni fog, s ez nagyrészt Lauri Kettunen érdeme.

LAKÓ GYÖRGY

**Cs. Faludi Ágota
1925—1963**

Hirtelen ment el tőlünk, váratlanul és fiatalon. Még a negyven évet sem élte meg.

1925-ben született Budapesten. Finnugor nyelvészeti képzettségét ZSIRAI MIKLÓSNÁL szerezte. Az ő tanítványa volt, nemcsak névleg hanem munkásságában is. Tanító mesteréhez híven így lett obi-ugrista, szorosabban véve az osztják nyelv kutatója. Első nagyobb dolgozatához is az osztják nyelv köréből választotta témáját: az osztják névszói összetételeket vizsgálta meglehetősen nagy részletességgel (Névszói összetételek az osztjákban. Finnugor értekezések 10. Budapest, 1948. 46 l.). E témához kapcsolódnak első cikkei (Osztják *äpärli-törli* : MNy. XLV/1949: 191—2; Az osztják nyelv történetéhez:

NyK. LII/1950: 208—38; Ikerszótanulmányok: uo. 358—60; Zusammenfassende Zusammensetzungen und metrische Parallelismen im Chantischen: ALH. I/1951—2: 419—34). Ezután szorgalmasan jelennek meg dolgozatai, 1950 és 1955 között a NyK. minden számában találkozunk a nevével. Érdeklődése ez idő tájt az obi-ugor népek ősi műveltsége felé fordul, s e tárgykörből írja legjelentősebb dolgozatait (Vadászattal kapcsolatos mértékegységek az obi-ugor nyelvekben: NyK. LIII/1951—2: 226—31; Obi-ugor nyílnevek: NyK. LV/1953—4: 181—209), melyek számottevő nemzetközi érdeklődést váltottak ki. Kisebbségi sikerrel etimológiai kérdésekkel is foglalkozott (Obi-ugor szómagyarazatok: NyK. LIV/1952—3: 270—7; Egy obi-ugor kutyauszító: uo. 278; *Súly, süllyed*: MNy. L/1954: 455—7; *Gége*: uo. 457—8). Nyelvészeti témakörének kiszélesedésére vall a nyelv és gondolkodás köréből való „Néhány chanti absztraktrumképzőről” (NyK. LV/1953—4: 210—27), a később írt „A chanti infinitivusz hangtanához” (NyK. LVII/1955—6: 134—45) és „A chanti magánhangzó-illeszkedés kérdésehez (Pais-Eml. 607—10), valamint az osztják irodalmi nyelvvel kapcsolatos „Chanti nemzeti nyelvű kiadványok” (NyK. LIV/1952—3: 299—304) dolgozata. Figyelmet szentelt a hagyomány ápolásának is, két cikkében is megemlékezett az obi-ugor nyelvek több régi kutatójáról (Egy finn kutató az osztjákoknál a századfordulón: Nyr. LXXIII/1949: 145—8; Magyar kutatók a Szovjetunió finnugor nyelvű népeinél: Nyr. LXXVII/1953: 323—7). E termékeny jellegű munkásság 1955-ben sajnálatos körülmények között abbamaradt. Cs. FALUDI ÁGOTA neve ezután már csak egy a finnugor népeket ismertető népszerűsítő kiadványon, egy Kalevala kiadás előszavában és a Magyar Rádió „Látogatás rokonnépek között” című előadássorozatának szerzői között bukkan elő. Alkotó tevékenysége végleg mégis 1963-ban szakadt meg, amikor is halálával, a tudomány kárára, Cs. FALUDI ÁGOTA igen hasznos, a nyelvészet és a néprajz sok érdekességet és tanulságot magába rejtő határterületén végzett munkássága örökre torzóban maradt.

GULYA JÁNOS

Matematikai és alkalmazott nyelvészet a Szovjetunióban

Csak négy év telt el azóta, hogy e folyóirat hasábjain első ízben szóltunk részletesebben a szovjet nyelvtudomány új irányzatairól (NyK. LXI, 392—410). Az e téren is tapasztalt fejlődés a rövid idő alatt oly nagy volt, hogy most újból érdemes, immár csak a mai állapotot áttekinteni: az egyes moszkvai centrumok tevékenységét (1.), a legutóbbi fontosabb moszkvai eseményeket a vázolt témakörben (2.), a leningrádiak munkásságát (3.), valamint — példaképpen a „vidékre” — a kieviekét (4.).

1. A kezdeti állapothoz képest az elmúlt időszak alatt a munkák súlypontja az egyes akadémiai intézményekbe tevődött át.

Közöttük az egyetlen hagyományos centrum a REFORMATSZKIJ vezette Strukturális és alkalmazott nyelvészeti osztály a Nyelvtudományi Intézetben. Megnövekedett munkatársi gárdával továbbra is elmélyülten foglalkoznak itt

a gépi fordítás egyes kérdéseivel (MELCSUK és IORDANSZKAJA¹), a nyelvstatisztikával (FRUMKINA), egyes olyan gyakorlati kérdésekkel, mint a transzkripció,² egyes szakterületek — köztük a nyelvészet — terminológiája stb. Maga REFORMATSKIJ professzor, azon kívül, hogy ezt a szerteágazó munkát irányítja, mindig talál időt arra, hogy aspiránsa mellett minden érdeklődőnek is állandóan tanácsokat adjon; legutóbbi publikációi fonémaelméletét fejlesztik tovább és ennek alkalmazására vetnek fényt.³

Néhány lépésre ettől az intézménytől áll az Orosz nyelvi intézet öreg épülete, ahol 1960 óta SAUMJAN vezetésével külön osztály foglalkozik az orosz nyelv strukturális leírásával. A külföldön is jól ismert osztályvezető (aki egyébként két másik társával a szovjet nyelvészeket képviselte a IX. Nemzetközi nyelvészeti kongresszuson) nem szándékozik azonnal az orosz nyelv kész strukturális grammatikájával, vagy akár annak egyes végleges kidolgozott fejezeteivel is előállni. Az osztály dolgozói, mint ő maga is, csupán részlettanulmányokat, módszertani előtanulmányokat kívánnak egyelőre folytatni, hogy ezek alapján egy későbbi időpontban lehessen, természetesen ugyancsak kollektív erőfeszítések árán, megírni az orosz nyelv modern követelményeknek megfelelő leíró nyelvtanát. Hogy ezek az „előtanulmányok” mennyire érdekesek és értékesek, arról máris egy egész, több száz oldalas cikkgyűjtemény tanúskodik; pedig ez a gyűjtemény csak első kötetnek tekintendő egy egész hasonló jellegű sorozathoz.⁴ SAUMJAN ifjú munkatársai közül kiemelkedik itt JU. D. APRESZJAN, aki 1960 végéig terjedő bibliográfiánkban szinte csak egy, jöllehet akkor is feltűnést keltett ULLMAN-recenzióval szerepelt; azóta eredeti, komoly formális logikai megalapozottságú transzformációs-grammatikai elképzelése (melynek részletes ismertetése éppen az említett sorozat sajtó alatt levő második kötetében fog napvilágot látni) komoly súlyt biztosít neki kollégái között, mind otthon, mind külföldön.

SAUMJANÉVAL egykorú TOPOROV osztálya, mely a szláv nyelvek strukturális-tipológiai kutatását tartja fő céljának, az Akadémia Szlavisztikai Intézetében. A legtöbb „nagy név” talán éppen ezen az osztályon egyesül (bár az osztály legidősebb munkatársa sincs még egészen negyven éves). A történeti-összehasonlító szlavista és indogermanisztikai kutatásairól ismert, jeles osztályvezetőn kívül itt tevékenykedik IVANOV; ők ketten most éppen egy több kötetes nagy munkán dolgoznak, mely a szemiótika legmodernebb elveit kívánja érvényesíteni egyes igen régi balti-szláv összefüggéseket taglaló kérdés-komplexumokat illetően. De náluknál alig kevésbé ismert a szakértők körében REVZIN, a gépi fordítás és a felsőfokú matematikus-nyelvész képzés egyik szovjet úttörője. Az ő neve különösen a nyelvi modellekről szóló monográfiájának megjelenése után kapott értékes patinát; értesülésünk szerint éppen ezt a munkáját óhajtja 1963 tavaszán doktori értekezéséként meg-

¹ L.: И. А. Мельчук, Два оператора установления соответствия (Для автоматического синтаксического анализа.) М. 1961; Л. Н. Иорданская, Два оператора обработки словосочетаний с «сильным управлением». М. 1961.

² А. В. Суперанская, Заимствование слов и практическая транскрипция. М. 1962.

³ А. А. Реформатский, Обучение произношению и фонология. Научные доклады высшей школы. Филологические науки. 1959; Русский язык для студентов-иностранцев. Сборник методических статей, под ред. А. А. Реформатского (Bevezetés). М. 1961; А. Реформатский, Фонетический минимум при овладении русским произношением нерусскими. Русский язык в национальной школе. 1961. № 4.

⁴ Проблемы структурной лингвистики. АН СССР, Институт русского языка. Ответственный редактор С. К. Шаумян. — М. 1962. — 223 о.

védeni.⁵ És végül — de nem utolsó sorban — itt foglal helyet a szovjet gépi fordítás két egészen fiatal, de már mindenütt jól ismert szakembere: MOLOSNAJA és NYIKOLAJEVA, valamint a nyelvstatisztikai, transzformációs grammatikai és egyéb munkái révén nevéssé vált VOLOCKAJA. Bár még az ő generációjuk, még náluk is fiatalabb A. A. ZALIZNYAK, aki alig egy-két hónapja kezdett el csak publikálni e szűkebb szakmájában (igen jó francia—orosz szótára eddig is közkézen forgott), de e publikációival, egyetemi szakkollégiumával, konferenciákon tartott előadásaival méltán keltett őszinte érdeklődést maga iránt. (ZALIZNYÁKRÓL hadd jegyezzük meg, hogy MELCSUK mellett ő a második „magyar szakértő”, aki nyelvünket jól ismeri és annak érdekes strukturális vonásaira egyetemi előadásaiban gyakran hivatkozik.) Az előzőhöz hasonlóan ez az osztály is külön cikkgyűjtemény-sorozatot indított munkatársai kutatásának publikálására; e sorozatnak már az első kötete is igen gazdag anyagot tartalmaz.⁶ TOPOROV szerkesztésében és társszerzőségével (a többi társszerző: VOLOCKAJA, NYIKOLAJEVA és MOLOSNAJA) egyébként ez az osztály fog (előreláthatólag 1964 folyamán) elsőként egy összefüggő strukturális orosz nyelvtant közrebocsátani. A szerzők mindenesetre nem törekedtek arra, hogy túlságosan forradalmit alkossanak; a megfelelő előmunkálatok híján (melyen SAUMJANÉK is, ők is dolgoznak) ez nyilván nem is lett volna reális célkitűzés.

Ezek után az akadémiai intézmények után kell rögtön megemlítenünk az „új” irányzatok hagyományos fellekvárát, a moszkvai Idegen nyelvi főiskolát, mely továbbra sem vesztett jelentőségéből egy cseppet sem. A fordítás-tanszék vezetőjének, ROZENCVEJGNEK az égisze alatt működik itt egy gépi fordítói laboratórium, számos fiatal, tehetséges munkatárssal. Ez a kollektíva adja ki a Gépi fordítói egyesülés közlönyének utódját, a „Gépi fordítás és alkalmazott nyelvészet” c. folyóiratot (1962. végéig a 7. szám látott napvilágot), jobb technikai kivitelben, mint az első orgánium volt. (Sajnálatos tényként kell azonban megemlítenünk, hogy egyrészt ez a folyóirat is rendszertelenül jelenik meg, másrészt ezt sem lehet külföldre küldeni, mert félig-meddig kéziratként megjelenőnek számít.) Ami pedig munkájuk tartalmi részét illeti, a szemantika formalizálását tűzték ki kollektív célul s e téren már igen érdekes eredményeket értek el.⁷

Az akadémiai intézményekhez hasonló módon nem tudott előretörni (lépés-tartásról, mint az Idegen nyelvi főiskola tette, alig lehet szó, oly kevés volt itt azelőtt is) a moszkvai egyetem. Igaz, hogy bölcsészettudományi karán immár három évfolyamnyi, évfolyamonként 7–10 embert számláló matematikus-nyelvész szakja van (a szakot ZVEGINCEV professzor irányítja, az előadók között ott találjuk KUZNYECOV professzort és — meghívottként — SAUMJANT). Tekintettel a hallgatók számára és az „elsőbbségre”, a moszkvai egyetemet megelőzi az Idegen nyelvi főiskola (ahol e szak irányítója ROZENCVEJG) és a leningrádi egyetem (ahol a moszkvaitól eltérően nem általános nyelvészeket képeznek matematikus profillal, hanem *russzistákat*, akik

⁵ И. И. РЕВЗИН, Модели языка. М. 1962.

⁶ Структурно-типологические исследования. Сборник статей. АН СССР, Институт славяноведения. Ответственный редактор — Т. Н. Молошная. — М. 1962. — 298 о.

⁷ Első részletesebb publikációs tevékenységükről: А. К. Жолковский, Н. Н. ЛЕОНТЬЕВА, Ю. С. МАРТЕМЬЯНОВ: О принципиальном использовании смысла при машинном переводе. — Сб. Машинный перевод, 17–46.

szükség szerint tehát mint orosz tanárok is működhetnek majd: az első végzős évfolyam mind a Főiskolán, mind a leningrádi egyetemen 1963-ban lép munkába). Igen jelentős az a szakszeminárium, amelyet — a VINITI egy vezető munkatársával együtt — KULAGINA tart ennek az egyetemnek a mechanika-matematika szakán, III. éves hallgatók részére, „A gépi fordítás néhány matematikai problémája” címmel. Szakkolégiumok, szakszemináriumok formájában még más előadók is ismertetik itt — mind a természettudományi, mind a bölcsészeti karok hallgatói előtt — e tárgykör legfontosabb problémáit.

2. 1962. november 22-én, bár egyetlen személyhez fűződő, de érdekes esemény tanúi lehettek a moszkvai nyelvészek. Ezen a napon védte meg kandidátusi értekezését az alig 30 esztendő MELCSUK, „Szövegek automatikus elemzése” címmel. A cím különös dolgot takart — a szerzőnek a Szovjetunióban és külföldön eddig megjelent 14 publikációja volt egybegyűjtve s kandidátusi értekezésnek benyújtva. MELCSUK első opponense, a leningrádi HOLODOVICS professzor (szakmunkái nálunk kevésbé ismertek, mert — néhány általános nyelvészeti tanulmányát nem számítva — a japán és a koreai nyelvvel foglalkozik), meg is jegyezte, hogy a benyújtott munka — nem egy munka, de egyrészt igen nagy örömmel kell fogadnunk, hogy egyetlen darabja sem azzal az öncéllal készült, hogy „kandidátusi értekezés” legyen, másrészt — a dolgozatnak minden egyes darabja, még a szinte egyetemi években készült, a francia főnév nemére vonatkozó tanulmány éppúgy, mint a legutóbb, az NDK-ban megjelent néhány oldalas értekezése a „Szisztéma” fogalmáról a nyelvtudományban, külön-külön is bőven megérdemli, hogy érte a szerző a kandidátusi fokozatot elnyerje (HOLODOVICS még hozzátette: csak a kitekért, „vallásos” aspiráns-hit sugallja, hogy egy kandidátusi értekezés nem lehet csupán néhány lapos...). Hasonló lelkes elismeréssel beszélt MELCSUK e „válogatott munkái”-ról a másik két opponens, LJAPUNOV és TOPOROV, valamint — POSZPELOV professzor kivételével — a felszólalók is. A jelenlevőket különösen meghatotta az agg AVANESZOV professzor aktív részvétele a vitában (kétszer is felszólalt), mely egyre inkább arra irányult, hogy hogyan lehetne a kandidátusi fokozat megkerülésével azonnal a doktori címet odaítélni a szerzőnek. (Mint később kiderült: azért volt már eleve három opponens, mert várhatóan látszott egy ilyen igény fellépése.) A kézirat leadásakor még nem kaptunk értesítést a kérdés végleges lezárásáról: tekintettel arra, hogy a matematikus nyelvészeknek a Szovjetunióban is számos ellenfele van, s nem egy igen tekintélyes is (itt különösen SZEREBRENNYIKOV levelező tagra kell gondolnunk, aki azonban a vitán nem vett részt, bár annak az intézetnek az igazgatója, ahol MELCSUK dolgozik) — nagyon valószínű, hogy a nálunk magyar–orosz algoritmusáról ismert szerző egyelőre csak a kandidátusi fokozatot kapja meg. Az a rendkívüli érdeklődés, amely mellett a vita lefolyt (az Orosz Nyelvi Intézet nagy tanácsstermében még a sorok között is álltak, sőt igen sokan a folyosóra szorultak, jöllehet a kandidátusi értekezések vitája a nálunk is megszokott „érdeklődés”, vagyis kevés számú hallgatóság jelenlétében szokott lezajlani), mindenesetre önmagában is érdekes.

November 27. és december 1. között az Idegen nyelvi főiskola „Nyelv és beszéd” címmel össz-szövetségi konferenciát rendezett. A konferencián, mely a rendező intézmény falai között tanácskozott, a Szovjetunió 60 városából, 75 intézményétől több mint 500 küldött vett részt, s csupán előadás

több mint félszáz hangzott el.⁸ A konferencia rendkívül széles alaptermatikája lehetővé tette, hogy előadóként részt vegyenek benne mind a „hagyományos” nyelvészek, mind az „új” irányzatok képviselői (más helyen rámutattunk arra, hogy a Szovjetunióban az előbbieket is eleve a „vérükben” hordozzák SAUSSURE — vö. I. OK. XVIII, 100-101 —, tehát ott a *langue-parole* felosztás is „hagyományos”-nak számít immár néhány évtizede). Így VINOGRADOV akadémikus, aki éppen akkor érkezett vissza Alma-Atából, egy, a szovjet népek irodalmi nyelveinek fejlődését tárgyaló konferenciáról, a kérdést különösen a szép-irodalmi nyelv—irodalmi nyelv kapcsolata szemszögéből közelítette meg. Hozzá hasonló módon GALKINA-FEDORUK professzornő hangsúlyozta a nyelv és beszéd dialektikus egységét, ezen egység szemmeltartásának fontosságát. És másrészt: ANDREJEV egy, a feleségével társszerzőségben elkészült előadás alapján (ez az előadás YNGVE felolvasásában, némi módosításokkal, elhangzott a IX. Nemzetközi nyelvészeti kongresszuson is, melyen az előadó személyesen nem vett részt) ismertette legújabb, arra irányuló kutatásait, melyeknek eredményeképpen, számos beadott szöveg (tehát *parole*-jelenség) alapján a modern számítógépek össze tudják állítani valamely nyelv grammatikáját (tehát *langue*-jának modelljét). E gondolathoz szorosan fűződött ANDREJEV és ZINDER közös előadása (ZINDER professzor felolvasásában) a *langue-parole* fogalmának tisztázásához, melyben többek között ezt mondják: „... a *langue* elsősorban olyan halmazelméleti jellemzők összessége, melyeket a beszédanyag impliciten tartalmaz; ugyanakkor a *parole* mindenekelőtt ugyanezen beszédanyag valószínűségi jellemzőinek összessége” (Tézisek 7). FRUMKINA többek között rámutatott arra, hogy a statisztikai modelleket két fajtára oszthatjuk: az elsőket statisztikailag meghatározzák, milyen mértékben felel meg ez vagy az a nyelvleírás a leírandó tényeknek („külső” statisztika), a másodikok meg a beszéd folyamán érvényesülő valószínűségi törvényszerűségeket írják le („belső” statisztika). PIOTROVSKIJ két munkatársával közösen végzett kutatásai alapján egyebek mellett arról számolt be, hogyan lehet egy „analitikusági állandót” találni, melynek segítségével pontosan meg lehetne mérni, hogy mennyire „analitikus” vagy „szintétikus” ez vagy az a nyelv. — Ennyire szerteágazó témák és különböző nézőpontok mellett természetesen nem lehet azt várni, hogy valamennyire is egységes álláspont alakult volna ki a konferencia végeztével, de a vélemények cseréje hasznosnak bizonyult.

1962. december 19—26. között, a Szlavisztikai Intézet Strukturális-tipológiai osztályának és az Akadémiai Elnökségi Kibernetikai Bizottságnak a rendezésében zajlott le — naponként más-más intézmény helyiségében — a jelrendszerek strukturális tanulmányozására irányuló szimpózium.⁹ Az Akadémia Tanácstermében folyó megnyitó ülés szónoka A. I. BERG akadémikus volt, a szovjet állam egyik vezető személyisége, a korszerű szovjet honvédelem egyik megteremtője, aki rövid, eleven beszédében vázolta azokat a szerteágazó feladatokat, melyeknek megoldása a kommunista társadalom felépítése során a kibernetikának a társadalomtudományokra való alkalmazására vár. És ezt követően, egy álló héten át, mintha SAUSSURE legszebb álmái váltak

⁸ Тезисы докладов Межвузовской конференции на тему „Язык и речь” (27 ноября — 1 декабря). 1-й Московский государственный педагогический институт иностранных языков. М. 1962.

⁹ Симпозиум по структурному изучению знаковых систем. Тезисы докладов. — АН СССР, Институт славяноведения. — М. 1962.

volna valóra: a résztvevők érezhették, hogy egy új tudomány, a szemiótika születésénél bábáskodnak. Az egyes napokat (vagy félnapokat) felölelő szekcióülések megvitatták a természetes nyelvnek mint jelrendszernek, az írásos jelrendszereknek és a dekodolásnak, a nem nyelvi kommunikációs rendszereknek, a mesterséges nyelveknek, a modelláló szemiótikai rendszereknek, a művészetnek mint szemiótikai rendszernek a kérdéseit. Külön szekcióülést szentelt a szimpózium az irodalmi alkotások strukturális és matematikai módszerekkel való tanulmányozásának is. Csupán érzékeltetni lehet az érdekes előadások, viták gazdag anyagát. Így az első napon REFORMATSZKIJ professzor és V. USZPENSZKIJ között tartalmas vita alakult ki egyrészt az utcai forgalmi jelző táblák rendszere, másrészt a betűrendszerek mint jelrendszerek elemeit illetően. Ugyanezen a napon a már említett ZALIZNYAK beszélt a szinkrón leírás során használt egyes operatív fogalmak és a diakrónia kapcsolatáról. Rendkívüli érdeklődést váltott ki T. V. CIVJAN előadása (TOPOROV osztályáról), aki a különféle udvariassági szabályok, az — írott vagy íratlan — „etikett” szemiótikai értékelését adta. Számos előadással szerepelt REVZIN (ezek közül kiemelnénk azt, amelyben a szemantikai modellek felállításának nehézségéről beszélt természetes nyelvek esetén) és különösen IVANOV (egyes abház népi játékok szemiótikai jellemzése; a *ket* — paleoázsiai néptöredék — világmodell; egy költemény ritmikai felépítésének matematikai elemzése stb.). Két előadást képzőművészek tartottak „mesterségük” szemiótikai jellemzéséről; egy másik előadás illusztrációjaként több olyan — tizenhat taktusos — melódia hangzott fel, melynek „szerzője” — az egyik Moszkvában dolgozó Urál számítógép. A „mesterséges nyelvek” problematikája itt már azoknak a kérdéseknek néhány lehetséges megoldása felé is mutatott, amelyek előtt akkor fogunk állni, ha a világmindenség valamely részén fellelhető értelmes lényekkel kell felvennünk a kommunikációs kapcsolatot. De ugyanebben a szekcióban egy rendkívül „földi” előadás is elhangzott: JЕ. V. PADUCSEVA filológus létére matematikusokat ámulatba ejtő pontossággal és következetességgel épített fel egy mesterséges nyelvet, mely a természetes nyelvek összetett mondatainak strukturáját modellálja. Mindezek után a résztvevők nem tudtak nem egyetérteni a zárulást egyik felszólalójával, V. USZPENSZKIJ-jel, aki többek között kifejtette, hogy korunk legfontosabb tudománya minden valószínűség szerint a szemiótika lesz, mint az ember és a gépek közötti érintkezést, a gépek egymás közötti érintkezését tanulmányozó tudomány, az a tudomány, mely hozzásegít az eddig felhalmozott hatalmas ismeretanyag rendezéséhez, ismereteink korszerű rögzítéséhez.

3. A Leningrádi Egyetemnek nemcsak fonetikai tanszékét (a híres SCSEBBA-tanszékét) vezeti L. R. ZINDER professzor, hanem ő irányítja a fontosabb már említett egyetemi matematikus-nyelvész szakot is. Egyik aspiránsa a beszélt nyelvben a szóhatárok objektív felismerésének kiderítésén fáradozik; ezt előmunkálatnak tekintik a „szóbeli bemenet”-hez (vagyis hogy a gépek ne csak írásjeleinket, hanem hangzó beszédünket is megértsék). — A Nyelvtudományi Intézet Leningrádi fiálájában a HOLODOVICS-vezette szektor egy egyetemes szintaxis összeállításán fáradozik — jelenleg a széles értelemben vett „felszólítás” megformálási módjait vizsgálják a legkülönbözőbb rendszerű nyelvekben. — Az Egyetem Számítástechnikai Központja meg, főleg S. JA. FITYIALOV és G. S. CEJTYIN jóvoltából, jelentős eredményeket ért el az angol—orosz és kínai—orosz GF algoritmusok összeállításában, a független orosz szintézis szabályainak létrehozásában.

Leningrádról azért beszélhetünk ilyen röviden, mert ez mégiscsak a második főváros — kutatói ott szerepelnek a moszkvai konferenciákon, publikációik ott jelennek meg — sajtójaik mellett — a moszkvai gyűjteményekben. Így csak utalnunk kell arra is, hogy ANDREJEV fentebb említett munkáit természetesen Leningrádban végzi, mint az ottani filiolé matematikai nyelvészeti osztályának és az egyetem GF laboratóriumának vezetője.

4. A „vidéki”, vagyis a kievi példa szintén azt igazolja, hogy a szovjet nyelvtudományban nagyarányú fellendülés következett be az utóbbi néhány év alatt és ez a fellendülés nem lokalizálódott csupán a két fővárosra. Beszámolónk itt elsősorban az oktatással kapcsolatos reformok ismertetésére irányul.

A kievi egyetemen 1959-ben indult meg a matematikai nyelvész képzés, de ekkor még nem külön szakként. Harmad- és negyedéves hallgatók — bizonyos előadások elhagyásával — egyéni terv szerint kezdtek el foglalkozni a matematikai nyelvészeti kérdéseivel. Elsősorban nyelvészek voltak és nem matematikusok. 1961-ben „strukturális és alkalmazott nyelvészet” címen külön szakot indítottak, ma pedig mint „matematikai nyelvészet” szak szerepel a tanrendben. A képzés ideje 5 1/2 év. Formailag és szervezetileg a Bölcsészettudományi karhoz tartozik, de lényegében a két kar között áll.

A következőkben nézzük meg részletesebben a tantervet.

Matematikai előadások:

I. évfolyam	Algebra			
II. „	Analízis és halmazelmélet			
III. „	Valószínűségszámítás	1 félév	heti 2 óra	
	Statisztika	2 „	„ 4 „	
	Információelmélet	3 „	„ 6 „	
	Matematikai logika, matematikai szemantika	„	4 „	
IV. „	Számítástechnika			
V. „	Számítástechnika		2 „	
	Programozás (csak az első félévben)			
	Gépi fordítás (a IV. évf. 2. félévében és az V. évf. 1. félévében)		heti 4 óra	
	Általános szemiotika és szemasziológia			
		1. félév	heti 6 óra	
		2. „	„ 2 „	

Nyelvészeti előadások:

I. évfolyam	Bevezetés a leíró és strukturális módszerekbe	heti 4 óra
II. „	Bevezetés a leíró és strukturális módszerekbe	heti 4, ill. 2 óra
III. „	Bevezetés a leíró és strukturális módszerekbe	1. félév heti 2 óra
	Matematikai módszerek a nyelvtudományban	heti 2 óra

Nyelvek közül a tanulmányi idő alatt a következőket tanulják:

ukrán	— összesen 376 óra
orosz	— „ 104 „
angol	— az 1—4 évfolyamon; összesen 600 óra
francia	— azaz második idegen nyelv a 2. és 3. évfolyamon és a 4. évf. első félévében 240 óra

lengyel — ill. egy nyugati szláv nyelv az első évfolyamtól kezdve — összesen 138 óra
 latin — I. évf.; a terminológia szempontjából — 104 óra
 ószláv — I. évf.; összesen 68 óra

Speciálkollégiumok:

A technikai irodalom fordításának elmélete	72 óra
A dokumentalisztika alapjai	24 „
Magyar nyelv (ill. egy nem indoeurópai nyelv)	72 „
Az interlingvisztika alapjai	48 „
Összehasonlító szlavisztika	36 „
A kibernetika alapjai	36 „
Kódelmélet	24 „
Nyelvészeti statisztika	72 „

Ezek közül a profilnak megfelelően kötelező a hallgatóknak felvenni előadásokat.

Szemináriumok:

Fonológia	72 óra
Morfémaanalízis	48 „
Nyelvi modellek	72 „
Bevezetés a történeti összehasonlító nyelvészetbe	

Fakultatív előadások:

Az újkor filozófiája
 Az írásbeliség története
 A költői nyelv struktúrája

Jelenleg ezen a szakon évfolyamonként 12 a hallgatók létszáma. Az egyetemi felvételt — más szakokhoz hasonlóan — felvételi vizsga előzi meg. A vizsga anyaga a középiskolában tanult matematika és nyelvészet (ill. orosz és ukrán nyelv). Az újabb tervek szerint a középiskolákban matematikai nyelvészeti köröket, ill. szakköröket akarnak szervezni. Ezek célja részben az egyetemre való előkészítés lenne, részben pedig az, hogy a tanulók megismerkedjenek a matematikai nyelvészet fogalmával.

Az egyetem irányítása alatt áll a Számítástechnikai Központ is, ahol Urál I és Integrál I géppel dolgoznak. Az utóbbiból mindössze kettő van csak a Szovjetunióban. A gép két mérnököt, két technikust és egy mechanikust igényel. A jobb kihasználás érdekében két műszakban dolgoznak, összesen 43-an. A negyedéves hallgatók itt folytatnak szakmai gyakorlatokat. A gép segítségével különféle problémákat, így pl. mérnöki, orvosi, közlekedési, geodéziai, mezőgazdasági stb. oldanak meg. Nyelvészeti vonatkozásúak pl. szókeresés a szótárban, betűszámolás, szóstatisztika stb.

Az egyetem matematikai nyelvészeti laboratóriuma szorosan együttműködik a kibernetikai intézettel is. A laboratóriumban készítik elő, ill. dolgozzák úgy fel a különböző feladatokat, hogy azok a gép számára alkalmasak legyenek.

PAPP FERENC—KLAUSZER JUDIT

Beke Ödön tudományos munkássága*

Rövidítések: *ALH.* Acta Linguistica. — *Anthr.* Anthropos. — *ÁllKözl.* Állattani Közlemények. — *BotKözl.* Botanikai Közlemények. — *Bp.* Budapest. — *DebrSz.* Debreceni Szemle. — *DunSz.* Dunántúli Szemle. — *ErdMúz.* Erdélyi Múzeum. — *Ethn.* Ethnographia. — *FgrFüz.* Finnugor Füzetek. — *FilKözl.* Filológiai Közlöny. — *FUF.* Finnisch-Ugrische Forschungen. — *IF.* Indogermanische Forschungen. — *Irtört.* Irodalomtörténet. — *IrtörtKözl.* Irodalomtörténeti Közlemények. — *JSFOu.* Journal de la Société Finno-Ougrienne. — *KSz.* Keleti Szemle. — *MSFOu.* Mémoires de la Société Finno-Ougrienne. — *MNy.* Magyar Nyelv. — *MNyvj.* Magyar Nyelvjárások. — *NyF.* Nyelvészeti Füzetek. — *I. OK.* A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei. — *NéNy.* Népünk és Nyelvünk. — *Nyr.* Magyar Nyelvőr. — *T.É.K.* Országos Tanáregyesületi Közlöny. — *TermTudKözl.* Természettudományi Közlöny. — *Theut.* Theutonista. — *UngJb.* Ungarische Jahrbücher. — *VasiSz.* Vasi Szemle.

a) Önálló kötetként megjelent munkák

- A pápavidéki nyelvjárás. *NyF.* 17. sz. Bp. 1905.
 A vogul határozók. *NyF.* 25. sz. Bp. 1905.
 Kemenesalja nyelve. *NyF.* 33. sz. Bp. 1906.
 Északi-osztják szójegyzék [A *KSz.* VIII–IX. kötetének melléklete]. Bp. 1907–1908.
 Cseremis nyelvten. *FgrFüz.* 16. sz. Bp. 1911.
 Finnugor határozós szerkezetek. *FgrFüz.* 18. sz. Bp. 1914.
 Tscheremissische Gesänge. *Akademie der Wissenschaften in Wien.* 1929.
 Tscheremissische Texte zur Religion und Volkskunde. *Oslo Ethnografiske Museum.* Bulletin 4. 1931.
 Texte zur Religion der Osttscheremissen. *Verlag der Internationalen Zeitschrift Anthropos.* St. Gabriel — Mödling bei Wien. 1934.
 Tscheremissische Märchen, Sagen und Erzählungen. *MSFOu.* LXXVI. Helsinki, 1938.
 Régi és ritka szavak Dunántúl. *A DunSz. könyvei.* 1941–42.
 Dunántúli tárgy- és eszköznevek. *A DunSz. könyvei.* 1943.
 Szókincs és néphagyomány. *Magyar Tudományos Akadémia.* Értekezések a Nyelv- és Széptudományi Osztály köréből. XXVI. kötet — 8. szám. Budapest. 1948.
 A cseremiszek (marik) népköltészete és szokásai. I. Bp. *Akadémiai Kiadó.* 1951.
 Mari szövegek. I. Bp. *Akadémiai Kiadó.* 1957.
 Mari szövegek. III. Bp. *Akadémiai Kiadó.* 1961.
 Mari szövegek. IV. Bp. *Akadémiai Kiadó.* 1961.

b) Tudományos folyóiratokban megjelent tanulmányok és cikkek

1904. *Ethn.* XV: Pápavidéki babonák.
Nyr. XXXIV: Kertész Manó, A zalavidéki nyelvjárás. (Ism.)
 1906. *Nyr.* XXXV: Győr- és veszprémmegyei adatok.
KSz. VII: Pápay József, Osztják népköltési gyűjtemény. (Ism.)
 1907. *Nyr.* XXXVI: A pápavidéki nyelv. — Ragtalan határozók a vogulban.
T.É.K. Az új helyesírás irodalma. — Kimnach Ödön, A magyar névmások. (Ism.)
 1908. *Beőthy Zsolt Emlékkönyv*: Kazinczy egy Molière-fordítása.
 1909. *Nyr.* XXXVIII: Fokváltakozás a magyarban.
 1910. *NyK.* XXXIX: A magyar tagadó képző.
Nyr. XXXIX: A vogul *-tal* rag eredete. — Még egyszer a vogul *-tal* ragról. — A *-ság, -ség* képző történetéhez. — Szófejtések. (Két cikk.) A *-nott, -nól, -ni* ragról. — *Közel.* — Megfejtetlen névragok. — Szinnyi József, Magyar Nyelv-hasonlítás. Finnisch-ugrische Sprachwissenschaft. (Ism.) — Vikár Béla Kalevalája. (Ism.)

* E bibliográfiát Beke Ödön 80. születésnapja alkalmából közöljük — egyrészt, hogy ezzel is kifejezést adjunk a kiváló kutató iránti tiszteletünknek, másrészt azért, hogy kutatási eredményeinek a felhasználását megkönnyítsük a kortársak és az utókor számára.

A szerkesztő

- Ethn.* XXI: Odysseus cselei a votják népköltésben. — Az óriás megvakításának motívuma a lapp népköltésben.
1911. *NyK.* XL: A *-k* többesjel a lapp nyelvben. — *Tavas*. — Egy homályos lapp ragról.
- Nyr.* XL: A *-vá, -vé* rag történetéhez. — Két elhomályosult igenév. — Adalék a finnugor középfokképzőhöz. — *Igy, úgy, hogy*. — Szófejtések.
1912. *KSz.* XII: A votják locativusragról. — Egy finn—magyar névszóképzőről.
- NyK.* XLI: A votják és zürjén prolativusról. — Az osztják tagadó képzőről. — Egy deverbális névszóképző a cseremiszből.
- Nyr.* XLI: Szófejtések. (Két cikk.) — Összetételegyezések. — *Körül*. — *Szörigő*. — *Nap-levő*. — *Ha és ma*. — *Térdepel*.
1913. *Nyr.* XLII: Összetételegyezések. — Az anyagnevek jelzői használatához. — Egy ősi mondat szerkezet. — *Hajadon*. — *Mi*. — A *köz* szó. — *Szomjú és éhom*. — Többtagú kérdő és vonatkozó mondatok. — A *-va, -ve* és *-ván, -vén* képzőről. — *Csalóköz*. — Az *-ó, -ő* képzős igenévről. — Finnugor szótagar terve. — A melléknévi névmásokról. — *Ia-fia*. — *Holyan*. — *Györffy*.
- NyK.* XLII: A finnugor szóösszetételhez. — *Az*.
- KSz.* XIII: Übereinstimmende Zusammensetzungen. — Über eine wotjakische Konstruktion. — Wichmann, Zur Geschichte der finnisch-ugrischen anlautenden Affrikaten. (Ism.)
- FUF.* XIII: Ein Possessivkompositum in den finnisch-ugrischen Sprachen.
1914. *NyK.* XLIII: Egy finn mondat szerkezetéről.
- KSz.* XIV: Das finnisch-ugrische Indefinitum. — A finnugor **δ* és **δ'* hang történetéhez. — *Ebhal, ebihal, kutyahal*.
- Nyr.* XLIII: *Búfelejő* és társai. — A határozatlan névmás. — A bartelli magyar neve. — *Éh farkas*. — A kuruc balladák. — Névragozásunk történetéhez. — Az osztó számnevekről. — *Vaj*. — *Ajton, Ajtony*. — *Meny és vő*. — *Férjhez megy, férjhez ad*. — *Ia-fia*. — Nyelvtörténeti adatok.
- Irtört.* III: A kuruc balladák. — Mikszáth Kálmán forrásaihoz.
1915. *KSz.* XV: Türkische Einflüsse in der Syntax finnisch-ugrischer Sprachen. — *Kép, képen*. — Simonyi Zsigmond, A jelzők mondatana. (Ism.)
- Nyr.* XLIV: *Sarkantyú*. — Az ablativusi rag eredetéhez. — A *ha* kötőszó használata.
1916. *KSz.* XVI: Egy osztják számnévképzőről.
1917. *NyK.* XLIV: Finnugor mondatnani adalékok. — A cseremiszi sorszámképzőről.
1918. *Nyr.* XLVII: *Szaka és szak*. — A *-képpen, -kép* rag eredete. — Török jövevényszók. — Indulatszók személyraggal.
1919. *JSFOu.* XXX: Über den Dativ-Genetiv in den finnisch-ugrischen Sprachen.
- Nyr.* XLVIII: Szómagyarázatok. — A feltételes mondat eredete.
1920. *NyK.* XLV: Cseremiszi szófejtések.
- Nyr.* XLIX: Névmási határozóink történetéhez. — Paasonen Henrik. — Karjalainen K. F.
1921. *Nyr.* L: *Szinültig, színáltig*.
1924. *Nyr.* LIII: *Sötét*. — *Sivatag*. — *Fészekfentő*.
1925. *Nyr.* LIV: Névragozásunk történetéhez. — A mondatrészek fejlődése. — *Vörhenyő*. — A *-t* műveltető képzőről. — *Gombát mit evett*. — *Vérbe fagyba*.
1926. *Nyr.* LV: *Vérmes*. — *Ide és oda*. — A határozóragok történetéhez. — Az új cseremiszi irodalom. — Képzők és ragok. — A tagadó és műveltető képző eredetéről. — Az elvonásnak egy fajtájáról.
1927. *Nyr.* LVI: A pogány cseremiszek vallása. — *Hamvad, ébred*. — *Kutyafejű tatár*. (A *Magyar Hírlap ifjúsági mellékete* máj. 8-i számában is.) — A kettősszám történetéhez. — *Szeret és nevet*. — *Komócsin*. — *Halyog-mogyoró*. — Ernst Lewy, Tschermisssche Texte. (Ism.) — H. Paasonen, Ostjakisches-Wörterbuch. (Ism.)
- Magyar Hírlap ifjúsági mellékete*, febr. 6.: *Pengő és fillér*.
- Remény*. XIII: Az ember, a természet és a tárgyak lelke. — Primitív népek hite a lélekről. — Az új pénz meg a régi.
1928. *IF.* XLVI: Zur Kasuslehre des Finnischugrischen und Indogermanischen. — Zur Komparativbildung in den finnisch-ugrischen und indogermanischen Sprachen.
- Nyr.* LVII: A *garda* halnév eredete. — *Fenek*. — *Álom*. — *Derhenő és burhonyó*. — Szóegyeztetések. — *Kökényszem* és társai. — *Kenyeres-pajtás*. — Szólásainkhoz. — *Nő, -né*. — *Sőre*. — Tárgyrag elvonása. — *Füle gombja* vagy

- füle gombája?* — Bakarasz. — Esperes. — Füllencs. — Laponyag. — Wiklund Károly Bernát 60 éves.
- 1929.** *Nyr.* LVIII: *Lepke, pille, pillangó.* — Az *-ig* rag történetéhez. — *Superlát.* — *Hókonyán vág.* — *Satrafa.* — *Boglya* és társai. — *Halánték.* — *Innen, onnan, honnan.* — Német író a magyar kiejtésnek a németre való hatásáról. — *Koma.* — *Höle.* — *Hasmánt.* — A *gyűjt, gyűjt*-féle műveltető igeikről. — *Alig.* — *Istálló.* — A *falu* végű helynevek melléknévi alakja. — *Ha én neked volnék.* — *Mál.* — *Dél.* — Nyelvészeti apróságok. — Egy ritka kicsinyítő képzőről. — *Pillány.* — *Sivatag.* — *Falu* és társai. — Családnevek gyűjtése. — *Barna éjjél.* — Eisen, Estnische Mythologie. (Ism.)
- Archiv für slavische Philologie,* Berlin: Zur Lautgeschichte der slavischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache.
- 1930.** *Nyr.* LIX: A Halotti Beszéd olvasásához. — *Osipke* és *csipkebokor.* — A *hég* és *szűj* szó hangtörténetéhez. — Az orgonafa neve. — *Füge.* — *Egres, piszke, köszméte.* — *Át és által, orcé* és *arcal.* — *Borjú* és *gyapjú.* — *Jós* és *javas.* — Eliel Lagercrantz, Sprachlehre des Nordlappischen. Qvigstad, Lappiske eventyr og sagn. (Ism.)
- IF.* XLVIII: Zeitadverbia als Nominative.
- 1931.** *Theut.* VI: Zur Lautgeschichte der deutschen Dialektforschung und Sprachgeschichte.
- Theut.* VII: Klara Vass, Buda német utcanevői. (Ism.) — János Weidlein, A murgai német nyelvjárás hangtana. (Ism.) — György Didóvác, A budai német jogkönyv hangtana. (Ism.)
- Nyr.* LX: *Bodza* és társai. — A magyar tárgyrag eredetéhez. — *Aj* denominális igeiképzőről. — *Rés* és *rözse.* — *Olvad, olvás.* — *Nyosozolyó* és *nyosozolya.* — *Füstén kap.* — A tóvégi magánhangzók történetéhez. — *Káka.* — *Ed,* egy megfejtetlen szó a népnyelvben. — Kaarle Krohn, Kalevalastudien I–VI. (Ism.) — Pápay József.
- 1932.** *UngJb.* XII: Über den verallgemeinernden Gebrauch des finnisch-ugrischen Interrogativums. — Zur Wortfolge der Familiennamen in den finnisch-ugrischen Sprachen.
- Teut.* IX: Deutsche Lehnwörter in der ungarischen Sprache. — *Brunnen.*
- NéNy.* IV: *Sugár* és *sudár.* — A kút ménje. — Rapaics Raymund, A magyarság virágai. (Ism.)
- DebrSz.* VI: A magyar halnevek történetéhez. — A *tátorján* irodalmához és elnevezéséhez.
- BotKözl.* XXIX: Néhány magyar növénynév származása.
- ÁllKözl.* XXXIII: Magyar hal- és madárnevek származása.
- Halászat,* XXXIII: A magyar halnevek származása.
- Ethn.* XLIII: Mesenyom a legelső magyar szólásgyűjteményben. — *Szakállas farkas.*
- Nyr.* LXI: A Magyar Etymológiai Szótárhoz. — Az orgonafa néhány népies nevééről. — Néhány szólásunk történetéhez. — Egy régi magyar ásványnévről. — Nemzetközi növénynevek. — *Pászta.* — *Máma.* — Újabb adalékok az elvonáshoz. — Két növénynév. — Egy régi magyar ételnév. — *Félszer, fészter.* — Régi adatok török eredetű állat- és növényneveinkhez. — *Vő* és *meny* Arany Jánosnál. — *Hég* és *hiu.* — *Unoka.* — Björn Collinder, Über den finnisch-lappischen Quantitätswechsel. (Ism.)
- Anthr.* XXVII: Wichmann, Volksdichtung und Volksbräuche der Tscheremissen (Ism.)
- 1933.** *NéNy.* V: *Porhajas.* — *Közle, szegle, szuglya.* — *Hengerbóc.*
- DebrSz.* VII: Valóságos és látszólagos sajtóhibák növényneveinkben. — Tó, amely folyik. — Kő, mint súlymérték. — A *Ribes grossularia* népies nevei.
- Századunk.* 4–5: Az észti nép műveltsége.
- TermTudKözl.* LXV: Jávorszarvas esülke mint orvosser.
- Halászat.* XXXIV: Halnévmagyarázatok. — Az észti halászat.
- Ethn.* XLIV: Egy régi népmese nyomai. — Cseremisiz és csuvas mesevégek. — A finnugor népek tárgyi néprajza. (Manninen, Die finnisch-ugrischen Völker.) (Ism.)
- Kócsag.* 1: A szárcsa (*Fulica atra*) neveiről.
- MSFÖu.* LXVII: Zu den tschuwassischen Lehnwörtern der tscheremissischen Sprache.

- Nyr.* LXII: Az ujjak nevei. — Nyelvújítás és nyelvtörténet. — *Vagy és vajjon.* — Szláv jövevényszavainkhoz. — Legenda a 30 árvai bölényről. — *Cimnyelvíű fű.* — *Szellő.* — Magyar eredetű halnevek. — A magyar szóképzés történetéhez. — *Tárgy.* — *Husvét.* — Szövegyezetések. — *Hiba.* — *Nagyúr, nagyasszony.* — *Kanajória.* — *Hetevény.* — *Kutyafejű tatár.* — *Poca.* — *Poncsér.* — *Pótinca.* — Elvonás vagy sajtóhiba. — Konrad Nielsen, *Lappisk Ordbok*. (Ism.) — *Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft.* 1931. (Ism.) — Hankó Béla, *A hajdani Alföld ősi állatvilága.* (Ism.)
- Antr.* XXVIII: Nielsen Konrad, *Lappisk Ordbok.* Lapp Dictionary I. (Ism.) — Karoly Viski, *Volksbrauch der Ungarn.* (Ism.)
- Századunk.* VIII: Az észtek nép műveltsége. — Manninen, *Die Sachkultur Estlands.* (Ism.)
- 1934.** *FUF.* XXII: Zur geschichte der finnisch-ugrischen s-laute. — Zur geschichte der tscheremissischen konjugation.
- IF.* LII: Deutsche Fisch- und Pflanzennamen.
- Balassa-Emlékkönyv.* : A magyar növény- és állatnevek történetéhez.
- NéNy.* VI: *Kopaszi kákó.* — *Sárhotik.*
- DebrSz.* VIII: Élő és elavult növényneveinkről. — *Sivóhomok, sivatag.*
- TermTudKözl.* LXVI: A hód emléke népünknel. 1059.
- Ethn.* XLV: Arany János néprajzi forrásaihoz. — Pótló adatok Királyfia Kis Miklós meséjéhez.
- Halászat.* XXXV: Halneveink történetéhez.
- ÁllKözl.* : A pocok név származása. — A sündisznó székely neve.
- Nyr.* LXIII: A magyar szóképzés történetéhez. — Szláv eredetű növény- és állatneveinkhez. — Néhány szavunk történetéhez. — *Ív és új.* — *Sivó-homok.* — *Sudárfa.* — *Bimbó.* — *Örv.* — Két régi növénynev. — Névutóink és határozóragjaink történetéhez. — Tájszómagyarázatok. — Rejtélyes szó egy régi magyar levélben. — *Fekély.* — *Csipnye és csitnye.* — *Tunkelo-Emlékkönyv.* (Ism.) — Konrad Nielsen: *Lappisk Ordbok.* II. (Ism.)
- 1935.** *FUF.* XXIII: Zur Lautgeschichte der tschuwassischen Lehnwörter im Tscheremissischen. — Zur Lautgeschichte der ungarischen Wortbildung.
- Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft,* 1932. *Tartu.* Kollektivzahlwörter im Tscheremissischen.
- NéNy.* VII: *Süvöltő.*
- VasiSz.* II.: A székelyek dunántúli kapcsolatai és a népies állatnevek. — A kecske és a kecskerágó. — Népies növényneveink történetéhez.
- DebrSz.* IX: Hogy keletkeznek növénynevek?
- TermTudKözl.* LXII. *Pótfüzet:* Csokonai Vitéz Mihály mint botanikus.
- Ethn.* XLVI: Osztrák író adatai magyar népszokásokról. — *Tüskére való.* — Az ürmotapló készítésének régi leírása.
- Nyr.* LXIV: Régi és népies növényneveink. — Nyelvünk műveltségtörténeti emlékeihez. — *Nyers.* — *Picus, micus.* — Irodalomtörténeti nevek. — *Comb és cimpa.* — Újabb tájszómagyarázatok. — A főnévi igenév ragozása. — *Halánték.* — A magyar *Calepinus* erdélyi szavaihoz. — Régi magyar szakácskönyveink történetéhez. — Nielsen Konrad hatvanéves. — Néhány szláv jövevényszóóról. — Az oszlói összehasonlító műveltségkutató intézet. (Ism.) — Luby Margit, *A parasztlelet rendje.* (Ism.)
- Antr.* XXX: Nielsen Konrad, *Lappisk Ordbok,* Lapp Dictionary II. (Ism.) — Karle Krohn, *Zur finnischen Mythologie.* (Ism.)
- 1936.** *NéNy.* VIII: *Borzás.* — *Kutsudár.*
- VasiSz.* III: Népi etimológia a magyar növénynevekben. — Élet és halál után. (*Libanon* I-ben is.)
- Buvár.* II: Népies növénynevek.
- Ethn.* XLVII: Hamuban sült pogácsa.
- Nyr.* LXV: Újabb tájszómagyarázatok. — Kőkori emlékek a népnyelvben. — *Penész, penészes.* — Állatneveink történetéhez. — Új szó-e vagy régi? — A nyelvújítás állat- és növényneveihez. — A történeti mondatlanhoz. — *Fakadék.* — *Báb.* — *Bánya.* — *Lúdvaj.* — *Haj és héj.* — *Csecskés.* — *Szikkad.* — *Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft,* 1932. — Max Vasmer, *Beiträge zur historischen Völkerkunde Osteuropas.* (Ism.)
- IF.* LIV: *Linde.*
- 1937.** *FUF.* XXIV: Zur Lautgeschichte der slavischen Lehnwörter im Ungarischen. —

- Über die Geldrechnung der Tscheremissen. — Worterklärungen.
Libanon. II: Zsidó és egy finn művész- és írócsaládban.
NéNy. IX: Megjegyzések az ormánysági nyelvjárás szókincséhez. — *Sirat és temet.*
- Budár*. III: Észak fehér városa: Helsinki.
Magyar Tanítóképző. I: A népies növény- és állatnevek gyűjtésének fontossága.
BotKözl. XXIX: Nemlétező növénynevek.
- Nyr*. LXVI: Nyelvtörténeti adatok. — *Silány*. — Magyar szóból német név. — *Tüddvész*. — *Tóteszt*. — *Cipők*. — A *mert* kötőszó történetéhez. — Az *-i* képző régi alakja. — *Egy rettegesben él*. — *Még a helyit is megfújta neki*. — A közös hadsereg magyar nyelvi emléke az osztrák németiségben. — *Háturja*. — *Cicu*. — *Félreverik a harangot*. — *Tüske*. — A számnevek ragozásához. — *Kukucskál*. — *Cirbolyadió*. — Egy epe jelentésű régi magyar szó. — *Túzok*. — A személynevek köznyelvi használatának történetéhez. — *Hodvas*. — *Szivárkodik, szivárkodik*. — *Káka és kákó*. — *Orcény vár*. — A csó egy régi írásváltozata. — *Bimbó*. — *Hankalék*. — *Estevény*. — *Példa*. — Népnyelv és nyelvtörténet. — *Eszköz*. — *Portyáz, portya*. — *Fonnyad, fonnyaszt*. — *Mente*. — Analógia a szóragozásban. — *Megsüti a dér*. — Nyelvtudományi munkásság Finnországban. — *Setälä* síremlékének leleplezése. — Lükő Gábor, A moldvai csángók I. (Ism.)
- Ethn*. XLVIII: Loorits, Volkslieder der Liven. (Ism.)
1938. *JSFou*. XLIX: Finnisch-ungarische Sprachstudien in ungarischen Kriegsgefangenenlagern.
Eesti Keel. XVII: *Metsaema-leib*.
Zeitschrift für slavische Philologie. XV: Skr. *kecsiga*.
NéNy. X: *Madárláttá kenyér*.
DebrSz. XII: *Piskárkos* (*Nyr*. LXVII.).
Pedagógiai Szeminárium: Finnország iskoláiról.
Remény. Zsidó középiskola Finnországban.
Nyr. LXVII: *Lábbadoz, lábbadozás*. — *Láp* szavunk jelentése és elterjedése. — Egyező finn—magyar jelentésfejlődés. — Finn—magyar szóösszegezés. — *Fülencs, fülencse, fülencse, fülencse*. — A magyar *portya* és a finn *partio*. — Ürmérték területmértékül. — *Kalács*. — *Hókán vág*. — Egy régi magyar játék nevei. — Madárneveink történetéhez. — *Békalencse és fülencse*. — Néhány tájszavunk történetéhez. — *Edény* szavunk jelentéséről. — *Agyú*. — *Figyel, figyelem, jegyelem*. — Néhány megjegyzés Räsänen ismertetéséhez. — *Köblös föld, vékás föld, kila föld*. — *Sürr—jorr*. — *Mindig eszik mint a szivárvány*. — Az *-ig* rag történetéhez. — *Forrás*. — *Piskárkos*. — *Patkonca*. — *Kevesdég*. — *Gölldör, kölldör*. — Pallas Debrecina. (Ism.) — Lauri Kettunen, Livisches Wörterbuch. (Ism.)
1939. *FUF*. XXVI: Zur Geschichte eines tscheremissischen Nominalbildungssuffixes. — Zur Geldrechnung der Wotjaken.
Virittäjä. Suomen riista-sanan merkityshistoriaa.
Sitzungsberichte der Gelehrten Estnische Gesellschaft. 1937. II. 1939.: Tscheremissische Märchen aus dem Kreise Jaransk.
NéNy. X: A *szárca* neveiről.
VasiSz. VI: A magyar növény- és állatnevek történetéhez.
DebrSz. XIII: *Köveskál, Köveskál, Szentbékáll*.
Nyr. LXVIII: Állat- és növényneveink történetéhez. — *Sürr—jorr* és *pezseg*. — *Gyüszméköl, gyüsménkedik*. — *Jós és javas*. — *Penészméző*. — *Vigyog a nap*. — *Höcsönszakállú*. — *Nyomat*. — *Süvöltő*. — Néhány magyar szó történetéhez. — *Gözü*. — *Kocavadász, kocapipás*. — *Cimpa, cimpó, cembő*. — *Tehénhús*. — *Faraszja*. — *Edény és szerszám*. — *Fel*. — Néhány magyar szóolás történetéhez. — Nagy Jenő, A népi kendermunka műszókincse Magyarvalkón. (Ism.)
Zeitschrift für slavische Philologie. 3—4: Zur Geschichte der slavischen Lehnwörter im Ungarischen.
1940. *Eesti Keel*. XIX: *Eesti soe, soome suoja*.
Libanon. V: Egyező jelentésfejlődés a magyar és héber nyelvben.
VasiSz. VII: *Szentbékáll*. — A fa ikre. — *Szentbékáll*. — *Jegesen*. — Nyíri Antal, A zselicségi Szenna és vidéke magyar nyelvjárása. (Ism.)
DebrSz. XIV: N. Bartha Károly, A debreceni gubacsapó céh. (Ism.) — Csüry Bálint, A Magyar Népnyelvkutató Intézet. (Ism.)

- Ethn.* LI: Vasalás és mángolás. — Régi irodalmi adatok a magyar néphithez. *Magyar Könyvszemle.* LXIV: A nagyszombati szakácskönyv.
- Nyr.* LXIX: Újabb adatok szólásaink történetéhez. — *Félfülű.* — *Kortes.* — A főnévi igenév birtokragos használatához. — *Közköpi.* — *Enged, engeszt, engesztel.* — *Virgó.* — *Padmalygerenda.* — *Máma, mamá.* — *Sugár, kutsudár.* — *Fűrészbak.* — *Remek.* — *Feterész.* — *Mezütláb, meztikkéz.* — *Vaj, ludvaj, hápvaj.* — *Javasol és jósol.* — *Enyhít, enyhely, enyett.* — *Táborszernagy.* — *Forró tenger.* — *Lebeleg, nebeleg, nyebeleg.* — *Késleg, késen.* — *Savanyú.* — *Marha.* — *Zöld sár.* — *Buzogány.* — *Horgos.* — *Haris.* — *Sár, haj.* — N. Barha Károly, A debreceni gubacsapó céh. (Ism.) — Hárs János, A Debreceni Aritmetika. (Ism.) — Eliel Lagercrantz, Lappischer Wortschatz. (Ism.)
- 1941.** *Libanon.* VI: Izsák száraz fája.
- DunSz.* VIII: *Cafrang és csábráng.* — Nyomatás, cséplés, masinálás. — A madéfalvi helynevekhez. — Merre zúgnak hajjai Tiszának, Dunának. — Szövegromlás egy tréfás versben. — Régi és ritka szók a Dunántúl. I.
- DebrSz.* XV: Földrajzi nevek Ugocea megyében. — Növény- és állatneveink történetéhez. — Berde Károly, A magyar nép dermatológiája. (Ism.)
- Ethn.* LII: Állítólagos emberfölötti erők az Ormányságban és Göcsejben. — Básta emléke egy székely népmesében. — Eliel Lagercrantz, Lappischer Wortschatz. I., II. (Ism.)
- 1942.** *Erdélyi Helikon.* XV: Egy falusi tanító élettörténetéhez. Ösz János népmese-gyűjtésének sorsa.
- ErdMúz.* XIII: *Általú és keresztút.* — *Pác, pácol.* — *Piritós.* — A moldvai északi csángó szótárhoz.
- DunSz.* IX: Régi és ritka szavak Dunántúl. II.
- 1943.** *Az Orsz. Néptanulmányi Egyesület Évkönyve*: A népnyelv mondattanához.
- 1944.** *Az Orsz. Néptanulmányi Egyesület Évkönyve*: Nyelvtörténeti és összehasonlító nyelvészeti tanulmányok.
- 1945.** *Ethn.* LVI: Boszorkányéletés.
- 1946.** *Ethn.* LVII: *Kutyajefű tatár.* — *Vasorrú bába.*
- Nyr.* LXX: A magyar szókincs történetéhez. — Népnyelvkutatás és szótörténet. — Tájszavaink történetéhez. — Német szellem magyar szó. — Quisling. — *Átállít, átállítás.* — Pusztuló magyar szavak. — *Közellátás.* — *Ágyú.* — A kettős szám használatához. — *Bűvájós.* — A névmás értelmezője. — *Fogja magát.* — *Sürr-forr.* — *Ajándék.* — *Tendül.* — *Varangyos béka.* — *Vitálkodik, vitálódik, vitálozik.* — A *-sza, -sze* nyomosító elemről. — *Hódmezővásárhely.* — Vezetéknéveink történetéhez. — *Bübbájós, bájós.* — *Elrejt.* — *Halánték.* — *Hársat hánt a hátából.* — *Hetyke.* — *Hüvelyk.* — *Kel és dagad.* — *Kisértet.* — *Szomszéd.* — *Temetőkert.* — *Vadon.* — A *-hoz, -hez, -höz* rag történetéhez. — Magyar népnyelv. IV. (Ism.) — Kardos László, Az őrség népi táplálkozása. (Ism.) — Hegedüs Lajos, Népi beszélgetés az Ormányságról. (Ism.)
- 1947.** Das VI. und VII. Buch Mosis. *Semitic Studies in Memory of Immanuel Löw.*
- Ethn.* LVIII: Ibikus darvai a magyar néphagyományban. — Újabb adatok Ibikus darvainak a magyar néphagyományban való szerepléséről.
- Nyr.* LXXI: Tájszavaink történetéhez. — A népnyelv mondattanához. — Névutóink történetéhez. — Nyelvtörténeti adatok. — A határozatlan névmás történetéhez. — Ragos ige főnévi használata. — *Dől, düll.* — *Gyöngyvérés.* — *Mustra.* — *Márc.* — *Nyebojsza.* — *Sublót.* — *Szakállas farkas.* — *Romlandó cserép.* — *Sódar.* — *Szentje napja.* — *Temetőkert.* — *Újdukatúj.* — *Vadon.* — *Verődísznö, verőmalac, verőmarha.* — *Bagó.* — *Csakugyan.* — *Életér.* — *Görög.* — *Halháj.* — *Jár-kel.* — Kresz Mária, Talalós kérdések könyve. (Ism.)
- Aquila.* LI—LIV: A magyar madárnevekről.
- 1948.** *Csillagok világa*: Népi csillagnevek gyűjtése.
- Ethn.* LIX: Csalóka Péter története.
- Nyr.* LXXII: Szólások nagy költőink műveiben. — Szólások Petőfi és Arany műveiben. — Szólások Arany János műveiben. — *Botránykő.* — *Kondít.* — *Péter-Pál napja.* — A *-d* kicsinyítő képzőhöz. — *Hegedű.* — *Légyárakat építeni.* — *Hömbörgetük a hordót.* — *Vén szatyor.* — *Isten-uccse.* — *Kecskerikató bor.* — *Megüti a szél.* — *Pontiustól Pildatusig.* — *Tüzzről pattant.* — *Keh van benne.* — *Nem igaz ágyból való.* — *Sarlósvásár, cigányfog, csatak.* — Német jövevény-szavak. — *Öl* (fn.). — *Szeget szeggel.* — *Péter kése.* — *Ajtófél.* — *Anyós.* — *Bába.* — *Banyó.* — *Bárka.* — *Bünhődik.* — *Csalafinta.* — A csép eredeti magyar

neve. — *Egyvelgest.* — *Esküdő.* — *Élet.* — *Fentok.* — *Halháj.* — *Höcsön-*
szakállú. — *Hur.* — *Hurka.* — *Kapat.* — *Nyíra.* — *Petás.* — *Rehüdt.* — *Balassa-*
gyarmat. — *Gurog.* — *Hétsinyü.* — *Izzó.* — *Kapuszobor.* — *Kotogás.* — *Kubik.*
— *Léság.* — *Mária koronája.* — *Nyárlík.* — *Óg-móg.* — *Pecka.* — *Elrejtezik.* —
Sebbel-lobbal. — *Szárarzza.* — *Két karácsony.* — *Kisvasárnap.* — *Konyha.*
— *Kondul, kongat.* — *Krákog.* — *Kup.* — *Lószekér.* — *Megy.* — *Padmaly.* —
Selyming. — *Szél.* — *Szik, szikes, sziki van.* — *Tehénhús.* — *Tücsök.* — *A Rin-*
gelspiel magyar neve. — *Fogja magát, kapja magát.* — *Cifra nyomorúság.*
— *Híres eper.* — *Nincs ki a hatra.* — *Se híre, se jamva.* — *Úgy esik, mintha*
dézsából öntenék. — *Egy régi találósmese.* — *A -hoz, -höz* ragnak az ismeretlen
változata. — *Ragos ige főnévi használata.* — *Elbeszélő múlt a népnyelvben.*
— *A ha* kötőszó időhatározó mondatokban. — *Beszéd Vikár Béla temetésén.* —
W. Steinitz, Geschichte des finnisch-ugrischen Vokalismus. (Ism.) — *Orosz*
népmesék. (Ism.) — *Siskov, A csavargó.* (Ism.)

1949. *NyK.* LII: Szómagyarázatok. (Két cikk.)

MNy. XLV: Nyelvjárásaink történetéhez.

Nyr. LXXIII: Szólások Arany János műveiben. — *A Magyar Nyelvőr a Tanács-*
köztársaság idején. — *Népnyelv és nyelvtörténet.* — *Babica.* — *Eszköz.* —
Kujak. — *Másfélfa.* — *Óg-móg.* — *Félreverik a haragot.* — *Nagy ágyból száрма-*
zott. — *Tuskót húz.* — *A névmás értelmezője.* — *Két orosz jövevényszavunk.*
— *Nép.* — *Orja.* — *v-töví* szavaink egy csoportja. — *Kifakad az agyara.* —
Ágon mutat madarat. — *Ágynak esik.* — *Küldi az ágyvetőt.* — *Áldott állapotban*
van. — *Egyet alszom rá.* — *Felkopik az álla.* — *Anyámasszony katonája.* —
Áprilist jár, megjárja az áprilist. — *Összehúzta a bagariát.* — *Balkézrel várni.*
— *Baranyi kocsióra ültették.* — *Célt tesz rá.* — *Nem győzi cérnával.* — *Kifacsart*
citrom. — *Ebszijaal kötött erszényű.* — *Egy füst alatt.* — *Elmérte a farkát.* — *Feje*
füstje. — *Férjhez megy.* — *Fészket ver.* — *Fületesen gomb.* — *Görbét mond.* —
Hamvába-holt. — *Harangoz a pap kutyájára.* — *Elcsapta előtte a harmatot.*
— *Hasára esik.* — *Rovásra hazudik.* — *Holdra ugat.* — *Immel-ámmal.* — *Jó*
színbén van. — *Kezében az üstöke.* — *Lándzsát tör valaki mellett.* — *A ló száját*
valamerre felé tartani. — *Alátették a nyárfaszeket.* — *Tudja, hol fekszik a nyul.*
— *Padra viszik a bőrét.* — *Savanyába harapni.* — *Szabad kezet ad.* — *Szent*
Jakab lova. — *Szörén-szálán elveszett.* — *Tövére megy.* — *Teérted is leesett a*
fáru a varjú. — *Vágja a fát.* — *Esősák.* — *Kép.* — *Kunkapitány.* — *Pipölle.*
— *Pirostojás.* — *Táltozló.* — *Olyan, mint a hétszem.* — *Beleszalad a madzag.* —
Szörén-szálán elveszett. — *Követ vet.* — *Bíró hátán tört só.* — *Szent László*
füve. — *Gyereket, esőt nem kell kérni, az jön.* *Kiesett belőle az ütő.* — *Kiverte*
szemét az ág. — *Szeriben őríz.* — *Tartszabással van.* — *Vágja, mint Salai a szap-*
pant. — *Zsidó is megverte fiát, mikor először nyert.* — *Régi magyar közmondá-*
sok. — *Szivárvány.* — *Aratás és kaszálás.* — *Básta emléke a székely nép-*
nyelvben. — *Forrasztókó.* — *Kockahuzás.* — *Üszögös Szent Péter.* — *Szeget*
szeggel. — *Örül, neki, mint Vak Laci a félszemének.* — *Rézsut.* — *Halvány.* —
Tétováz. — *Avat.* — *Cenk.* — *Fagyöngy.* — *Házfé.* — *Hintó.* — *Hóhér.* — *Kan-*
tus. — *Kazal.* — *Két hagyj.* — *Keze bokája.* — *Kótics.* — *Muzsdajfa.* — *Nyom-*
atómasína. — *Nyulás.* — *Olt.* — *Orszok.* — *Prügy.* — *Rúgott borjú.* — *Szádorog.*
— *Szélényhe.* — *Takaros.* — *Térszéli Katica.* — *Zsidómise.* — *Féltett szándék.*
— *Holt számban.* — *Kivilágos kivirradtig.* — *Lóhátról beszélni.* — *Töszámnév*
sorszámnev helyett. — *Egy régi közmondás.* — *Barlang.* — *Hétsingszakállú.* —
Megcsiklan. — *Süldő.* — *Kesztyű.* — *Hók.* — *Irdaitlan.* — *Kindrusz.* — *Meg-*
pokrócoz. — *Parázspénz.* — *Péterszeg.* — *Pila.* — *Nyujts feléje védőkart!* —
Beleszakadt a madzag. — *Aki felmarkolta.* — *Palóc tájszók.* — *Pausztovszkij,*
Mezitlábás Odisszeusok. (Ism.) — *Pausztovszkij, Kara Bugaz.* (Ism.) — *M. Iljin,*
Hegyek és emberek. (Ism.) — *M. Iljin, Ember és elemek.* (Ism.) — *J. Iljin,*
A nagy futószalag. (Ism.) — *V. Kiparsky, Die Kurenfrage.* (Ism.) — *Vere-*
tyennyikov, Lenin gyermekora. (Ism.) — *Szabó Pál, Talpalatnyi föld.* (Ism.) —
Gorkij, Az Orlov házaspár. (Ism.) — *Katajev, „Én a dolgozó nép fia”.*
(Ism.) — *Martin Andersen Nexö: Sorsjáték.* (Ism.) — *Sándor Kálmán, Idegen*
szavak szótára. (Ism.)

1950. *MSFOu.* XCVIII: Ung. *Innen, onnan, honnan.*

MNy. XLVI: Arany János nyelvéhez. — *Ajándék.*

NyK. LII: A Szovjetunió népeinek régi pénzszámításáról. — *Így, úgy, ahogy.*

Nyr. LXXIV: A magyar rokonságnevek. — *Palóc tájszavak.* — *Cár.* — *Darázs-*

fészek. — Francia. — Garádicskóró. — Bekür. — Lombos. — Maszka. — Minden-okveiten. — Mohog. — Pisszeg. — Panduska. — Büffen. — Témonda. — Fújja a kásást. — A részegség kifejezései. — A lativusrag történetéhez. — Egy rejtélyes névragsoport történetéhez. — A székely nyelvjárások történetéhez. — Isten puskája. — Sivatag. — Sivalló lélek. — Lövöldék. — Károg és krárog. — Harangnyelv. — Föld és padló. — Borogat. — Csárdás. — Kutyaogol, szamaragol. — Sarzsi a gyárban. — A doborjániak aludttele. — Átok és áldás. — Barlang. — Idő. — Gyalogszarka, gyalogsátán, gyalogposta. — Ingeny-élő. — Kármentő. — Mustra. — Nyúlhuzás. — Arany János nyelvéhez. — Hangutánzás. — Elcsuszott a szája. — Hasban van a búza. — Megfejtí a kereket. — Lóhátról beszél. — Két magyar—orosz jelentéspárhuzam. — A magyar—orosz jelentéspárhuzamokhoz. — Kecskerikató bor. — Arany János szókincséhez. — Köveszett. — Posta. — Villahajtó rúd. — Egy szóláshasonlat történetéhez. — Az erdélyi munkásmozgalom egy ismeretlen szava. — Az ellenforradalom szavaihoz. — Veres Péter egy ritka szava. — Kacabajka. — Posta. — A ragadványnevek szórendje. — A népi demokrácia új szavaihoz. — A földművelés szókincséhez. — A rövidítésekhez. — A tanonc pusztulása. — Furulyázó kukorica. — Se híre, se háma. — Török tezek—magyar tőzeg. — Lap vagy oldal? — Egy kihálásra ítélt képző. — Népjóléti miniszterünk mint nyelvművelő. — A népi demokrácia új szavai. — Nevetségessé teszi magát, aki urasan akar beszélni. — Körös, vagy Kőrös? — Összanglia és társai. — Új kifejezések nyelvünkben.

1951. FUF. XXX: Noch einmal über die tscheremissische Geldrechnung. — Finnisch *ottaa* — ungarisch *fogja magát*.

Nyr. LXXV: Arany János nyelvéhez. — Felhördül. — Ebgyömbér. — Félé. — A fuldokló ember a szalmaszálhoz is kap. — A bányászat szókincséhez. — Érdekes kifejezések Veres Péter műveiben. — Veres Péter egy ritka szava. — Beolt. — Egy régi magyar családi név. — Calepinus egy rejtélyes szava. — Remese, remes. — Arany János nyelvéhez. — Csokonai egy érdekes szava. — Porond és porong. — Lacikonyha. — Varangyos béka. — Meghódlík. — Fogja magát. — A jövő idő történetéhez. — Móricz Zsigmond egy ritka szava. — Ácsorog. — Csákányfergeteg. — In. — Sárbogárd és társai. — Sejt és selejt. — Szakállszárító. — Tengeri fiók. — Vitatkozik. — Meglopta a hideg. — Egy új szó születésénél. — Bányászmiészók. — Szólások a napilapban. — Ujpperec. — Számosállat. — A kohászat mesterszavaihoz. — A készülő új földalatti gyorsvasút építkezésének műszavaihoz. — A nyelvhelyesség a sajtóban. — Nap mint nap. — Vizerőmű. — Idegen szók használata a magyar nyelvben.

ALH. I: Беличья система валюты у мари.

1952. NyK. LIII: Gondolom formán. — Ágyat vet. — Cseremisiz szómagyarázatok.

I. OK. III: Néhány permi névszóképző eredete.

Ethn. LXIII: Ósi temetkezés emléke a permi népeknél.

Nyr. LXXVI: Arany János nyelvéhez. — Csürköllő. — Csürös. — Döfleg. — Dudva. — Édesanya, édesapa. — Étel. — Évődés. — Fütty és füttyülb. — Gaz. — Göcög. — Gyógyít, gyógyul. — Hajaz. — Idétlen. — Kalamajka. — Kitaláció. — Kiváncsi. — Kapcáskodik. — Kataszegléte. — Kotymány. — Langó. — Látó. — Lom. — Mál. — Megszentül. — Nyiregyháza. — Ócska. — Olálkodik. — Pác, pácol. — Elpatkol. — Sürvit. — Zöpög. — Mi a nyíla! — Egy láb föld. — Egy nyomban. — Elrúgja a patkót. — Félteherre itta magát. — Jégre visz. — Krisztus palástja. — Nagy feneket kerít. — Rugott borjú. — Megráznak, mint Krisztus a vargát. — A belviszonyragok használatához. — Csikkan. — Ellen. — Hur, hurka, hurok. — Ipadom-napadom. — Késen jár. — Tejes púj. — Üldöz. — Két érdekes elvonás. — Nyujts feléje védő kart! — Perzsia szőnyeg. — Tizeddésző. — Toszogatót kolbász. — A gyöngéd asszonyi léleknek már a szó is verés. — Sió. — Huzkodja a rókabőrt. — Porba esett a pecsenyéje. — Úgy néz ki, mint akinek dínnyeföld nem jutott. — A ragadványnevek szórendjéhez. — Gyalogszarka. — Szerelmeslevél. — Sajt. — Kerülő. — Szárca. — Egy elavult kicsinyítő képzőről. — Világszép. — Három halnév. — Fél, feleség. — Félszer, fészter. — Púp. — Szarufa. — Eddig, addig, meddig. — Egy új termelőág mesterszavaihoz. — Vontató. — A róna. — Bányásszavak. — A bányászat mesterszavaihoz. — Sarzsi, sarzsa. — Medve. — Ház és haza. — Móricz Zsigmond szavaihoz. — Szótáraink ismeretlenjeihez. — A diáknyelvhez. — Köpködő. — Számosállat. — Vérmeskedik. — Vető. — Gaggancs. — Veres Péter szavai. —

- Szótáraink ismeretlenjeihez. — Egy ismeretlen közmondás. — Az édes melléknevek egy ismeretlen jelentése. — Kicsinyítő képzőből nőnévképző. — Egy ismeretlen közmondás. — Hosszú és rövid. — Egy ismeretlen szólás. — Tollhegy. — Zajlik. — Ébertelen. — A táró legyőzi a tárnát. — Műszaki nyelvünk kérdései. — A nyelvújítás helytelen alkotásait még ma is ki lehet irtani. — Lehet jól is írni magyarul. — Lövés. — Még mindig azok az össz-összetételek. — A magyar nyelvjárási bibliográfiához.
- ALH.* II: Zur Geschichte einiger permischen Nominalbildungssuffixe.
- 1953.** *NyK.* LIV: Szómagyarázatok. — A chantik régi pénzszámításáról. — Ősi temetkezés emléke a permi nyelvekben.
- Ethn.* LXIV: Egy zürjén (komi) erdei szellemnévről. — Zsirai Miklós, A modern nyelvtudomány magyar úttörői. (Ism.)
- Nyr.* LXXVII: Újságjaink nyelvéről. — Népi csillagnevek gyűjtése. — Vasalás és mángorlás. — *fgrül-igre*. — *Rákháton jár*. — Elemzési problémák az iskolában. — *Türet vászon*. — Szivárvány-e a *szuhárgyán*? — *Patél*. — *India*. — *Csakis*. — *Valahány*. — *Kápolnavirág*. — *Óról hatra menni*. — *Lámpás homlokú*. — Népnyelvi adatok az újságokban. — *Kérődzik*.
- 1954.** *NyK.* LV: A finnugor összehasonlító mondattanhoz.
- I. OK.* V: Újabb finnugor alaktani kutatások.
- ALH.* IV: Neuere finnisch-ugrische morphologische Untersuchungen.
- Ethn.* LXV: Ősi temetkezés emléke a mari (cseremis) nyelvben.
- Nyr.* LXXVIII: Az iskolai elemzés kérdései. — *Lap vagy oldal?* — A „hárommillió koldus Magyarországá” nyelvi dokumentuma. — *Gaggancs*. — *Hályogkő*. — *Pacovirág*. — Veszprém megyei tájszavak és szólások a 17. században. — *Óu, öltés, öltő*. — *Bürücske*. — Néhány *v-tővű* ige *l*-lel bővülő alakjáról. — *Kapja magát*. — *Igaz ágyból való*. — *Hímez-hámoz*.
- I. OK.* VI: Ormánysági Szótár. Kiss Géza hagyatékából szerkesztette Keresztes Kálmán. (Ism.)
- 1955.** *NyK.* LVII: Egy régi csuvas jövevényszó az udmurtban. — Egy permi kérdőszóról. — Anyagnevek jelzőül és állítmányul. — Ősi temetkezés emléke a mari nyelvben.
- Antik Tanulm.* II: A középfokképzés a finnugor és indoeurópai nyelvekben.
- I. OK.* VII: Ismeretlen és ritka névszóképzők a mari és permi nyelvekben.
- Nyr.* LXXIX: *Bőrfa*. — Az *-ék* birtokképző ismeretlen alakja. — *Életfa*. — *Milling*. — *Rohadtsarok*. — *Begyullad*. — *Teritsfa*. — *Fehérmáj*. — *Patyolat*. — Az elemzés kérdéséhez.
- 1956.** *MNyv.* III: Tájszavak (Kopács, Baranya m.).
- Acta Antiqua.* IV: Voznyiknovenyje pagyezsej v indojevropejszkij i finno-ugorszkij jazikah.
- Nyr.* LXXX: *Egybekel, egybekelés*. — *Szó, szür, szürü*. — *Ő-ző* nyelvjárás Felső-Dunántúl. — *Forgójáték*.
- 1957.** *Nyr.* LXXXI: *Suppintós. Lok*. — *Rönnhéjáz*. — *Piritós*. — *Varrancs*.
- NyK.* LIX: A Szovjetunió népeinek régi pénzszámításához. — Finnugor jelentésegyezések. — Finnugor mondatnyi szerkezetek. — Összetett melléknevek. — *Mari pune-ška*.
- Ethn.* LXVIII: A vasorrú bába az ugor néphitben.
- Magyar Tudomány.* II: Budenz József.
- I. OK.* X: Az uráli és indoeurópai duális történetéhez.
- Acta Antiqua.* V: Zur Geschichte des uralischen und indo-europäischen Duals.
- 1958.** *MNy.* LIV: Veres Péter egy ritka szava.
- Nyr.* LXXXII: A folyamatos cselekvésű melléknévi igenév szenvedő jelentésű használatához. — *Lámpás ló*. — Ormánysági tájszavak. — *Kaviár*. — *Kopjakiú* és *lítófa*. — Rossz vagy idegen szavak helyett jó magyar szavak. — Dobozy Imre néhány érdekes szava és szólása.
- NyK.* LX: Anyagnevek állítmányul. — Személynevek szórendje.
- 1959.** *I. OK.* XV: Névszó és ige.
- NyK.* LXI: A manysi birtokos dativus.
- FülKözl.* V: Az indoeurópai és finnugor esetek kialakulása.
- Nyr.* LXXXIII: Az elhomályosult összetételek keletkezéséhez. — *Körte*. — *Ludas*. — *Rengő*. — *Sik-vér*. — *Szolgáló*. — *Zsibogó*. — *Patogó. Ver a nap*. — *Ért lelés*. — A *szem* szónak egy érdekes használata. — *Parlagcsa-tava*.
- IrTörtKözl.* LXIII: A botanikus Csokonai.
- 1960.** *IrTörtKözl.* LXIV: Csokonai Dorottýájának toponári muzsikusai.

Annales Univ. Scient. Budapestinensis Sectio Philologica. II: Josef Budenz, der Mensch und der Pädagog.

ALH. X: Nomen und Verbum.

Nyr. LXXXIV: *Sopa*. — *Veszekvés*. — *Bádogszamár*. — A *-hoz, -hez, -höz* rag történetéhez. — *Felláb*. — A harmadik személyű névmás hangtörténetéhez. — *Gyürke*. — *Rákláb*. — *Kikél*. — *Szolgáló*. — A *zippzár* magyar neve. — *Merre zúgnak hajjai Tiszának, Dunának*.

MNy. LX: Népetimológia a magyar növénynevekben.

1961. *MNy.* VII: A moldvai északi csángó szótárhoz.

MNy. LVII: *Füle botját sem mozdítja*. — *Verni való*.

Nyr. LXXXV: A birtokos szemelyragok történetéhez. — *Boldog*. — *Tangó és zsidógó*. — A *Mádéfalva*-féle helynevekhez. A Göncölszékér egy ismeretlen neve. — *Kenyérkatona*. — *Pöre*. — Ismeretlen szólások. — *Szamalú*. — Tanuljunk meg helyesen leírni nagyjaink neveit. — Csillagok-e a csillagok? — *Éhet*. — *Forrás*. — *Földméter*. — *Kecsegtet*. — *Sorompó*. — *Tarka Jézus*.

1962. *MNy.* LVIII: A népnyelv mondattanához.

MNy. VIII: Tájszómagyarázatok.

M. VELENYÁK ZSÓFIA

László Gyula: Őstörténetünk legkorábbi szakaszai

Budapest, 1961. Akadémiai Kiadó. 209 l.

Még tíz éve sincs, hogy a hazai nyelvtudomány és egyéb tudományok képviselői megvitatták a magyar őstörténet egyes kérdéseit,¹ s máris újabb őstörténeti tanulmány hagyta el a sajtót. Szerzője, LÁSZLÓ GYULA, megelőzően 15 évig rendszeresen olvasta és jegyzetelte a magyar és a többi uráli nép őstörténetére vonatkozó irodalmat az ásatásokról szóló jelentéseket éppúgy, mint a nyelvészeti dolgozatokat, avagy az embertani, történeti, néprajzi, növényföldrajzi szakmunkákat. Munkája közben arra a meggyőződésre jutott, hogy a magyar őstörténet alapkérdései másképp magyarázhatók, mint korábban tettük; fenti című könyvében ezen új magyarázati lehetőségekről ad számot. Ő maga (7. l.) azt írja, hogy (egyebek közt) a finnugorok kialakulásának a területét kívánja meghatározni. A továbbiakból azonban az derül ki, hogy jóval többről van szó; a szerző a finnugor népek történetét nem csupán az uráli ősnépből való kiválásuk koráig követi visszafelé, hanem az uráli alapnyelvet beszélő közösség kialakulására és sorsának bizonyos fordulataira is fényt kíván deríteni. Ez a célkitűzés azt jelenti, hogy a szerző lényegesen más feladat elvégzésére vállalkozott, mint amelynek az elvégzését a múltban egyes nyelvészek vállalták. Az őshaza-kérdésekben érdekelt nyelvészek túlnyomó többsége ugyanis a finnugor őshaza területét kívánta meghatározni, e műszóval pedig azt a területet jelöljük, „ahol a mai finnugor nyelvek közös előzményének tekintendő finnugor alapnyelvet beszélő nép együttélése utolsó szakaszában, közvetlen szétválása előtt² lakott — tekintet nélkül arra, hogy kifejlődése korábbi szakaszaiban hol bolyongott, merre élt, hányszor változtatott huzamosabb tartózkodási helyet” (ZSIRAI: A magyar őstörténet kérdései 5). Valamelyes elképzelésük persze volt a nyelvészeknek arra nézve is, hogy a finnugor alapnyelvet beszélő nép hol lakhatott, merre vándorolt szétválását megelőzően. Történt ugyanis egy-két kísérlet a finnugorság és a szamojédok közös őshazájának, az ún. uráli őshazának a meghatározására is, és az ilyen irányú megállapítások egyben többé-kevésbé állásfoglalást jelentettek abban a kérdésben is, hogy merre járt a finnugor alapnyelvet beszélő nép a finnugor egység megszűnése előtti évezredekben, más szóval: hol történt a finnugorság kialakulása. Az uráli őshaza kérdésével azonban a nyelvészek igen keveset foglalkoztak. E kérdésnek eddig csupán egy nyelvész, N. SEBESTYÉN IRÉN szentelt külön tanulmányt („Az uráli népek régi lakóhelyeinek kérdéséhez”; I. OK. I, 351—406). Nyilvánvaló tehát, hogy a még elvégzésre váró kutatások az ún. uráli őshaza helyére vonatkozó vélekedéseket módosíthatják, s ha ez történnék,

¹ Az 1953. december elsején tartott vita anyaga megjelent „A magyar őstörténet kérdései” című kiadványban: Nyelvtudományi Értekezések 5. Budapest, 1955. Akadémiai Kiadó.

² Én ritkítottam.

akkor valamelyest változni fognak a finnugorság kialakulásának helyére vonatkozó eddigi elgondolásaink is.

LÁSZLÓ azon a nözeten van, hogy „az uráli nyelv — amelynek meglehetősen nagy és pontosan jelölő szókészlete van, s nyelvtana is eléggé fejlett — jóval az átmeneti kőkor előtt kellett formálódjék” (7. l.); reméli, hogy művében „talán sikerülni fog a már biztosan finnugornak meghatározott régészeti anyagot az őskőkor utolsó szakaszáig visszafelé követnünk, s ezzel a finnugorok kialakulásának területét is meghatároznunk” (uo.). Az „uráli nyelv” (= uráli alapnyelv) viszonylagos egységének a felbomlása feltevésünk szerint már i. e. 4000 körül megtörtént (vö. LÁSZLÓ, i. m. 189). Az őskőkor (paleolitikum) tartama kb. i. e. 600 000 és i. e. 9000 közé esik (vö. Új Magyar Lexikon 4 : 228); az átmeneti kőkor (mezolitikum) pedig i. e. 9000-tól i. e. 5000-ig tartott. Az a kor tehát, amelyre LÁSZLÓ az uráli alapnyelv formálódását teszi, jóval i. e. 9000 előtt volt, s egyben ez az az időpont, ameddig visszamenően a finnugorok kialakulásának a területét meghatározni igyekszik. Ebből nyilvánvaló, hogy könyvében LÁSZLÓ egybeek közt az uráli és a finnugor nyelvek őstörténetének olyan szakaszaival is foglalkozik, amelyek—természetszerűleg—á l t a l á b a n nem voltak nyelvészeti kutatások tárgyai.

Hova helyezték az uráli őshazát azok a kutatók, akik e kérdéssel foglalkoztak? N. SEBESTYÉN IRÉN az uráli őshaza kelet—nyugati irányú kiterjedésének határait keresve két körülményt emelt ki: 1. „A vidranyest (Mustela v. Viverra v. Vison lutreola vagy Putorius lutreola) és a nemes lazac (Salmo salar v. nobilis) régi nevei alapján . . . kimondhattuk, hogy az uráli népek régi lakóhelyei, az a terület, amelyen az uráli . . . alapnyelvet beszélő nép lakott, keleten nem terjedhetett tovább az Urálnál” (I. OK. I, 395), 2. „. . . az uráli nép lakóhelyének nyugati határa a pichtafenyő nyugati határán belül keresendő” (i. m. 397). Csupán a különféle fák elterjedését tartva szem előtt, ez az állásfoglalás talán így is tolmácsolható: az uráli őshaza nem terjedhetett az Urálnál keletebbre, mert az uráli ősnép (fgr. nyelvekből ténylegkövetkeztetve) ismerte a jellegzetes európai lombosfákat (szil, éger és tölgy), lakóhelyének nyugati határa pedig a pichtafenyő elterjedésének nyugati határán belül keresendő. Más szóval ez azt jelenti: az uráli őshaza olyan területre terjedt ki, amelyen mind a jellegzetes európai lombosfák, mind pedig a pichtafenyő ismertek voltak, azaz: az uráli őshaza olyan területet foglalt magában, amelyeken finnugor népek ma is élnek. LÁSZLÓ GYULA látszólag más eredményre jut: „. . . az uráli nyelv nem alakulhatott ki³ az uráliak mai lakóterületének egyetlen részén sem” (i. m. 90.), mert „. . . a pollentéreképek szerint a feltételezhető uráli nyelvegység korában a két erdőfajta [a jellegzetes európai lombosfák meg a pichtafenyő] sehol sem érintkezett egymással, hanem még ezer kilométerek választották el határaikat. Ezzel azonban lemondottunk arról is, hogy az életföldrajzi módszer régi alkalmazásával keressük az egykori közös szállásterületet. Ez a módszer lehetetlen feltevésre épült, arra ugyanis, hogy két fajta erdőcsoport egy bizonyos területen egymást fedte volna. Ilyen terület azonban a számbajöhető régiségben nem volt” (i. m. 70.).

Bevallom: én LÁSZLÓ GYULA megállapításai után sem értem, mért kell egyfelől N. SEBESTYÉN IRÉNEK (és másoknak) az életföldrajzi módszer alkalmazásával elért eredményei, másfelől LÁSZLÓ GYULA megállapításai között akkora ellentétet látnunk, amekkorát LÁSZLÓ lát. Hiszen N. SEBESTYÉN IRÉN következtetései lényegesen más időszakra vonatkoznak, mint LÁSZLÓ GYULA megállapításai! N. SEBESTYÉN IRÉN is vallja azt, amit ZSIRAI MIKLÓS fogalmazásában már idéztem: az uráli őshaza az a terület, amelyen „az uráli nép közvetlenül szétválása előtt, tehát az uráli . . . korszak végén” élt (vö. I. OK. I, 353), ő tehát az uráli ősnép azon lakóhelyére nézve von le következtetéseket, amelyet ez a nép i. e. 4000 körül foglalt el, LÁSZLÓ GYULA viszont legalábbis az egyik idézett helyen az uráli nyelv kialakulásának a helyéről ír, s ez a kialakulás, pontosabban „az uráli nyelv alakulása legalább 8—10 000 évvel időszámításunk előtt meg kellett kezdődjék (nyilvánvalóan még sokkal előbb)” (189. l.). Továbbá: LÁSZLÓ GYULA nézete szerint „az uráli népesség nem alakulhatott ki a mai finnugorok-szamojédok lakta területen, mert ez a kései-őskőkor folyamán még lakhatatlan volt” (i. h.). Ámde N. SEBESTYÉN IRÉN nem az uráli népesség kialakulásának a helyét teszi ma finnugorok lakta területre, hanem az uráli ősnép azon szállásterületét, amelyen ez a nép közvetlenül az uráli nyelvegység felbomlása előtt, azaz i. e. 4000 táján az újabb kőkorban (neolitikum) lakott, s alig hiszem, hogy az uráli ősnép kialakulásának az idejét ne tartaná ő is több évezred alatt végbement folyamatnak. Ha pedig ez így van, vajon állítja-e N. SEBESTYÉN IRÉN azt, hogy az uráli ősnép nem változtathatott helyet i. e. 8—10 000 tájától i. e. 4000-ig? Hol állítja N. SEBESTYÉN IRÉN vagy más azt, hogy

³ Én rikitottam.

az egyes fák kiterjedésének a határa is nem tolódhatott el ugyanilyen hosszú időszak alatt? Ha pedig helyet változtathatott az uráli ősnép a jelzett időszak folyamán (azaz ősi szállásterülete valamikor az uráli egység felbomlását megelőző évezredekben lehetett N. SEBESTYÉN IRÉN felől akár pl. a Riga és az Oka között húzódó területen is), akkor miért kell N. SEBESTYÉN IRÉNnek a következtetéseit elvetnünk LÁSZLÓ GYULÁnak olyan megállapításai alapján, amelyek több ezer évvel korábbi idősakra (is) vonatkoz(hat)nak? Úgy tetszik tehát nekem, hogy a N. SEBESTYÉN IRÉN következtetései és a LÁSZLÓ GYULA megállapításai közti nagy különbség részben egyszerűen abból adódik, hogy LÁSZLÓ GYULA nem tisztázta az őshaza szónak a nyelvészeti irodalomban használt jelentését.

Kétségtelen azonban, hogy N. SEBESTYÉN IRÉNnek és LÁSZLÓ GYULÁnak az uráli őshaza helyére vonatkozó nézete akkor is eltér egymástól, amikor mindkét kutató a nyelvészeti értelemben vett uráli őshazáról, azaz az uráli egység megszűnése táján elfoglalt őshazáról ír, ill. arra gondol. Megvizsgálva ugyanis egyebek közt az uráli nyelvek szókincsének azt a rétegét, amely növényföldrajzi következtetések levonására ad módot, LÁSZLÓ nemcsak az ún. uráli ősnép kialakulását teszi nagyjából a Rigától az Okáig húzódó területre, hanem szerinte itt történt meg azután az uráli ősnép szétválása is kb. i. e. 5000-től kezdve: „Egyrészt a finnugorság nyugati tömbje északabbra hatolt a közép-európai vegyes erdők északi határáig, a Baltikumtól a Volga-könyökgig, másrészt az obi-ugor szamojéd szárny az Urálba s azon túl telepedett meg” (69. l.). Úgy értem, hogy LÁSZLÓ a nyelvészeti értelemben vett uráli őshazát is elsősorban történeti növényföldrajzi okokból helyezi a Volga-könyök helyett a Rigától az Okáig húzódó területre. Ha ez így van, akkor nem tudom kötkedés nélkül követni őt. Az uráli és a finnugor őshaza helyére vonatkozó nézete alátámasztására LÁSZLÓ egyebek közt a szovjet pollen-kutatás eredményeire hivatkozik. Ismereteim nem eléggé széleskörűek ahhoz, hogy a szerző ezen hivatkozásainak a helyességét meg tudjam ítélni. Átadom ezért a szót olyan szaktudósoknak, aki erre hivatott. Befejezésül mindössze annyit jegyzek meg: LÁSZLÓ GYULA könyvéből az uráli népek ősi kultúráját illető kérdésekben sokat tanultam, de kívánatos lett volna, hogy a szerző a nyelvészeti terminus technikusok értelmezésére és szabatos használatára nagyobb gondot fordítson. Különösen szükség lett volna az uráli és a finnugor kor problematikájának világosabb elkülönítésére. Végül: gondosabb korrektúraolvasás útján elkerülhetők lettek volna a felhasznált művek jegyzékében található hibák is.

*]

LAKÓ GYÖRGY

LÁSZLÓ GYULA nagy jelentőségű, komplex módszerű szintézisét, mint a történeti növényföldrajz művelője, nagy érdeklődéssel olvastam és tanulmányoztam végig. Egyrészt azért, mert a történeti növényföldrajz saját kérdéseinek helyes megoldását szintén csak komplex módszereknek, azaz több határos tudományterület eredményeinek alkalmazásával remélheti (s a régészet-őstörténet ily módszerű kísérlete hasznos tanulságokat adhat), másrészt különösen azért, mert a vegetációtörténeti kutatás már régóta igényli és felhasználja a társadalomtudományi-régészeti kutatások eredményeit is.

LÁSZLÓ GYULA könyvének befejező részében (196. l.) hangsúlyozza, hogy szintézise „kísérlet”, sok következtetése még vitatható. Magam — szakterületemnek megfelelően — csupán a növényföldrajzi vonatkozások megvitatására vállalkozhatom, és erre is csak azért, hogy a LÁSZLÓtól konzekvensen megragadott helyes új iránynak, a pollenanalízis, illetve a palynológia eredményei felhasználásának továbbfejlődését elősegítsem. Mindenesetre a korrigáló és kiegészítő megjegyzések zöme eleshetett volna, ha LÁSZLÓ GYULA nemcsak néhány irodalmi forrást vagy szempontot illetően fordult volna hozzám, hanem ha a kézirat elkészülte utáni konzultálásra is igényt tartott volna. De mindjárt bevezetőben hangsúlyozni szükséges, hogy mindez nem érinti azt az alapvető érdemét, hogy a finnugor, ill. uráli őstörténet levezetése során nem az eddig szokásos módszer szerint, azaz a jelenlegi növényföldrajzi állapotból indul ki, hanem a vegetációtörténeti múlt megfelelő, ill. megfelelőnek vélt fejlődési szakaszaira és kialakulási területeire vetíti az uráliak, ill. a finnugorság életföldrajzi szókészletét, és ott vizsgálja a régészeti leletanyagot.

Lényegesebb megjegyzéseim és kiegészítéseim a következők:

1. Az OBRUCSEV-féle észak-ázsiai eljegesedési térkép (56. lap, 7. ábra) a legnagyobb kiterjedésű eljegesedéssel járó jeges szakaszra, tehát az utolsóelőtti jégkorszakra (Dnyeper = Saale = Riss) vonatkozik,⁴ nem pedig az utolsó jégkorszakbeli (Valdáj = Weich-

⁴ A Dnyeper jégkorszak a csillagászati számítások szerint mintegy 170 000 évvel ezelőtt ért véget.

sel = Würm) eljegesedésre.⁵ A könyvben tárgyalt őstörténeti kérdések kiindulási alapjául természetesen a szerzőnek mindenképpen az utóbbinak a térképét kellett volna közölnie, bármelyik újabb összefoglaló quartárgeológiai munka alapján. Az utolsó eljegesedés folyamán ugyanis az észak-európai jégtakaró délkeleti határa nem sokkal terjedt túl a mai Balti-tenger környékén, csak a Volga forrásvidékéig jutott el; északkeletnek a Pecsora torkolatvidéke felé vonult, úgyhogy az Urálnak is csak az északi része volt eljegesedve.⁶

Az utolsó, azaz a Valdáj jégkorszakban Nyugat- és Közép-Szibéria — legészakibb, részeit és a dél-szibériai hegyvidéket kivéve — jégmentes volt, bár örökké fagyott talajjal de azon törpecserjés tundrával, erdős tundrával és erdős sztyeppel, sztyeppel. A szibériai tajgaerdő zónája ekkor a Bajkál környékére és a Léna—Amur vidékére korlátozódott.⁷ A történeti növényföldrajzban közismert, hogy a Valdáj-eljegesedés folyamán az ázsiai szélső kontinentális flóraelemek — kelet—nyugat irányú vándorlással — nemcsak Kelet-Európa, hanem Közép-Európa közeli jégmentes területeit is elözönlötték (vö. már GAMS, 1935).

Mindebből az következik, hogy az uráliaknak általában a Volga—Káma—Urál vidékére tett ősi szállásterülete az utolsó jégkorszakban nem volt eljegesedve (a maximális Dnyeper eljegesedés idején is csak részben), sőt még a jégtakaró szélétől is messzebb esett, mint a LÁSZLÓtól feltételezett ősi szállásterület, ti. a szivéri átmeneti kőkorszaki műveltség területe. A beerdősödés sem kezdődött oly későn, mint azt LÁSZLÓ véli. Ősföldrajzi indokokkal tehát nem cáfolható a Volga—Káma—Urál vidéki ősi szállásterületre vonatkozó feltevés (vö. LÁSZLÓ, 8., 51., 66. és 189. l.).

2. LÁSZLÓ „tajga” megjelölésén mindenütt „szibériai tajga” értendő (*Pinus cembra*, ill. *sibirica*, *Abies*⁸ *sibirica*, *Picea obovata*, *Larix sibirica* dominánsokkal). De figyelembe kellett volna vennie, hogy „európai tajga” is van és volt már az ő- és az óholocénben is (az előbb említett fajok fokozatosan elmaradnak, és nyugat felé a *Picea excelsa* — ma érvényes nevén *Picea abies* — veszi át az uralkodó szerepet). A szibériai és az európai tajga két lucfenyő⁹ faja növényrendszertani szempontból közel áll egymáshoz és — a *Pinushoz*, valamint a *Betulához* hasonlóan — közös szóval van jelölve a legtöbb finnugor nyelvben (finn, észt, lapp, mordvin, cseremisiz, zürjén, votják, vogul, osztják), sőt a szamojédban is.¹⁰ Minderre LÁSZLÓ is utal a 64. lapon, de később e tényt mellözi. Kimaradt az utalás (a 66. lapon) arra, hogy a cirbolyafenyő obi-ugor és szamojéd nevének megfelelője a zürjén nyelvben és — jelentésváltozással — a votjákban is megvan, úgyszintén a *Larix* nemcsak a zürjénben, hanem jelentésváltozással („félíg elszáradt fiatal fa”) a finnben is (i. m. 21. és 19. l.).

Mint a pollenanalízis (palynológia) művelője, sajnos, nem vonhatok le a Neustadt-féle „óholocén” (l. alább) pollenspektrum térképéből és az annak alapjául szolgáló egyes feldolgozások részletes ismeretéből sem olyan határozott következtetéseket, mint LÁSZLÓ GYULA. A földtörténeti utolsó jégkorszak és a holocén átmenetének idejében ugyanis a fenyő—nyír (*Pinus*—*Betula*), azaz „világos aljú fenyőerdők” övezete, amelyben mind a szibériai tajga, mind pedig a közép-európai széles lombú elegyes erdők fái hiányoztak (vö. LÁSZLÓ, különösen a 69. lapon), kisebb-nagyobb időeltolódással jóval nagyobb területen alakult ki, mint azt LÁSZLÓ egyedül Neustadt idézett térképe (62. l.) alapján oly határozottan következtette. Ez a típus nyugat—délnyugat felé jóval tovább terjedt (vö. FIRBAS, 1949), és kelet felé nemcsak a Volga vidékéig, hanem azon túl is, egészen

⁵ A Valdáj jégkorszak kezdete az előző módon való azonosítás alapján 117 000, de a legújabb radiocarbon vizsgálatokból extrapolálva következtethetően mintegy 70 000 esztendővel ezelőtt volt. Utolsó jeges maximuma mintegy 22 000-re esik, vége pedig — az északi szalagos agyag abszolút kronológiai és a radiocarbon vizsgálatok alapján — a Közép-Európában szokásos határmegevonás szerint — i. e. 8000.

⁶ Különben a könyv 125. lapján közölt 26. ábra, — az észak-európai tósáv térképe — jól mutatja a Valdáj eljegesedés egykori legnagyobb kiterjedését.

⁷ A legújabb kritikái összefoglalás FRENZELTŐL 1959—1960-ból van, 1. különösen az 1. térképmellékletet.

⁸ *Abies* = or. *лихтя* (jegenyefenyő).

⁹ Itt jegyezzük meg, hogy a régi nyelvészeti jegyzékek és egyéb munkák — bizonyára az ingadozó latin szóhasználatra visszamenően — a lucfenyő, ill. -fenyves (*Picea abies*, ill. *Piceetum*) helyes 'Fichte', ill. 'Fichtenwald' fordítása helyett gyakran tévesen a 'Tanne', ill. 'Tannenwald' (*Abies alba* és *sibirica*, ill. *Abietum*) nevet alkalmazzák.

¹⁰ Vö. N. SEBESTYÉN L.: FgrÉrt. 7. (1943): 13—4. l., ill. LEHTISALO, JurSamWb.177. l.

Délnyugat-Szibériáig hatol el, ahol még ma is megvan (a Volgától keletre a Dél-Urálig húzódó, közbeeső területről egyelőre még hiányoznak a részletesebb pollenvizsgálatok). Különben a következtetésekhez a kiindulás nem teljesen helyes, mert — mint fentebb láttuk — kimaradt a tajga lucfenyője, amely pedig szintén széles eurázsiai elterjedésű.

Összefoglalva: egyedül a *Pinus*—*Betula*—*Picea* erdők ős-, ill. óholocén elterjedése alapján az uráli-finnugor ősszállásterület a nyelvészektől feltételezett Volga—Káma—Ural és a Lászlótól feltételezett Balti-tenger (Riga)—Oka közé eső területen egyformán alátámasztható, illetve szűkebbre nem lokalizálható. A *Picea* a más fajokból már régebben következtetett tajgakapcsolatra is utal.

Úgy vélem azonban, hogy kitűnő László Gyulának az az eljárása, hogy az erdei fafajokat a földrajzi-történeti elterjedés és a nyelvi elterjedés alapján 3 csoportra osztotta. Bár a 3 csoport elválása a fenti kiegészítések alapján nem annyira éles, mégis következtetésekre — bár nem olyan messzemenően — jól felhasználható. Az óholocén boreális fázistól kezdve lezajlott további jelentős éghajlat- és erdőtakaró-változásokat tükröző pollenvizsgálati eredményeknek, valamint a nyelvészeti-régészeti eredményeknek az egyeztetéséből levont további következtetések botanikus szemszögből nézve lényegükben megalapozottak, csupán egyes részletek módosítandók. A még biztosabb és pontosabb természettudományos alátámasztás a pollen-profilokhoz kapcsolt famaradványok és a régészeti faleletek radiocarbon-vizsgálata útján adódó eredményeknek a felhasználásától várható (az első radiocarbon-vizsgálati adatokat NEUSTADT és munkatársai 1962-ben közölték).

További megjegyzéseim és kiegészítéseim a következők:

52. l. Az *Acer*, a *Juglans*, a *Quercus* és a *Tilia* növény-nemzetségek nem boreális elemek.

52—55. l. Kelet-Európa vegetációs zónáinak jellemzése során a felsorolt növénynevekben sok az elírás, sajtóhiba. Szükséges lett volna REINIG régi jellemzését az újabb szovjet vegetációfeldolgozás jelentős új eredményeivel kiegészíteni (LAVRENKO—SZOCSAVA: Descriptio vegetationis URSS I—II. 1956).

57. l. A pollenvizsgálatok alapján elkülönített 4 vegetációtörténeti szakasz idézésében értelemzavaró elírások: H_1 -ben „Subarktikus” helyesen „Subatlanti”, és ez a mai napig tart; H_1 -ben „Balti jegesedés” helyesen „Balti jeges tó”. U. i. a lábjegyzetben: NEUSTADT id. munkája nem 1957-ben, hanem 1954-ben jelent meg; az évszám az irodalomjegyzékben is (202. l.) korrigálandó, és pótlólag beiktatandó a tényleg 1957-ben megjelent újabb részletes munka.

61. l. A tölgyesek keleti határa ma is a Dél-Urálnál — és nem a Volgánál — van.

62. l. A Neustadt alapján közölt pollenspektrum-térkép (a Lászlótól az 57. lapon közölt áttekintés értelmében is) nem „óholocén” (H_2), hanem helyesen „ősholocén” (H_1), s ez vonatkozik László összes „óholocén” megjelölésére könyvének szövegében. Különben Neustadt ősholocén periódusának a közép-európai értelemben vett késő-glaciális szakasz (amit még az utolsó jégkorszakhoz vonnak) és a praeboreális fázis (mit már az óholocénhez vonnak) felel meg.

64. l. A *Pinus* és a *Betula* az ős- és az óholocén átmenetében Eurázia középső és északi részén végig megvan.

71. l. A ZÓLYOMI és Soó idézett történeti növényföldrajzi munkáiból levont következtetések félreértésen alapszanak és túl messze mennek.

123. l. A közölt 25. ábrában a pollenvizsgálati eredményekből vett fenyő—nyír határ (helyesebb megnevezéssel fenyves—nyíres erdő határ) Neustadtnak a régebbi ősholocén szakaszra vonatkozó térképéből származik, amikor Skandinávia nagy része még el volt jegesedve, és nem a 25. ábrán feltüntetett *Ancylus*-tó, hanem a megelőző *Yoldia*-tenger volt kialakulva. Az *Ancylus* az átmeneti kőkornak, a *Yoldia* a gravetti késő paleolith kultúra végének felel meg általában.

125. l. A szövegezés félreérthető. Úgy tetszik, mintha az Alleröd oszcilláció egy jégelönyomulási fázis lenne, holott éppen fordítva van.

Ez alkalommal kell végül megemlítenem, hogy a MOOR ELEMÉR, Die Ausbildung des ungarischen Volkes . . . című, 1956-tól kezdve folytatódólagosan közölt tanulmányában (vö. László: 46. l.) említett 4000 és 1000 közötti időre tett nagy, száraz éghajlati korszaknak a feltevését az újabb szovjet pollenanalitikai vizsgálatok megdöntötték, illetve egészen más megvilágításba helyezték. A levont következtetések tehát tárgyaltanok.

1963. január 25.

ZÓLYOMI BÁLINT

A fenti két ismertetés kéziratát megküldöttük László Gyulának. László válaszát folyóiratunk következő számában fogjuk közölni. — A s z e r k.

Három D. V. Bubrihnek szentelt emlékkönyv

A Szovjetunióban tevékenykedő, az uráli nyelvekkel foglalkozó szakemberek cikkeit részint a nemzetiségi körzetek és köztársaságok tudományos intézeteinek évkönyveiben, részben az akadémiai értesítőben (Известия Академии Наук СССР) és a „Nyelvtudomány kérdései” (Вопросы языкознания) c. folyóiratban olvashatjuk. Régebben a leningrádi egyetem finnugor tanszéke is kiadott egy-egy évkönyvet, melyben a munkatársak és más intézetek kutatói publikálták kutatásuk eredményét. Az utóbbi évtizedben a Szovjetunióban működő uráli nyelvészek munkája elmélyült és lényegesen kiszélesedett: nagyméretű anyaggyűjtés folyik, fonetikai kísérleteket végeznek, leíró nyelvtanokat adnak ki, de a deskriptív jellegű munka mellett nyelvtörténeti művek és tanulmányok is napvilágot látnak.

A három ismertetendő gyűjteményes munka betekintést nyújt ebbe a nagyarányú tevékenységbe. Az egyik kötet a „Вопросы финно-угорского языкознания” (Moszkva, 1962. 331 lap) című gyűjtemény. Szerkesztői (Litkin, Majtyinszkaja és Szerebrennyikov) tudatosan tűzték ki maguk elé azt a célt, hogy bemutassák a kutatások eredményeit. A kötet ezért több részre tagolódik: a) a finnugor nyelvek általános problémáit tárgyaló cikkek, b) egy-egy finnugor nyelv valamely kérdésével foglalkozó tanulmányok, c) nyelvjárási szövegmutatványok fonetikus lejegyzésben; d) külföldi nyelvészek tevékenységének a bemutatása.

A kötetet Dmitrij Vlagyimirovics Bubrih (1890—1949) akadémikusról szóló megemlékezés nyitja meg. Valóban alig akad méltóbb cikk a kötet elejére, mint Bubrih buzgó és eredményes tevékenységének a méltatása, hiszen az ő érdeme, hogy a leningrádi egyetemen a finnugor népek fiai-leányai tudományos képzésben részesülhettek, az ő érdeme, hogy Moszkvában és Leningrádban aspiránsok sora készült a finnugor nyelvek tanulmányozására, ő virágoztatta fel a finnugor nyelvészet tanulmányozását a Karjalai Köztársaság fővárosában, Petroskoiban (Petrozavodszkban). Nyelvi anyag és nyelvtörténeti fejtegetések fonódnak össze kiemelkedő műveiben: az erzá, a komi, udmurt és a finn nyelvről írt monográfiáiban. A Szovjetunió területén kívül élő finnugor nyelvészek szerint feltétlenül szükség volna ezeknek, a részükre szinte megszerzhetetlen munkáknak az újból való kiadása, s azt hiszem, ezekre a könyvekre szüksége volna a Szovjetunió nyelvészeinek is. Minden méltatásnál ékeesebben dicsér a mű! Bubrih nyelvtanainak és tanulmányainak az újból való kiadása elősegítené kutatásainkat.

Bubrih rövidre szabott méltatása után következik a finnugor nyelvtudomány általános jellegű kérdéseivel foglalkozó rész. B. A. SZEREBRENNYIKOV tanulmánya szűkebb területről, a permi nyelvek történeti alakтанából veszi témáját: a komi és udmurt nyelv esetrendszerét vizsgálja történeti aspektusban (9—32). Nagyon értékesnek véljük a kötet következő cikkét. V. I. LITKIN nagy tanulmánya (33—64) a finnugor alapszavak magánhangzó-rendszerének vitatott kérdését vizsgálja. Litkin alapelve: a történeti hangtannak fel kell használni azt a nyelvjárási anyagot, amelyet az összehasonlítás munkájába eddig még nem vontak be. K. E. MAJTYINSZKAJA a finnugor nyelvek személy- és kérdő névmásaiban levő *n* szuffiksium funkcióját kutatja (65—80). Szerinte az *n* olyan képző, amely már az alapszavakban személyeket jelölő névmásokhoz csatlakozott.

NY. M. TYERESZKO azzal a kérdéssel foglalkozik, hogy miként jelölik a szamojéd nyelvekben a birtokviszonyt (81—93); arra is utal, hogy a szamojéd nyelvekben nem őrződött meg az ősi uráli állapot, azaz a birtokviszony jelölt. — V. J. ZLOBINA a finn *olla hereillä* 'ébren van' típusú, állapotot kifejező szerkezeteket tárgyalja a balti-finn nyelvekben (94—100). H. RÄTSEN a balti-finn nyelvek frazeológiájának történeti aspektusban való vizsgálatáról ír elvi jelentőségű cikket (101—108). — M. HÄMÄLÄINEN tanulmánya szintén a balti-finn nyelvek körében mozog; a szerző a „külső-lokatívuszi” ragok csoportját (adessivus, ablativus, allativus) vizsgálja (109—126). — A szverdlovszki egyetem oktatója, A. K. MATVEJEV régebbi munkáját (Финно-угорские заимствования в русских говорах Северного Урала, 1959) egészíti ki új adatokkal (127—142); érdekes, hogy 39 etimológiája közt nemcsak szerszám-, hal-, növénynevek, helyi jelentőségű ruhadarabok, térszínformák jelölése, hanem igék is ('súg', 'zokog') vannak.

A kötet II. részében foglalt tanulmányok egy-egy uráli nyelv valamilyen leíró vagy történeti kérdését elemzik. G. KERT a lapp nyelv kildini dialektusában vizsgálja a flexió fokváltakozásszerű megjelenését ige- és névszótovekben (143—153). — V. PALL az észti helynevek tanulmányozásáról ír (154—160), és megjelöli a gyakorlati teendőket. — J. PEEGEL a régi észti népdalok nyelvét jellemzi röviden (161—4). — I. SZ. GALKIN a mari nyelv két igeragozási típusának eredetével foglalkozik (165—177): szerinte elkülönülésüknek fonetikai okai vannak. — A. SZ. SZIDOROVNAK, a neves komi kutatónak kéz-

iratban hátramaradt „Az ókori írásbeliség újonnan felfedezett emlékei” c. művét V. I. LITKIN közli (178—189), s a munkához jegyzeteket és nyelvészeti következtetéseket fűz (189—211). — A. SZ. KRIVOSCOKOVA-GANTMAN a komi-permják nyelv egyik dialektusában (inyvai) vizsgálja az $l > v$ hangváltozás további fejlődését intervokális helyzetben, ui. a v bizonyos esetekben eltűnik (212—222, vö. VÁSZOLYI NYK. LXIV, 353—63). Cikkéhez orosz betűkkel feljegyzett nyelvjárási szöveganyagot is mellékel a szerző (222—28). — J. V. BOTEVA a mai komi-permják nyelv néhány emfatikus értékű képzőjéről ír (229—235). — J. I. ROMBANGYEJEVA a manysi nyelv kauzatív igéiről közöl mondat-tani tanulmányt (236—56): cselekvő és szenvedő szerkezetekben figyeli meg használatukat. — J. N.Ű. RUSSZKAJA a chanti nyelv AO. Alsó-obi (Obdorszki) nyelvjáráásának vizsgálja meg az esetrendszerét (257—64).

A következő részben három finnugor nyelvészről emlékezünk meg a gyűjteményes kötet: K. J. MAJTYINSZKÁJA Beke Ödönt méltatja (265—69), V. I. LITKIN Fokos-Fuchsról ír (270—74) és A. P. FEOKTYISZTOV H. Paasonennak a mordvin nyelvre vonatkozó munkáit mutatja be (275—281).

Végül fiatalabb szovjet gyűjtők adnak mutatványokat az általuk feljegyzett nyelvjárási anyagból (latin betűs átírásban): TY. I. TYEPLJASINA az udmurt nyelvből (282—304), A. P. FEOKTYISZTOV moksa-mordvin nyelvből (304—17) és J. I. KOVEGYAJEVA a keleti mari nyelvjárásterületről (317—28).

A kötet érdeme, hogy számos, eddig csak rövid összefoglalásból ismert uráli nyelvészeti témájú tanulmányt (vö. NYK LXIV, 379—83) teljes egészében mutat be nekünk. A szerzők sorában ott látjuk a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Nyelvtudományi Intézetének idősebb és fiatalabb moszkvai munkatársait (Litkin, Szerbrennyikov, Majtyinszkája, ill. Feoktyiszto, Kovegyajeva), ugyanezen intézet Leningrádban tevékenykedő obi-ugor és szamojed szekciójának tagjait (Rombangyejeva, Russzkaja, Tyerescsenko), az észtországi finnugor nyelvészeket (Hämäläinen, Pall, Peegel), a Mari Köztársaságban működők közül Galkint, a petroskoi akadémiai fiókintézetben dolgozó Kertet stb. Ez a kötet tehát számos, eddig csak hírből ismert nyelvész tevékenységéből ad ízelítőt, bizonyosságul, hogy a nemzedékek láncá immár folyamatossá válik a szovjet uralisztikában.

Igen jelentősnek véljük, hogy ebben a kötetben az uráli nyelvi anyag javarészt latin betűs átírásban jelent meg, ezzel számunkra használhatóbbá válnak a közlések. Ez az átírás nem egyezik az általánosan elfogadott finnugor fonetikai átírással, ezért feltétlenül bővebben ismertetendő. Ez e folyóirat hasábjain rövidesen meg is történik. Nagyon örülünk annak, hogy majd félszáz oldalon kapunk nyelvjárási szövegeket. Itt volna az ideje, hogy ez még nagyobb mértékben megtörténjék, hiszen az összehasonlító studiumok egyik forrását mindenkor a nyelvjárási feljegyzések képezték, és felhasználásukra éppen ebben a kötetben találunk helyes példát (Litkinnek a finnugor vokalizmusról szóló tanulmányára gondolunk).

*

A „Вопросы финно-угорского языкознания” egy nagyobb közösség, az SZU. Tudományos Akadémiája Nyelvtudományi Intézetének moszkvai és leningrádi szekcióiban, meg a sziktivkari, petroskoi, szaranszki fiókintézeteiben működő munkatársainak tanulmányait és nyelvjárásgyűjtési anyagát tartalmazza. A másik, most bemutatandó gyűjtemény, amely a „Финно-угорская филология” címet viseli (Ученые записки Ленинградского Университета № 314, 1962, 135 lap) a leningrádi egyetem finnugor tanszéke állandó és „vendég”-előadóinak cikkeiből tevődik össze. Tehát egy kisebb közösség méretben műköltan szerényebb jelentkezése: mindössze 9 cikket tartalmaz. A kötet más szempontból is elüt „A finnugor nyelvtudomány kérdései” c. gyűjteménytől, ugyanis két, a finn irodalommal foglalkozó tanulmány is található benne: 1. VÄINÖ KAUKONEN helsinki professzor népszerű előadása a „Kalevala” keletkezéséről (101—114); 2. A. MANTERE értékes tanulmánya Pentti Haanpää baloldali demokrata finn író „Gazdák és árnyékuk” című regényéről (115—135).

A kötet bevezetője: Z. M. DUBROVINA D. V. Bubrih életművét méltatja; Bubrihnak a finnugor nyelvek kutatásában végzett munkásságáról ír (5—18). Ezzel emlékezünk meg a Leningrádi Egyetem Finnugor Tanszéke a szovjet finnugrisztikai legszorgosabb kutatója, legemélyültebb tudósa születésének 70. évfordulójáról. Felsorolja munkáit és megemlíti, hogyan méltatták Bubrih munkásságát főleg külföldi nyelvészek.

G. KERT és M. MATUSZEVICS (egyikük sem a Leningrádi Egyetem munkatársa!) a lapp nyelv kildini nyelvjárása Voronye faluban beszélt változatának mássalhangzó fonéma-rendszerét írja le (19—37). — Z. M. DUBROVINA a finn nyelv olyan névszóiából

igyekszik teljes gyűjteményt összeállítani, amelyeknek nincs meg minden ragozott alakjuk, pl. (*olla*) *hengästyksissä* 'lélekszakadva', (*joutua*) *pelästyksiin* 'megijedni' (38—55). Ezekkel az állapotot jelző, hiányos ragozású szavakkal már mások is bőven foglalkoztak. E. A. JAKUBINSZKAJA-LEMBERG olyan mordvin eredetű szavakat sorol fel, amelyeket J. R. ROMANOV jegyzett fel a penzai kormányzóságban élt kártolók argójában (56—9). Érdekes, hogy az említett szakmai szótár 130 szava közül 41 szó mordvin eredetű. (Érthetetlen, hogy a lista szerkesztője, JAKUBINSZKAJA-LEMBERG miért nem utalt A. J. POPOV idevágó kutatásaira (Из истории лексики языков Восточной Европы, Ленинград 1957), és miért mellőzi több ízben a moksa alakot). Ugyancsak a nemrég elhunyt E. A. JAKUBINSZKAJA tollából származik egy másik cikk: „A tárgy kifejezése az erzá-mordvin nyelvben” (75—84), amelyben E. Lewy és M. Koljagjenkov idevágó, leíró jellegű kutatásait egészíti ki.

A. MOKÁNY (= MOKÁNY SÁNDOR) az ukrán nyelv *u*-zó dialektusában levő magyar jövevényszavak hang- és alaktani sajátosságait vizsgálja történeti aspektusban (60—74), java anyagát a técsői járás területén végzett saját gyűjtéséből vette. — SZABÓ LÁSZLÓ a vót nyelv birtokos személyragjainak mai használatát mutatja be példákban (85—100).

*

A harmadik, Bubrih születésének 70. évfordulójára kiadott füzet terjedelmében a legsoványabb, a benne található tanulmányok azonban igen értékesek. Címe: „Прибалтийско-финское языкознание” XXIII. (a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Karjalai Fiókéntézetének a kiadása. 1961, 135 lap). A Bubrih arcképével díszített füzetet M. M. HÄMÄLÄINEN megemlékezése nyitja meg, amelyben mindenek előtt Bubrih szervezőképességét méltatja, és részletesen tárgyalja a szovjet nyelvészek a karjalai nyelvről, a karjalaiak eredetéről írt munkáit (3—9). Nagy haszonnal forgathatjuk D. V. BUBRIH munkáinak jegyzékét (10—15).

Értekes anyagközlést tartalmaz NY. A. MESCERSZKIJ „Orosz-karjalai szótári bejegyzések” c. cikke (16—32), amely kiegészíti J. MIKKOLA idevágó közléseit (I. Virittäja 1901: 101—2 és 1932: 101—4). — NY. I. BOGDANOV a keleti vepsze nyelvjárasterület nyelvének két helyi változatát mutatja be fonetikai és morfológiai szempontból (33—41). — V. OLLIKAINEN a mai finn irodalmi nyelv *t* igeképzőjével foglalkozik (42—62). — G. NY. MAKAROV a „névszó + ragozott névszó” szintagmát vizsgálja finn anyagon (62—77). — V. J. ZLOBINA finn példákkal illusztrálva tárgyalja azt a kérdést, miként lép át egy beszédrész az egyik kategóriából a másikba, és vizsgálja az evvel kapcsolatos alak- és jelentésmegoszlási („szóhasadási”) problémákat (78—83). — M. M. HÄMÄLÄINEN a balti-finn nyelvek észak—keleti csoportjának (vepsze, dél-karjalai) esetrendszeréből kiemeli a „belső” lokativuszi ragokat, és fejlődésüket mutatja be (84—109). — G. KERR tanulmányában a kolai lapp nyelvjárásokat jellemzi hang-, alaki és szótani alapon (110—34).

*

Örülünk ennek a három kötetnek és önkéntelenül felvetődik bennünk a feltevés: talán megvan már a lehetőség arra, hogy a Szovjetunióban dolgozó, finnugor (uráli) nyelvekkel foglalkozó nyelvészek központi folyóiratban publikálják tanulmányaikat. A „vidéken” megjelenő évkönyvek (Труды, Записки és más című társaik) alig jutnak el a külföldön működő nyelvészekhez, rejtett értékek maradnak. Ennek a finnugrisztika fejlődését gátló káros hatását mindannyian érezzük. Mivel a Szovjetunió finnugor nyelvészeinek van mit megmutatniok külföldi társaiknak, jó lenne, ha anyagukat hozzáférhetőbbé tennék. Jelenleg a nemzetiségi köztársaságokban és területeken megjelenő monográfiák, tan- és évkönyvek, szépirodalmi művek szinte megszerzhetetlenek számunkra.

ERDŐDI JÓZSEF

Paul Ariste: Vadja muinasjutte

Eesti NSV Teaduste Akadeemia. Emakeele Seltsi Toimetised Nr. 4.
Tallin, 1962. 120 l.

Egy kiháló nép mesekincsének utolsó morzsáit gyűjtötte össze és tette közzé a szerző — a vót nyelv és népköltészet kitűnő ismerője —, nem sokkal a nyelvészet és a folklór szempontjából egyaránt érdekes „Vadjalaste laule” c. vót népdalgyűjteményének megjelenése után.

A dalkedvelő vótok népdalaiban a közös keleti-tengeri finn dalkincs sok ősi sajátossága őrződött meg, és bőven maradtak fenn újabb alliterációs és más formájú dalok is. Ezeknek gyűjtését már a XVIII. század végén megkezdték a kutatók. A dal a vót népköltészetnek az a műfaja, melyből aránylag sokat összegyűjtöttek, és mellyel más műfajokhoz mérten sokat foglalkoztak. Sokkal kévesebb figyelmet szenteltek a gyűjtők a vót hiedelmeknek, babonáknak, szokásoknak, közmondásoknak, meséknek, elbeszéléseknek. Ezeknek rendszeres gyűjtése csak akkor kezdődött meg, amikor a vót nyelv már a pusztulás szélén állott. Pedig a vótok nemcsak jó dalosok, hanem jó mesélők is voltak. Meséltek egymásnak esténként együtt üldögélve, de meséltek a csorda után ballagva vagy más munka közben is.

A szerző a vót népköltészet egyéb termékei mellett 1932-től kezdve gyűjtötte az akkor már kihálófélben levő vótok meséit, mondáit, legendáit és tréfás elbeszéléseit. Az összegyűjtött epikai anyag egy részét ARISTE már előbbi szöveggyűjteményeiben publikálta: Wotische Sprachproben. Opetatud Eesti Seltsi Aastaraamat 1933, Tartu, 1935; Vadja keelenäiteid. Acta et Commentationes Universitatis Tartuensis B XLIX. 6, Tartu, 1941; Vadja rahvajutte Mati külast. Keele ja Kirjanduse Instituudi Uurimused II, Tallinn, 1958.

Az itt ismertetett kötet előszavából megismerjük a vót mesék gyűjtésének történetét, az ilyen anyagot tartalmazó publikációkat AHLQVIST gyűjtésétől a legújabbakig.

A könyv 65 mesét tartalmaz, melyeket 9 közlő ajkáról jegyzett fel a szerző.

Az ősi népmesei motívumok nemzetköziek, egyik nép mesekincséből a másikéba vándorolnak, de minden népnél az illető nép költészetének sajátos világával telítődnek. A vót mesék egy részének témája ismert az orosz, az észti, az izsór és a finn mesék tematikájában is. De vannak olyan mesetípusok is, amelyek csak a vót mesékre jellemzők. Az egyik nép meséiből a másikéba vándorló mesemotívumok változnak. Pl. az orosz mesében az ember és az ördög erőpróbája során az ember a répából csavarr vizet, a vót mesében pedig egy marék túrot szorít össze, hogy erőfölényét a kődarabot hiába szorongató ördöggel szemben bebizonyítsa. Ismert mesetéma a gazdag ember és a szegény szomszédja, aki nem adja el pénzért a boldogságát: nem mond le arról, hogy dalolhasson munka közben. A vót mesében a daloló ember: egy szegény cipész, a gazdag ember: a király.

A mesék leggyakoribb hőse az ember: legtöbbször a szegény ember, a közönséges ember, béres, földműves vagy családtagja, az öregapó, az öreganyó, a legkisebb fiú vagy leány, a szolgál, a katona stb. A király, a királyfi vagy a királylány jellemét tekintve sokszor olyan, mint az egyszerű ember. Az emberi nyelven beszélő madarak, az állatok: a nyúl, a róka, a farkas, a béka, a kígyó, a leánnyal szembekötődő játzó medve, az egér, a kecske, mely nem akarja elismerni, hogy kapott enni és inni, szintén gyakori és szintén emberi tulajdonságokkal rendelkező hősök. Az állatok néha varázserővel is rendelkeznek, pl. a kutya, melynek egy-egy vakkantására megjelenik egy csorda, vagy egy ménes.

A jó és a rossz mesealakok harcában érvényesül a mesékre általában jellemző igazságszolgáltatás. Az erős és a gyenge vitájából rendszerint a gyenge kerül ki győztesen. A gonosz mostohának nem sikerül elpusztítani az árva gyermeket, az ember túljár az ördög eszén. A paraszt eléri, hogy az úr egész éjjel ugat, mint a kutya, és reggel kénytelen teljesíteni a paraszt kérését, stb.

A három fiú vagy a három leány közül rendszerint a legfiatalabb a rokonszenves hős, vele történik valami csodálatos, rendkívüli, vagy ő éri el a mese végén megérdemelt boldogságát.

A csodás elemek legtöbbször az ember és az őt körülvevő világ valóságos alakjainak formájában jelennek meg, de ezek a látszólag valóságos lények valamilyen rendkívüli, a jók vagy a rosszak érdekében alkalmazott csodatevő képesség birtokában vannak. Ilyenek pl. a beszélő madarak, a beszélő vagy éneklő halak, az aranyszarvú rénszarvas, a megelevenedő és megszólaló élettelen tárgyak stb. De a csodás tulajdonságokkal felruházott valóságos tárgyak és lények mellett nem hiányoznak a keresztény vallásból

köleszöngött emberfeletti lények, pl. az ördög, a földön járó isten, az angyal sem, de az utóbbiak szerepe az előbbiekéhez mérten elenyésző.

Gyakori motívum a hármasság: a királynak vagy a szegény embernek három fia vagy három lánya volt, az öreg embernek három cipója volt, a három leány három ágy káposztát ültetett, az erdőben sétáló kislánynak három medvével volt kalandos találkozása stb.

A gyűjtemény értékes nyelvészeti szempontból is. Az egész mesegyűjteményt a nyugati vót nyelvjáróterület következő falvaiban jegyezte fel a szerző: Lempola, Kattila, Kõrvõtula, Mati, Luuditsa. A legnagyobb mennyiségű mesét: több, mint a gyűjtemény egyharmadát, Lempolában jegyezte fel, azaz olyan faluban, melynek nyelv a nyelvjárási sajátosságok szempontjából is érdekes. A lempolai szövegek egyik érdekes nyelvjárási sajátossága a diftongizálódás, mely nemcsak a több nyelvjárásból ismert *o > uo*, *e > ie*, *ö > üö* változásra, azaz nemcsak a középső nyelvallású hosszú magánhangzók diftongizálódására vonatkozik, hanem igen gyakran találunk más nyelvjárások *ä*-je helyett *ää* diftongust, pl. ... *kerääjiä* '... kerjaja'; ... *ännääkä* ... '... sabaga ...'.

A mesék szövegének fonetikai átírása a hagyományos jelölési rendszerrel történik, minden nyelvészeti igényt kielégítő pontossággal, de kerülve a fölösleges mellékjeleket.

Ahogy a vót nyelvvel együtt kihal a vót népdal, ugyanúgy veszendőben van a vót népmese is. Már nem élő műfaj náluk a mese, nincsenek gyerekek és fiatalok, akinek az öregek vótul mesélhetnének, mert csak az öregek tudnak vótul. A szerző tehetséges öreg mesélői közül néhányan már a könyv megjelenése előtt, néhányan pedig azóta — meghaltak. Így e meséket irodalmi, néprajzi és nyelvészeti érdekességükkel, sajátos levegőjükkel és nyelvük ősi zamatával együtt ARISTE mentette meg a pusztulástól.

SZABÓ LÁSZLÓ

Osztják (chanti) hősénekek

REGULY A. és PÁPAY J. hagyatéka. III. kötet (1. füzet). ZSIRAI M. hagyatékából közlésezi FOKOS DÁVID. (A Reguly-könyvtár 3. kötete.) Budapest, 1963. Akadémiai Kiadó. 170 l.

„A leglelkesebb rokonságkutató magyar tudós”, Reguly Antal osztják népköltészeti hagyatékának kiadása a vége felé közeledik. Reguly 17 123 sornyi gyűjteményéből PÁPAY JÓZSEF (Osztják népköltési gyűjtemény. Budapest—Leipzig, 1905) 4817 sort, FAZEKAS JENŐ (Északi-osztják medvénekek. Budapest, 1943) 185 sort, ZSIRAI MIKLÓS pedig (Osztják hősénekek I. Budapest, 1944 és Osztják [chanti] hősénekek II. Budapest, 1951) 8345 sort jelentetett meg. A még fennmaradó 3776 sort kitevő két énekből az elsőt, a *Uort ar (äter eri)* — *Särnyu uort lu arl* (Fejedelem-ének. Az Aranyfejedelemnek ő éneke) címűt 1346 sor terjedelemben most tette közzé FOKOS DÁVID. Örömmel vesszük tudomásul, hogy a második (2430 sor) megjelentetésére is hamarosan sor kerül, s így „a legmostohább sorsú” hagyatéki kiadásával a magyar nyelvtudomány lerója régi, égető adósságát.

Reguly gyűjtőútja óta több mint százhusz év telt el. A nagyérdemű megfejtőn, Pápay Józsefnek kezdve a hagyatéki kiadását szívügyének tekintő Zsirai Miklóson folytatva Fokos Dávidig mennyi kutatómunka van ezekben a szövegkiadásokban! De végül is — remélhetőleg a szintén hamarosan megjelenő Reguly-szótárral együtt, melynek megjelentetését épp a teljes szövegkiadás késlelteti — pontot tehetünk a Reguly-hagyatéki végére (kár, hogy az Osztják Népköltési Gyűjtemény ritka, nehezen megszerezhető!), s átnyújthatjuk a kutatóknak (nyelvtörténészeknek, összehasonlító nyelvészeknek, művelődéstörténészeknek, etnográfusoknak, folkloristáknak és irodalomtörténészeknek) ezt a nagybecsű, talán eddig nem is kellőképpen értékelt anyagot.

Reguly énekeinek tudományos jelentőségét nem kell különösebben hangsúlyoznunk. Népköltészeti anyaga a ma már kihalt (sőt Pápay idejében is már kihalt) szigvai osztják nyelvjárásból származik, s régiségénél fogva mintegy nyelvemlék számba megy. A szöveg archaikus jellegénél fogva sok olyan kifejezést, szót és szerkezeti megoldást tartalmaz, amely az újabb népköltési gyűjteményekben és szótárakban nem fordul elő.

FOKOS DÁVID ezen III/1. füzet anyagának közzétételét kitünően oldotta meg. Az egész éneket lefordította németre (természetesen Pápay magyar fordításán alapján). Nagyon helyesen azt az elvet követte, hogy a német fordításnak nem annyira „szószertinek” kell lennie, hanem inkább érthetőnek. Ezen a téren bizony a régebbi Reguly-

fordítások sok kívánnivalót hagytak maguk után. Fokos fordítása érthető. Sokszor hoz szögletes zárójelben szószerinti, az osztják szöveget Pápay magyar fordításánál is jobban kifejező, esetleg egy mellékmondatos kifejezéssel megoldott fordítást.

Az Előszó tartalmazza röviden az ének tárgyát (tartalmát). Ez nagyon megkönnyíti olvasáskor az állandóan visszatérő, költői fordulatokkal teletűzdelt ének tartalmának a megértését. Örülhetünk annak, hogy Fokos Dávid a szövegekhez szövegkritikai megjegyzéseket, nyelvi és tárgyi magyarázatokat ígér. Ezek bizonyára fényt vetnek majd a Reguly—Pápay-szövegek olvasásakor gyakran található homályos vagy nyilván félreértett részekre. Kár, hogy technikai okokból az ehhez az énekhez fűzött megjegyzések csak a 2. füzetben jelennek meg. Így nehéz is véleményt mondani erről a füzetről, hiszen nem tudhatjuk, hogy ehhez vagy ahhoz a helyhez, ehhez vagy ahhoz a helytelennek tartott kifejezéshez vagy fordításhoz a 2. füzetben lesz-e Fokos Dávidnak hozzáfűzése, helyesbítése vagy egészen új fordítási megoldása. Mert a jelen kötetben közzétett ének Pápay-féle magyar fordítása bizony több helyütt homályos, sőt téves. Ezekre, sőt a Reguly-könyvtár előző köteteiben található sajtóhibákra is fel fogja hívni a figyelmet Fokos Dávid a 2. füzetben.

Öröndetes, hogy a kötet beosztása hasonló a Reguly-könyvtár eddig megjelent köteteiéhez, s hogy a füzet külső kiállítása is izlées.

Mindnyájan örülhetünk annak, hogy Reguly utolsó, még kiadatlan osztják népköltészeti anyagának sajtó alá rendezésére a kiváló és nagyérdemű tudós, Fokos Dávid vállalkozott. Szeretnénk, ha ezt a füzetet minél hamarabb követné a második.

ERDÉLYI ISTVÁN

A magyar nyelv értelmező szótára

Szerkesztette az MTA Nyelvtudományi Intézete

Akadémiai Kiadó. Bp., V. k. (Mo—S) 1961., VI. k. (Sz—Ty) 1962., VII. k. (U—Zs) 1962.

1962-ben (a terveknek megfelelően) az ÉrtSz. utolsó, VII. kötetét is odaállíthattuk az előző hat mellé könyvespolcunkra. Elkészült a nagy mű, sikeresen befejeződött a XX. század magyar nyelvtudományának eddig legnagyobb vállalkozása. A munka méreteit a hét kötet számozott lapjainak végső összege (7383) is mutatja, de még többet mondanak azok a főbb szótári adatok, amelyeket a szerkesztőség minden kötet végén közölt, s a VII.-ben (671. lap) ekképpen összegezett:

	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	Össz.
Önálló szócikk	9 462	9 246	7 241	10 295	10 342	6 695	4 742	58 023
Utaló szócikk	153	132	117	126	233	112	99	972
Szóláshasonlat	107	48	97	101	101	57	37	550
Szólás	195	175	147	141	157	119	71	1 005
Közmondás	60	36	45	52	48	46	32	319
Értelmezés nélkül felsorolt igekötős ige	1 453	2 332	1 587	1 333	2 406	1 801	1 253	12 165
Az előtag szócikkében értelmezés nélkül felsorolt összetétel	4 810	5 606	4 849	4 270	8 998	5 776	3 316	37 625
A szócikk végén értelmezés nélkül felsorolt származék	11 717	12 671	6 014	18 071	12 651	7 828	5 982	74 934
Értelmezett szókapcsolatok	3 129	3 126	2 992	3 759	3 411	2 812	2 051	21 280
Összesen								206 873

206 873 szótári adat! Óriási szám!

Igen tanulságos lenne, ha az ÉrtSz.-at a fentebbi szempontok szerint számszerűen össze tudnánk vetni előzményeivel, esetleg az újabb, magyar—idegen nyelvű szótárakkal is. Adatok híján azonban erről le kell mondanunk.

De túlbecsülnék a statisztika jelentőségét, ha a számszerű összevetés elmaradását túlságosan sajnálnánk. Úgy véljük, új szótárunk értékét a számoknál jobban mutatják azok a párhuzamok, amelyeket az ÉrtSz. és elődei között egyéb szempontok (a szóanyag összeválogatása, rétegződése stb.) szerint vontunk az I—II., ill. a III—IV. kötetet ismeretve (vö. NyK. LXII, 375—8; ill. LXIV, 419—23).

Tömérdek szempontból lehetne még foglalkozni az ÉrtSz.-ral, ám az utolsó kötet megjelenése alkalmából megjelenő záró beszámolóban csak néhány, szerintünk lényeges dologról emlékezhetünk meg. Ilyen mindenekelőtt az, hogy szótárunk értelmezései — két évi használat után leszfürödött általános tapasztalat ez — kitűnőek. Megpróbálnánk azonban objektív okát is adni eme benyomásunknak.

Az egyik dolog, ami az ÉrtSz. értelmezéseinek az előző szótárakkal szembeni fölényét mutatja az, hogy az ÉrtSz. minden eddigi szótárunknál differenciáltabban, finomabban határozza meg szavainkat. Ezen azt értjük, hogy az ÉrtSz. több jelentésre és jelentésárnyalatra bontja szócikkeit, mint a megelőző művek, még akkor is, ha valamely szónak — az irodalmi példák tanúsága szerint — már 100—150 évvel ezelőtt is ugyanazok voltak a jelentései, mint ma. Jó példa szerintünk az ÉrtSz. nagyobb gondosságára a *muzsika* szó, amely korábban gyakoribb volt a *zené*-nél, mégis az ÉrtSz.-ban találjuk meg először kielégítő értelmezését:

CzF.

MUZSIKA . . . a nép nyelvben ugyan még általánosan divatozik, de a műveltebb előadásban *zene* és *zenészet* használatik helyette . . . Értelmezését I. ZENE ZENÉSZET szók alatt

Ballagi

Muzsika 1/ a. m. zene . . . 2/ a. m. hangszer

ÉrtSz.

muzsika . . . 1. (*rég* v. *kissé biz*) Zene. a. (*nép, biz*) Vmely hangszerezen előadott főleg népi v. szórakoztató zene, zeneszó — 2. (*ritk*) Nem zenei hangoknak a füle kellemes hatást tevő csengése, hangzása 3. (*nép*) Hangszer, zeneszerszám

Balassa

muzsika . . . zene

A bemutatott *muzsika*-hoz hasonló eseteket nagy számban idézhetnénk. Például a *szól* igének a CzF. csak 4 jelentését ismeri: 1. Hangzik, hangot ad; 2. Beszél, mond valamit; 3. Gyaláz, rágalmaz; 4. Sajátságosan használatik . . . szól valakiért, . . . a levél neked szól . . . stb. Az ÉrtSz. ezzel szemben 3 jelentéscsoporton belül 17 jelentést és 21 jelentésárnyalatot különít el. A szócikk felépítése a következő: I. Szót v. szavakat hallat; ez tovább tagolódik: 1. a, b, c, d; 2. a, b, c; 3. a, b; 4. a, b, c; 5.; 6.; — II. Hangokat hallat, hangzik; ez tovább tagolódik: 1. a; 2. a, b; 3. a, b; 4. a, b — III. Tartalmával, jelentésével közl v. vonatkozik vmire, vkire; ez tovább tagolódik: 1. a; 2.; 3. a; 4.; 5. a; 6.; 7. A CzF. tehát csak az ÉrtSz. római számos jelentéscsoportjait tartalmazza, holott (az ÉrtSz. XIX. századi példáiból ez nyilvánvaló!) az ÉrtSz.-ban közölt jelentésárnyalatok éltek már a CzF. szerkesztése idején is.

Am felvetődhet a kérdés: Nem túlzott-e a jelentések tagolására, elkülönítésére, árnyalására irányuló törekvése az ÉrtSz.-nak? Mivel egy szótár használója éppen arra kíváncsi, hogy az az értelem, amelyben ő akarja alkalmazni a szót, létezik-e közösségileg, elvileg az a helyes, ha az értelmezések minél részletesebbek. Ha ugyanis a szótár eléggé árnyalt, forgatóját megnyugtatja, ellenkező esetben viszont bizonytalanná teszi. Az ÉrtSz. gyakorlata megfelel a fentebbi elvnek: a szótár részletezésre törekszik, anélkül azonban, hogy túlzásokba esne a mellékjelentéseknek felesleges felvételével; azok a jelentések és jelentésárnyalatok, amelyeket az ÉrtSz. elkülönít, közösségileg léteznek. Van azonban néhány olyan szócsoporthoz, amelyek értelmezésének túlbonyolítottságát helyteleníteniünk kell: az ún. formaszókra (névmások, határozószók, kötőszók stb.), az indulatszókra és az egyéb mondatszókra gondolunk. Egy kis összehasonlítás jól fogja szemléltetni, mi ellen van kifogásunk. Ha az *áll*-nak 11, a *mond*-nak 4, a *szeret*-nek $2\frac{1}{2}$, a *munká*-nak 4, a *régi*-nek $2\frac{1}{2}$, a *rész*-nek 2 hasáb elég volt a megértelméhez, pedig gyakran használt, fontos szavaink, akkor szerintünk aránytalan az, hogy az *is* kötőszó és indulatszó 24, a *csak* módosítószó 9, a *he* indulatszó 2, a *vagy* kötőszó 7, a *most* határozószó 2 hasábot foglal el. Az említett kategóriákba tartozó szavakból terjedelmes értelmezésük miatt itt — sajnos — egyet sem elemezhetünk részletesen, ezt az ismertetés terjedelme nem bírta el. Így csupán elvileg hangoztatjuk azt a meggyőződésünket, hogy a formaszók, az indulatszók és a mondatszók esetében a kevesebb több lett volna; nem éreznék ezek értelmezésének

olvasása közben egy helyben topogást, nem uralkodna el rajtunk a hajszálfinom értelmi árnyalatok latolgatása közben a kétely: valóban mást jelent-e a taglalt szó mindazon esetekben, amelyekben a szótár ezt állítja róla?

De nemcsak az értelemárnyalatoknak minden eddiginél finomabb elemzésével több az ÉrtSz. elődeinél, hanem azzal is, hogy az egyes jelentéseket stilisztikailag is minősíti. Szótárunk a szavakat és az egyes jelentéseket hat szempontból jellemzi: 1. jelentésbeli viszony szerint: *átvitt*; 2. időbeli elterjedtség szerint: *elavult, régi v. régies, elavulóban, a szocializmus építése előtti, új*; 3. szakmai szempontból: *Állattan, Építészet* stb.; 4. egyéb nyelvi rétegekre utalva: *népnyelvi, tájnyelvi, argó*; 5. stílusnem szerint: *gyermeknyelvi, hivatalos, sajtó*; 6. stílusbeli árnyalatokra utalva: *bizalmas, durva, finomkodó, gúnyos, hangulatfestő, hangutánzó, helytelen, irodalmi nyelvi, kedveskedő, költői, ritka, rosszaló, szépítő, tréfás, túlzó, választékos*. — A stílusminősítéseket árnyalják vagy bizonyos fokig pótolják az értelmezésbe ágyazott, s a szavak érzelmi telítettségére utaló megjegyzések, illetőleg a minősítések megszorító határozószók (*néha, gyakran* stb.). A nyelvi jelenségek sokfélesége, az átmenetek végtelen gazdagsága, az egyéni értékelés különbözőségei miatt talán egyes minősítéseket nem érzünk tökéletesnek. Am ilyenkor arra kell gondolnunk, hogy a szótár nem az esetlegességek, nem a szinte nem is létező szubtilitások boncolgatására, hanem a közösségben élő tipikus megragadására törekedett. S ha így szemléljük a minősítéseket, kifogásunk alig lehet: a szótár lelkiismeretesen jelzi minden jelentés stílusértékét, ha ilyen közösségszerűen él. — A *nyavalya* szó esetében például így: 1. (*nép*) Főleg belső kór, betegség; 2. (*átv. nép v. biz, kissé durva*) Tág. ért. baj, nehézség, kín || a. (*átv. rég, irod*) Vmit fejlődésében akadályozó, sorvasztó, pusztító jelenség, körülmény, ok, baj, rákfene; 3. (*nép*) epilepszia, nyavalyatörés; 4. (*rég*) Váltóláz, hideglelés; 5. (*átv, ritk*) Megrögzött v. csökönyös szokás, rigolya, rögeszme; 6. (*átv. durva*) ... kellemetlen, bosszantó valami; 7. (*durva*) Indulatos beszédben, főleg szitkozódásban, elhomályosult jelentéssel. — A *nyereg* szó a szótárunk szakmai nyelvi szempontú gondosságát mutatja: 1. a ló nyerge; 2. (*átv*) Rendszerint szólásszerű kapcsolatokban ... nyeregben érzi magát stb.; 3. Kerékpáron, traktoron, vontatón ... ülés; 4. (*Földr*) Hegynyereg; 5. (*Bonc*) ornyereg; 6. Szemüvegen, távcsövön ... az ornyereg formája szerint meghajlított pánt; 7. (*Zene*) Vonós hangszereken a nyak felső, legkeskenyebb végén keresztben fekvő kis lécz; 8. (*Műsz*) Nagyon sokféle szerepű ... szerkezeti elem v. alkatrész || a. (*Bány*) ... nyereg (1) formájára emlékeztető módon kiemelkedő boltozat ...; 9. (*Ép*) Tetőgerinc. — Új értelem kialakulására hívja fel a figyelmet a szótár például *tanács* szavunk szócikkében: ... 4. A Szovjetunióban és a népi demokráciákban a népképviselői alapon felépülő államhatalom igazgatási szervezetének egy egysége. A *verseny* szó 1. jelentésének árnyalata (*új*) jelzéssel: Munkaverseny. — Jelentések elavulására is számos példát idézhetünk a szótárból: *nyelvezet* 1. (*elavulóban*) Egyéni nyelvhasználat; 2. (*rég*) Stílus. Vagy (*rég*) minősítéssel szerepel a szótárban a *vívás* 2.: Vminek az ostroma, vmiért támadva vívott harc, csata.

E sajtósági révén az ÉrtSz. — jóllehet leíró jellegű munka — mégsem statikus, hanem dialektikus: használója előtt kibontakozik belőle a nyelv szókincsének minden irányú mozgása: jelentésváltozások révén új értelemárnyalatok születése, szavak kihalása, tájszóknak benyomulása a köznyelvbe stb. S így az előtt, aki csak egy kicsit is látni tud a szavak mögé (és ki nem tud?) kirajzolódik a magyar társadalom múltjának egy része, egész jelene, sőt bizonyos fokig még jövője is.

Igen nagy jelentőségű az ÉrtSz. nyelvtudományi, lexikográfia-elméleti szempontból is. Az ÉrtSz. szerkesztői kikísérletezték a szótárírás módszereit, tömördek tapasztalatot gyűjtöttek. A módszereknek és a tapasztalatoknak a birtokában viszonylag könnyebben lesz már újabb szótárak megírása. Annál is inkább, mivel a szerkesztő közösség külön kiadványban összefoglalta az ÉrtSz.-ban követett elveket, s megírta a szótár készítésének egész históriáját. Az ORSZÁGH LÁSZLÓ szerkesztette „A szótárírás elmélete és gyakorlata A Magyar Nyelv Értelmező Szótárában” című munkára gondolunk (Akadémiai Kiadó, Budapest, 1962. NytudÉrt. 36. sz.), amely egyben alapkö is: az eljövendő szótárak mind erre fognak építeni szerkesztői elveik kidolgozásakor.

Tudomásunk szerint az MTA Nyelvtudományi Intézete már megindította a kis értelmező szótárnak, a magyar Larousse-nak munkálatait, sőt más szótárak (pl. szinonimaszótár) írása is tervbe van véve. A Magyar Nyelv Értelmező Szótára utolsó kötete tehát voltaképpen nem vége semminek, inkább azt jelenti, hogy végre nincs akadálya lexikográfiaink európai színvonalra való fejlesztésének.

FÁBIÁN PÁL

Rechnungsbücher türkischer Finanzstellen in Buda (Ofen) 1550—1580, Türkischer Text

Herausgegeben von L. FEKETE und Gy. KÁLDY-NAGY. Budapest, 1962. Verlag der Ungarischen Akademie der Wissenschaften. 839 l. 8°

Budai török számadáskönyvek

Közzétette FEKETE LAJOS és KÁLDY-NAGY GYULA. Budapest, 1962. Akadémiai Kiadó. 839 l. 8°

FEKETE LAJOS akadémikus jóvoltából újabb kitűnő hódoltságkori forráskiadvány kerül a kutatók kezébe. A mű azonban nemcsak új anyagot mutat be, hanem az eddigi kiadási elvektől eltérve új kiadási gyakorlatot is vezet be. Ez utóbbi úttörő kísérletnek számít.

Az oszmán-török források feltáróinak és közreadóinak számos kutatási igényt kell szem előtt tartaniuk és összhangba hozniuk. Az új forrásra egyaránt kíváncsi a belföldi és a külföldi tudós, az, aki a kötetet a magyar történelem szempontjából vizsgálja, s az is, aki a Kaukázustól Észak-Afrikáig terjedő Oszmán Birodalom bonyolult apparátusának problémáit kutatja. A török források feltárásának és kiadásának ügye azonban nemcsak az egykori Oszmán Birodalom utód- vagy peremállamainak történészeit érinti. Fontos forrásanyag ez az egyes nyelveket ért török nyelvi hatás, a történeti dialektológia és név-kutatás problémáit boncolgató nyelvész számára is.

A forrásigények vázlatos áttekintése is mutatja, hogy a forráskiadási munkának ezzel való összhangba állítása milyen bonyolult feladatot jelent.

FEKETE LAJOS akadémikus gazdag gyakorlatra támaszkodva, évtizedek óta foglalkozik a török források kiadásának elvi problémáival is (vö. KCsA I. Kieg. köt., 1939, 503—514; MNY. LVII, 319—325; Historický Časopis X [1962], 90—100). Az új forráskiadványban e tevékenységének újabb jelentős állomását, a kikristályosodott elvek gyakorlati megvalósulását kell látnunk.

A forrásanyag két kötetben való megjelentetése merész újítás: kísérlet a honi és nemzetközi tudomány érdekeinek összehangolására. A német nyelvű kötet a forrásanyagot arab betűs szöveggel mutatja be. Ezt követi a szerzők értékelő tanulmánya, továbbá a földrajzi, személynévi index és a tárgymutató. A magyar kötet a források fordítását, a szerzők tanulmányait, továbbá a mutató-részt tartalmazza. Két egymástól lényegében független kötet, egyik a turkológus, másik a magyar történész és nyelvész rendelkezésére bocsátva. A forrás kiadóját így csak a törökül és magyarul nem tudó idegen kutató részéről érheti szemrehányás, mások igényei maradéktalanul kielégítést nyernek. Jelentős többlet ez az előző forráskiadványokhoz képest, amikor a kutatók jelentős csoportja, így vagy úgy „rosszul járt”.

A kiadvány fordítási technikája, átírási rendszere is jelentős segítséget nyújt a kutatóknak az egyes adatok kihámozásában, értékelésében. Talán török nyelvtörténeti szempontból lehetnének néhány problémát felvetni.

A szerzők alapelvlül fogadták el, hogy a török szavak átírásában a korabeli ejtést tekintik kiindulópontul. Ennek megállapítása nem kis nehézségbe ütközik, hiszen az arab írás éppen a leglényegesebb nyelvtörténeti mozzanatokot, a vokalizmus fejlődését, a magánhangzóilleszkedésnek a tömorfémák belsejében, ill. a kötött morfémák rendszerében való alakulását rejti el előlünk. E kérdések megoldásában egyre nagyobb szerep jut az átírási emlékek vallomásának. Ennek tanulságai pedig a történeti forráskiadásnál is értékesíthetők. Így például egyes kötött morfémák (-li, -dzi, -miş) esetében e korban még minden bizonnyal a régi, azaz a két alternáns állapotot kell kiindulópontul venni. Az arab írás ez esetben tehát bizonyos fokig még hű tükörképe az egykorú fonetizmusnak. Ez a szempont érvényesült a *Dzsebelü*, *Küláhlü*, *Küpelü* nevek átírásában. Az újabb állapot bevetését érezzük azonban a *Furundzsu*, *Kürkdzsi*, *Durmus* alakokban. Ahol még minden bizonnyal az archaikus *Furundzsi*, *Kürkdzsi*, *Durmis* alakokkal kell számolni.

A nyelvi háttér pontosabb megközelítését talán elősegítené a Zajaczkowski-féle átírási rendszer (vö. A. ZAJACZKOWSKI, Études sur la langue vieille-osmanlie, I, Kraków, 1934. XXIII—XXVI) alkalmazása, amely a helyesírástörténeti igényeket is szem előtt tartja (l. pl. a *Bügürdelén* ~ *Bügürdelän* névpár esetét, ahol a nyelvi háttérrel szemléletesebben rögzítené egy *Bügürdälän* ~ *Bügürdälän* átírás).

A kiadvány tartalmáról a következőkben adhatunk számot. FEKETE LAJOS akadémikus az 1550—1580-as évekből származó budai vámnaplókat, KÁLDY-NAGY GYULA pedig a budai török kincstárnak az 1558—1560-as évekre vonatkozó pénztári naplóját teszi közzé. Mindkét forráskiadványhoz terjedelmes, a mű gazdaságtörténeti jelentőségét méltató tanulmány kapcsolódik. FEKETE LAJOS akadémikus kitűnő művelődéstörténet-írói képességeit csillogtatja meg ismét: ugyanazzal a szuggesztív erővel kelti életre a száraz gazdaságtörténeti szöveget, mint néhány évvel ezelőtt a budai török úr hagyatéki leltárát (vö. I. OK. XV, 87—106).

A mű ilyen tanulságai azonban nemcsak a kultúrhistorikus, hanem a nyelvész számára is rendkívül fontosak. A magyar nyelv oszmán-török jövevényszavainak török, ill. balkáni tárgyi hátterét csak a korabeli török források művelődéstörténeti vonatkozásainak sokoldalú elemzése után érthetjük meg. A közzétett vámnapló anyaga, az annak feldolgozásából adódó tanulmányok kitűnő alapot szolgáltatnak az adott jövevényszóréteg „Wörter und Sachen”-problematikájában való elmélyedéshez.

A mű ilyen tanulságai azonban nemcsak a kultúrhistorikus, hanem a nyelvész számára is rendkívül fontosak. A magyar nyelv oszmán-török jövevényszavainak török, ill. balkáni tárgyi hátterét csak a korabeli török források művelődéstörténeti vonatkozásainak sokoldalú elemzése után érthetjük meg. A közzétett vámnapló anyaga, az annak feldolgozásából adódó tanulmányok kitűnő alapot szolgáltatnak az adott jövevényszóréteg „Wörter und Sachen”-problematikájában való elmélyedéshez.

A mű ilyen tanulságai azonban nemcsak a kultúrhistorikus, hanem a nyelvész számára is rendkívül fontosak. A magyar nyelv oszmán-török jövevényszavainak török, ill. balkáni tárgyi hátterét csak a korabeli török források művelődéstörténeti vonatkozásainak sokoldalú elemzése után érthetjük meg. A közzétett vámnapló anyaga, az annak feldolgozásából adódó tanulmányok kitűnő alapot szolgáltatnak az adott jövevényszóréteg „Wörter und Sachen”-problematikájában való elmélyedéshez.

E néhány adat is mutatja azt a kincsesbányát, amelyet a nyelvész számára a török történeti források jelentenek.

Az új hódoltságkori forráskiadvány a történeti és nyelvészeti kutatások komoly nyeresége. Reméljük, hogy ezt FEKETE LAJOS műhelyéből vagy az ő irányításával hamarosan továbbiak fogják követni.

HAZAI GYÖRGY

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Vidosa László

A kézirat nyomdába érkezett: 1963. VI. 13. — Példányszám: 650 — Terjedelem: 20,6 (A/5) ív

63.57309 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

TARTALOM

SZ. KISPÁL MAGDOLNA: A vogul <i>m</i> elemű igenévképzők hang- és alaktana	253
SULÁN BÉLA: A cseh szókincs magyar elemeinek problematikája	283
FODOR ISTVÁN: A matematikai módszer nyelvtudományi alkalmazásának határai	297
MAGDIOS KLÁRA: A beszéddallamtól a zenei dallamig	341

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

MAJTINSZKAJA, KLARA: A kettőztetések szerkezeti típusai a finnugor nyelvekben...	361
RÉDEI KÁROLY: Az ősrégi első szótagbéli * <i>i</i> > * <i>o</i> és * <i>o</i> > <i>i</i> hangváltozásról	371
RÉDEI KÁROLY: A zürjén <i>-jas</i> stb. és a votják <i>-jos</i> többesjel eredetéhez	374
F. MÉSZÁROS HENRIETTA: Az osztják irodalmi nyelvről	376
LOTZ JÁNOS: A magyar szó etimológiájának kérdéséhez	385
ERDÉLYI ISTVÁN: A m. ad állítólagos obi-ugor megfelelőiről	390
RÉDEI KÁROLY: Szófejtések	393
K. SAL ÉVA: Etimológiai megjegyzések	398
BERECZKI GÁBOR: Etimológiai megjegyzések	404
MIKOLA TIBOR: Etimológiai megjegyzések	406
VÉRTES O. ANDRÁS: XVII. századi közlés a Volga menti magyarokról	411
MOÓR ELEMÉR: Bor és szőlő	413
VÉRTES O. AUGUSZTA: Hunfalvy Pál levelei Imre Sándorhoz	424
ANTAL LÁSZLÓ: Tartalom, jelentés, megértés	439
SZÁNTÓ ÉVA: Néhány vitatott kérdés a fonéma modern vizsgálatában	445

ISMERTETÉSEK — SZEMLE

LAKÓ GYÖRGY: Lauri Kettunen 1885—1963	453
GULYA JÁNOS: Cs. Faludi Ágota 1925—1963.	455
PAPP FERENC—KLAUSZER JUDIT: Matematikai és alkalmazott nyelvészet a Szovjet-unióban	456
M. VELENYÁK ZSÓFIA: Beke Ödön tudományos munkássága	464
LAKÓ GYÖRGY—ZÓLYOMI BÁLINT: <i>László Gyula, Östörténetünk legkorábbi szakaszai</i>	473
ERDÓDI JÓZSEF: Három D. V. Bubrihnak szentelt emlékkönyv	478
SZABÓ LÁSZLÓ: <i>Paul Ariste, Vadja muinasjutte</i>	481
ERDÉLYI ISTVÁN: <i>Osztják (chanti) hősenékek</i>	482
FÁBIÁN PÁL: A magyar nyelv értelmező szótára	483
HAZAI GYÖRGY: <i>L. Fekete—Gy. Káldi-Nagy, Rechnungsbücher türkischer Finanzstellen in Buda (Ofen) 1550—1580</i>	486

Ára : 16,— Ft

Előfizetési ára egy évre: 28,— Ft

INDEX : 25 666